

ივ. ჯავახიშვილის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

ვასტანგ გოილაძე

ჰუნ-თურქები კავკასიაში

გამომცემლობა „ენიკარსალი“
თბილისი 2008

მონოგრაფიაში ცენტრალური, შუა და დასავლეთ ციმბირის ველებიდან აღმოსავლეთ ევროპაში IV ს-ის 70-იანი წლებიდან მოსული – ჰუნ-თურქებად ნოდებული: საბირების, სარაგურების, აკაცირების, ონოგურების, ბოლგარების, ავარების, ტურკიუტების, ხაზარებისა და სხვათა მიერ შექმნილ გაერთიანებათა შესახებაა მოთხრობილი. დადგენილია აღმოსავლეთ ევროპაში საბირებისა და ხაზარების მოსვლის დრო, მათი წარმომავლობა. გარკვეულია რამ განაპირობა ძველ საისტორიო წყაროებში ჰუნ-თურქთა მოხსენიების ანაქრონისტული ხასიათი. შესწავლილია ამიერკავკასიის ქვეყნებში ჰუნ-თურქთა ლაშქრობებსა და დასახლებებთან დაკავშირებული ტოპონიმები და სხვა პრობლემები.

ნიგნი მკითხველთა ფართო საზოგადოებისთვისაა განკუთვნილი.

რედაქტორი

ვ. კიკნაძე

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი

რეცენზენტები:

რ. თოფჩიშვილი

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი

ნ. ჯანიაშვილი

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი

© ვ. გოილაძე, 2008

გამომცემლობა „უნივერსალი“, 2008

თბილისი, 0179, ი. ჯავახიშვილის ბაზ. 19, ☎: 22 36 09, 8(99) 17 22 30
E-mail: universal@internet.ge

ISBN 978-9941-12-293-4

შესავალი

უძველესი დროიდან, განსაკუთრებით კი ხალხთა დიდი გადასახლების ეპოქიდან, აზიიდან ნამოსული მთელი რიგი ხალხები და მონათესავე ტომთა გაერთიანებები, მდ. ურალზე გადასვლის შემდეგ, ზოგჯერ, აღარ აგრძელებდნენ გზას დასავლეთ ევროპისაკენ და სამომთაბარეოდ ჩრდილო კავკასიის, აზოვის ზღვის აღმოსავლეთ და დასავლეთ, ასევე შავი ზღვის ჩრდილო ველებზე რჩებოდნენ. ეს ხალხები, დროთა განმავლობაში, ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლისა და ადგილობრივ, აბორიგენ მოსახლეობასთან შერევის გამო, ეთნიკურად ახალი ერთეულების ჩამოყალიბების უცილობელი კომპონენტები შეიქმნენ. ამიტომაც, რომ ვოლგისპირეთის, კავკასიის, ცენტრალური და აღმოსავლეთი ევროპის ზოგიერთი ხალხის ეთნოგენეზი, ისტორია, ენა და კულტურა არ შეიძლება ერთი მხრივ, დღევანდელი ცენტრალური და შუა აზიის, ციმბირის ხალხების წარსულის გათვალისწინების, ხოლო მეორე მხრივ, ძველი ჰუნურ-თურქული მოდემის ხალხების ისტორიასთან კავშირის გარეშე იქნას შესწავლილი.

ცენტრალური და შუა აზიიდან მოსულმა მომთაბარეებმა განსაკუთრებული კვალი ჩრდილო კავკასიის ხალხებს დააჩნიეს. შეიძლება დაბეჭდვით ითქვას, რომ ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები დღევანდელი ხალხების გარკვეული ნაწილი სწორედ ადგილობრივი – აბორიგენი და მოსული ეთნოსების სინთეზის შედეგად ჩამოყალიბდა. ამ სინთეზში ძველ ირანულენოვან ხალხებთან (ალანები და სხვ.) ერთად მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს: ცენტრალური და შუა აზიიდან მოსულმა ჰუნურ-თურქული მოდემის ავარებმა, აკაცირებმა, სარაგურებმა, უთურგურებმა, კუთურგურებმა, ბოლგარებმა, ტურკიუტებმა, ხაზარებმა, ყივჩაყებმა და სხვებმა, ასევე დასავლეთ ციმბირიდან ნამოსულმა ფინო-უგორული წარმომავლობის ხალხებმა – უგრებმა (მაგ., მადიარებმა), საბირებმა და სხვა. მათი კვალი ევროპის უკიდურესი აღმოსავლეთ ნაწილიდან დუნაის ნაპირებამდე ჩანს. მაგალითად, ჩრდილო კავკასიაში საბირები და ყივჩაყები თუ "ყუმუხებისა და დალესტნის ზოგიერთი ხალხების ფორმირების კომპონენტი გახდა", ძველმა ბოლგარებმა "უმნიშვნელოვანესი როლი შეასრულეს აღმოსავლეთ ევროპის ისტორიაში, მონაწილეობა მიიღეს სხვადასხვა ხალხების ეთნოგენეზში". როგორც ცნობილია, იმავე ბოლგარებმა ასეთივე როლი შეასრულეს "ვოლგისა და კასპიისპირეთის ხალხების — ყაზანის თათრებისა და ჩუვაშების ეთნოგენეზის პროცესში".

საუკუნეთა მანძილზე ცენტრალური და შუა აზიიდან მოსული ჰუნურ-თურქული მოდემის ხალხების სულ ახალი და ახალი ტალღების გარკვეული ნაწილი დროთა განმავლობაში თუ ჩრდილო კავკასიაში და შავი ზღვის ჩრდილოეთით რჩებოდა და შემდეგში იქ მკვიდრდებოდა კიდევ, მათი მცირე ნაწილი მაინც კავკასიის ზეკარებით, ამიერ-

კავკასიისა და წინა აზიის მდიდარი სახელმწიფოების დარბევისა და გაძარცვის მიზნით, ამიერკავკასიის ტერიტორიაზეც შემოდიოდა. ზოგჯერ მათი გადმოსვლის მიზანს სწორედ ამიერკავკასიაში დასახლება შეადგენდა (მაგალითად, ჰუნი საბირების დასახლება ალბანეთში, მდ. მტკვრის სანაპიროზე), რის შემდეგაც ისინი ადგილობრივ ბინადარ, მაღალკულტურულ ხალხებს ერწყმოდნენ. ხდებოდა ისიც, რომ კავკასიის ჩრდილოეთით დამკვიდრებული მომთაბარეები, ზოგჯერ, თვით წინა აზიის ან ამიერკავკასიის სახელმწიფოთა ხელისუფალთა ნება-სურვილით გადმოდიოდნენ, არაიშვიათად გადმოსახლდებოდნენ ხოლმე ამიერკავკასიაში (მაგალითად, ირანის შაჰის ხოსრო I ანუშირვანის (531 – 579) მიერ მათი დასახლება დარუბანდის სამხრეთით, ყივჩაყთა გადმოსახლება საქართველოში და სხვა). რა თქმა უნდა, ასეთმა პროცესებმა გარკვეულწილად განაპირობა ამიერკავკასიის ზოგიერთი ხალხის, განსაკუთრებით კი ჩრდილო კავკასიის მოსახლეობის ეთნიკური სიჭრელე. ამერიკელი ირანოლოგის რიჩარდ ნელსონ ფრაის შენიშვნით, „კავკასიის ქედის რეგიონს პირველი ადგილი უჭირავს მსოფლიოში ეთნიკური ჯგუფებისა და ენათა სხვადასხვაობით. ეს ქვაბი კი არაა, როგორც ზოგიერთი ფიქრობს, არამედ თავშესაფარი – *par excellence*, სადაც მცირე ეთნიკურმა ჯგუფებმა ათასწლეული ისტორიის მანძილზე შემოინახეს თავი“⁴. ამავე აზრისაა ცნობილი რუსი აღმოსავლეთმცოდნე ნ. პიგულევსკაია. „ამიერ და იმიერ კავკასია, – წერს იგი, – ერთ-ერთ საინტერესო მხარეს წარმოადგენს... კავკასიონის ქედსა და მისი განშტოებების ხეობებში რჩებოდნენ და მკვიდრდებოდნენ ხალხთა გვარები და ტომები, რომლებიც ოდესღაც ამ ადგილების მახლობლად მომთაბარეობდნენ ან ცხოვრობდნენ“⁵.

ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების შემოსვლა და დასახლება ამიერკავკასიაში, კერძოდ, ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე პროფ. ზ. ბუნიატოვს ისე მასიურ მოვლენად მიაჩნდა, რომ, მისი ვარაუდით, თურქული წარმოშობის ხალხები (ხაზარები და სხვანი) VII – VIII სს. ალბანეთში გაბატონებულ მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყვნენ⁶. ამიერკავკასიის სხვა ხალხებთან (ქართველები, სომხები და სხვანი) ჰუნურ-თურქული და ინდოევროპული (მაგალითად, ალანების) მოდგმის ხალხების შერევის შესახებ შეიძლება ნაკლები ითქვას, მაგრამ ის მცირედენი კვალიც კი, რაც მათთან ურთიერთობის მაჩვენებელი შეიძლება იყოს, მოსაძებნი და შესასწავლია. შესასწავლია ქართულ სახელმწიფოებთან ჩრდილო კავკასიაში არსებული ჰუნურ-თურქული გაერთიანებების ურთიერთობა. ასეთი ურთიერთობის ერთ-ერთ დამადასტურებელ მაგალითად ზოგი მკვლევარი ასახელებს ბიზანტიელი ავტორის აგათია სქოლასტიკოსის (VI ს.) ცნობას დასავლეთ საქართველოში ტოპონიმ ონოგურისის არსებობის შესახებ⁷. არანაკლებ საინტერესოა აკად. ივ. ჯავახიშვილის ვარაუდი ჩვენში ტარხუნის კულტურის დასავ-

ლეთ ციმბირის უგორულ-თურქულ სამყაროდან შემოსვლის შესახებ. „როდის და საითგან არის საქართველოში ტარზუნის კულტურა შემოსული, – წერს იგი, – ჯერჯერობით ძნელი გამოსარკვევია... რაკი თვით ციმბირის მცენარეა, შეიძლება გვეფიქრა, რომ ეგების ქართველებს უნგრელებისაგან ჰქონდათ ეს სახელი შეთვისებული იმ ხანებში, როდესაც, ეს ხალხი... საქართველოს ჩრდილოელი მეზობელი იყო“⁸.

ძველი თურქულენოვანი ხალხების ჩრდილო კავკასიაში მოსვლისა და მათ მიერ იქ სახელმწიფო გაერთიანებების შექმნის დროის დადგენა, ქართლის სამეფოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხის გასარკვევადაც უცილობლად მეჩვენება. ჩრდილო კავკასიაში დამკვიდრებულმა მრავალმა ხალხმა, მ. შ. საბირებმა, ავარებმა, ხაზარებმა, ტურკიუტებმა და სხვებმა ჩრდილო კავკასიაში მოსვლისთანავე აქტიური ურთიერთობა დაამყარეს წინა აზიისა და ამიერკავკასიის სახელმწიფოებთან. ცნობილია, რომ ეს ხალხები სიამოვნებით თანხმდებოდნენ დაქირავებული ლაშქრის სახით მონაწილეობა მიეღოთ როგორც ამიერკავკასიის სახელმწიფოების, ისე ირან-ბიზანტიის ომებში. ამიტომ იყო, რომ კავკასიისა და შავი ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ველებზე მათ მიერ შექმნილი ყოველი ახალი გაერთიანება მაშინვე იქცეოდა ირანისა და ბიზანტიის, ასევე ამიერკავკასიის სახელმწიფოთა (ქართლი, ალბანეთი, ეგრისი, სომხეთი) მმართველების ყურადღებას. მათ მიმართ განსაკუთრებით დიდ ინტერესს კი ირანისა და ბიზანტიის დიპლომატია იჩენდა, რადგან ორივე სახელმწიფო ცდილობდა ახლად გამოჩენილ „ბარბაროსთა“ სამხედრო ძალა მოწინააღმდეგისაკენ მიემართა.

ჩრდილო კავკასიისა და მის მიმდებარე ველებზე წარმოქმნილი ყოველი ახალი პოლიტიკური გაერთიანებით ცივილიზებული სახელმწიფოების მესვეურთა დაინტერესება სხვა ფაქტორებითაც იყო განპირობებული. ჩრდილო კავკასიის მიმდებარე ველებზე დამკვიდრებული ხალხები ამიერკავკასიისა და სხვა რეგიონის სახელმწიფოებისათვის, ერთი მხრივ თუ სასურველი სამხედრო მოკავშირეების როლში გამოდიოდნენ, მეორე მხრივ, ისინი ყოფილი მოკავშირეების ტერიტორიების დარბევაზე და ძარცვა-გლეჯაზეც არ ამბობდნენ უარს. მათ თვალი ყოველთვის სამხრეთის მდიდარი სახელმწიფოებისაკენ ეჭირათ. ამ სახელმწიფოთა მოსახლეობისათვის სიტყვა „ჰუნი“ უფრო მეტად მძარცველისა და მკვლელის სინონიმი უნდა ყოფილიყო. რიჩარდ ფრაი წერს: „სიტყვა ჰუნი-ი... ძალიან ადრე გახდა მეზობელი ხალხებისათვის მძვინვარისა და საშინლის აღმნიშვნელად. ასადი ტუ-სის ლექსიკონში... სიტყვა ჰუნი-ი განმარტებულია როგორც „მტერი“⁹. ჰუნების მტრობა ჩინეთიდან მოკიდებული მრავალმა ხალხმა – მათ შორის ამიერკავკასიისა და წინა აზიის არაერთმა ქვეყანამ გამოსცადა. კავკასიის ზეკარებით ამიერკავკასიაში სამოყვროდ თუ სამტროდ შემოსული ჰუნები უშუალოდ საქართველოსა და ალბანეთის ტერი-

ტორიაზე ხვდებოდნენ, ამ ქვეყნების მოსახლეობა პირველი ეგებებოდა მათ. მაგალითისათვის მოვიყვან V ს. ბიზანტიელი ისტორიკოსისა და დიპლომატის პრისკოს პანიელის ცნობას. როგორც იგი წერს, 466 წლის მახლობელ ხანაში იუროპაახიის გზით გადმოსულმა სარაგურებმა, აკაცირებმა და სხვა ხალხებმა, ქართლის გაძარცვის შემდეგ, მცირე ხნით იქვე დაიდეს ბინა და იქიდან სომხეთის სოფლებს ესხმოდნენ თავს¹⁰. ჩრდილოელი მეზობლების თავდასხმების შესაჩერებლად საჭირო იყო ამიერკავკასიაში გადმოსასვლელი ზეკარების ჩაკეტვა-გამაგრება, იქ მუდმივი გარნიზონის ყოლა – „გომარდების დადგენა“. ქართლში ადგილობრივი ხელისუფლების არსებობის დროს კავკასიის ზეკარების ჩაკეტვა თუ ქართლის მეფეთა კონტროლის ქვეშ იყო, ქართლში მეფობის გაუქმების შემდეგ, თვით ირანმა აიღო ხელში მათი დაცვა. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატიანეს ცნობით: „ვითარცა მეფობამ დაესრულა ქართლს შინა, სპარსნი განძლიერდეს და ერეთი და სომხითი დაიპყრეს... კავკასიანთა შვეიდეს და კარნი ოვსეთისანი აიგნეს და ერთი დიდი კარი ოვსეთსავე და ორნი დვალეთს და ერთი პარჭუანს დურძუკეთისასა, და იგი მთიულნი გომარდად დაადგინეს“¹¹. ხოსრო I-ის მიერ დარუბანდის (ჩორის) და ალბანეთის სხვა გასასვლელების ჩაკეტვის შესახებ მიუთითებს VII ს. სომეხი ისტორიკოსი სეპეოსიც¹².

ჰუნ-თურქთათვის გზების ჩასაკეტავად აიგო ციხესიმაგრეები და კედლები: დარუბანდი, დარიალი, კელასური, ზაქათალის დიდი კედელი და სხვანი. არ შეიძლება არ აღვნიშნო ისიც, რომ ჩრდილო კავკასიაში შექმნილი მომთაბარე ტომთა ესა თუ ის ძლიერი გაერთიანება ზოგჯერ ამიერკავკასიის სახელმწიფოთა სიძლიერესაც განაპირობებდა, რადგან „მთიელებისა და მომთაბარეთა საშინელი სტიქიის არა მარტო უვნებელყოფა შეიძლებოდა, არამედ საკუთარი მიზნებისათვისაც გამოყენება“. მართლაც, ქართლის ძლიერი სახელმწიფო, როგორც აკად. გ. მელიქიშვილი წერს, ახერხებდა თავისი გავლენა გაეცრცელებინა მეზობელ მთიელ ტომებზეც... მყარი კონტროლი დაენესებინა დიდი კავკასიონის ზეკარებზე (დარიალის ხეობა და სხვა). ამ გადმოსასვლელებზე კონტროლი ყოველთვის დიდად სასურველი იყო არა მარტო ქართლის სამეფოსათვის, არამედ მეზობელი სახელმწიფოებისთვისაც, მათ რიცხვში — სომხეთი, ირანი, ძლიერი რომი. ეს უკანასკნელნი ყოველთვის დაინტერესებულნი იყვნენ თავიანთ სახელმწიფოში შესასვლელი გზები ჩაეკეტათ ჩრდილოელი მომთაბარეებისათვის¹³. "ვის ხელშიც იყო გადმოსასვლელებზე კონტროლი, – დასძენს გ. მელიქიშვილი, – მას საშუალება ჰქონდა არ დაეშვა სამხრეთში ჩრდილოელი ტომების დიდი მასების შემოსვლა. ქართლის სამეფო, თავის ჩრდილოელი მეზობლების სახით, იმავე დროს ძლიერ იარაღს ფლობდა თავისი სამხრეთელი მეზობლების წინააღმდეგ. მას ყოველთვის ჰქონდა საშუალება შეთანხმებოდა მთიელებსა და მომთაბარეებს, გა-

მოეშვა ისინი სამხრეთისაკენ და მათთან ერთად გაენადგურებინა თავისი მონინალმდეგის ტერიტორია¹⁴.

ასე მოიქცა ახ. წ. I ს-ში ქართლის მეფე ფარსმან I. იმ ხანად ქართლის სამეფოს სამხრეთით მდებარე ქართული მიწების გამო, ბრძოლა ქართლსა და სომხეთს შორის საგრძნობლად გამწვავდა. რომაელები კი ხან სომხებს, ხან ქართველებს ეხმარებოდნენ. ქართველები ამ ბრძოლებში ცდილობდნენ ჩრდილო კავკასიელი ალანები მოეშველებინათ. და, მართლაც, ასე მომხდარა I ს. 60-იან წლებში. ქართველთა მიერ გადმოშვებული ალანები დიდად ანუხებდნენ როგორც რომის, ისე პართიის სამფლობელოებს. ამიტომ, რომის იმპერატორმა ნერონმა, თავისი მმართველობის ბოლოს (ახ. წ. 68 წ.) განიზრახა დიდი ლაშქრობა მოეწყო ალანების წინააღმდეგ. ასეთი ლაშქრობა პართიელებისთვისაც ხელსაყრელი იყო და ისინი ყოველნაირად აქეზებდნენ რომის ხელისუფალთ, მაგრამ, ვერც ნერონის (54-68) და ვერც ვესპასიანეს (69 - 79) იმპერატორობისას რომმა ასეთი ლაშქრობის მოწყობა ვერ მოახერხა. ალანები კი ამასობაში არაერთხელ შეიჭრნენ სომხეთსა და მის მეზობელ მხარეებში. გრანდიოზული იყო მათი შემოსევა ახ. წ. I ს. 70-იან წლებში. ამ ლაშქრობაზე ცნობებია I ს. ებრაელი ისტორიკოსის იოსებ ფლავიუსის თხზულებაში, ასევე ძველ ქართულ და სომხურ წყაროებში. ფლავიუსის თანახმად, ალანებმა მოლაპარაკება გამართეს პირკანიის მეფესთან, რომელიც ფლობდა ალექსანდრე მაკედონელის მიერ რკინის კარით ჩაკეტილ გადასასვლელს. პირკანიის მეფემ გაატარა ისინი და ალანების დიდი ლაშქარი შეიჭრა მიდიაში. იქაურობა უმოწყალოდ გაძარცვეს და მიაღწიეს სომხეთს. სომხეთის მეფე გამოვიდა მათ წინააღმდეგ, მაგრამ კინალამ ტყვედ ჩავარდა. ალანებმა ქვეყანა ააოხრეს და უამრავი ნადავლითა და დიდძალი ტყვეებით გაბრუნდნენ თავიანთ ქვეყანაში¹⁵.

ალექსანდრე მაკედონელის მიერ რკინის კარით ჩაკეტილი გადმოსასვლელი რადგან დარიალის კარი უნდა იყოს, ფიქრობენ, რომ „პირკანიის მეფეში“ ქართლის მეფე უნდა იგულისხმებოდეს¹⁶. ასეთი მოსაზრების დასტურად მიაჩნიათ ძველი სომეხი ავტორის მოვსეს ხორენაცის მონაცემები. იგი პირდაპირ მიუთითებს ალანთა დასახელებულ ლაშქრობაში ქართველთა მონაწილეობაზე. ამ ლაშქრობის შესახებ კიდევ უფრო საინტერესოა „მეფეთა ცხოვრების“ ცნობა. მასში ლაშქრობის ინიციატორებად ქართლის მეფეები აზორიკი და არმაზელია ნაგულისხმევი¹⁷.

ახ. წ. 134 წელს ქართლის მეფეს ფარსმან II-ს, როგორც ამას რომაელი ისტორიკოსი დიონ კასიუსი გვატყობინებს, რომისა და პართიის სამფლობელოებზე ალანთა დიდი შესევა მოუწყვია. ალანები თავს დაესხნენ ალბანეთსა და მიდიას, აგრეთვე სომხეთსა და კაპადოკიას (რომის იმპერიის ნაწილს). პართიის მეფე ვოლოგეს II (105-147) იძულებული გამხდარა „საჩუქრებით“ ეხსნა თავი ალანებისაგან. კაპა-

დოკიის რომაელმა მმართველმა ფლავიუს არიანემ კი დიდი სამხედრო მზადება წამოიწყო ალანების წინააღმდეგ გასალაშქრებლად. დიონ კასიუსის თქმით, ამით შეშინებულმა ალანებმა შეწყვიტეს ომი¹⁸.

როგორც ცნობილია, ჩრდილოელ ხალხებთან კეთილმეზობლური ურთიერთობის დამყარების ერთ-ერთი საშუალება მათი მმართველი ზედაფენის წარმომადგენლებთან დანათესავება იყო. მართლაც, ფარნავაზის ხანიდან მოკიდებული, ამ მხრივ ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში არაერთი ცნობაა.

მას შემდეგ კი, რაც IV ს. 70-იანი წლებიდან ჩრდილო კავკასია-სა და მის მიმდებარე ველებზე ჰუნურ-თურქული გაერთიანებები შეიქმნა, ალან-ოსთა ნაწილი მათ დაექვემდებარა. ამიერიდან ქართველთა მოკავშირეებად ჰუნები გამოდიან. თუმცა, ყოველთვის ვერ ხერხდებოდა მათი დაქირავება. ასე მაგალითად, 482 - 484 წწ., ანტიირანული აჯანყებისას, ვახტანგ გორგასალმა მხოლოდ 300 ჰუნის დაქირავება შეძლო. უნდა ვივარაუდოთ, რომ იმ ხანად დარიალის კარს თვით ირანელები აკონტროლებდნენ. ასევე, 523 წელს, როცა „დასავლეთი ქართლისა“-ს გამგებელი გურგენი ირანელთა წინააღმდეგ აჯანყდა, ბიზანტიის საიმპერატორო კარმა, მიუხედავად იმისა, რომ სპეციალურად გაგზავნა თავისი მოხელე პრობოსი ჰუნთა დასაქირავებლად, მან ჰუნების დაქირავება ვერ მოახერხა¹⁹. ისე კი ჰუნი საბირები, ჰეფტალიტები და სხვანი ხშირად მონაწილეობდნენ ბრძოლებში დაქირავებულ მოლაშქრეთა სახით, - ხან ირანის, ხან კი ბიზანტიის მხარეზე.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის შემდეგ შეიძლება ითქვას: იმიერკავკასიაში ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების მიერ ყოველი ახალი გაერთიანების შექმნის დროის დადგენამ, ჩრდილო კავკასიაში მათი მოსვლის სწორი თარიღის განსაზღვრამ, ასევე ქართლის სამეფოსთან მათი ურთიერთობის გარკვევამ გარკვეული წვლილი უნდა შეიტანოს არამარტო საქართველოს ისტორიის, არამედ ჩრდილო კავკასიის ველებზე მოსული ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხებთან საქართველოს ურთიერთობის შესწავლის საქმეში.

თავი I.

ქველი ქართული და სომხური წყაროების ცნობები ამიერკავკასიაში თურქულენოვანი ხალხების შემოსვლის შესახებ. ამ ცნობათა რეალურობის საკითხი

ამიერკავკასიაში უცხო წარმოშობის ხალხების შემოსვლისა და მათ მიერ დასახლებების შექმნის შესახებ როგორც ქართულ, ისე უცხოენოვან საისტორიო წყაროებში არაერთი ცნობაა. ეს ავტორები ძველი ამბების გადმოცემისას ამიერკავკასიაში ძირითადად ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების შემოსვლასა და მათ მიერ დასახლებათა შექმნაზე მოგვითხრობენ. ძველ ქართულ და უცხოენოვან ავტორთა თხზულებებში არსებული ცნობები ამიერკავკასიაში ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების შემოსვლის შესახებ, მიუხედავად იმისა, რომ ხშირად ანაქრონისტული ხასიათისაა, ამ ცნობათა გაანალიზებისას ყოველთვის არ ისმებოდა მათი რეალურობის – ისტორიულ სინამდვილესთან შესაბამისობის საკითხი. უფრო მეტიც, გასული საუკუნიდან მოყოლებული მკვლევართა უმეტესობა მათ სინამდვილის ამსახველად მიიჩნევდა. სამწუხაროდ, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ზოგი მკვლევარი ამ ცნობებს დღესაც უკრიტიკოდ იღებს. მაგ., სინამდვილის ამსახველად მიჩნეული ცნობები ძველი ნ. IV ს-დან მოკიდებული ამიერკავკასიაში ხაზართა და სხვა თურქული მოდგმის ხალხების ლაშქრობებისა და მათ მიერ აქ დასახლებების შექმნის შესახებ. ამ ხასიათის ცნობათა გამოყენებისას მკვლევრები მხედველობიდან უშვებდნენ იმ გარემოებას – ესა თუ ის თურქული მოდგმის ხალხი როდის იყო მოსული ჩრდილო კავკასიაში. საერთოდ კი, ამ ხალხთა მოსვლის დროის საკითხი ხშირად არც კი იდგა მკვლევართა წინაშე, რადგან ზოგი მათ აბორიგენ მოსახლეობად მიიჩნევდა. ასე რომ, ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების ამიერკავკასიაში გადმოსახლებისა და, რაც მთავარია, ამიერკავკასიაში მათი ნაკვალების ძიებისას, პირველ რიგში ამ ხალხების ჩრდილო კავკასიაში მოსვლის დრო უნდა გვქონდეს დადგენილი. ძველ ავტორთა მითითებები ამიერკავკასიაში თურქულენოვანი ეთნოსების შემოსვლისა და დამკვიდრების შესახებ, მხოლოდ ყოველმხრივ ანალიზისა და დიდი დაკვირვების შემდეგ შეიძლება იქნას გაზიარებული.

მეორე მხრივ, თურქიზირებული ინდოევროპული მოდგმის ზოგი ტომი უფრო ადრე უნდა შემოსულიყო ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე, ვიდრე ცენტრალური აზიიდან წამოსული ჰუნთა დიდი მასები აღმოსავლეთ ევროპაში გამოჩნდებოდა. თურქიზირებული ინდოევროპელების გარდა, კასპიის ზღვის დასავლეთით მდებარე ველებზე ჯერ კიდევ ჰუნების მოსვლამდე, მრავლად იყვნენ სკითურ-სარმატული მოდგმის სხვადასხვა ტომები, რომლებიც სხვა ძალების დანაოლით იძულებულნი ხდებოდნენ, უფრო დასავლეთით დაენახათ მოძრაობა.

ძველი ქართული და უცხოენოვანი საისტორიო წყაროთა ავტორები ძვ. წ. IV ს. წინა ხანიდან მიუთითებენ ჩრდილო კავკასიიდან ამიერკავკასიაში ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების შემოსვლაზე. ამ ხასიათის არაერთი ცნო-

ბა მოეპოვება XI ს. ქართველ ავტორს ლეონტი მროველს. ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხებიდან ლეონტი განსაკუთრებით ვრცლად ხაზარების შესახებ მოგვითხრობს. ხაზარების ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე შემოსვლის შესახებ იგი ჯერ კიდევ ქართლის სახელმწიფოს შექმნამდე მიუთითებს¹.

ლეონტის ცნობით, იმ წამად „განძლიერდეს ხაზარნი და დაუნყეს ბრძოლად ნათესავთა ლეკისათა და კავკასიოსთა“. შემდეგ ხაზარებმა „იჩინეს მეფე“, „დაემორჩილნეს ყოველი ხაზარნი“ მეფეს და „ნარმოიძლუნეს იგი და გამოვლეს ზღუს-კარი, რომელსა ან ჰქვიან დარუბანდი“. ხაზარებმა „ნარტყუნეს ქვეყანა თარგამოსიანთა, და შემუსრნეს ყოველნი ქალაქნი არარატისანი და მასისიანი და ჩრდილოსანი. დაურჩეს ციხე-ქალაქნი თუხარისი, სამშვილდე და მტურისი ციხე, რომელ არს ხუნანი, შიდა-ქართლი და ეგრისი“².

ამიერკავკასიაში ხაზართა ამ პირველი ლაშქრობის შემდეგ, ლეონტის სიტყვით „...ისწავეს ხაზართა ორნივე ესე გზანი, რომელ არს ზღუს-კარი დარუბანდი და არაგუს-კარი, რომელ არს დარიალა. და განამრავლეს ხაზართა გამოსვლა და ტყუენვა მათი და ვერლარა წინააღუდგეს. და მიერთგან იქმნეს ესე ყოველნი თარგამოსიანნი მოხარკე ხაზართა“³.

ამიერკავკასიაში ხაზართა ამ ლაშქრობებისას, ლეონტის თანახმად, ხაზარებმა არა მარტო დაიპყრეს თარგამოსიანები, ე. ი. ამიერკავკასიის მცხოვრებნი, არამედ ხაზართა ნაწილი დარჩა კიდევ აქ საცხოვრებლად. მაგრამ, შემდეგში, ლეონტისავე ცნობით, ქართლში შემოსულმა სპარსთა ერისთავმა არდამმა, „...შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და ციხენი ქართლიანი, და მოსრა ყოველი რაოდენი ხაზარები პოვა ქართლსა შინა“⁴. ე. ი. ლეონტის კონცეფციით, ამიტომ აღარ იყო ქართლში, მის დროისათვის, უცხო ეთნიკური ელემენტი ხაზართა სახით. თუმცა, ლეონტის ნარმოდგენით, ხაზარები ქართლის მეზობლად უხსოვარი დროიდანვე სახლობდნენ. ამიტომ იგი როცა ალექსანდრე მაკედონელის ქართლში ლეგენდარული ლაშქრობის ამბავს აღწერს, აღნიშნავს, რომ ალექსანდრეს მიერ ქართლში დატოვებულმა აზონმა როცა ქართლი და ეგრისი დაიპყრო, ოსებთან და ლეკებთან ერთად მოხარკენე ყვნა ხაზარნიც⁵.

ქართლში ხაზართა ზემოაღნიშნული ლაშქრობების შედეგად, ლეონტის თანახმად, ხაზართა მეფე უობოსმა თავის ძეს მისცა „ტყვე სომხეთისა და ქართლისა“, ხოლო დასასახლებლად და სამფლობელოდ „...ქვეყანა კავკასიის ნაწილი, ლომეკის (ე. ი. თერგის – ვ. გ.) მდინარისა დასავლით, დასავლეთამდე მთისა“, სადაც დაეშენა უობოსის ძე⁶ (რა თქმა უნდა, მამის მიერ მიცემული სომეხ და ქართველ ტყვეებთან ერთად. – ვ. გ.) და მათნი „ნათესავნი არიან ოვსნი“⁷. ე. ი. ლეონტის კონცეფციით, სომეხი და ქართველი ტყვეების ჩრდილო კავკასიაში გადასახლების შედეგად გაჩნდა ოვსეთი⁸, ხოლო იმავე ლაშქრობისას ხაზართა მიერ თარგამოსიანებისაგან წაყვანილი ტყვე რანელებითა და მოვაკნელებით დასახლდა ლეკეთი – ჩრდილო კავკასიის აღმოსავლეთი ნაწილი.

როგორც ვხედავთ, ლეონტის ამიერკავკასიაში ხაზართა ლაშქრობის ამბავი უძველეს დროში გადააქვს და ცდილობს ამ ლაშქრობის შედეგებით ამიერკავკასიისა და ჩრდილო კავკასიის ხალხების ერთიან წარმომავლობაზე მიუთითოს.

უძველესი ხანის ქართლში ხაზარების შემოსვლის პარალელურად ლეონტი თურქების შემოსვლის ამბავსაც გადმოგვცემს. ამჯერად, საქართველოში მათი შემოსვლის გზად დარუბანდისა და დარიალის ნაცვლად, კასპიის ზღვის სამხრეთ ველებსა და მდ. მტკერის ხეობას ასახელებს, „...მასვე ჟამსა, – წერს ლეონტი, – მოვიდეს თურქნი, ოტებულნი მისივე ქიზოსროსაგან გამოვლეს ზღვა გურგანისი, აღმოყვეს მტკეარსა და მოვიდეს მცხეთას სახლი ოცდა რვა“⁹. ქართლში, ჯერ კიდევ ალექსანდრე მაკედონელის ლეგენდარულ ლაშქრობამდე შემოსული თურქების (იგივე ბუნ-თურქების) სინონიმად ლეონტი ყიფიანებს ხმარობს¹⁰.

ალექსანდრე მაკედონელის დროისათვის საქართველოში ბუნ-თურქთა ყოფნის შესახებ თხრობა ქართველ ისტორიკოსთა მიერ „უძველეს ეროვნულ მატთანედ“ მიჩნეულ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ქრონიკაშიცაა. თითქოს, ბუნ-თურქებს მტკერის ხეობაში ოთხი ქალაქი (სარკინე, კასპი, ურბნისი და ოძრხე) „და ციხენი მათნი: ციხე დიდი სარკინისაჲ, უფლისციხე კასპისა, ურბნისისა და ოძრხისაჲ“ ეკავათ. შემდეგ მოვიდნენ კიდევ „ქალდეველთაგან გამოსხმული ჰონნი, და ითხოვეს ბუნ-თურქთა უფლისაგან ქუეყანაჲ ხარკით და დასხდეს იგინი ზანავს“¹¹. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს თანახმად, ქართლში შემოსულმა ალექსანდრემ თუ „დალენნა სამნი ეს ქალაქნი, და ჰონთა დასცა მახვილი“, ხოლო სარკინეში მყოფთ თერთმეტი თვე ებრძოდა და ქალაქის აღების შემდეგ, იქ მსხდომნი ბუნ-თურქნი „მეოტ იქმნეს“¹², ლეონტის თხრობით, სარკინეში მყოფმა ბუნ-თურქებმა თერთმეტთვიანი გარემოცვის დროს „განხურიტეს კლდე“, „განკრბეს... ლამე და შეივლტოდეს კავკასიად“¹³. ე. ი. ბუნ-თურქთა ერთი ნაწილი ლეონტი მროველმა ჯერ კიდევ ძვ. წ. IV ს. დასასრულს შეიყვანა კავკასიის მთებში.

ძველ ქართულ წყაროებში არსებული ცნობები „ჰონთა“ და „ბუნ-თურქთა“ შესახებ, რომ ისეთივე არარეალურია, როგორც ქართლში ალექსანდრე მაკედონელის შემოსვლა და მის მიერ ბუნ-თურქთა და ჰონთა ამოხოცვა, ეს ნათელია. მაგრამ არის მკვლევართა ნაწილი, რომელიც ცდილობს საქართველო ერთ-ერთ იმ ქვეყნად მიიჩნიოს, სადაც თურქები იმთავითვე ცხოვრობდნენ. მათ ძველ ქართულ წყაროთა ცნობები აბსოლუტურ ჭეშმარიტებად მიაჩნიათ. ისინი არ ითვალისწინებენ ესა თუ ის თურქული ტომი როდის შემოვიდა ჩრდილო კავკასიაში (ასეთი ტიპის მკვლევართაგან უნდა დავასახელო ვ. ლუკასიანი და ა. იუნუსოვი. მათი ნააზრები დეტალურადაა გაანალიზებული ჩემს ნაშრომში – „მინის ენა“ მრუდე სარკეში. თბ., 2007).

ბუნ-თურქთა, ძირითადად კი ამიერკავკასიიდან წაყვანილ თარგამოსიანთა შთამომავლებით ჩრდილო კავკასიის დასახლების ამბავს როცა გადმოგვცემს, ლეონტი, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ამიერკავკასიისა და ჩრდილო კავკასიის ხალხების საერთო ნათესაობის იდეით უნდა ხელმძღვანელობდეს, მაგრამ რით უნდა აიხსნას ჩრდილო კავკასიის დასახლება მან მაინცდამაინც ამიერკავკასიიდან ხაზართა მიერ წაყვანილი ტყვეებით რომ გაიზარა?

ლეონტის დროისათვის, ე. ი. XI ს-ში ხაზართა კაგანატი, როგორც ძლიერი პოლიტიკური ერთეული, უკვე აღარ არსებობდა, ამიტომ ლეონტის მიერ ხაზართათვის ასეთი როლის მინიჭებას სხვა მიზეზი უნდა ედოს საფუძვლად. „მფეთთა ცხოვრებაში“ ლეონტის ეს ამბები ან ადრე შედგენი-

ლი ქართული წყაროებიდან უნდა შეეტიანა, ან თვით ესარგებლა ხაზართა სიძლიერის ამსახველი ძველი უცხოენოვანი წყაროებით. ასეთი ჩასწორების აუცილებლობა, როგორც ჩანს, იმან განაპირობა, ლეონტის თანადროულად ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრებ თარგამოსიანებზე თურქული წარმოშობის ხალხები რომ ბატონობდნენ.

ლეონტისავე ცნობით, ხდებოდა ისეც, როცა საქართველოს ტერიტორიაზე ქართლის მეფეებს თვითონ შემოჰყავდათ უცხო ეთნიკური ერთეული. მაგ., ლეონტის თანახმად, ქართლის მეფე საურმაგმა „...წარმოიყვანა... ყოველთა კავკასიის ნათესავთა ნახევარი, და რომელნიმენი მათგანი წარჩინებულ ქმნა, და სხვანი დასხნა მთიულეთს, დიდოეთითგან ვიდრე ეგრისამდე, რომელ არს სუანეთი, და ესენი დაიპყრა მისანდობლად თჳსად“¹⁴. „ყოველთა კავკასიის ნათესავთა“ გარდა, ქართლის მეფეები, როგორც გარეშე ისე ქვეყნის შიგნით არსებულ მონინალმდეგეთა დასამორჩილებლად, ლეონტის გადმოცემით, არა კავკასიანებსაც იყენებდნენ¹⁵.

ხაზარებთან და თურქებთან ერთად, ლეონტი ქართლის სახელმწიფოს ამბების გადმოცემისას თურქული მოდგმის პაჭანიკებსაც ანაქრონისტულ კონტექსტში იხსენიებს. მისი სიტყვით, როცა ქართლის მეფეებმა აზორიკმა და არმაზელმა მოინდომეს ქართლოსიანთა ძველი საზღვრის აღდგენა, სომხეთის წინააღმდეგ საბრძოლველად გადმოიყვანეს ოვსთა მეფენი – ბაზუკ და ამბაზუკ, რომლებმაც „გარდმოიტანეს თანა პაჭანიკნი და ჯიქნი“¹⁶.

პაჭანიკების მოხსენიების მხრივ ანაქრონიზმია ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრებაშიც“. ამ თხზულებაში პაჭანიკები ჩრდილო კავკასიაში ვახტანგ გორგასლის ლაშქრობასთან დაკავშირებით იხსენიებიან. იმ პიროვნებას, ვინც ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრებაში“ პაჭანიკთა შესახებ ცნობები შეიტანა, V ს-თვის პაჭანიკთა ქვეყანა სწორედ ჩრდილო კავკასიაში, ჯიქეთთან ახლოს, „მოსაზღვრედ ოვსეთისა“ ეგულებოდა¹⁷, ამიტომ მისი გადმოცემით, როცა ჩრდილო კავკასიაში ვახტანგ გორგასალმა ლაშქრობა მოაწყო, პაჭანიკეთი და ჯიქეთიც მოაოხრა. ამ ომის დროს დატყვევებულთაგან იმათ გარდა, რომლებიც ქართველ ტყვეებში გაცვალა, კიდევ დარჩა ექვსას ორმოცდაათი ათასი. ტყვეთა ასეთი რაოდენობა, ისე როგორც ვახტანგ გორგასლის თანადროულად ჩრდილო კავკასიაში პაჭანიკთა მოხსენიება, არარეალურია. სხვათა შორის, ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრების“ ტექსტში მოთავსებულ ჩანართში (გვ. 156), ვახტანგის მიერ ყივჩაყთა დამორჩილებაზეცაა მითითება. რაც იმის მაჩვენებელია, ჩანართის ავტორიც ყივჩაყებს ჩრდილო კავკასიაში ადრიდანვე მაცხოვრებელ ხალხად რომ თვლიდა.

როგორც ვხედავთ, ლეონტი მრაველი („ქართლის ცხოვრების“ კრებულიის შედგენისას, ალბათ, მანვე შეიტანა ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრებაში“ ცნობები პაჭანიკების შესახებ) ქართლის სახელმწიფოს წარმოქმნისთანავე საქართველოს ტერიტორიაზე თურქული მოდგმის ყველა იმ ხალხის შემოსვლაზე მიუთითებს, რომლებიც მის დროისათვის ჩრდილო კავკასიისა და მის მიმდებარე ველებზე ცხოვრობდნენ და მომთაბარებობდნენ. ესენია: თურქები, ხაზარები, პაჭანიკები, ყივჩაყები. ლეონტის, რა თქმა უნდა, ეჭვი არ ეპარებოდა, დასახელებული ხალხები უძველესი დროიდანვე ჩრდილო კავკასიაში რომ ცხოვრობდნენ. ასეთი დამოკიდებულება კავკასიის ქედს გადაღმა მომთაბარე თურქული მოდგმის ხალხებისადმი

დამახასიათებელია როგორც ძველი ქართველი, ისე სომეხი და არაბი ავტორებისათვის. ასე მაგალითად, ძველი სომეხი ისტორიკოსი მოვსეს ხორენაცი, თავის „სომხეთის ისტორიაში“ სომხეთში ბოლგართა გადმოსახლების ამბავს ორჯერ მოგვითხრობს. მისი პირველი ცნობა სომხეთში ბოლგართა გადმოსახლების შესახებ სომხეთის მეფის ვალარშის მეფობის (ძვ. წ. 127-114 წწ.) ხანას განეკუთვნება.

ხორენაცის სიტყვით, მეფე ვალარშმა ჩრდილოეთში – პარხალის მთების ფერდობებისაკენ „ნესტიან, ნისლიან, ტყიან“ ადგილებში როცა მოაგვარა ქვეყნის საქმეები, შემდეგ „მოუხმო ველურ, მოსულ ტომებს“, რომლებიც ბინადრობდნენ ჩრდილოეთის ველზე და „კავკასიის დიდი მთების ფერდობებზე“, „უბრძანა მათ მოეშალათ ავაზაკობა“. მერე „გადავიდა შარას სამფლობელოს მიმდებარე, ბალახოვან ადგილებში, რომელთაც ძველები ანფაიტსა და ზემო ბასიანს ეძახიან. რადგან ლტოლვილი ბულღარი, ელნდურ ვუნდაი ამ მხარეში დამკვიდრდა, შემდგომში მისი სახელისაგან [იქაურობას] ვანანდი ეწოდა“. ასევე მისი ძმებისა და ნაშიერის სახელების მიხედვით დარქმეული სახელწოდებები, დასძენს ხორენაცი, „დღემდე შემორჩა სოფლებს-ო“¹⁸.

ხორენაცი მის მიერ დასახელებულ ლტოლვილ ხალხებში („ბულღარი, ელნდურ ვუნდაი“-ში, ნ. ემინის თარგმანით, ესენია: „Вх'мѹр Եւնաք' Եւմ“) ¹⁹, უეჭველია, ბოლგარებს გარდა სხვა თურქული ტომის სახელებსაც გულისხმობს.

ჩრდილო კავკასიიდან სომხეთში ბოლგართა გადმოსახლების შესახებ ხორენაცი შემდეგაც მოგვითხრობს. ვალარშის ძის – არშაკის მეფობაში, – აღნიშნავს იგი, – „საშინელი არეულობა მოხდა დიდი მთის, კავკასიის მიდამოებში, ბულღართა მხარეში. ბევრი მათგანი აიყარა და ჩვენ ქვეყანას მოაშურა. ისინი დიდხანს მკვიდრობდნენ კოლის ქვემოთ, ნოციერ მიწებზე, პურით მდიდარ ადგილებში“²⁰.

არანაკლებ საინტერესოა ხორენაცის ცნობები ჩრდილო კავკასიიდან სომხეთში თურქული მოდგმის სხვა ხალხების გადმოსახლების შესახებ. ხორენაცის ცნობით, მეფე ვალარშის (Вաղարშ) მეფობის დროს „შეკრიბნენ ჩრდილოეთის ბრბოები“ – ხაზარები და ბასილები და გადმოლახეს ჭორას კარი. „მათი წინამძღვარი და მეფე იყო ვინმე ვნასეპ სურჰაპი; მათ გადმოლახეს მდინარე მტკვარი. ვალარში დიდძალი ლაშქრით, მამაცი მეომრებით შეებრძოლა მათ და მოწინააღმდეგეთა ურიცხვი გვამებით დაჰფარა ბრძოლის ველი, მერე დიდხანს სდია მტერს და განვლო ჭორას ხეობა. იქ მტრებმა კვლავ ერთად მოიყარეს თავი და ბრძოლისათვის მოემზადნენ. მართალია, ისინი უკუაგდეს და აოტეს სომეხმა ვაჟკაცებმა, მაგრამ მათმა მამაცმა მშვილდოსნებმა შეძლეს მოეკლათ ვალარში“²¹.

ზემომოტანილ ცნობაში დასახელებული „ჭორის კარის“ კომენტირებისას ა. აბდლაძე წერს: „ჭორას კარი, იგივე კასპიის კარია“ ქ. დარუბანდის მახლობლად, „შუშანიკის ნამებაში“ მას ჩორი ეწოდება. „ფიქრობენ, რომ ხორენაცის მიერ ამ თავში აღწერილი ამბები, სომეხთა მეფის ჩრდილო კავკასიაში ლაშქრობა და იქ მისი მოკვლა ახ. წ. 198 წ. უნდა მომხდარიყო“²². ე. ი. ძვ. წ. II ს-ში ხორენაცი ამიერკავკასიაში ბოლგარებისა და სხვა თურქული ტომების დასახლების შესა-

ხებ მოგვითხრობს, ხოლო ახ. ნ. II საუკუნისათვის მას ხაზარები და ბასილები უკვე ჩრდილო კავკასიაში მყოფებად მიაჩნია.

უძველეს ხანაში ამიერკავკასიაში თურქულენოვანი ხალხების გადმოსახლების შესახებ ხორენაცის ცნობების რეალურობით, უპირველეს ყოვლისა, რა თქმა უნდა, ხორენაცის თხზულების რუსულ ენაზე მთარგმნელი ნ. ემინი დაინტერესდა. ჯერ კიდევ ძვ. ნ. II ს-ში სომხეთში ბოლგართა გადმოსახლების შესახებ ხორენაცის ცნობას როცა შეეხო, ტექსტის კომენტარებში მან მოუთითა: მეფე ვალარშაჰის (ძვ. ნ. 149 – 127 წწ.), შემდეგ კი ვალარშაჰის ძის – არშაკ I-ის (ძვ. ნ. 127 – 114 წწ.) მეფობაში ჩრდილო სომხეთში მყოფმა ბოლგარებმა, ალბათ, რალაც პოლიტიკური არეულობის შედეგად, დატოვეს თავიანთი სამშობლო და გადმოსახლდნენ არაქსის ჩრდილოეთით. თავდაპირველად ისინი ცხოვრობდნენ კავკასიის მთებიდან შორს – ვოლგისპირეთის ქვეყნებში: კამის ნაპირებზე, ურალის უიგურიის დასავლეთ მიდამოებში²³.

ნ. ემინი, როგორც ვხედავთ, ისტორიულ ჭეშმარიტებად მიიჩნევს მოვსეს ხორენაცის ცნობას ჯერ კიდევ ძვ. ნ. II – I საუკუნეებში ჩრდილო კავკასიაში თურქული მოდგმის ბოლგარების ყოფნისა და მათი სომხეთში გადმოსახლების შესახებ. ასეთი მსჯელობის საფუძველს ნ. ემინს, რა თქმა უნდა, იმ დროის სათანადო ისტორიული ლიტერატურა აძლევდა. იგი ტექსტის კომენტარში წერს, რომ სხვათა შორის, ნეიმანმა (*Geschichte der Armenische Literatur*, 1836, გვ. 48) და კარლ რიტერმა (*Die Erdkunde*, X Theil, Berlin, 1843, გვ. 589 – 590) ბოლგართა და მათი წინამძღოლის ეუნდის შესახებ ძირითადად ხორენაცის ამ ცნობაზე დაყრდნობით გააკეთეს დასკვნა, მათი სლავური წარმოშობისა და ბოლგართა ისტორიულად არსებობის შესახებ ჯერ კიდევ ძვ. ნ. II საუკუნეში²⁴.

ნ. ემინი იქვე მოუთითებს, რომ ბოლგართა შესახებ მსგავსი მოსაზრებაა რუს მეცნიერებშიც. ვენელინი, – წერს იგი, თავის „Историко-критическое изъяснение“, პ. შაფარიკის სანიხალმდეგოდ ამტკიცებს, რომ ვოლგისპირა ბოლგარები სლავური წარმოშობისანი იყვნენო. შემდეგ ნ. ემინი ასკვნის, რომ ამ საკითხს შეიძლება ნათელი მოაზრების ბოლგართა საკუთარი სახელებისა (*Вхидур, булгар, Вунг ан Венд*) და ქვეყანა ვანანდის, სადაც ეს მოსული ბოლგარები დასახლდნენ, სახელის გარკვევამ. მე, ჩემის მხრივ, უნდა აღვნიშნო, – დასძენს ნ. ემინი, – ამ სახელებში სომხური სული არ გამოხატუვისო²⁵.

მართლაც, როგორც უცხოეთში, ისე რუსეთში, რუსეთის ძველი ისტორიით დაინტერესებულ მეცნიერთა გარკვეული ნაწილი, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, რუსეთის მამინდელი იმპერიის ტერიტორიაზე ძველად მცხოვრებ და მომთაბარე ყველა ხალხს სლავების წინაპრებად აცხადებდა და ცდილობდა საერთო მოენახა ამ ხალხებსა და სლავებს შორის. ასე იყო XIX საუკუნეში და ასე დარჩა დღესაც. მაგ., სომეხი მკვლევარი ს. ოვანნიანი ხორენაცის ცნობებს ამიერკავკასიაში ბოლგართა გადმოსახლების შესახებ, სომხეთ-ბულგარეთის ისტორიული ურთიერთობის საკითხთან დაკავშირებით შეეხო და აღნიშნა: სომეხი და ბულგარელი ხალხების მეგობრობა სათავეს შორეულ საუკუნეებში იღებს. ჯერ კიდევ ჩვენი წელთაღრიცხვის II საუკუნეში ბულგართა წინაპრები („*протобулгары*“), გამოჩნდნენ თუ არა ისტორიის ასპარეზზე აზოვისპირეთის ველებზე, მჭიდრო ურთიერთობა დაამყარეს სომეხ ხალხთან. შემდეგ, ჰუნთა თავდასხმების გამო, პროტობოლგართა მნიშვნელოვანი ჯგუფები იძულებულ-

ნი გახდნენ დაეტოვებინათ ქვეყანა, გადაეღახათ კავკასიონის ქედი და შესულიყვნენ სომხეთში. მათ მიაღწიეს დღევანდელი ყარსის რაიონს – სადაც დამკვიდრდნენ. ამ ადგილებში დიდხანს ცხოვრების შემდეგ მათ გადაიღეს სომხური კულტურა, რელიგია, ენა და რამდენიმე თაობის შემდეგ ადგილობრივ მოსახლეობაში მათი ასიმილაცია დამთავრებული იყო. რადგან შემდეგი დროის სომეხი ისტორიკოსები ბოლგართა განსახლების ადგილს – ვანანდის მოსახლეობას ყოველგვარი მინიშნების გარეშე სომხებად თვლიან²⁶.

როგორც ზემოთ აღვნიშნე, თუ პირველ რიგში არ დადგინდა ესა თუ ის თურქულენოვანი ხალხი, რომელთა მომთაბარეობისა და საცხოვრებელ ადგილად წყაროებში ძირითადად ჩრდილო კავკასიისა და შავი ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ველზეა მითითებული, როდის მოვიდა დასახლებულ ადგილებში, მაშინვე ამ ხალხის ამიერკავკასიაში შემოსვლის შესახებ ძველ ავტორთა ცნობების ისტორიულ რეალობაზე საუბარი არ შეიძლება. ს. ოვანნიანის საყურადღებოდ კი უნდა ვთქვა: ახ. წ. II ს-ში აზოვისპირეთში არავითარი პროტობოლგარები არ ყოფილან და მათზე იმ ხანად ჯერ კიდევ ცენტრალურ აზიაში მომთაბარე პუნები თავდასხმებს ვერ მოაწყობდნენ. შესაბამისად, ვერც არარსებული პროტობოლგარები დამკვიდრებულან თანამედროვე ქ. ყარსის რაიონში. ზემომოტანილი მაგალითი ოვანნიანს სომეხი და ბულგარელი ხალხის მეგობრული კავშირები რომ შორეულ წარსულში იღებს სათავეს, იმის დასტურად არ გამოადგება. ყარსის (ძველი ქართული წყაროების ქ. კარი) რაიონში არავითარი უცხო ეთნიკური ჯგუფის დასახლება ახ. წ. II ს-ში არ მომხდარა და ადგილობრივ მოსახლეობას არავის ასიმილაცია არ მოუხდენია.

ხორენაცის ცნობა სომხეთში ბოლგართა კოლონიის არსებობის შესახებ, ასევე სინამდვილის ამსახველად მიაჩნია რუს მეცნიერს ა. ვ. გადლოს. თუმცა, მას ცნობა უკვე აღმოსავლეთ ევროპაში პუნების მოსვლის (IV ს-ის 70-იანი წლები) შემდგომ ხანაზე – V ს-ის შუაწლებზე გადააქვს. მისი სიტყვით, ატილას სახელმწიფოს დაცემის შემდეგ ჩრდილო კავკასიაში მოსულმა საბირებმა დასავლეთისაკენ უბიძგეს მთელ ონოგურულ მასას. ონოგურებმა და ბოლგარებმა განხეთქილება („დიდი არეულობა“) მოხდა, [ბოლგართა] ნაწილი სომხეთში გადავიდა (მათი არსებობა აისახა მოვსეს ხორენაცისთან), ნაწილი კი კავკასიისპირეთში დარჩა²⁷.

აქვე უნდა აღვნიშნო: ხორენაცის ცნობისადმი ზოგიერთ თანამედროვე მკვლევარზე მეტ კრიტიკულ მიდგომას ნ. ემინი იჩენდა. როცა იგი ხორენაცის იმ ცნობას შეეხო, რომელშიც ბარსილთა და ხაზართა ამიერკავკასიაში გადმოსახლებაზეა საუბარი, იმ დროისათვის ჩრდილო კავკასიაში ხაზართა არსებობის საკითხში ეჭვი შეიტანა და მიუთითა: ხორენაცი გეოგრაფიაში ბარსილების გვერდით ათავსებს ხაზარებს. ხაზარები კი ბიზანტიელ მწერლებთან მხოლოდ VII ს. I ნახევარში გვხვდება. ხორენაცი კი მათი თავდასხმების შესახებ 193 – 213 წლებს შორის მოგვითხრობს²⁸. ასევე, სამართლიანად შეიტანა ეჭვი აკად. ი. მანანდიანმა იმ ცნობაში, რომელშიც ჩვენს ერამდე ორი საუკუნით ადრე ჩრდილო კავკასიაში ხაზარები, ბარსილები და ბოლგარები იხსენიებიან²⁹.

ზოგი მკვლევარი ახ. წ. I – III საუკუნეებში ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე პუნურ-თურქული მოდემის ხალხების თუ მხოლოდ დასახლებაზე მოუთითებდა, რუსი მკვლევრის კ. ტრევერის თანახმად, პუნთა (მისი სიტყვით „ხოთა“)

ერთი შტო საერთოდ კავკასიური წარმოშობისა იყო. კ. ტრევერი ასეთ დასკვნამდე მივიდა ძველი სომეხი ავტორების იმ ცნობათა გაანალიზების შემდეგ, რომლებშიც გადმოცემულია IV ს-ის 30-იან წლებში ფაიტაკარანის ოლქისა და ქალაქის მმართველის სენასანის ანუ სანატრუკის სომხეთზე თავდასხმების ამბავი.

კ. ტრევერის თანახმად, სენასანის მხარეზე გამოსულ „ხონებს“ ეკავათ ტერიტორია ტავსაპარების ჩრდილოეთით, მდ. სამურიდან სულაკამდე და უფრო ზემოთ ჩრდილოეთისაკენ. შემდეგ აღნიშნავს, რომ მკვლევრები კასპიის ზღვასთან, დაღესტნის ტერიტორიაზე მცხოვრებ ამ „ხონებს“, როგორც მეჩვენება, შეცდომით ჰუნებთან აიგივებენ. სომეხი ისტორიკოსები, ფავსტოს ბუზანდაციდან მოკიდებული, ამ ხონებს კავკასიური წარმოშობის ხალხებისაგან (ტავსაპარები, ხეჩმატაკები, გუგარები, ჩილბები, ბალასაჩები და სხვანი) არაფრით არ განასხვავებენ. არ აღნიშნავენ განსხვავებას გარეგან შეხედულებაში, ყოფაში. ამ „ხონების“ კავკასიურ წარმომავლობაზე, – დასძენს იგი, ისიც მიუთითებს, რომ დიონისე პერიეგეტის (I – II სს.) ცნობით, ჩრდილოეთიდან მოკიდებული კასპიის ზღვის სანაპიროზე ცხოვრობდნენ: სკვითები, შემდეგ უნები (οὐνοί), შემდეგ კასები, ალბანები³⁰. ასევე, დიონისე პერიეგეტის სქოლიოებში აღნიშნულია, რომ ეს „უნები“ კასპიისპირეთის სკვითური ხალხია³¹. კ. ტრევერისავე მტკიცებით, დიონისე პერიეგეტის „οὐνοί“ (ერთი „v“-თი) სომეხი ისტორიკოსების „ჰონ“ დამწერლობას შეესაბამება. აქ ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ სომეხები კარგად იცნობდნენ „ხონებს“, რადგან მათ ზოგჯერ ამ ხალხთანაც უხდებოდათ ბრძოლა. რაც შეეხება ჰუნებს, ალბანელები და სომხები მათ მხოლოდ VI ს-ში შეხვდნენ და ბიზანტიურ ტექსტებში მათი სახელი განსხვავებულიად იწერებოდა – კერძოდ χουνοί³².

კ. ტრევერისავე აზრით, კავკასიელი ჰუნები, როგორც ჩანს, რამდენიმე შტოსაგან შედგებოდნენ. ერთ-ერთი მათგანის სახელი აგათანგელოსის თხზულების ბერძნულ ვერსიაში ორჯერ იხსენიება როგორც „მასახა-ხუნები“ (Μαχαχα-χουνοί), სომხურ ტექსტში კი „მასახა-ხუნის“ მაგივრად სიტყვა „მასკუტია“³³. შემდეგ წერს: მასკუტებს ჰუნებთან აიგივებდნენ VI საუკუნეშიც. მაგ., პროკოპიოს კესარიელი იუსტინიანეს მხედართმთავართა შორის იხსენიებს ვინმე ეგანს, რომელიც, მისი ცნობით, წარმოშობით „ახლა ჰუნებად წოდებული მასაგეტებიდან“ იყო³⁴. აღნიშნულთან ერთად, დასძენს იგი, აგათანგელოსის თხზულების ბერძნულ ტექსტში მოხსენიებული „მასახა“, რომელსაც მისივე სომხურ ტექსტში „მასკუტი“ შეესაბამება, არ შეიძლება როგორც ამას ჩვეულებრივ აკეთებენ, შუა აზიის ერთ-ერთ ხალხთან – მასაგეტებთან დავაკავშიროთ. უფრო მართებულია „მასკუტი“ სატომო სახელ „მასაკა“ (ან „მაზაკა“)–დან მოდიოდეს (ამ ხალხს პლინიუსი იხსენიებს მეოტიდინან კერვანის მთებამდე მცხოვრები ხალხების ჩამონათვალში). აღნიშნულიდან გამომდინარე, – ასკენის კ. ტრევერი, – მტკიცდება მისი ვარაუდი იმის შესახებ, რომ სომხური წყაროების მასკუტი, სარმატული წარმოშობის კავკასიური ტომი იყო³⁴.

რა შეიძლება ითქვას? ვფიქრობ, კ. ტრევერის მტკიცება იმის შესახებ, თითქოს, სომეხ ავტორებთან თანამედროვე დაღესტნის აღმოსავლეთ ნაწილში, მდ. სამურისა და სულაკს (ამ მდინარის უფრო ჩრდილოეთითაც) შორის

მცხოვრებლებად დასახელებული „ზონები“ კავკასიური წარმოშობის ხალხებისაგან არაფრით განსხვავდებოდნენ და ამ „ზონების“ კავკასიური წარმომადგენლობა ახ. წ. II ს-ში მცხოვრები დიონისე პერიეგეტთან ჰუნების მოხსენიებით დასტურდება, ყოვლად მიუღებელია. პერიეგეტთან მოხსენიებული „ჰუნების“ მის სქოლიოებში სკვითური წარმომადგენლობის ხალხად განმარტება და ის ფაქტი, სკვითური წარმოშობის მასაგეტების ერთი ნაწილი გვიან ჰუნებად რომ არიან სახელდებულნი, იმის საფუძველს არ გვაძლევს, სკვითური და თურქული წარმომადგენლობის ხალხები კავკასიური წარმოშობისად ჩავთვალოთ. როგორც ძველ სომეხ ავტორებთან, ისე დიონისე პერიეგეტთან ჰუნების მოხსენიება ანაქრონიზმია (პერიეგეტთან ასევე ანაქრონიზმია ჰუნი საბირების ახ. წ. II ს-ში მოხსენიება).

კ. ტრევერის ზემომოტანილი თვალსაზრისი გარკვეული ნიუანსებით გაიმეორა ნ. ვოლკოვამ. 1973 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში, მან „ჰონთა ქვეყნის“ ქვეშ იგულისხმა ვაინახურ ტომთა განსახლების ტერიტორია და აღმოსავლეთ საქართველოს ცალკეული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები (თუშეთი, ფშავი, ხევსურეთი)³⁵. ნ. ვოლკოვას ეს თვალსაზრისი, ამ საკითხისადმი მიძღვნილ სპეციალურ გამოკვლევაში უარყო ვ. ითონიშვილმა³⁶, მაგრამ ისე, როგორც კ. ტრევერმა, დიონისე პერიეგეტთან და სხვა ძველ ავტორებთან ჰუნების დასახელება მან ისტორიულ რეალობად ჩათვალა. ვ. ითონიშვილი აღნიშნავს, რომ ძვ. წ. III – ახ. წ. I ს-ში ჩინელებთან ბრძოლებში დამარცხებულმა ჰუნებმა აღმოსავლეთისაკენ დაიწყეს მოძრაობა და „რომაელი ისტორიკოსი ტაციტუსი (ახ. წ. 50 – 117 წწ.) თავის „ისტორიაში“ უკვე ასახელებს ჰუნებს (Hunios) პომპეუსის ლაშქართან მებრძოლ ბარბაროსთა (ალანები, გოთები) გვერდით. ხოლო ახ. წ. II ს-ის ბერძენი ავტორის დიონისე პერიეგეტის „მსოფლიო აღწერილობაში“ კასპიის ზღვის პირას მცხოვრებ ტომთა სიაში (კასპიელები, ალბანები, ჰირკანები და სხვა) ჰუნებიც (ουννοι) ფიგურირებენ. ჰუნებს იცნობს აგრეთვე კლაუდიოს პტოლემეოსი (გარდ. ახ. წ. 180 წ.), რომლის სახელგანთქმულ „გეოგრაფიაში“ ჰუნები იხსენიებიან ამჯერად – უკვე ევროპულ სარმატიაში მცხოვრებ ტომთა შორის. მეტად საყურადღებოა, – დასძენს ვ. ითონიშვილი, – 293 წლით დათარიღებული ერთ-ერთი სასანიდური წარწერაც, სადაც ლაპარაკია კავკასიაში მყოფ თურქთა ხაკანზე, რომელშიც შესაძლოა სწორედ კავკასიაში მცხოვრებ ჰუნთა ხელისუფალი ექვემდებარებოდეს ამოცნობას“³⁷.

ვ. ითონიშვილის მიერ დასახელებული ძველი ბერძენი ავტორების ტექსტებში სიტყვა „ჰუნი“ რომ გვიანი ჩანართი უნდა იყოს, ამაში ეჭვი არ მეპარებოდა. ჩემი ყურადღება უფრო მეტად ვ. ითონიშვილის მიერ ვ. კოვალევსკაიას ნაშრომზე (Кавказ и аланы, М., 1984, გვ. 95) დაყრდნობით 293 წლით დათარიღებულ ერთ-ერთ სასანიდურ წარწერაში ნახსენებმა „თურქთა ხაკანმა“ მიიქცია. ეს ხაკანი, მისი ვარაუდით, შესაძლოა კავკასიელი ხელისუფალი იყო.

293 წლით დათარიღებული სასანიდური წარწერა, უცილობლად ქ. ნ. პაიკულის წარწერა“ უნდა ყოფილიყო. ამ წარწერის შინაარსს ვ. ლუკონინის რუსული თარგმანით ვიცნობდი. სასანიდური ხანის წარწერები (მ. შ. პაიკულისა დოკუმენტური ხასიათისაა, „პაიკულის წარწერაში“ „თურქთა ხაკანის“ მოხსენიება სულ სხვაგვარად აყენებდა აღმოსავლეთ ევროპაში ჰუნების მოსვლის საკითხს.

ამიტომ სასწრაფოდ გავეცანი ვ. კოვალევსკაიას დასახელებულ ნაშრომს. მითითებულ გვერდზე გერმანელი მეკლევერის ფრანც ალტჰაიმის ნაშრომზე დარდნობით იგი, მართლაც, წერს ცალკეულ „კავკასიელ ჰუნებზე“, რომლებიც, თითქოს, III ს. 60-იან წლებში „სპარსეთის არმიამ“ მსახურობდნენ. იქვე აღნიშნავს, რომ იმავე საუკუნის 90-იან წლებში სომეხი ისტორიკოსები საუბრობენ ჰუნებისა და ალანების ჯარისკაცებზე, ხოლო 293 წლის პაიკულის სასანიდური წარწერიდან ვეგებულობთ „კავკასიაში თურქთა ხაკანის შესახებ“³⁸.

ვ. კოვალევსკაია ფ. ალტჰაიმის ნაშრომში არსებულ ცნობებს რომ ასე ენდობა, შემთხვევითი არაა. თავისი ნაშრომის 94-ე გვერდზე იგი წერს: არსებობს მოსაზრება, რომლის თანახმად, ძვ. წ. II ს. მეორე ნახევარში დიონისე პერიეგეტთან მოხსენიებული უნები („уны“) ჰუნები უნდა იყვნენო. დიონისეს მიხედვით, ისინი ცხოვრობდნენ „восток Каспийского моря, между скифами и каспийцами“. მომდევნო საუკუნეებში კლავდიოს პტოლემეისი მათ ბასტარნებისა და როკსოლანებს შორის ათავსებო³⁹.

ამ „ჰუნების“ შესახებ ქვემოთ მექნება საუბარი, აქ კი უნდა აღვნიშნო: ვ. კოვალევსკაიას ზემომოყვანილი თვალსაზრისის ჩამოყალიბებაზე, ალბათ, გარკვეული გავლენა მოახდინა უცხოელ მეცნიერთა აზრმაც. როგორც ლ. გუმილიოვი წერს, ინგლისელი მეცნიერი ე. ტომსონი და ამერიკელი ო. მენჩენ-პელფენი ჰუნებს აღმოსავლეთ ევროპის ავტოქტონებად – უგრებად მიიჩნევდნენ. მისივე თქმით, საბჭოთა სწავლული ა. ბერნშტამი კი თვლიდა, რომ ჰუნთა ნაწილი მოვიდა აზიიდან, მაგრამ ნაწილი ავტოქტონურად წარმოიქმნა (იხ. Л. Н. Гумилев, Гунны, СИЭ, т. 4, М., 1963; მისივე სტატია Гунны, БСЭ, მესამე გამოცემა, ტ. 7).

ახლა ჩავიხედოთ ვ. ლუკონინის მიერ გამოცემული „პაიკულის წარწერის“ ტექსტში და ვნახავთ, რომ მასში „საკების მეფეა“ მხოლოდ რამდენჯერმე ნახსენებო⁴⁰, ფ. ალტჰაიმმა რის საფუძველზე შეიტანა თავის ნაშრომში „კავკასიის თურქთა ხაკანი“, არ ვიცი. ფაქტი ისაა, რომ მისი ნაშრომიდან ეს ცნობა მოხვდა ვ. კოვალევსკაიას, ვ. ითონიშვილისა და ბოლოს ნ. ნიკოლოზიშვილის საკანდიდატო დისერტაციის ტექსტში⁴¹.

ჰუნების ისტორიის ცნობილ გერმანელ მეკლევეარს ფ. ალტჰაიმს, ჰუნების შესახებ ძველ ბერძენ ავტორთა ცნობების რეალურობაში, მართლაც, არ ეპარება ეჭვი. აღნიშნულს გარდა, ახ. წ. II ს-ში ამიერკავკასიაში ჰუნების ყოფნის დამადასტურებელ საბუთად მას მოჰყავს მცხეთაში, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ნაპოვნ გემაზე არსებული წარწერა „Aspauriks“. ფ. ალტჰაიმის თანახმად, ასპარუკი სპარსული წარმოშობის თურქული სახელია⁴².

ფ. ალტჰაიმის მიერ მოტანილი მაგალითი, რა თქმა უნდა, საფუძველს არ გვაძლევს, არა თუ ახ. წ. II ს-ში, III ს-ის დასასრულისათვისაც (293 წ.) ქართლში ჰუნების, მითუმეტეს „თურქთა ხაკანის“ ყოფნა ვამტკიცოთ. სახელი ასპარუკი, ისე როგორც ქართლის სამეფოს არისტოკრატიაში მიღებული სხვა არაერთი სახელი, „ჩრდილო-ირანული“ წარმომავლობისადაა მიჩნეული⁴³.

ფ. ალტჰაიმის ზემომოტანილი თვალსაზრისი ახალი არაა. როგორც ზემოთ აღვნიშნე, თურქული წარმოშობის ხალხებს, რომლებიც აღმოსავლეთ ევროპაში ჰუნების შემდეგ ბევრით გვიან გამოჩნდნენ, XIX ს-ის ზოგი რუსი მეცნიერი ავტოქტონ მოსახლეობად თვლიდა. ასეთი აზრისა იყო ი. ვენელინი. მისი

მტკიცებით, ხაზარები სლავური წარმოშობისანი იყვნენ. როგორც ჩანს, ასეთი მოსაზრების გავლენა განიცადა „ანონიმური სომხური გეოგრაფიის“ რუსულ ენაზე მთარგმნელმა ქ. პატკანოვმა, როცა ახ. წ. დამდეგისათვის აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა მოხსენიება რეალურ ამბავად მიიჩნია. მისი აზრით, სომხეთზე ხაზართა და ბარსილთა გაერთიანებული ძალების თავდასხმის შესახებ ცნობები ხორენაცის II – III ს-ებში მცხოვრები ცნობილი გნოსტიკოსის – ბარდასენის თხზულებიდან უნდა აეღო. ამ წყაროთა დასტურდება ახ. წ. II ს-ში, სამხრეთ რუსეთში ხაზართა ყოფნა. რაც შეეხება ბარსილებს, – ნერს. ქ. პატკანოვი, – ისინი უფრო ადრე სარმატიაში ცხოვრობდნენ და ცნობილი იყვნენ პტოლემე-მაიოსისათვის, შესაძლოა პეროდოტესათვისაც კიო⁴⁶. ასეთი მოსაზრების დამადასტურებლად პატკანოვს მიაჩნია ძველ წყაროებში მოხსენიებული Βατλαιοι Σαρμαται, რაც, მისივე განმარტებით, „სამეფო სარმატებს“ ნიშნავს⁴⁶.

რაც შეეხება ხორენაცის მიერ მოთხრობილ ამბავს, ბოლგარების სომხეთში შეჭრის შესახებ ამ ცნობის წყაროდ პატკანოვი სირიელი მარ აბას კატინას (ცხოვრობდა ახ. წ. III ს-ში) თხზულებას თვლის. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ქ. პატკანოვი ასკენის, რომ ახ. წ. III ს-ში სომხეთში ბოლგართა კოლონია არსებობდა. ეს რომ ისტორიული ფაქტია, თურმე იქიდან ჩანს, რომ სხვა ადგილას ავტორი ერთი სომხური ოლქის სახელს მათგან წარმოშობილად თვლის⁴⁶.

ქ. პატკანოვის ზემომოყვანილი მოსაზრების შესახებ, ჩემი მხრივ მინდა დავძინო: ძველ ავტორებთან რომ ხაზართა და ბოლგართა შესახებ ცნობები მოიპოვება, ეს არ ნიშნავს, დასახელებულ ავტორთა ცნობები რომ რეალურია. ცნობილია, რომ გვიანდელ კომენტატორებსა და გადამწერებს ძველ ავტორთა ტექსტებში ხშირად შეუქონდათ თავიანთი თანადროული ვითარების ამსახველი შესწორებანი. მსგავს მოვლენასთან უნდა გვექონდეს საქმე როგორც ბარდასენის, ისე მარ აბას კატინას თხზულებებში.

ძველ ავტორებთან მოხსენიებულ ბარსილთა შესახებ განსაკუთრებით საინტერესოა თანამედროვე რუსი მეცნიერის ა. ვ. გადლოს მოსაზრებანი. მისი აღნიშვნით, ბარსილები ევროპულ საისტორიო ტრადიციაში პირველად თეოფილაქტე სიმოკატასთან (VII ს-ის დამდეგი) გვხვდება⁴⁷. ამის შემდეგ იგი ცდილობს დაამტკიცოს, ბარსილები ირანულენოვანი ხალხი რომ იყო. თუმცა, როგორც წყაროთა მონაცემებიდან ჩანს, და მის მიერ მოტანილი მასალებიც ცხად-ჰყოფს, ბარსილები ბოლგარებთან და ხაზარებთან უფრო ახლოს უნდა ყოფილიყვნენ⁴⁸. რაც მთავარია, ა. გადლოს მტკიცებით, თვით ეთნონიმ ბასილს (ბარსილს), თურმე, ჩრდილო კავკასიაში აქვს ტრადიცია, რომელიც ათასწლეულის დამდეგიდან მოდის. ამ მსჯელობისას იგი Βατλαιοι Σαρμαται-ს შესახებ ქ. პატკანოვის ზემომოყვანილ მოსაზრებას ეყრდნობა და აღნიშნავს, რომ შესაძლოა შუა საუკუნეების ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები ბარსილები სარმატებიდან მომდინარეობენ⁴⁹ (ასეთი მოსაზრება, როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, სათანადო წყაროთა არაკრიტიკული მიდგომის შედეგია).

შემდეგ ა. გადლო ცდილობს დაამტკიცოს, რომ ბარსილები (რომლებიც მას ირანული მოდგმის ხალხად და აქედან გამომდინარე, თანამედროვე ოსების ერთ-ერთ ნინაზრად მიაჩნია) არა მარტო ათასწლეულის დამდეგიდან არიან ცნობილი, არამედ ისინი თვით XIX ს-ის ბოლომდეც კი არსებობდნენ. მისი აზრით, ასეთი მტკიცების საფუძველს „სომხურ-ამერკავკასიული წერილობითი

და ზეპირი ტრადიცია" იძლევა, რასაც ბარსილთა (ბასილთა) განსახლების ადგილის ძიებისას მკვლევრები ივინყებენ. ამ ეთნონიმმა, – აღნიშნავს იგი, – ჩვენამდე მოაღწია და ამჟერად ისინი ჩრდილოკავკასიურ ტრადიციას წარმოადგენენ. მისი მტკიცებით, ასეთი ტრადიციის დამადასტურებელია ტერმინი ბასიანი, რომელიც ფიქსირებულია XIV – XV საუკუნეების ქართულ ეპიგრაფიკაში „ბაქსან“-ის ფორმით და დღემდე შემორჩენილი მდ. ბაქსანის (უფრო სწორად ბასხანის) სახელწოდებაში⁵⁰. შემდეგ წერს, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი დანვრლებით აღწერს ბასიანს, როგორც დიგორის დასავლეთით მდებარე ოლქს და ბასიანის ქვეშ ესმის თანამედროვე ბალყარეთის ტერიტორია. ვახუშტი ბასიანს იმ „ხელებს“ მიათვლის, რომელთაც ბათო ხანის დამარცხებამდე ოსთა მეფეები ფლობდნენ. ბასიანის ოლქის გარდა, – დასძენს ა. გადლო, – ვახუშტმა იცის „გვაროვნულ-ტომობრივი ჯგუფი“ („родо-племенная группа“) ბასიანი, რომელთაც იგი „ოსთა შორის უწარჩინებულებს“ („превосходнейших из оссов“) აკუთვნებს⁵¹.

ამის შემდეგ ა. გადლო ასკვნის, რომ ვახუშტმა შემოგვინახა ქვეყნის სახელი, რომელსაც ეს ქვეყანა ატარებდა ამ ტერიტორიაზე თანამედროვე ბალყართა დასახლებამდე.

როგორც ვხედავთ, ა. გადლოს ცდა დაამტკიცოს, თითქოს, თურქული მოდგმის ბარსილები ჯერ კიდევ I ათასწლეულის დამდეგიდან ცხოვრობდნენ ჩრდილო კავკასიაში და ისინი ირანულენოვანი ხალხი იყო (აქედან გამომდინარე, თანამედროვე ოსთა წინაპრები), მათი სახელიდან მომდინარეობს ჩრდილო კავკასიაში ტოპონიმი „ბასიანი“, საქართველოში კი ეს ტოპონიმი ფიქსირებულია XIV – XV საუკუნეების ეპიგრაფიკაში, დამაჯერებელი არაა. ასეთი მტკიცებისათვის ა. გადლოს XVIII ს-ში მოღვაწე ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობები არ გამოადგება. ვახუშტის ცნობებს I – VII სს-ში ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე თურქულენოვანი (ან ირანულენოვანი) ეთნიკური ჯგუფების შემოსვლისა და მათ მიერ დასახლებების შექმნის სამტკიცებლად ვერ გამოვიყენებთ.

ძველ ქართულ, სომხურ (ასევე არაბულ. იხ. ქვემოთ) წყაროებში არსებული ის ცნობები, რომლებშიც ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე თურქების, ხაზარების, პაჭანიკების, ყივჩაყებისა და სხვათა შემოსვლა-ლაშქრობის ან მათი დასახლებების შექმნის შესახებაა მოთხრობილი, ანაქრონისტული ხასიათისაა. ამიერკავკასიის ქვეყნების ძველი ისტორიის გასამართავად მათი გამოყენებისას დიდი სიფრთხილეა საჭირო – ზუსტად უნდა განისაზღვროს ის ეთნონიმი, რომლის სახელი გვიანდელმა ავტორმა ან რედაქტორმა თავისი თანადროული ეთნიკური ერთეულის სახელით შეცვალა.

თავი II. ტოპონიმების ძიება საქართველოს ტერიტორიაზე

§ 1. ტოპონიმების შესწავლა საქართველოში (ზოგადი მიმოხილვა)

ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე სანამ ძველი თურქული წარმომადგენლობის ადგილის სახელების შესახებ დავიწყებ საუბარს, მოკლედ თვალი გადავავლოთ საქართველოში ტოპონიმიკური ძიების ისტორიას.

ქართული ონომასტიკის (მეცნიერების დარგი, რომელიც შეისწავლის ყოველგვარ საკუთარ სახელს) მეცნიერულ შესწავლას ორასწორმოცდაათ წელზე მეტი ისტორია აქვს. ონომასტიკის ერთ-ერთი დარგის – ტოპონიმიკის, როგორც მეცნიერების, ასევე მეცნიერული ისტორიული გეოგრაფიის ფუძემდებელი საქართველოში ვახუშტი ბაგრატიონია (გარდ. 1757 წ.).

საქართველოში ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკის შესწავლის საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს: მ. ბროსემ, ნ. მარმა, ივ. ჯავახიშვილმა, ნ. ბერძენიშვილმა, ს. ჯანაშიამ, ა. ჩიქობავამ, ა. შანიძემ, დ. მუსხელიშვილმა, დ. ბერძენიშვილმა და სხვებმა. მათ მიერ შესწავლილი და გამოქვეყნებული ნაშრომები ეხება ქართულ, ქართველურ, კავკასიურ ტოპონიმიკას, ანთროპონიმიკას, ეთნონიმიკას, ისტორიულ გეოგრაფიას.

საქართველოში ცალკეული რეგიონების ტოპონიმებიც საკმაოდ შეისწავლილი. მაგ., მ. ჩიქოვანმა აღწერა ლეჩხუმის ტოპონიმები, მ. ალავეძემ – ქვემო რაჭა, პ. ცხადაიამ – დასავლეთ საქართველო. დასავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია შეისწავლა თ. ბერაძემ, ჯ. გვასალიამ – ქსნის ხეობა, ვ. გამრეკელმა და ნ. ოთინაშვილმა – ლიახვის ხეობა. მესხეთის ტოპონიმები შეისწავლა ი. მაისურაძემ. ამ მხრის ტოპონიმები შეისწავლეს აგრეთვე გ. თოფურიამ და ნ. ნორაკიძემ. ი. სიხარულიძემ ორ ტომად გამოაქვეყნა „სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ტოპონიმიკა“ (ნ. I – II, ბათუმი, 1958 – 1959). I ტომში დაახლოებით 10 000 ერთეულია მოცემული აჭარის ტერიტორიიდან; II ტომში ქვემო გურიის ტოპონიმებია თავმოყრილი (დაახლ. 2 600 ერთეული. აქვე განხილულია ის ეთნონიმები, რომელთაც ოდესღაც უცხოვრიათ გურიის ტერიტორიაზე). მანვე გამოსცა „მასალები სამცხის ისტორიული გეოგრაფიისათვის“, სადაც 2 500 ტოპონიმია შეტანილი¹. ერწო-თიანეთის ტოპონიმიკა შეისწავლა რ. თოფჩიშვილმა და გ. ბედოშვილმა, არაგვის ხეობისა – გ. ხორნაშულმა.

მოსახლეობაში დიდი პოპულარობით სარგებლობს პროფ. ზ. ჭუმბურიძის „რა გქვია შენ?“, რომელიც დამატებული და შესწორებული სახით 1987 წელს მეოთხედ გამოიცა.

საქართველოს ტოპონიმიკური შესწავლის მხრივ დიდი სამუშაოები შესრულდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტთან არსებულ ლაბორატორიაში². განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს კ. კეკელიძის სახელობის

ხელნაწერთა ინსტიტუტის მიერ გამოქვეყნებული „მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის“ (X – XVII სს. ისტორიული დოკუმენტების მიხედვით)³. მნიშვნელოვანია გ. ბედოშვილის მიერ 2002 წელს გამოცემული „ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი“⁴. ამ ექვსასზე მეტ გვერდიან ნაშრომში მთელი საქართველოს მასშტაბით ასეულობით პიდრონიმი და ტოპონიმი განმარტებული.

რაც შეეხება საქართველოს ტერიტორიაზე არსებულ უცხო წარმოშობის ტოპონიმებს, ამ მხრივ უნდა აღვნიშნო პროფ. ს. ჯიქიას ღვაწლი. მან „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ გამოცემისას საერთო თურქული ტოპონიმების საკითხი განიხილა, გააანალიზა აღმოსავლური წარმოშობის სიტყვები ქართულში, შეეხო ტოპონიმ „სურამისა“ და „ყაზბეგის“ წარმომავლობის საკითხს⁵.

პროფ. მ. ანდრონიკაშვილმა შეისწავლა საქართველოს ტერიტორიაზე ირანული წარმოშობის სატომო და ადგილის სახელები. ასეთი სახის კვლევას იგი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს: „კავკასიის ტომთა და ენათა ისტორიის შესწავლასა და მათ წინა აზიის უძველეს ხალხებთან ურთიერთობის საკითხის გაშუქებაში, – წერს იგი, – ონომასტიკონისა და უცხო საისტორიო წყაროებში დაცული ადგილისა და სატომო სახელთა გათვალისწინება წარმოადგენს მეცნიერული კვლევის სრულიად გარკვეულ საფეხურს“⁶. დროთა განმავლობაში, „ადგილისა და ტომის სახელი იქცევა ზოგად სახელად, ზოგან არსებით ან ზედსართავ სახელად. ამ საინტერესო სემანტიკური გადაწყველების თვალსაჩინო ნიმუშებს ყველა ხალხის ენაში ვხვდებით“⁷, – დაძენს იგი.

როგორც ვხედავთ, საქართველოში საკმაოდ დიდი სამუშაოა შესრულებული ისტორიული გეოგრაფიისა და ისტორიული ტოპონიმიკის შესასწავლად, მაგრამ ამ მონოგრაფიისათვის აქტუალური პუნურ-თურქული წარმომავლობის ტოპონიმები პროფ. ლეონ მელიქსეთ-ბეგის (იხ. ქვემოთ) გარდა, სპეციალურად თუ არავის უკვლევია, ამ ბოლო ხანს ამ მხრივ თავი გამოიჩინა აზერბაიჯანელმა ა. იუნუსოვმა. 2000 წელს ქ. ბაქოში გამოცემულ წიგნში („Месхетинские турки: дважды депортированный народ“) იმდენი უზუსტობა და თვითნებური ეტიმოლოგიაა ქართული ადგილის სახელებისა, რომ მასზე პასუხის გასაცემად სპეციალური გამოკვლევის დაწერა მომხდა (იხ. ვ. გოილაძე, „მინის ენა“ მრუდე სარკეში, თბ., 2007).

* * *

ჩვენთვის საინტერესო პუნურ-თურქული, საერთოდ თურქული წარმომავლობის გეოგრაფიული სახელები, კავკასიის რეგიონს გარდა, ჩვეულებრივი მოვლენაა ევრაზიის კონტინენტისათვის. იგი გვხვდება დუნაის სანაპიროდან შორეულ აღმოსავლეთამდე. აქვე თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ თურქული გეოგრაფიული ლექსიკა ზოგიერთ შემთხვევაში ემთხვევა მონღოლურს, ტუნგუსურ-მანჯურულს, ფინო-უგ-

რულს და სხვა, მაშინ ცხადი გახდება, თურქული წარმომავლობის ტომონიმების არეალი რამდენად ფართოა⁸.

ძველი თურქული წარმომავლობის ონომასტიკამ ადრიდანვე მიიზიარო სწავლულთა ყურადღება (ამ მხრივ აღსანიშნავია XI ს-ში მცხოვრები ყირგიზი სწავლულის მუჰამედ ყაშლარელის მოღვაწეობა⁹). შემდგომში, პირველი ცდა შეეკრება და აეხსნა თურქული გეოგრაფიული სახელები, უნგრელ აღმოსავლეთმცოდნეს არმინიუს ვამბერის (1832 – 1913 წწ.) ეკუთვნის. მან გამოაქვეყნა შუა აზიის ტერიტორიაზე შეგროვილი თურქული, ტაჯიკური და სხვა სახის ტომონიმები¹⁰. თურქული წარმოშობის ტომონიმების სისტემატური შესწავლა XX ს-ის შუახანებიდან დაიწყო. შუა აზიის რესპუბლიკებში გამოქვეყნდა რეგიონალური კრებულები, გამოიცა „Ономастика Средней Азии“, უზბეკეთსა, ყაზახეთსა და თურქმენეთში ტომონიმკური ლექსიკონები¹¹.

§ 2. ძველთურქული წარმომავლობის ტომონიმებად მიჩნეული ადგილის სახელები საქართველოში

ამიერკავკასიის ტერიტორია, თავისი მდებარეობის გამო, ადრიდანვე ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ და პირუკუ სხვადასხვა ხალხთა მოძრაობის ერთ-ერთ გზას წარმოადგენდა. ამის გამო იგი, ჩრდილო კავკასიასთან ერთად, როგორც ნ. მარი მიუთითებდა, „მსოფლიოს ეთნიკურ ტერმინთა სალარო“. ამ „სალაროდან“ ამჯერად კვლევის ობიექტს ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე IV – X საუკუნეებში შემოსული ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების ნაკვალევად მიჩნეული ზოგიერთი ტომონიმის გამოვლენა შეადგენს. დასმული საკითხის შესწავლამ საბოლოო ანგარიშში მეტნაკლებად პასუხი უნდა გაგვცეს, თუ რა წვლილი შეიტანეს IV – X სს-ში ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე შემოსულმა ჰუნურ-თურქული მოდგმის ტომებმა ამ რეგიონში მცხოვრები ზოგი ხალხის ეთნოგენეზის პროცესში.

ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხები ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე, როგორც ზემოთ ვაჩვენე, სხვადასხვა გზით შემოდიოდნენ, რომელთაგან ძირითადი დერბენდისა და დარიალის კარი იყო. უძველესი დროიდან მოკიდებული დარიალის ზეკარი ჩრდილო კავკასიასა, საერთოდ, აღმოსავლეთ ევროპის ველებზე არსებული პოლიტიკური გაერთიანებებისათვის სამხრეთისაკენ მოძრაობის ერთ-ერთი მთავარი გზა იყო. ლათინურ-ბერძნული, ასევე ძველი ქართული, სომხური, ბიზანტიური, არაბული, სირიული წყაროების ავტორები ხშირად ნერენ კავკასიონის ქედს გადაღმა არსებულ პოლიტიკურ გაერთიანებათა მიერ დარიალის გზის გამოყენების შესახებ. თუმცა, საქართველოს ტერიტორიაზე ამ ხალხთა გაჩერებაზე ნაკლებად მიუთითებენ. ამ მხრივ გამონაკლისს V ს-ის ბიზანტიელი ისტორიკოსისა და დიპლომატის პრისკოს პანიელის ცნობა წარმოადგენს. მხოლოდ იგი წერს ქართლის ტერიტორიაზე ჰუნების გაჩერების შესახებ. ამასთანავე, ძველ ავტორთა ცნობები ხშირად წინააღმდეგობრივი ხასიათისაა და მკვლევართაგან განსაკუთრებული სიფრთხილით მიდგომას მო-

ითხოვს. ამ ცნობათა რეალურობის დასადგენად, ზოგჯერ სხვა ცნობით მისი დადასტურებაც არ კმარა, საჭიროა არქეოლოგიური და ანთროპოლოგიური მასალის მოშველიება, რაც ყოველთვის არ ხერხდება.

აქვე უნდა აღვნიშნო: ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხთა ნაკვალევის მხრივ ამიერკავკასიაში განსაკუთრებით ძველი ალბანეთის ტერიტორია გამოირჩევა, რაც ალბანეთის გეოგრაფიულმა პირობებმაც განაპირობა. მასზე ქვემოთ მექნება საუბარი. მანამდე კი ვნახოთ, რა მდგომარეობაა ამ მხრივ ისტორიულ საქართველოს ტერიტორიაზე.

* * *

კ. ტრევერის მიერ გამოთქმული ზემომოტანილი თვალსაზრისი (ზოგიერთი კავკასიური მოდგმის ხალხის ჰუნური წარმომავლობისად მიჩნევის შესახებ) ახალი არ იყო რუსული ისტორიოგრაფიისათვის. როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ჯერ კიდევ XIX ს-ს შუახანებიდან მოკიდებული რუსეთის იმპერიის ტერიტორიაზე ადრეშუასაუკუნეებიდან მცხოვრები (ან მომთაბარე) არარუსულენოვანი (მ. შ. ჰუნურ-თურქული მოდგმის) ტომები რუსთა წინაპრებად იქნა გამოცხადებული¹². ჰუნურ-თურქული მოდგმის ტომების ნაკვალევს ეძებდნენ საქართველოს ტერიტორიაზეც. ძველი ქართული წყაროთა მონაცემები ამ მრივ მათ გარკვეულ საფუძველს აძლევდა¹³, მაგრამ ზემონახსენებმა ა. იუნუსოვმა იმ მიზნით, რათა თურქული ორიენტაციის ე. წ. „თურქი მესხებისათვის“ დაესაბუთებინა სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო მათი გასახლების დროისათვის უკვე თურქული ეთნოსით დასახლებული მხარე რომ იყო, მესხეთის ტერიტორიაზე იმდენი თურქული წარმომავლობის ტომი „ჩაასახლა“ და იმდენი თურქული წარმომავლობი ტომონიმი „მოძებნა“, რომ XI ს-ის მესხეთი „დიდ თურქესთანად“ გამოაცხადა¹⁴ (ამ მხრივ არანაკლები „მეტწიერული მიგნებები“ აქვს მის წინამორბედს ვ. ლუკასიანს¹⁵. ა. იუნუსოვის ზოგიერთი დებულების კრიტიკა მოცემული აქვს ლ. ჯანიაშვილს. ამ ავტორთა შესახებ იხ. აგრეთვე ჩემი გამოკვლევა¹⁶).

* * *

ახლა რაც შეეხება იმ ტომონიმებს, რომლებიც ჩრდილოკავკასიური და ჰუნურ-თურქული წარმომავლობისადაა მიჩნეული.

დარიალის ხეობა. ამაგაზუჰის პუნები

უძველესი დროიდან დარიალის ხეობა, როგორც არაერთხელ აღვნიშნე, ჩრდილო კავკასიიდან ამიერკავკასიაში გადმოსასვლელი ერთ-ერთი მთავარი მაგისტრალი იყო. ამიტომ, ვფიქრობ, უპირველეს ყოვლისა, ამ რეგიონის ტომონიმით უნდა დავინტერესდეთ.

ჩრდილო კავკასიიდან დარიალის ზეკარით ქართლში გადმომაგალ მთავარ გზაზე აკად. ივ. ჯავახიშვილმა ყურადღება მიაქცია ადგილის სახელს – „ჭართალი“ და იგი ჩრდილოკავკასიურ სატომო სახელ „ჭარ“-ისაგან წარმომდგარად მიიჩნია. მან თავის ცნობილ მონოგრაფიაში „საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები“ (ნ. I) სპეციალურად განიხილა „ჭარ“-ძირიანი სახელები და აღნიშნა: „ჭართალი, ვითარცა ტომის სახელი უნდა ჭარ-ისა და თალ-ისაგან შედგენილი იყოს“. მისი აზრით, „ჭარი“ ლეკური ტომის სახელია, თალ – კი ღუნძურში დაცული შენობის ან სკის ხმოვანჩამოცილებული ფორმაა. ამრიგად, – დასძენს იგი, – ჭართალი თავდაპირველად თემის სახელი უნდა ყოფილიყო. წინათ, ჭართალი რომ მარტო პატარა თემისა-კი არა, არამედ გაცილებით უფრო ფართო მიწანყლის სახელი ყოფილა და მთელ კახეთსაც წოდებია, ეს იმითაც მტკიცდება, რომ ანდიელები კახეთს ეხლაც „ჭორს“ უძახიან და კახურ დიდრქა ხარებს სწორედ „ჭორთოლ უნსოლს“ უწოდებენ¹⁷.

თუ ისტორიული რეალობით ვიხელმძღვანელებთ, დარიალის სამხრეთით როგორც ჩრდილოკავკასიური, ისე სავარაუდოდ ჰუნურ-თურქული ტოპონიმების არსებობა შემთხვევით მოვლენად არ უნდა ჩაითვალოს, მაგრამ დარიალის სამხრეთში მდებარე „ჭართალის“ სახელი რომ ჩრდილოკავკასიურ რომელიმე ენასთან სიახლოვეს იჩენს, ეს უფრო იბერიულ-კავკასიური ენების ნათესაობის მაჩვენებელი უნდა იყოს.

რაც შეეხება დარიალის სამხრეთით თურქული (ან სხვა უცხო ეთნოსის აღმნიშვნელი) ტოპონიმის გაჩენას, აკად. ს. ერემიანის თანახმად, ამისათვის ხელი უნდა შეეწყოს, იმასაც, რომ თვით ამიერკავკასიაში გაბატონებული სახელმწიფოები ცდილობდნენ როგორც დერბენდის, ისე დარიალის კარის გამაგრებას და მათში თავიანთ სამხედრო გარნიზონებსაც აყენებდნენ. როგორც იგი წერს, დარიალის კარის დასაცავად სასანიანებს შექმნილი ჰქონდათ სამხედრო გამაგრებათა მთელი სისტემა. მათი მთავარი ძალები ბოსტან-ქალაქის რაიონში იყო თავმოყრილი, და იქიდან აკონტროლებდნენ დარიალის ჩამკეტ ციხეში მდგომ სამხედრო ძალებს (ან ვედიდნენ სურსათს და სხვა). ასეთი მდგომარეობა იყო საქართველოში არაბთა ბატონობისა და შემდგომ ხანებშიც¹⁸.

ს. ერემიანის ზემომოტანილი ზოგადი მინიშნება თუ კონკრეტული მასალით არ გამყარდა, ცხადია, მას არავითარი ძალა არა აქვს. კონკრეტული ცნობები კი ასეთია: დარიალის კარის მიდამოებში უცხო ეთნიკური ჯგუფის არსებობის შესახებ ცნობა VI ს. ცნობილ ბიზანტიელ ავტორს პროკოპიოს კესარიელს ეკუთვნის. როგორც იგი წერს, V ს-ის დასასრულს „კასპიის კარს“ (იგივე დარიალის კარს) შთამომავლობით ჰუნი ამბაზუკი ფლობდა¹⁹.

ამბაზუკის ვინაობასა და მისი სამფლობელო ადგილის ლოკალიზაციის საკითხს 1940 წელს სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა პროფ. გ. გოზალიშვილმა. როგორც იგი წერს, ჰუნი ამბაზუკი დარიალის (კასპიის) კარის მფლობელი იყო. V ს-ის დასასრულს მან თავისი სამფლობელო შესთავაზა ბიზანტიის იმპერატორს ანასტასიოს I-ს, მაგრამ რადგან მისგან

უარი მიიღო, კასპიის კარი ხელთ იგდო ირანის შაჰმა კავად I-მა, რაც შემდეგში 502 წელს დაწყებული ბიზანტია-ირანის ომის ერთ-ერთი საბაბი გახდა²⁰.

დარიალის კარის მფლობელ, წარმოშობით პუნი ამბაზუკის სამფლობელოსთან დაკავშირებით, ჩემი ყურადღება მიიქცია სომხური ანონიმური გეოგრაფიის (VII ს.) ერთმა ადგილმა. გეოგრაფიის ავტორი აზიის სარმატიის აღწერისას და სარმატიაში მცხოვრები (53 დასახელების) ხალხების ჩამოთვლისას დარიალის კარის სამხრეთით, დაახლ. იქ, სადაც ამბაზუკის სამფლობელო ლოკალიზდება, პუნებს ასახელებს.

ანონიმი გეოგრაფი კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ ფერდობზე²¹, აზიის სარმატიაში მცხოვრები ხალხების განლაგებას შემდეგნაირად გადმოგვცემს: დასახელებული 53 ხალხიდან 23-ე არიან დვალეები (თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში მათ საცხოვრის ადგილად მიჩნეულია კავკასიონის ქედის ცენტრალური ნაწილი, დარიალის ხეობასა და მამისონის გადასასვლელს შორის, მდ. ლიახვის ხეობის ზემო წელი²²). დვალეების შემდეგ, აღმოსავლეთით, 24-ედ პუნებია დასახელებული; შემდეგ, 25-ედ ვოსფურები (ვარ. *Аууфур*); 26-ედ ნანარები, რომელთაც ალანთა გასასვლელები უკავიათ (იქვეა ცეკანი), შემდეგ, 27-ედ თუშები, 32-ედ გუდამაცრელები²³.

ანონიმი ავტორი, როგორც ვხედავთ, დვალეების შემდეგ პუნებს ასახელებს, რომელთა საცხოვრებელ ადგილად არაგვის ხეობა ივარაუდება. ანონიმი გეოგრაფი ამავე ხეობაში ასახელებს ნანარებს, მათ საცხოვრებელ ადგილად უშუალოდ „ალანთა გასასვლელს“ მიუთითებს.

ანონიმი გეოგრაფის ცნობათა სანდოობის საკითხს როცა ქ. პატკანოვი შეეხო, აღნიშნა: დროთა განმავლობაში გეოგრაფიაში მოხსენიებული ხალხის სახელები შეიძლება დამახინჯებულიყო, ან მასში გვიანდელი ხალხები იყოს ჩამატებული²⁴. ამიტომ მან, რათა სწორად აღედგინა ხალხთა სახელები და დარწმუნებულიყო ტექსტში გვიანდელი ჩანარები ხომ არ იყო, ანონიმი გეოგრაფის ცნობები სარმატიაში მცხოვრები ხალხების შესახებ შეუდარა კლასიკურ და იმ სომეხ ავტორთა ცნობებს, რომელნიც VII საუკუნემდე ცხოვრობდნენ. რის შედეგადაც მას გარკვეული გარანტია შეექმნა გეოგრაფიაში შეცდომებისა და გვიანდელი ჩანარების სანინაღმდეგოდ.

ქ. პატკანოვს მოჰყავს ძველი ბერძენი გეოგრაფოსის პტოლემეაიოსის ცნობები. მასთან, ზემოდასახელებული, ჩვენთვის საინტერესო ხალხებიდან 26-ს შეესაბამება ნანარები (*Ναναραιοι*), ხოლო ანონიმი გეოგრაფის 27-ს – თუშები (*Τουσαι*)²⁵.

როგორც ვხედავთ, პტოლემეაიოსი დარიალის კარის მიდამოებში ნანარებთან ერთად პუნებს არ ასახელებს და არც შეიძლება დაესახელებინა, პტოლემეაიოსის მოღვაწეობის დროისათვის (ახ. წ. II ს.) პუნების დასახელება წყაროში ანაქრონიზმს წარმოადგენს. რაც შეეხება ბერძენ მწერალს – არიანეს (ახ. წ. II ს.), მასთანაც დარიალის კართან ჩვენთვის საინტერესო ხალხებიდან თუ არც ერთი არაა დასახელებული, ძველ – V ს. სომეხ ავტორთან – ელიშესთან 24-ე ნომერს პუნები შეესაბამება. ამის შემ-

დეგ ქ. პატკანოვი ასკვნის, რომ ანონიმთან დასახელებული 53 ხალხიდან, 40-მდე ხალხის სახელი არ არის დამახინჯებული და ისინი სხვა ავტორებთანაც გვხვდება²⁶.

ზემომოტანილი მასალიდან ჩვენთვის საინტერესოა ის, რომ ანონიმი გეოგრაფის მსგავსად, იქ, სადაც პროკოპიოს კესარიელის მიერ დასახელებული ჰუნი ამბაზუკის სამფლობელო უნდა ყოფილიყო, ჰუნებს იხსენიებს ელიშეც.

რამდენად რეალური ვითარების ამსახველია ზემომოტანილი ცნობები დარიალის კართან და მის სამხრეთით ჰუნების ცხოვრების შესახებ, დანამდვილებით არაფრის თქმა არ შემიძლია, მაგრამ გამორიცხული არაა 502 წლის წინა ხანაში ჰუნი ამბაზუკი – ჰუნების რაზმით, მართლაც, მდგარიყო დარიალის ციხეში და ეს ფაქტი ასახულიყო როგორც ელიშესთან, ისე სომხურ ანონიმურ გეოგრაფიაში.

არაგვის ხეობის შესახებ (სადაც ანონიმი გეოგრაფის მიერ დასახელებული ჰუნები ლოკალიზდებიან) საინტერესოა ერთი ზეპირი გადმოცემა, რომელიც XIX ს-ის ცნობილ ქართველ ისტორიკოსს პლატონ იოსელიანს აქვს მოტანილი „დუშეთის ისტორიაში“. ამბობენ, რომო, – წერს იგი, – დუშეთი თათრული სიტყვაა. მოგვითხრობენ, თითქოს, თემურ ლენგის ცხენოსანი ჯარი საქართველოში 1394 წლის გამანადგურებელი ლაშქრობისას როცა მოადგა არაგვის ხეობას და მთიანი მხარის ავლის შემდეგ ფართო ველი დაინახა, გეომრებმა თავიანთი ბელადის ბრძანება გაიგონეს: „დუშ ატ“ – „შეაჩერე ცხენი“. აქედან მიიღო ამ ადგილმა სახელწოდება²⁷. პ. იოსელიანი იქვე დასძენს, სახელწოდება „დუშეთი“ გვხვდება ჩერქეზეთში (ჯიქეთში), ასევე ლაზიკაში, სადაც მდ. დუშეთი შავ ზღვას ერთვის (აქ იმონმებს დიუბუა დე მონპერეს მოგზაურობის ცნობას, ტ. I, გვ. 187). ჩერქეზთა ენაზე „დუშეტ“ ნიშნავს „თქვენი საჯდომი“ („ваше седло“). ასეთი სახელწოდება, თითქოს, მიუთითებს მმართველის რეზიდენციაზე. როგორიც, მართლაც, იყო დუშეთში²⁸. შემდეგ იგი ვარაუდს გამოთქვამს, შეიძლება დუშეთს სწორედ ჩერქეზებმა მისცეს ეს სახელი, როცა ძველად მათ არაგვის ხეობაში გასაყიდად ჩამოჰყავდათ თავიანთი საქონელი²⁹.

პ. იოსელიანი, როგორც ვხედავთ, უფრო შესაძლებლად თვლის დუშეთის სახელი თურქულთან კი არა, ჩერქეზულთან იყოს დაკავშირებული, მაგრამ, ერთი შეხედვით, სახელ „დუშეთის“ თურქულ წარმოშობას შეიძლება მხარს უჭერდეს ამავე ხეობაში არსებული სოფლის სახელი კობი, რომელიც ტოპონიმიკურ ლიტერატურაში თურქული წარმოშობისადაა მიჩნეული³⁰. თუმცა, ვფიქრობ, როგორც კობის, ისე დუშეთის თურქული წარმომავლობა საეჭვოა. დუშეთის სახელის მატარებელი ტოპონიმი და პიდრონიმი, როგორც პ. იოსელიანი წერს, თუ, მართლაც, არის ჯიქეთში და ლაზეთში, ეს იმის მოწმობაა, ისევე როგორც ჭართალი, სახელ დუშეთის წარმოშობაც იბერიულ-კავკასიურ ფუძე ენაში ვეძიოთ³⁰.

ყოველივე ზემოაღნიშნულთან ერთად საინტერესოა დუშეთის ხევი არსებული მდ. არღუნის სახელი. პ. იოსელიანის თანახმად, დუშეთის ხევი შედგება ორი მდინარისაგან, რომელთაგან ერთს არღუნი ჰქვია³¹. ივ. ჯავახიშვილის მითითებით კი „არღუნი“ საჩქერნოში არაერთი მდინარის სახე-

ლია. მაგ., არსებობს ჩანეყ-არგუნ, შარო არგუნ³². ვფიქრობ, არღუნ/არგუნი ისეთივე წარმოშობის ტოპონიმია, როგორც დუშეთი და ქართალი.

ხუნანი

ზოგ მკვლევარს ჰუნური წარმომავლობისად მიაჩნია ძველი ქართული ქალაქის – ხუნანის სახელწოდება³³.

ხუნანის, იგივე მტურის ციხის აგებას ძველი ქართული საისტორიო ტრადიცია ქართველთა ეთნარქს – ქართლოსს მიაწერს³⁴. ძველ სომხურ წყაროებში ეს ციხე ჰუნარკერტის სახელით იხსენიება³⁵. პ. ჰიუბშმანის თანახმად, ხუნანი უნდა უკავშირდებოდეს სპარსულ სიტყვა „ჰუნარ“-ს (უნარს), ე. ი. უნარიანად, კარგად აშენებულს³⁶.

რა მასალას ემყარებიან ის მკვლევრები, რომლებიც ტოპონიმ ხუნანს ჰუნური წარმომავლობისად მიიჩნევენ?

V ს-ის ბიზანტიელი ისტორიკოსი პრისკოს პანიელი დაახლ. 466 წელს დარიალის გზით როცა ქართლის ტერიტორიაზე ჰუნი სარაგურების, აკაცირებისა და სხვა ხალხების შემოსელაზე წერს, აღნიშნავს, რომ ისინი ქართლში გაჩერდნენ და აქედან ესხმოდნენ თავს სომხეთის სოფლებს, მაგრამ სად გაჩერდნენ ისინი, ცნობილი არაა. აღნიშნულის მიუხედავად, იყო ცდა ხუნანის სახელი ჰუნებთან დაეკავშირებინათ. პროფესორი ლეონ მელიქსეთ-ბეგი ორჯერ შეეხო აღნიშნულ საკითხს. წერილში „К истории появления гунов в Восточном Закавказье“, მან შესაძლებლად მიიჩნია ახ. წ. IV ს-ში აღმოაჩენლეთ ამიერკავკასიაში ჰუნების ყოფნა. მისი თქმით, ამაზე მიგვითითებს V ს-ის სომეხი ისტორიკოსის ფავსტოს ბუზანდაცის ცნობა იმის შესახებ, რომ მასკუტთა მეფე სენასანმა ჰუნებთან ერთად ილაშქრა სომხეთის წინააღმდეგ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის თანახმად, ეს ლაშქრობა ემთხვევა ჩრდილო კავკასიაში ჰუნების შეჭრას. შემდეგ ასკვნის: ჰუნების (ჰუნ-თურქების) IV ს-ის მეორე ნახევარში ამიერკავკასიაში, კერძოდ, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ყოფნა და შესაძლო დასახლება აღბეჭდილი უნდა იყოს ციხის სახელწოდებაში „ხუნანი“, რომელსაც არ შეიძლება სხვაგვარი ინტერპრეტაცია მიეცეთ, თუ არა „ჰუნ“ resp. „ჰონ“ („hон“) ძირიდან წარმომავლობა³⁷.

როგორც ლ. მელიქსეთ-ბეგი წერს, ჯერ კიდევ 1920 წელს თბილისში ნაკითხულ მოხსენებაში („О новых материалах для древней истории Закавказья“)³⁸ კონსტანტინე მიხეილის ძე თუმანოვმა ქ. ხუნანის სახელი ჩინეთის პროვინცია ხუნანიდან გამოსულ ჩინელთაგან მომდინარედ მიიჩნია³⁹. 1927 წელს კი გაზეთ „ზარია ვოსტოკში“ (1570) ზემოდასახელებული კონსტანტინე თუმანოვის ძმისწულმა მიხეილ გიორგის ძე თუმანოვმა დაბეჭდა წერილი „Китайские выходцы в древнем Закавказье“ (историческая справка), სადაც ავტორი წერს: ძველ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე არის ქალაქი, რომლის სახელი არ იხსნება ადგილობრივ ენებზე. ეს სახელწოდება კიდევ ერთხელ მოწმობს სომხეთსა და საქართველოში ჩინეთიდან გადმოსახლებულთა კოლონიის არსებობას. ავტორის თანახმად, – აღნიშნავს

ლ. მელიქსეთ-ბეგი, – ხუნანი ორბელიანთა მამულის ახლოსაა, შესაძლოა მათაც ეკუთვნოდნენ. ჩინურად „ხუნანი“ ნიშნავს „წვეროსანთა ქვეყანას“, ჩინელები კი წვეროსნებს უწოდებდნენ ინდო-არიული წარმოშობის თავიანთ თანამემამულეებს⁴⁰ (ლ. მელიქსეთ-ბეგის სიტყვით, მსგავსი შინაარსის წერილი მიხეილ თუმანოვს ჯერ კიდევ 1911 წელს გამოუქვეყნებია ვენის მხითარიათა კონგრესაციის ჟურნალში). ამის შემდეგ ლ. მელიქსეთ-ბეგი დასძენს: დასახელებული ავტორები როცა ხუნანის სახელის ჩინურ წარმომავლობაზე წერენ, სომხურ საისტორიო მწერლობას (ფავსტოს ბუზანდაცი, მოვსეს ხორენაცი, სებოსი) ეყრდნობიან. მათი ცნობით კი, მამიკონიანები (სტეფანოს ორბელიანის თანახმად – ორბელიანები) ჩინელებისაგან მომდინარეობდნენ⁴¹.

ზემომოტანილი მსჯელობის შემდეგ ლ. მელიქსეთ-ბეგი ცდილობს თვით ახსნას ხუნანის ეტიმოლოგია და აღნიშნავს: ხუნანი ისეთივე კატეგორიის სახელია, როგორიცაა საკაშენე (შექი) – საკების ადგილი ანუ ქალაქი, „ნახჭევანი“ – ნახჩთა ქალაქი ანუ ადგილი. ხუნანი ჰუნთა ბინადრობის ადგილი რომ უნდა იყოს, – დასძენს იგი, – ამის სასარგებლოდ, რასაკვირველია, პირდაპირი ჩვენება საისტორიო წყაროებში არა გვაქვს, მაგრამ მის რაიონში ახ. წ. IV ს-ში ჰუნებს შეეძლოთ გაეფლათ და დროებით მაინც დამკვიდრებულიყვნენ⁴². ასეთი ვარაუდის გასამყარებლად მოაქვს რომაელი ისტორიკოსის ამიანუს მარცელინუსის (გარდ. 400 წ.) ცნობა, რომლის თანახმად, 377 წელს ჰუნებმა ალანთა ქვეყნიდან გადაიარეს სამხრეთისაკენ და მრავალი ხალხი ამოწყვეტეს და გაძარცვეს. ლ. მელიქსეთ-ბეგის თანახმად, ფავსტოს ბუზანდაციც მოგვითხრობს მასკუტთა მეფე სენასანმა სომხეთზე ლაშქრობისას ხონთა და სხვა ხალხთა დახმარებით რომ მიღწია დიდი მდინარის – მტკვრის საზღვრამდე⁴³.

როგორც ვხედავთ, ლ. მელიქსეთ-ბეგმა მაინცდამაინც ხელმოსაკიდი მასალა ვერ მოიგნა ტოპონიმ ხუნანის ჰუნური წარმომავლობის საჩვენებლად. ხუნანის სახელი ჰუნებს რომ არ უნდა უკავშირდებოდეს, ეს ცხადია, მაგრამ საიდან წარმოდგება ამ უძველესი ქალაქის სახელწოდება, მართლაც, საინტერესოა. რაც მთავარია, ზემოვანხილული მასალიდან გამომდინარე, საქართველოს ტერიტორიაზე ჰუნურ-თურქული ეთნოსის არავითარი კვალი არ ჩანს.

აგათია სქოლასტიკოსის ცნობა ონოგურიის ციხის შესახებ

საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული არაქართული წარმომავლობის ადგილის სახელებიდან ონოგურიის ერთ-ერთი იმათგანია, რომლის წარმოქმნის შესახებ ძველ საისტორიო წყაროში უშუალო მითითება გვაქვს. ციხესიმაგრე ონოგურიის შესახებ ცნობებს VI საუკუნის ბიზანტიელი ავტორი აგათია სქოლასტიკოსი გვანდის.

პოეტი, იურისტი, ისტორიკოსი აგათია იმ დროის ერთ-ერთი განათლებული პიროვნება იყო. იურიდიული მეცნიერება ალექსანდრიასა და კონსტანტინოპოლში შეისწავლა. მისი მრავალმხრივი შემოქმედებიდან პოეტურ მემკვიდრეობაზე აქ არაფერს ვიტყვი, საისტორიო თხზულება („იუსტინიანეს მეფობისათვის“ – ხუთ წიგნად) კი ცნობილი ბიზანტიელი ისტორიკოსის პროკოპიოს კესარიელის „ისტორიის“ გაგრძელებას წარმოადგენს. აგათია მასში, გარდა იმისა, რომ თანმიმდევრულად გადმოგვცემს 552 – 558 წლებში ბიზანტიის იმპერიაში მომხდარ ამბებს, მნიშვნელოვანი ცნობები აქვს დასავლეთ საქართველოს შესახებ. სწორედ განათლებით იურისტმა, პოეტმა – აგათიამ შემოგვინახა უძველესი ქართული მჭერმეტყველების ბრწყინვალე ნიმუშები: VI საუკუნის ლაზი მოღვაწეების – აიეტისა და ფარტაძის ის სიტყვები, რომლებიც მათ სახალხო კრებაზე წარმოთქვეს. აგათიას თხზულებაში ასევე საინტერესო ცნობებია ლაზებზე და მისიმიანებზე, ეგრისის ციხე-ქალაქების: ქუთაისის, მუხურისის, ვარდციხის, ცოლების, ასევე ჩვენთვის საინტერესო ონოგურიის ციხის შესახებ.

აგათიას თანახმად, დასავლეთ საქართველოში მდებარე ონოგურიის ციხემ სახელი ძველად ჰქონი ონოგურებისაგან მიიღო¹. ეს ცნობა დღემდე ქართველ და უცხო მეცნიერთა დიდ ინტერესს იწვევს, მაგრამ არავინ დაინტერესებულა, რამდენად რეალურია აგათიას მონათხრობი ონოგურიის ციხის სახელის ჰქონი ონოგურებიდან წარმომავლობის შესახებ. რაც მთავარია, დღემდე დადგენილი არაა ციხის მდებარეობის ადგილი.

სანამ აგათიას ცნობის სანდოობის თაობაზე ჩემს მოსაზრებას მოგახსენებთ, ვნახოთ, მკვლევრები რას წერდნენ აგათიას აღნიშნული ცნობის შესახებ.

ონოგურიის ციხის მდებარეობისა და მისი სახელის წარმომავლობის საკითხს აკად. ს. ყაუხჩიშვილი 1936 წელს საქართველოს შესახებ აგათიას ცნობების ქართული თარგმანის გამოცემისას შეეხო და შენიშვნაში აღნიშნა: ონოგურიის მ. ბროსემ ქართულ უნაგირას დაუკავშირაო (მ. ბროსეს შემდეგ ონოგურიის ციხის ლოკალიზაციის საკითხს პ. იოსელიანი შეეხო და იგი ქ. ხონთან გააიგივა²). ს. ყაუხჩიშვილის სიტყვით, მ. ბროსეს ასეთ მოსაზრებას ადასტურებს აგათიას მიერ მოცემული აღწერილობის შედარება ვახუშტის ცნობებთან და დღევანდელი მარტვილისა და ხონის რაიონების საზღვარზე აღმართული უნაგირას მთის გეოგრაფიულ მდებარეობასთან³. ამრიგად, – ასკენის ს. ყაუხჩიშვილი, – აგათიას Οντογυρις-ის ციხე მდებარეობდა დასავლეთ და აღმოსავლეთ ლაზეთის საზღვარზე, ამავე სახელწოდების (უნაგირას) მთაზე, რომლის ერთ კალთაზე არქეო-

პოლისი – ნოქალაქეგია მოთავსებული. აქ ციხე ყოფილა წინათაც და იგი ლაზ-ბიზანტიელებს ჰკუთვნებია, მაგრამ სპარსელებს ჩავარდნია ხელში⁴.

ს. ყაუხჩიშვილმა, თითქოს, გაარკვია ონოგურისის ციხის მდებარეობა, მაგრამ იმავე შენიშვნაში ბოლომდე არ რჩება ზემოგამოთქმულ თვალსაზრისზე და იქვე წერს: „რადგან პროკოპიოსი მეტად მნიშვნელოვან პუნქტად თვლის უქიმერიონს, აგათია კი სრულიად არ ახსენებს ამ სახელს – ისე კი წარმოუდგენელია, რომ აგათია ამ პუნქტს არ იცნობდეს, რადგან პროკოპოსის ის ძალიან კარგად იცნობს და უხვადაც იყენებს. ამავდროს პროკოპისეული უქიმერიონის როლს აკუთვნებს „ონოგურისს“, მაშასადამე, აქ ჩვენ უნდა გვეკონდეს საქმე ერთსა და იმავე სასიმაგრო პუნქტთან, რომელსაც ხან ციხის (უქიმერიონის) სახელწოდებით იხსენიებს, ხან კი მთის (უნაგირას) სახელწოდებით, სადაც ეს ციხე იყო აგებული“⁵.

ს. ყაუხჩიშვილის მიერ ონოგურისის ციხის უქიმერიონთან გაიგივებამ გაართულა ონოგურისის ციხის ლოკალიზაციის საკითხი. საქმე ისაა, რომ თვით უქიმერიონის ციხის მდებარეობაც არაა გარკვეული. აკად. დ. მუსხელიშვილის თანახმად, დასავლეთ საქართველოში მდებარე უქიმერიონის ციხესიმაგრე პირველად VI საუკუნეში იხსენიება და ერთი მოსაზრებით იგი მდებარეობდა ცხენისწყლის ხეობის გასწვრივ მაგისტრალზე, რომელიც მუხურისს ლეჩხუმთან და სვანეთთან აკავშირებს (ვარაუდობენ, რომ ცხენისწყლის მარჯვენა ნაპირზე შემორჩენილი ციხესიმაგრის ნანგრევები უქიმერიონია), სხვა მოსაზრებით, უქიმერიონი ქუთაისში, გორაზე დღემდე შემორჩენილი ძველი ციხესიმაგრეა⁶.

1960 წელს დასავლეთ საქართველოში ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო ექსპედიციის მუშაობისას ონოგურისის ციხის ლოკალიზაციის საკითხით აკად. ნ. ბერძენიშვილი დაინტერესდა. როგორც იგი წერს, მან ონოგურისის ციხე ვერ ნახა. ციხე მარტივად მახლობლად, სადღაც ღრმა ხევში ივარაუდა⁷. ნ. ბერძენიშვილი იქვე დასძენს: „უკმაყოფილო მივდივარ, „ონოგურისი“ ვერ დავადგინე“⁸. „მივდივარ და ბუნებრივად მიჩნდება აზრი, რომ ეს ონოგურისი არქეოპოლისის მომიჯნავე ქვეყანაშია. ასეთი ქვეყანა კი აბაშის ხეობაა. ბანძა ამ ციხის სალოკალიზაციოდ სულ უფრო და უფრო მისაღებად მეჩვენება. აქვე ონოლიას „ნაჯახოვე“... და თვით სახელი ონოლია მეტყველი მეჩვენება... ონოლია აბაშის ხეობაში, ის ჭანურად „ქალაქს“, სავაჭრო ადგილს ნიშნავს... ხომ არ შეიძლება ონოლიასთან დაკავშირება ბერძნული ონოგურისის... მაინცდამაინც ონოგურისის დაგულება ონოლიაში თუ ენობრივ სიძნელეებს ხვდება, მატერიალურ-შინაარსობრივ ის კარგად ეთანხმება წყაროს ჩვენებებს“⁹. ს. ყაუხჩიშვილი, – წერს შემდეგ ნ. ბერძენიშვილი, – ერთხელ უქიმერიონს ონოგურისს უიგივებდა, შემდეგ, ჩანს, ეს აზრი უარყო და სხვა პუნქტების შესახებ მჯელობდა, მაგრამ გადაწყვეტილი დასკვნა არ მიუღია და საკითხი, მისი აზრით, ღიად დარჩა¹⁰.

როგორც ვხედავთ, კერძოდ სად მდებარეობდა ონოგურისის ციხე, მისი სახელი უნაგირას მთიდან მოდიოდა თუ ჰუნი ონოგურებიდან, „ღიად დარჩა“. ონოგურისის ციხის სახელის მომდინარეობისა და თვით ციხის

მდებარეობის შესახებ აკად. ს. ყაუხჩიშვილმა და აკად. ნ. ბერძენიშვილმა დასაბუთებული მოსაზრება ვერ გამოთქვეს.

ონოგურისის ციხე რომ ნამდვილად არსებობდა დასავლეთ საქართველოში, ამ მხრივ აგათიას ცნობის სანდოობაში არ დაეჭვებულა აკად. ივ. ჯავახიშვილი. ეგრისში მიმდინარე დიდი ომიანობის გაანალიზებისას იგი „ონოგურის ციხეზე“ არაერთხელ მიუთითებს¹¹. ონოგურისის ციხეზე საუბრობს ა. ბოგვერაძე 1973 წელს გამოცემულ „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ მეორე ტომში¹².

ონოგურისის ციხის ლოკალიზაციის საკითხს არაერთხელ შეეხო აკად. დ. მუსხელიშვილი. 1977 წელს გამოცემულ „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხების“ პირველ ტომში მან აღნიშნა: ონოგურისის ციხე არქეოპოლისის მახლობლად მდებარეობდა. მას მდ. ტეხურის მარჯვენა ნაპირზე (მის ქვემო წელზე) მდებარე დღევანდელ შხეფის ციხესთან აიგივებენ¹³ (შხეფის ციხე ქ. სენაკის მახლობლად მდებარეობს. – ვ. გ.).

1984 წელს გამოცემულ „ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის“ მეშვიდე ტომში მოთავსებულ წერილში „ონოგურისი“ დ. მუსხელიშვილმა ონოგურისის ციხე რომ იგივე შხეფის ციხე უნდა ყოფილიყო, აღარ მიუთითა. იგი წერს: ონოგურისი „ისტორიული ციხესიმაგრეა დასავლეთ საქართველოში. ეგრისის სამეფოს მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი, არქეოპოლისის მახლობლად“, ონოგურისის ციხის „ზუსტი ადგილმდებარეობა დაუდგენელია“¹⁴. სამაგიეროდ, 1987 წელს „ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის“ მეთერთმეტე ტომში – სტატიამი „შხეფის ციხე“ თ. ბერაძემ კვლავ მიუთითა: „შხეფის ციხე არის იგივე ონოგურისი“¹⁵. 2003 წელს მონოგრაფიაში „საქართველო IV – VIII საუკუნეებში“ დ. მუსხელიშვილი კვლავ შეეხო ონოგურისის ციხის მდებარეობის საკითხს და ამჯერად იგი ახლანდელ მარტვილის რაიონში, მდ. აბაშის მარჯვენა ნაპირზე (მარტვილიდან 7 კმ.) მდებარე სოფ. აბედათის ციხედ მიიჩნია¹⁶.

ამრიგად, 1984 წელს აკად. დ. მუსხელიშვილისათვის ონოგურისის ციხის ზუსტი მდებარეობა თუ დაუდგენელი იყო, 2003 წელს იგი ყოველგვარი დაეჭვების გარეშე მიუთითებს – ონოგურისი სოფ. აბედათის ციხეაო. ამჯერად დ. მუსხელიშვილი პროფ. პ. ზაქარაიას აზრს იზიარებს (ეყრდნობა: პ. ზაქარაია, თ. კაპანაძე, ციხეგოჯი – არქეოპოლისი – ნოქალაქევი. ხუროთმოძღვრება, თბ., 1991, გვ. 129).

დასახელებული მონოგრაფიის ავტორები წერენ: „...ჩვენ მტკიცედ ვართ დარწმუნებული იმაში, რომ ახლანდელი აბედათის ციხე ძველი ონოგურისის ციხეა“. ამის შემდეგ პროფ. პ. ზაქარაია, როგორც ჩანს, უფრო დარწმუნდა თავისი მიკვლევის სისწორეში. 2002 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში („ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია“. იხ. სტატია „აბედათი, ონოგურისი“) ქართველ მკითხველს კვლავ აუწყებდა ონოგურისის ციხის მიკვლევის შესახებ. დასახელებულ წერილში იგი წერს: ონოგურისის ციხე ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან ეგრისის სახელმწიფოს დამცველად ითვლებოდა... ონოგურისი დღევანდელი სოფელ აბედათის ციხეა. ონოგურისის ციხეს კარგა ხანია მკვლევრები ეძებდნენ, მაგრამ ვერ მიუგნიათ. ამ ციხეზე ქართულ მატრიანებშიც არავითარი ცნობა არ შემონახულა, მასზე მხო-

ლოდ VI ს. ბიზანტიელ ისტორიკოსთან დარჩენილი ცნობებია... ციხეს 1983 წელს ნოქალაქევის ექსპედიციამ მიაგნო. ეს „მიგნებული ციხე“, პ. ზაქარაიამ, მართალია, IV – VI ს-ებით დაათარილა, მაგრამ, როგორც თვითონ წერს, „ძველი ციხის გეგმა არ დგინდება“. პ. ზაქარაიას იქვე მოაქვს აგათიას ცნობა, სპარსელთა სარდალს ონოგურისის ციხე რომ „წინათ გაეხადა არქეოპოლისის მიდამოებში რომაელთა წინააღმდეგ საჭირო სასიმაგრო საფარად“.

პ. ზაქარაიას თანახმად, ზემომოტანილ ციტატაში „...პირდაპირ ორი რამაა ნათქვამი: პირველი – ონოგურისი არქეოპოლისის მიდამოებშია და მეორე – იგი არქეოპოლისის „საფარია“. არქეოპოლისის სიახლოვეს, უნაგირას მთის ზოლზე, სოფ. აბედათის თაეზე მდებარეობს ის ციხე, რომელიც ონოგურისად მიიჩნევა. სხვა ციხე, ან ნაციხარი ამ მიდამოებში არ არის. ამიტომ, ეს ციხე ონოგურისად იქნა მიჩნეული, რაც გათხრებმაც დაადასტურა“. აბედათის ციხე რომ იგივე ონოგურისია, ამის დასამტკიცებლად პ. ზაქარაიას დამატებით მოაქვს აგათიას ცნობა ონოგურისის ციხის „კბილანებზე“ სპარსელთა ყოფნის შესახებ და იქვე არსებული მითითება, ციხის დამცველებმა „ზევიდან რალაც ტილოები და წამოსასხამები რომ გადმოჰკიდეს და ამით ისრების ძალას ასუსტებდნენ, რომლებიც მათ წინააღმდეგ მიდიოდა“. ამის შემდეგ პ. ზაქარაია ასკვნის: „ყოველივე ზემოთქმული აშკარად ადასტურებს ონოგურისისა და აბედათის ციხის იდენტურობას. ძველი ადრეფეოდალური ხანის საიმედო საფორთიფიკაციო ნაგებობად გვევლინება“-ო¹⁷.

რამდენად დამაჯერებელია პ. ზაქარაიას მიკვლევა, ამჯერად ეს თვით მკითხველისათვის მიმინდვია, ჩემი მხრივ კი უნდა აღვნიშნო, რომ აგათიასელი ონოგურისის ციხის სოფ. აბედათში მდებარე ციხესთან იგივეობის შესახებ პ. ზაქარაიას დაბეჯითებითი მტკიცება პროფ. თ. ბერაძემ არ გაიზიარა. 2007 წელს საინსტიტუტო გეგმით შესრულებულ ნაშრომში მან კვლავ შხეფისა და ონოგურისის ციხეების იგივეობაზე მიუთითა.

ონოგურისის ციხის მდებარეობის საკითხს არაერთი უცხოელი მეკვლევარი შეეხო. 1953 წელს მ. ლევჩენკომ აგათიას „ისტორიის“ რუსული თარგმანისადმი დართულ კომენტარში მიუთითა – ონოგურისის ციხე სამტრედიის რაიონში ტელეფისის ახლოს მდებარეობდაო¹⁸. გერმანელი მეცნიერი გ. ჰაუზიგი, მართალია, წერს ჰუნი ონოგურების არქეოპოლისის ახლოს ყოფნის შესახებ (ძველ წყაროებში ასეთი ცნობა არაა. – ვ. გ.), მაგრამ, როგორც ჩანს, მისთვის იმდენად გაურკვეველი იყო არქეოპოლისის მდებარეობა, რომ ონოგურისის ციხე ჩრდილო კავკასიიდან აღმოსავლეთ საქართველოში გადმომავალი დარიალის ზეკარის ჩამკეტ ციხესიმაგრედ მიიჩნია¹⁹. მ. არტამონოვის თანახმად, ონოგურისის ციხე ლაზიკაში, მდ. რიონის ჩრდილოეთით იყო²⁰.

ონოგურისის ციხის მდებარეობის საკითხს, რა თქმა უნდა, გვერდს ვერ აუვლიდნენ საქართველოს ტერიტორიაზე ძველთურქული წარმომავლობის ტოპონიმების მაძიებელი ვ. ლუკასიანი და ი. იუნუსოვი.

ვ. ლუკასიანის მცდელობას, საქართველოს ტერიტორიაზე რაც შეიძლება ბევრი ძველთურქული წარმოშობის ტოპონიმები მოეძებნა, ქარ-

თველმა მეცნიერებმა პასუხი გასცეს 1982 წელს წერილში – „По поводу одной статьи В. Л. Гукасяна“. ისინი წერენ: საქართველოში თურქულენოვანი ეთნოსების არსებობის დასადასტურებლად ვ. ლუკასიანს არაფერს აძლევს აგათიას ცნობა – დასავლეთ საქართველოში მდებარე ონოგურისის ციხეში სახელი რომ ონოგურებისაგან მიიღო. უპირველეს ყოვლისა, თვით აგათია ამბობს, რომ ციხეში სახელი მიიღო კოლხებთან ჰუნი ონოგურების დამარცხების აღსანიშნავად. აქ საუბარია შემოჭრილი ონოგურების დამარცხებისა და არა ამ ციხესთან ონოგურების ხანგრძლივი ყოფნის შესახებ²¹.

რაც შეეხება ა. იუნუსოვს, ონოგურისის ციხის შესახებ აგათიას ცნობის გაანალიზების შემდეგ იგი დასძენს: დასავლეთ საქართველოში ჰუნ ონოგურებთან არა მარტო ციხის სახელია დაკავშირებული, არამედ „კავკასიის შავიზღვისპირეთში“ ონოგურების ადგილსამყოფელიც იყო, რასაც მოწმობს ამ რეგიონიდან მრავალრიცხოვანი არქეოლოგიური მასალა, ასევე ის ფაქტი, რომ დასავლელი თანამედროვენი (აქ, როგორც ვნახავთ, ა. იუნუსოვი VII ს. რავენელ ანოშიმს გულისხმობს. – ვ. გ.) სახელდობრ, აქ ათავსებენ „ქვეყანა ონოგორიას“ („Страна Оногория“)²².

კავკასიის შავიზღვისპირეთში „ქვეყანა ონოგორია“ რომ არსებობდა, ამის დასტურად ა. იუნუსოვი მ. არტამონოვისა და ი. და გ. ფიოდოროვების გამოკვლევებს იმონებს.

ა. იუნუსოვი, როგორც ვნახეთ, დასავლეთ საქართველოში ჰუნ ონოგურების სახელთან დაკავშირებულ ონოგურისის ციხეზე მსჯელობისას ახსენებს „ქვეყანა ონოგორიას“ და მიგვანიშნებს: ციხე ონოგურისთან იმავე სახელის მქონე ხალხის ქვეყანაც მდებარეობდაო. ამიტომ საინტერესოა გაირკვეს, თუ რა ტერიტორია იგულისხმება „კავკასიის შავიზღვისპირეთში“, სადაც „ქვეყანა ონოგორია“ იყო.

„საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ II ტომში, სადაც საქართველოს ისტორია შედარებით ვრცელადაა გადმოცემული, ონოგურისის ციხე მხოლოდ ერთხელაა ნახსენები²³. ქართულმა ისტორიოგრაფიამ დასავლეთ საქართველოს შავიზღვისპირეთში არავითარი „ქვეყანა ონოგორია“ არ იცის. ასე რომ, ა. იუნუსოვის მტკიცება ჩვენთვის სიახლეა. ამიტომ ქვემოთ ვნახოთ, რა მასალა აქვთ მ. არტამონოვსა და ი. და გ. ფიოდოროვებს ჰუნი ონოგურების შესახებ, რამ მისცა იუნუსოვს საფუძველი [დასავლეთ საქართველოში] შავიზღვისპირეთში „ქვეყანა ონოგორიის“ არსებობაზე მიეთითებინა.

მ. არტამონოვი მოგვსეს კალანკატვაცისა (VII ს.) და სტეფანოს ორბელიანის (XIII ს.) თხზულებებში შემონახულ ლეგენდებზე დაყრდნობით, ირანის შაჰის შაბურ II-ის (III ს.) თანადროულად ხაზართა თავდასხმებზე და ჰუნზე სახელად „X'ohary“ -ზე (რომელმაც, თითქოს, შაბურ II ორთაბრძოლაში გამოიწვია) საუბრობს. მიუთითებს, რომ აზოვის ზღვის აღმოსავლეთით მდებარე „ქვეყანა ონოგორია“ ცნობილი იყო VII ს-ში რავენელი ანონიმი ავტორისათვის²⁴. რაც შეეხება ი. და გ. ფიოდოროვებს, ისინი წერენ: ონოგურებმა ამიერკავკასიაში, ალბათ, შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროდან შეაღწიეს. სხვაგვარად ძნელი ასახსნელია VI ს-ში ბიზანტია-

ირანის ომთან დაკავშირებით კოლხეთში აგათიას მიერ მოხსენიებული „ონოგურისის“ ციხის სახელწოდება. ამ ავტორთა ვარაუდით, კავკასიის შავი ზღვის სანაპიროზე ონოგურების ყოფნას ადასტურებს გელენჯიკის მახლობლად, ბორისოვსკში მიკვლეული სამარხი, რომელსაც ზოგიერთი მკვლევარი ბოლგართა სიძველეებს მიაკუთვნებს. აქ დაუჯერებელი არაფერია, – დასძენენ ისინი, – როგორც ცნობილია, მდ. ყუბანის ქვემო წელი და კავკასიის მთიანეთის ჩრდილო დასავლეთი, „რავენული კოსმოგრაფიის“ მონაცემებით, ონოგურების ქვეყნის ფარგლებში შედიოდა. ამიერკავკასიაში ლაშქრობის შემდეგ სარაგურები, მათ შემდეგ ონოგურები, ქრებიან თანამედროვეთა თვალთახედვიდან – წყაროები მათ შესახებ დუმან. როგორც ჩანს, მართალია მ. არტამონოვი, როცა ვარაუდობდა VI ს-ის დამდეგს სარაგურთა მოთავეობით შექმნილი ბოლგარული ტომების კავშირის დაშლას, მაგრამ განა ყველა სარაგური გადავიდა ამიერკავკასიაში, მათი ნაწილი დარიალის გასასვლელის ჩრდილო მხარეს, მთისწინეთსა და ველებში უნდა დარჩენილიყო, სადაც ისინი ადრეალანური კულტურის მატარებელ ჩრდილოკავკასიურ ტომებს შეერივნენ²⁵.

როგორც ვხედავთ, ზემომოტანილი მასალა არავითარ საფუძველს არ იძლევა დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთში „ქვეყანა ონოგორიის“ არსებობის შესახებ. ლეგენდარულია შაბურ II-ის თანადროულად როგორც ხაზართა თავდასხმებზე საუბარი, ისე ვინმე ჰუნის – „Xionar“ -ის არსებობა. რაც მთავარია, VII ს-ის რავენელი ანონიმის ცნობით, ონოგურების ქვეყანა აზოვის ზღვის აღმოსავლეთით მდებარეობდა. წყაროებში არავითარი ცნობა არაა სარაგურთა კავშირის დაშლის შემდეგ, არც თვით სარაგურთა და არც მათ გაერთიანებაში შემავალი ონოგურების აზოვის აღმოსავლეთი ზღვისპირეთიდან კოლხეთში შემოსვლის შესახებ. აღნიშნული მასალა და გელენჯიკის მახლობლად (კრასნოდარის მხარეში) მიკვლეული სამარხი ასეთი მტკიცების საფუძველს რომ არ იძლევა, ეს ა. იუნუსოვმაც კარგად იცის. ონოგურების განსახლების ადგილად ამიტომ ასახელებს ზოგადად „კავკასიის ზღვისპირეთს“, მკითხველს უბიძგებს „ქვეყანა ონოგორია“ დასავლეთ საქართველოს შავიზღვისპირეთში იგულისხმოს.

რა შეიძლება ითქვას ზემომოტანილი მასალის შემდეგ ონოგურისის ციხის ლოკალიზაციის შესახებ?

1. უცხოელ მკვლევართა ნაწილი (ვ. ლუკასიანი, ა. იუნუსოვი) აგათიას ცნობას იმის დასადასტურებლად იყენებს, ადრეშუასაუკუნეებიდანვე საქართველოს ტერიტორიაზე თურქული წარმომავლობის ტოპონიმები რომ არსებობდა;

2. მკვლევართა მეორე ნაწილისათვის (ი. და გ. ფიოდოროვები) აგათიას დასახელებული ცნობა საკმარისი აღმოჩნდა ჩრდილო კავკასიიდან საქართველოს ტერიტორიაზე ჰუნ სარაგურთა დიდი ნაწილის გადმოსვლის (გადმოსახლების) შესახებ მიეთითებინათ;

რაც შეეხება ქართველ მკვლევრებს, მიუხედავად იმისა, რომ 1936 წელს აკად. ს. ყაუხჩიშვილმა ონოგურისის ციხის ლოკალიზაცია ვერ განსაზღვრა, ხოლო 1960 წელ აკად. ნ. ბერძენიშვილმა საგანგებო ძიების მიუ-

ხედავად ონოგურისის ციხის ადგილმდებარეობას ვერ მიაკვლია და, როგორც თვით წერს, „საკითხი ღიად დარჩა“, დღემდე არავის ეჭვი არ ეპარება, ონოგურისის ციხე სადღაც არქეოპოლისთან ახლოს რომ მდებარეობდა.

ონოგურისის ციხის ლოკალიზაციის შესახებ, თითქოს, დასაბუთებული თვალსაზრისი წარმოადგინა პროფ. პ. ზაქარაიამ, მაგრამ გარდა იმისა, რომ მან ეგრისში ჰუნი ონოგურების ლაშქრობის აგათიასეული ცნობის რეალურობა არ შეამოწმა – 1. ციხის „ძველი გეგმა“ ვერ აღადგინა; 2. არქეოლოგიური გათხრებისას მიკვლეული რაიმე ხელმოსაკიდი მასალის (მაგ. VI ს. ბიზანტიური ან სასანური მონეტა) ვერ წარმოადგინა. მისი მთავარი არგუმენტი ონოგურისისა და აბედათის ციხეების იდენტურობისათვის მხოლოდ ისაა, „არქეოპოლისის სიახლოვეს, უნაგირს მთის ზოლზე“ აბედათის ციხის გარდა „სხვა ციხე ან ნაციხარი“ რომ არ მდებარეობს.

პ. ზაქარაია აგათიას იმ ცნობას მაინც რომ ჩაჰკვირვებოდა, ირანელთა სარდალმა მერმეროემ ონოგურისის ციხე რომ „ადრე შექმნა“ (იხ. ქვემოთ), ასევე, ონოგურისის „ციხის კბილანებზე“ მყოფმა ციხის დამცველებმა „ზევიდან რალაც ტილოები და წამოსასხამები“ იმიტომ რომ გადმოკიდეს, რათა „ამით მტრის ისრების ძალა შეესუსტებინათ“ (ს. ყაუხჩიშვილის თარგმანით), იქნებ, ასე დაბეჯითებით ონოგურისისა და აბედათის ციხეების იდენტურობაზე, ონოგურისის ციხის აღმოჩენაზე აღარ მიეთითებინა. პროფ. თ. ბერაძეს სრული უფლება ჰქონდა ასეთი გაიგივება არ გაეზიარებინა.

ონოგურისის ციხის შესახებ აგათიას ცნობებს თუ გავითვალისწინებთ, ონოგურისის ციხის მდებარეობის განსაზღვრა, თითქოს, არ უნდა გაძნელებულიყო. ენახოთ, რას წერს აგათია. ონოგურისი „ძველადვე შეერქვა ამ ადგილს შესაძლებელია იმის გამო, რომ ჰუნები, რომელთაც ონოგურები ეწოდებოდათ, ამ ადგილას შებმთან კოლხებს წარსულ წლებში და დამარცხებულან და ამ გამარჯვების ნიშნად და ძეგლად ადგილობრივ მცხოვრებლებს ეს სახელი შეურქმევიათ ამ ადგილისათვის. ამჟამად, – დასძენს აგათია, – ბევრი ასე კი აღარ უწოდებს, არამედ, რადგან აქ დაფუძნებულია იმ წმიდა სტეფანეს ტაძარი, რომელიც, როგორც ამბობენ, საკუთარი ნებით შეება მტერს ...და ჩაქოლილ იქმნა მონინაალმდეგეთა მიერ, მისი სახელი ეწოდა ამ ადგილს. ჩვენ კი, ვფიქრობ, არაფერი გვიშლის ხელს ძველი სახელწოდება ვიხმაროთ“²⁶.

ვფიქრობ, მოტანილ ცნობასთან ერთად, აგათიას თხზულებაში არსებული მითითება „შესაძლებელია“ უკვე დაეჭვების საბაბს იძლეოდა ონოგურისის ციხის სახელის ჰუნ ონოგურებთან დასაკავშირებლად. რაც მთავარია, დაეჭვების საუძველს იძლეოდა ის, რომ აგათიას მოღვაწეობის დროისათვის ციხის სახელი „ონოგურისი“ უკვე დავინწყებული იყო და ბრძოლის ადგილს, იმ ხანად, წმიდა სტეფანეს სახელზე აგებული ტაძრის სახელით იცნობდნენ.

ეს ასეც იყო მოსალოდნელი. ჰუნი ონოგურების დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობის შესახებ, როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, საისტორიო წყაროებში არავითარი ცნობა არაა. რაც შეეხება V ს. ბიზანტიელი ავტო-

რის – პრისკოს პანიელის ცნობას, მასში მოთხრობილია 466 წლის ახლო ხანაში ჩრდილო კავკასიიდან ქართლში ჰუნი აკაცირების, სარაგურებისა და ონოგურების გადმოსვლის შესახებ. როგორც პრისკოსი წერს, ამ ჰუნებმა ქართლში დაიღეს ბინა და აქედან თავს ესხმოდნენ სომხეთის სოფლებს²⁷. დასავლეთ საქართველოში მათი ლაშქრობის შესახებ იგი არაფერს წერს. ამიერკავკასიაში ლაშქრობის შემდეგ ჰუნთა ეს გაერთიანება დაიშალა. აკაცირებმა ჩრდილო კავკასიიდან უფრო დასავლეთისაკენ გადაინაცვლეს, სარაგურები საერთოდ ქრებიან ისტორიის ასპარეზიდან²⁸. ონოგურები კი აზოვის ზღვის აღმოსავლეთით მდებარე ველებზე აგრძელებდნენ არსებობას (შემდეგში მონაწილეობა მიიღეს უნგრელი ხალხის ჩამოყალიბებაში²⁹).

ახლა ისევ ონოგურისის ციხის საკითხს დავუბრუნდეთ.

კიდევ უნდა აღვნიშნო: მართალია, ონოგურისის ციხის სახელის წარმომავლობის შესახებ აგათიას ცნობები დაეჭვების საბაბს იძლეოდა, მაგრამ იგი ისე ცოცხლად, დინამიურად აღწერს ეგრისში მიმდინარე დიდი ომიანობის ცალკეულ ეპიზოდებს, რომ მკითხველს აგათია ცალკეული ბრძოლების მონაწილე თუ არა, თვითმხილველი მაინც ჰგონია. აგათიას თხრობის მანერა მკითხველს მისი ცნობებისადმი ნდობით განაწყობს.

ამ გამოკვლევის დასაწყისში შემთხვევით არ გავამახვილე მკითხველის ყურადღება აგათიას განათლების შესახებ. როგორც თავისი ეპოქის შვილი, პოეტი და იურისტი, აგათია უხვად იყენებდა ანტიკურ ავტორებს და სჯეროდა, რომ ისტორიის წერაც სიტყვაკაზმული შემოქმედების ისეთი დარგი იყო, რომელიც არა მარტო ასწავლის მკითხველს, არამედ ატკბობს კიდევ მას. მისი სიტყვით, „Писание истории является делом величайшим, святейшим, стоящим выше всякого другого занятия“³⁰.

მკითხველი ალბათ დამეთანხმება, ასეთი სიტყვის მთქმელ აგათიას რომ უყოყმანოდ უნდა ვენდოთ, მაგრამ ვცადოთ გავარკვეოთ, რამდენად სანდოა მისი ცნობები (კერძოდ, ონოგურისთან გამართული ბრძოლის შესახებ), როდის, სად, რა მასალებზე დაყრდნობით შექმნა აგათიამ თავისი ისტორიის ის ნაწილი, რომელშიც ეგრისში მიმდინარე ომია აღწერილი.

დასმულ საკითხებზე პასუხის გასაცემად ჩავიხედოთ რუსი ბიზანტინოლოგის მ. ლევჩენკოს გამოკვლევაში – „Византийский историк Агафий и его мировоззрение“, რომელიც აგათიას თხზულების რუსულ თარგმანს აქვს დართული.

მ. ლევჩენკოს თანახმად, აგათიას ცხოვრების შესახებ ცოტა რამ ვიცით, რაც ვიცით, ისიც უმთავრესად მისი თხზულებიდან ამოკრეფილი მასალებით. როგორც მ. ლევჩენკოს გამოკვლევებიდან ჩანს, სწორედ იმ დროს, როცა ეგრისში – ონოგურისის ციხესთან ბრძოლები მიმდინარეობდა (ესაა 554 წელი), აგათიამ განათლება დაასრულა ქ. ალექსანდრიაში (იგი 554 წ. ალექსანდრიაში მომხდარი მიწისძვრის შემდეგაც იქ იყო) და იმავე წელს კონსტანტინოპოლში ჩავიდა, სადაც ადვოკატობა დაიწყო (მ. ლევჩენკოს თანახმად, სწორედ ამ დროიდან იწყებს აგათია ნაყოფიერ ლიტერატურულ მოღვაწეობას). აგათიამ, მხოლოდ იმპერატორ იუსტინიანე I-ის გარდაცვალების (565 წ.) შემდეგ, მეგობრების რჩევით გადაწყვიტა ისტორიის

დანერა დაენყო. მაგრამ, რადგან ახალგაზრდობაში იგი ისტორიკოსობას არ აპირებდა, ისტორიის წერისას სიძნელებებს წააწყდა და იძულებული გახდა, ისტორია შეესწავლა. მოსამზადებელ სამუშაოს აგათია მეტად სერიოზულად მოეკიდა, სპარსულ მასალებსაც კი გულდასმით სწავლობდა, თუმცა ამ დროსაც მისი მთავარი პრობლემა მაინც უდროობა იყო. სწორედ აგათიას საადვოკატო მოღვაწეობას თვლიან იმის მიზეზად, თავისი ნაშრომი დასახულ 577 წლამდე რომ ვერ მიიყვანა (როგორც ცნობილია, მისი „ისტორია“ მენანდრემ განაგრძო). იგი 582 წელს, 46 წლის ასაკში, კონსტანტინოპოლში გარდაიცვალა³¹.

მ. ლევჩენკოს ვარაუდით, მუდმივად კონსტანტინოპოლში მცხოვრებ აგათიას (ისტორიკოს ნ. იორგას სიტყვით, – ნერს მ. ლევჩენკო, – „В сравнении с Прокопием, Агафия был скорее кабинетным работником“) მის მიერ მოთხრობილი ამბების უმეტესი ნაწილი წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით უნდა პყონდეს დანერილი და არ უნდა იყოს სწორი გერმანელი მეცნიერის ვ. ტოიფელის მოსაზრება, თითქოს, 552 – 558 წლების ამბების გადმოცემისას აგათია, ძირითადად, ზეპირ გადმოცემებს ეყრდნობოდა. უეჭველია, – დასძენს მ. ლევჩენკო, – აგათია მაღალი თანამდებობის თავისი მფარველებიდან მიიღებდა ოფიციალურ სამთავრობო დოკუმენტებს, მთავარსარდალთა მოხსენებებს, დიპლომატიური აგენტების იმ ცნობებს, რომლებიც საჭირო იქნებოდა ისტორიის დასაწერად (მ. ლევჩენკოს ასეთი თალსაზრისის დსტურად მიაჩნია მეფე გუბაზის მკვლელთა სასამართლოს აღწერა, სადაც აგათიას მოყვანილი აქვს ამონარიდები იუსტინიანეს ინსტრუქციებიდან). რაც შეეხება ზეპირ წყაროებს, აგათიას უნდა გამოეყენებინა ომის მონაწილე მთავარსარდალთა, ელჩების, მთარგმნელების, ვაჭრებისა და სხვათა მონათხრობი³².

აგათიას ისტორია 552 – 558 წლების ბიზანტიის ისტორიისათვის ერთადერთი წყაროა, თავისთავად ცხადია, იგი ძირითადი წყაროა იმ დროის ეგრისში მიმდინარე სამხედრო მოქმედებათა გასაშუქებლადაც. ამიტომ, როგორც მ. ლევჩენკო წერს, მის მონაცემთა გაკონტროლებას მისსავე „ისტორიაში“ არსებული ცალკეული ცნობების ანალიზით უნდა შევეცადოთ³³.

მ. ლევჩენკოს გამოკვლევებიდან ზემომოტანილი მასალის შემდეგ, ვფიქრობ, ყველაფერი ნათელია. ონოგურისის ციხესთან (საერთოდ, ეგრისში მიმდინარე ომის) მომხდარი ამბების აღწერა აგათიას სულ ცოტა 10/15 წლის შემდეგ აქვს დანერილი. იგი ემყარება საიმპერატორო სასახლეში არსებულ დოკუმენტურ მასალასა და ომში მონაწილე პირთა მონათხრობს. რა თქმა უნდა, ცნობები ონოგურისის ციხეზე მას მხოლოდ ამ ომში მონაწილე პირისაგან უნდა მოესმინა. ე. ი. აგათიას მთხრობელი ონოგურისის ციხესთან გამართული ბრძოლის თვითმხილველი იყო, მაგრამ რატომ „გაქრა უკვალოდ“ ის ციხე, რომელსაც აგათიამ ონოგურისი შეარქვა?

აგათიას ცნობებიდან გამომდინარე, ერთი რამ ცხადია, ონოგურისთან მიმდინარე ბრძოლებისას, ციხის ადგილზე წმიდა სტეფანე პირველმონამის სახელზე აგებული ეკლესია იდგა. ამ ადგილს ბევრი აღარც ონო-

გურისს უწოდებდა, მაგრამ მას ონოგურისთან მომხდარი ბრძოლა იმდენად მნიშვნელოვნად მიაჩნია, რომ მასზე ვერცლად საუბრობს.

აღნიშნულთან ერთად, 554 წლის წინა ხანაში, მართალია, ეგრისში ჰუნ ონოგურთა ლაშქრობა და ყოფნა არ დასტურდება, მაგრამ, მეორე მხრივ, აგათიასავე ცნობიდან ვიცით, რომ ეგრისში მიმდინარე დიდი ომიანობისას, კერძოდ 554 წელს ონოგურისთან გამართული ბრძოლისას, როგორც ირანელთა, ისე ბიზანტიელთა მხარეზე ჰუნი საბირების დაქირავებული რაზმები იბრძოდნენ. ამიტომ, ხომ არ უნდა ვივარაუდოთ, რომ მთხრობელმა აგათიას სწორედ ჰუნი საბირების (ირანელებთან ერთად) მიერ აგებული გამაგრებული ადგილის (ციხის) შესახებ მოუთხრო?

ცხადია, აქვე დგება საკითხი – ჰქონდათ ეგრისში მეგრძოლ ჰუნ საბირებს გამაგრებული ციხეები?

ჰუნი საბირების მიერ 554 წლისათვის აგებულ გამაგრებულ ადგილთა შესახებ თვით აგათია მოგვითხრობს³⁴. აგათიას ცნობის გაანალიზებისას რუსი ისტორიკოსი ა. გადლო წერს: ამიერკავკასიაში საბრძოლველად საბირები ჩვეულებრივ „მძიმედ შეიარაღებულ ცხენოსნებს“ აგზავნიდნენ. მათ ხელმძღვანელობდნენ გამოცდილი მხედართმთავრები (ამ ომის დროს აგათია საბირთა სარდლებად ასახელებს: ბაიმასს, კუტილზისა და ილაგერს. – ვ. გ.), რომლებიც კარგად იყვნენ ცნობილი როგორც თვით საბირთა, ისე მათი მეგობრებისა თუ მტრებისათვის. აგათიასთან, – დასძენს ა. გადლო, – არის საინტერესო ცნობა 554 წელს ლაზიკაში საბირთა სამხედრო ბანაკის შესახებ. როგორც იგი წერს, ბანაკი წარმოადგენდა დიდი მარგილებით გარშემორტყმულ, გამაგრებულ ადგილს. შიგნით იყო ასევე მარგილებისა და ტყავებისაგან აგებული ქოხები. აგათიასავე ცნობით, მეორე წელს საბირებმა ისევ ააგეს ბანაკი და გარშემოავლეს „კედლები“ ისეთივე მარგილებით. კედლები არ იყო მაღალი. შეიძლებოდა ცხენოსნის დანახვა³⁵.

ა. გადლოს თანახმად, საბირების მიერ მტრის ქვეყანაში გამართული ბანაკი, როგორც ჩანს, ასახავდა მათ საყოფაცხოვრებო კულტურას, რადგან ეს იყო შედარებით იოლად ასაგები გამაგრებული (ადგილი) ქალაქი, რომლის შიგნით ქმნიდნენ კარების მსგავს, მსუბუქ გადასაადგილებელ საცხოვრებლებს. ასეთი ტიპის საცხოვრებლები დამახასიათებელი იყო ტყისა და ტყე-ველის ზონაში მცხოვრები ტომებისათვის. საბირების სამხედრო ბანაკის აგათიასეული აღწერა შეიცავს ინფორმაციას მათ წინარე სამშობლოზე – დასავლეთ ციმბირის ტყე-ველიან ნაწილზე³⁶.

ზემოთ შევნიშნე და კიდევ ვიმეორებ, აგათიას მიერ ონოგურისად წოდებული ციხე რომ ხელოვნურად გამაგრებული ადგილი უნდა ყოფილიყო, ამის შესახებ უნდა მოუთითებდეს მისი ის ცნობა, რომლის თანახმად, ირანელთა სარდალმა მერმეროემ ონოგურისის ციხე „Раньше создали против римлян в окрестностях Археополия“ (ქართულ თარგმანში: მერმეროეს ონოგურისი „წინათ გაეხადა არქეოპოლისის მიდამოებში რომაელთა წინააღმდეგ საჭირო სასიმაგრო საფრად“)³⁷.

როგორც ვხედავთ, ტექსტის ქართული და რუსული თარგმანი არსებითად განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ს. ყაუხჩიშვილის თარგმანით, მერ-

მეროეს მიერ ციხის „ადრე შექმნა“ არ იგულისხმება, თუმცა, ს. ყაუხჩიშვილისავე სიტყვები: „სპარსელებს რომ მოუხერხებიათ წინათ (552 წელს) დასავლეთი ლაზიკის აღმოსავლეთი საზღვრის ჩრდილო ნაწილში სასიმაგრო პუნქტის ონოგურისის აგება და იქ რაზმის ჩაყენება“³⁸, იმაზე ხომ არ მიგვანიშნებს, ბ. სიმონიც ონოგურისის ისეთ გამაგრებულ ადგილად რომ თვლიდა, რომლის შედარებით ადვილად აგება შეიძლებოდა. თუმცა, ამის შესახებ მას გადამწყვეტი აზრი არ გამოუთქვია.

ონოგურისის ციხე მერმეროემ რომ ბიზანტიელთა დაუდევრობისა (მიძინარობის) და უყურადღებობის დროს შექმნა, ამის შესახებ ბიზანტიელ სარდლებს ეგრისის მეფე გუბაზიც მიუთითებს: აგათია გუბაზს ასეთ სიტყვებს ათქმევინებს (მომაქვს რუსული თარგმანიდან) – „...Если бы вы не были поражены какой то внезапной спячкой и распущенностью в ведении дел, то ни укрепление это не было бы окружено стеной, ни вы не были бы охвачены таким позорным и постыдным бегством...“³⁹. – ი. ი. მეფე გუბაზის სიტყვით, ირანელებს ბიზანტიელთა თვალწინ შემოურტყიათ ციხისათვის გალავანი.

ასე რომ, ონოგურისის ციხე რომ 554 წლის წინა ხანაში მერმეროემ „შექმნა“, ეს, ვფიქრობ, საეჭვო აღარაა. მაგრამ როგორი იყო ეს ციხე – ქვის კედლებიანი ქონგურებით, თუ მარგილებით გარშემორტყმული?

გუბაზ მეფე, როგორც ვნახეთ, ირანელთა მიერ, თითქოს, ქვის „კედლების შემოვლებაზე“ („окружено стеной“) საყვედურობს ბიზანტიელ სარდლებს. ციხის ქვის კედლები იგულისხმება მაშინაც, როცა აგათია ონოგურისთან მიმდინარე ბრძოლის აღწერისას ციხის კბილანებზე მდგომ მეომრებზე საუბრობს. მაგრამ, აგათია იქვე რომ წერს, ციხის დამცველებმა კედლებზე „ზევიდან რალაც ტილოები და წამოსასხამები რომ გადმოჰკიდეს და ამით ისრების ძალას ასუსტებდნენ, რომლებიც მათ წინააღმდეგ მიდიოდა“ (რუსულ თარგმანშია: „Подвешивая сверху ткани и покрывая ими, они ослабили этим силу ударов, которые ими везде отражал“⁴⁰), ასევე ონოგურისის „ალყის შემომრტყმელი რომაელები“ მაშინვე რომ ეძგერენ ციხეს და კედლებზე საფარად გადმოკიდებული ტილოები ჩამოგლიჯეს⁴¹, რაც მთავარია, აგათიასავე სიტყვით, სპარსელები „გარედანაც რომ იცავდნენ ციხეს“ და ონოგურისის ციხეზე შეტევა „უფრო ბრძოლას გავდა ვიდრე ალყას“, იმაზე მიგვითითებს, ონოგურისი ქვის კედლებიანი ციხე რომ არ იყო. ცხადია, ციხის ქვის კედლებში მტრის ვერავითარი ისარი (ან შუბი) ვერ შეაღწევდა, ციხის შიგნით მყოფთ კი კედლის დაცვა, მასზე გადმოკიდებული ტილოებითა და წამოსასხამებით არ დასჭირდებოდათ. კედლებზე გადმოფენილ ტილოებს და წამოსასხამებს ვერც ბიზანტიელი მებრძოლენი ჩამოგლეჯდნენ.

როგორც აგათია წერს, VI ს-ის შუახანებისათვის ონოგურისის ციხის ტერიტორიაზე რადგან პირველმონამე სტიფანეს სახელზე აგებული ტაძარი იდგა, ეს ცნობა კარგი ორიენტირი იყო ონოგურისის ციხის ადგილმდებარეობის გასარკვევად, მაგრამ ამ კუთხით, ზემოდასახელებულ მკვლევართაგან, ციხის მდებარეობის დადგენა არავინ სცადა.

მიუხედავად იმისა, რომ როგორც ონოგურიის ციხის, ისე იქ არსებული ეკლესიის შესახებ ძველ ქართულ წყაროებში არავითარი მითითება არაა, აგათიას ცნობების უარყოფა არ შეიძლება. ონოგურიის ციხე, როგორც ვნახეთ, ჰუნ საბირთა და ირანელთა მიერ მერმეროეს ხელმძღვანელობით აგებული, ხის დიდი მარგილებით გარშემორტყმული, საკმაოდ კარგად გამაგრებული ციხე უნდა ყოფილიყო. იმ ხანად ციხის ტერიტორიაზე უკვე პირველმონამე სტეფანეს სახელზე აგებული ტაძარი იდგა. დასავლეთ საქართველოში რადგან ჰუნი ონოგურების ლაშქრობა საისტორიო წყაროებით არ დასტურდება, გამორიცხული არაა მთხრობელისაგან გაგონილი უნაგირას (მეგრ. ონანგერი) მთის სახელი აგათიამ თვითონ დაუუკავშირა ჰუნ ონოგურებს.

რაც შეეხება ონოგურიის ციხისა და იქ არსებული სტეფანე პირველმონამის სახელზე აგებული ტაძრის მდებარეობას, ამ მხრივ კიდევ ერთხელ უნდა გავიხსენო აკად. ნ. ბერძენიშვილის სიტყვები: „...ბუნებრივად მიჩნდება აზრი, რომ ონოგურიის არქეოპოლისის მომიჯნავე ქვეყანაშია. ასეთი ხეობა კი აბაშის ხეობაა“⁴². ნ. ბერძენიშვილის ასეთ დასკვნას მხარს უჭერს აბაშის რაიონის სოფ. სეფიეთის ეკლესიაში მიკვლეული ბერძნული წარწერა, რომელშიც ნათქვამია: „წმიდაო სტეფანე ყველა წმინდანებთან ერთად იშუამდგომლე მონისა ფილოკტისტესათვის და ყოველთა მის ცოდვათათვის“⁴³.

მთავარანგელოზის სახელობის სამნავიანი ბაზილიკა, სადაც ეს წარწერა იქნა მიკვლეული⁴⁴, აბაშიდან 15 კმ-ის დაშორებით, აბაშა-მარტვილის გაზტკეცილის ნაპირას, სოფლის მოქმედ სასაფლაოზე მდებარეობს (სოფ. სეფიეთის სასაფლაოს ტერიტორია კოლხეთის დაბლობზე – აბაშის მიდამოებში უმაღლესი ადგილია. ირანელებმა გამაგრებული ადგილის ასაგებად, ეს ადგილი, როგორც ჩანს, ამიტომ შეარჩიეს). ეს ეკლესია ჯერ კიდევ 1914 წელს ე. თაყაიშვილმა სამეგრელოს უძველეს ეკლესიად მიიჩნია⁴⁵, თუმცა, იმხანად მან ბერძნული წარწერა ვერ ნახა. თ. ყაუხჩიშვილის წარწერის ბერძნული ტექსტი პროფ. ს. მაკალათიამ გადასცა და თ. ყაუხჩიშვილმა იგი 1951 წელს შესაბამისი ქართული თარგმანით გამოაქვეყნა⁴⁶.

თ. ყაუხჩიშვილმა ბერძნული ტექსტი VI – VII საუკუნეებით დაათარილა და აღნიშნა: წარწერა ან იქვე ახლოს მდგომი სხვა შენობის ნანგრევებიდან უნდა იყოს გადატანილი⁴⁷, ან თვით ეს ეკლესია უნდა იყოს VI საუკუნისა (ე. ი. 554 წლის ამბების აღწერისას აგათიას მიერ მოხსენიებული წმიდა სტეფანეს ტაძარი – ვ. გ.). აღსანიშნავია, რომ ძველ საქართველოში მრავლად იყო წმ. სტეფანეს სახელობის ეკლესიები. ერთ-ერთი ასეთი ეკლესია იყო ნოსირში, საიდანაც არც თუ ისე შორსაა სეფიეთი. წმიდა სტეფანეს კულტი ამ რაიონშიც ყოფილა⁴⁸.

სეფიეთის ეკლესიას, თავისი არქიტექტურულ-მხატვრული ანალიზითა და „ისტორიული სიტუაციის“ გათვალისწინებით, პ. ზაქარაია და თ. კაპანაძე V – VI სს-ით ათარიღებენ. ამ ტაძრის კედლებში ჩატანებულ როგორც ბერძულწარწერიან, ისე „სუფთად გათლილ დიდ ქვებს“, ისინი იქვე ახლოს მდებარე სხვა შენობის ნანგრევებიდან გადატანილად თვლიან⁴⁹.

ყოველივე აღნიშნულის გათვალისწინებით უნდა ვივარაუდოთ, რომ ის ტაძარი, რომელიც წმიდა სტეფანე პირველმონაშის სახელზე იყო აგებული (რომლის შესახებ აგათია სქოლასტიკოსს მთხრობელმა უამბო), მდ. აბაშის მარცხენა ნაპირზე, სოფ. სეფიეთის სასაფლაოს (ან მასთან ახლოს) ტერიტორიაზე მდებარე ტაძარი უნდა ყოფილიყო (სხვათა შორის, ნაეკლესიარი – „ოხვამე“ სეფიეთის სასაფლაოს ახლოს ეთნოგრაფიული მასალებითაც დასტურდება⁵⁵). ცხადია, იმავე ტერიტორიაზე იყო ონოგურიისის დროებითი გამაგრებული ადგილი, რომლის კვალი, რა თქმა უნდა, არ შემორჩებოდა.

ასე რომ, ონოგურისის ბრძოლა, ეგრისის დიდი ომიანობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ეპიზოდი, ახლანდელ სოფ. სეფიეთის მიდამოებში მიმდინარეობდა. ამიტომ, ახლა ვნახოთ, რა მნიშვნელობა ჰქონდა ონოგურისის გამაგრებულ ადგილს ამ ომში.

მას შემდეგ, რაც მერმეროემ მდ. რიონი (ფაზისი) უპრობლემოდ გადალახა (ს. ყაუხჩიშვილი), არქეოპოლისსა და ქუთაისს შორის – კოლხეთის ველის (ახლანდ. აბაშის რ-ში) ყველაზე მაღალ ადგილას – ახლანდ. სოფ. სეფიეთის სასაფლაოს ტერიტორიაზე, „ონოგურისის ციხის“ (უნაგირას) (უნაგირას მთა დღევანდელი მარტვილისა და ხონის რაიონების საზღვარზე მდებარეობს) სახით გამაგრებული ადგილი შექმნა, მნიშვნელოვანი სტრატეგიული პუნქტი დაიკავა. რის შედეგადაც, ეს ტერიტორია „ჩამოგლეჯილი იქნა არქეოპოლისის მიდამოებიდან“ (აგათია). როგორც ს. ყაუხჩიშვილი წერს, ამ ადგილის დაკარგვა ბიზანტიელებისათვის ცხენისწყლის დასავლეთით მტრის შემოშვებას მოასწავებდა, ხოლო სპარსელებისათვის მისი შენარჩუნება მოწინააღმდეგის ზონაში ფეხის მოკიდებას ნიშნავდა. ს. ყაუხჩიშვილის დასკვნით, ამიტომ იდგა 554 წლის ბიზანტიის საომარი ოპერაციების გეგმაში პირველ რიგში ონოგურისში ჩამჯდარ სპარსელთა წინააღმდეგ ლაშქრობა (გეორგიკა, III, გვ. 60. შენიშვნა), მაგრამ იგი ბიზანტიელთა დამარცხებით დამთავრდა.

დაბოლოს, თუ ჩაუუყვირდებით, აგათიას თხზულების ს. ყაუხჩიშვილისეული ქართული თარგმანის ტექსტიდან ისე გამოდის, თითქოს, წმიდა სტეფანე, რომელიც საკუთარი ნებით შეება მტერს – ადგილობრივი მცხოვრები იყო და იგი „ჩაქოლილ იქმნა მოწინააღმდეგის მიერ“. ამის შემდეგ მისი სახელი ეწოდა ამ ადგილს და მის სახელზე ტაძარი (ეკლესია) აიგო.

წმიდა სტეფანეს ადგილობრივმა წარმომავლობამ დამაეჭვა. სანამ აგათიას თხზულების სათანადო ადგილის შესაბამისი რუსული თარგმანის ტექსტს ვნახავდი, აგათიას, თავის დროისათვის ამ მეტად განათლებულ პიროვნებას, ადრექრისტიანული ეკლესიის ისტორიის უცოდინარობაშიც კი ვდებდი ბრალს.

სინამდვილეში, აგათიას ტექსტში იესო ქრისტეს თანამედროვე, პირველმონაშე სტეფანეს სახელზე აგებულ ეკლესიაზეა საუბარი. ეს წმინდანი, მართლაც, დიდი პოპულარობით რომ სარგებლობდა ადრექრისტიანულ საქართველოში, ამას ძველი ქართველი ავტორის ის ცნობა მოწმობს, რომლის თანახმად, ქართლის ერისმთავარმა სტეფანოზ II ფარნავაზიანმა,

როცა მცხეთის ჯვრის ტაძარს „მოადგნა ზღუდენი“, სხვა სარიტუალო ღონისძიებებთან ერთად დაანესა „ყოველთა სამშაბათთა კრება და ხსენება პირველ-მონამისა სტეფანესი და ყოველთა მონამეთა“⁶¹.

თავი III.

ძველი თურქების კვალი ალბანეთში

§ 1. „ჩოლ“ ტოპონიმის ნარმოვავლოგისათვის

ტოპონიმი ჩოლ-ი ქართველი მკითხველისათვის იაკობ ცურტაველის „შუშანიკის ნამებიდანაა“ ცნობილი. იაკობი მას „ჩორ“-ის (ვითარებით ბრუნვაში „ჩორდ“) სახელით იხსენიებს. ჩორი მას „კარის“ (უნდა ვიგულისხმოთ დერბენდის კარი, გასასვლელი) პარალელურ ფორმად აქვს მითითებული. იაკობის ცნობებიდან გამომდინარე, ვარსკენ პიტიახში „ბრძოლად პონთა ზედა“ სწორედ ჩორის, კარის მიდამოებში დადიოდა. ამიტომ, საინტერესოა გაირკვეს საიდან მომდინარეობს ძველი ალბანეთის ამ ოლქის და ქალაქის (დერბენდის, ჩორის) სახელი.

ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე უცხო ეთნიკური ჯგუფების შესვლა ჯერ კიდევ ახ. წ. I – II საუკუნეებში ივარაუდება, მაგრამ ისინი ჩრდილო კავკასიაში IV ს. 70-იან წლებში მოსული პუნ-თურქთა მონათესავენი არ უნდა ყოფილიყვნენ.

როგორც ცნობილია, კავკასიონის მთავარ ქედსა და კასპიის ზღვას შორის არსებული ზეკარის ჩამკეტი დარუბანდის (დერბენდის) კედლის სამხრეთით, კიდევ რამდენიმე კედლის ნაშთია მიკვლეული. ეს კედლები ერთმანეთისაგან ათეულობით კილომეტრითაა დაშორებული. ახალი კედელი, როგორც ჩანს, ძველის ჩრდილოეთით იგებოდა და მის აგებას თან სდევდა ირანელთა მიერ ძველი კედლის ჩრდილოეთით მცხოვრები ტომების დამორჩილება. ძველი ტრადიცია დარუბანდის კედლის აგებას, ირანის შაჰს ხოსრო I ანუშირვანს (531 – 579) მიაწერს. როცა დარუბანდის კედელი აიგო, იგი, იქ მოსახლე ხალხის სახელის მიხედვით, ძველ სომეხ და ბერძენ ავტორებთან „ჩორის“, „ჭორის“, „სულის“ სახელითაც გახდა ცნობილი¹. როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილი წერს, „...სომეხთა ისტორიკოსების „ჭორა პაჰაკ“-ის გასასვლელის მდებარეობა ახლანდელი დარუბანდის ადგილას მიაჩნდათ“². „აზერბაიჯანის ისტორიის“ ავტორთა თანახმად კი ძველ ალბანეთში არსებული რამდენიმე ოლქიდან, ერთ-ერთი სწორედ დარუბანდის კედლის სამხრეთით მდებარეობდა და ამ ადგილის სახელწოდების მიხედვით „ჩოლ“-ად („ჯორი“) იწოდებოდა³.

ტოპონიმ „ჩოლს“, სახელი, რა თქმა უნდა, ამავე სახელის მატარებელი ეთნოსიდან უნდა მიეღო. მართლაც, ტოპონიმ „ჩოლ“-ში მკვლევრებმა იმთავითვე ხალხის სახლი დაინახეს. მაგრამ მათ (ს. კოვალევსკი, ი. ალიევი

და სხვ.) იმ ხალხად, რომლისგანაც ამ ადგილმა თავისი სახელი მიიღო, არაარიული წარმოშობის გელონები მიაჩნდათ⁴.

ფეიქრობ, მიუღებელია მოსაზრება ტოპონიმ „ჩოლ“, „ჭორ“, „სულ“-ის ეთნონიმ გელონებისაგან მომდინარეობის შესახებ⁵. უფრო მართებულად მეჩვენება ეს ტოპონიმი კასპიის ზღვის აღმოსავლეთით მდებარე, ველებზე მომთაბარე „ჩოლებთან“ დაკავშირდეს.

ჩოლების სამყოფი, ი. მარკვარტის თანახმად, დეპისტანში – ძველი დაპების ველი იყო. ამ მეომარი ხალხების თავდასხმების მოსაგერიებლად, – აღნიშნავს იგი, – ირანის შაჰმა იეზდიგერდ II (438 – 457) ააგო ციხე შაპრისტან-ი-იეზდიგერდი, ხოლო შაჰმა პეროზმა შაპრ-ი-პეროზი⁶.

ირანის ჩრდილო-აღმოსავლეთი საზღვარი ჩოლების საცხოვრებელ ადგილად მიაჩნდა პროფ. მ. მასონსაც. მისი აზრით, ირანის შაჰი იეზდიგერდ II V ს-ის 40-იან წლებში საკმაოდ აქტიურ ოპერაციებს აწარმოებდა „ჩულის“ ოლქში⁷, ხოლო ა. კოლესნიკოვი ფიქრობს, რომ კასპიის ზღვის აღმოსავლეთით მდებარე ველებზე მომთაბარე სხვადასხვა ტომები თურქი ჩოლების ქვეშევრდომები იყვნენ⁸.

სამეცნიერო ლიტერატურაში თურქული წარმომავლობის ჩოლები ჰუნ კიდარიტებთან არიან გაიგივებულნი. მაგ., მ. დიაკონოვის აღნიშვნით, „ჩულის ტომებს“, რომელთა თავდასხმები წარმატებით მოიგერია იეზდიგერდ II-ემ, წყაროები კიდარიტებს უწოდებენ. როგორც ჩანს, – წერს იგი, – ესენი ეფტალიტთა ერთ-ერთი ტომი იყო⁹. ი. მარკვარტის ზემოთხსენილი მოსაზრება ა. ბერნშტამს მისაღებად მიაჩნია და ფიქრობს, რომ ჰეფტალიტების სახელის ქვეშ ახალი პოლიტიკური წარმონეშების მხოლოდ სახელი უნდა ვიგულისხმოდ. მისი აზრით, ჰეფტალიტების გაერთიანებაში შედიოდნენ: კიდარიტები, ქუშანები, ხიონიტები, ჩოლები, ჰუნები¹⁰.

ასე რომ, წყაროებში თურქი ჩოლების სახელით ცნობილი ხალხი, იგივე ჰუნები – ჰუნი კიდარიტების ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი უნდა ყოფილიყო. სახელი „ჩოლი“ მათ უდაბნოში ცხოვრების გამო უნდა მიეღოთ („ჩოლი“ როგორც ძველ თურქულში, ისე თანამედროვე თურქულ ენაში „ველს“, „უდაბნოს“ ნიშნავს)¹¹. ძველი ალბანეთის ერთ-ერთმა ოლქმა სახელი რომ უცხო წარმოშობის ეთნიკური ელემენტისაგან – ჩოლები-საგან მიიღო და ეს ჩოლები, მართლაც, სკვითურ-სარმატული წარმოშობის ხალხი იყო, რომელთაც ალბანეთში გადმოსვლისას საკმაოდ ჰქონდათ გავლილი თურქიზაციის პროცესი, სხვა წყაროებითაც დასტურდება. ამ მხრივ საინტერესოა ზემოთყვანილი ცნობა ფაიტაკარანის ოლქისა და ქალაქის მმართველის სენასანის – იგივე სანატრუკის სომხეთზე თავდასხმების შესახებ¹².

სომხეთის წინააღმდეგ სენასანის ლაშქრობებში მონაწილე ტომებიდან, კ. ტრევერის თანახმად, ტავსაპარები სამხრეთ დაღესტანში, მდ. სამურის (მარცხნივ) ქვემო წელზე ცხოვრობდნენ (ტიერიტორიას ტავსაპარების ჩრდილოეთით მდ. სამურიდან სულაკამდე და უფრო ჩრდილოეთითაც, როგორც ზემოთ ვნახეთ, კ. ტრევერი „ხოვნების“ საცხოვრებელ ადგილად მიიჩნევს), ჩილები (ანტიკური ავტორების სილები) ანდიის ყოისუს ზემოდინებაზე, ბალასაჩები – მტკვრისა და არაქსის ქვემო დინების მარჯვენ-

ნა ნაპირზე¹³. ჩვენთვის საინტერესო ჩოლების ტერიტორია – მდ. სამურის შესართავის სამხრეთით, კასპიის ზღვის დასავლეთით იყო, სადაც მასკუტები ცხოვრობდნენ.

როგორც ვხედავთ, მასკუტები სწორედ ჩოლების საცხოვრებელ ტერიტორიაზე ლოკალიზდებიან. კ. ტრევერმა ყურადღება მიაქცია იმ ფაქტს, რომ აგათანგელოსის თხზულების ბერძნულ ვერსიაში ორჯერ იხსენიება „მასახა-ხუნები“. აგათანგელოსი სომხეთში ქრისტიანობის გავრცელების საზღვრად სომხეთის მეფე თრდატ III-ის დროს „მასახა ხუნებს“ უთითებს („... до граица Масаха-хуинов“ – Έως όριων Μασαχου των Ούρρων)¹⁴. ტრევერისავე ცნობით, რომის იმპერატორ კონსტანტინე დიდის კარზე წასულ თრდატს აცილებდა „ოთხივე ბდეში“, რომელთა შორის „მასახა-ხუნების ოლქის ბდეშიც იყო“. რაც მთავარია, აგათანგელოსის სომხურ ტექსტში ორივე შემთხვევაში „მასახა-ხუნების“ მაგიერ სიტყვა „მასკუტი“ არის ნახმარი.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, კ. ტრევერი ცდილობს დაამტკიცოს, რომ ეს მასკუტები კავკასიური წარმოშობის ერთ-ერთი ხალხი იყო. მაგრამ ეს „მასახა-ხონები“, იგივე მასკუტები, რომ სწორედ თურქიზირებული ძველი სკვითურ-მასაგეტური მოდგმის ხალხი იყო, ამის შესახებ თვით კ. ტრევერის მიერ მოტანილი მასალები მიუთითებენ. როგორც კ. ტრევერი წერს, VI ს-ში პროკოპიოს კესარიელი იუსტინიანეს მხედართმთავართა შორის იხსენიებს ვინმე ეგანს „ახლა ჰუნებად წოდებული მასაგეტის ხალხისაგან“¹⁵. მისივე შენიშვნით, დიდ ინტერესს იწვევს ამიანუს მარცელინუსის (330 – 400) მითითება (κκ. 31), მასაგეტები ძველად ალანებად რომ იწოდებოდნენ¹⁶.

როგორც პროკოპიოს კესარიელის, ისე ამიანუს მარცელინუსის ცნობებიდან თვალნათლივ ჩანს ის ევოლუცია, რომელიც სკვითურ-მასაგეტური-სარმატული მოდგმის ხალხებმა, მ. შ. ალანებმა აღმოსავლეთ კასპიისპირეთში ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების მოზღვავების შედეგად განიცადეს. ამჟამად, რომ ჩოლები იგივე მასკუტებია, რომელთაც თურქიზაცია ჯერ კიდევ მათი თავდაპირველი მომთაბარეობის ადგილებში განიცადეს. სანამ ჰუნები და თურქები გამოჩნდებოდნენ, ისინი საკებისა და მასაგეტების სახელით იყვნენ ცნობილნი, თურქიზაციის პროცესში მათ უდაბნოს, ველის ხალხის სახელი – „ჩოლ“-ი მიიღეს. საერთოდ კი, იმ ხანებში ძველი სახელით (საკები, მასაგეტები) იყვნენ ცნობილნი – მათი შთამომავლები ჰუნი ჰეფტალიტები, ხიონიტები და სხვანი იყვნენ.

ასე რომ, ვფიქრობ, ჯერ ალბანეთის ერთ-ერთმა პროვინციამ, შემდეგ კი ამ პროვინციის ჩრდილოეთით აგებულმა კედელმა სახელი „ჩოლი“ სწორედ ამ თურქიზირებული „მასკუტ“/მასაგეტებისაგან (შემდგომი ხანის ჰუნი ეფტალიტ-ხიონიტები) მიიღო¹⁷. თუ აქ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ჰუნი ჰეფტალიტების ამიერკავკასიაში და წინა აზიაში ყოფნა საისტორიო წყაროებში ჩრდილო კავკასიაში ჰუნთა მასების მოსვლამდე დასტურდება¹⁸, მაშინ შეიძლება ითქვას, რომ ეს ჰუნები (ეფტალიტ-ჩოლები) კასპიის ზღვის ჩრდილო-სანაპიროდან შემოვიდნენ ალბანეთში და მათი იქ დამკვიდრების შემდეგ მიიღო ალბანეთის ოლქმა მათი სახელი. ალ-

ბანეთის ამ ტერიტორიამ ჩოლებისაგან მიღებული სახელი თუ დიდხანს შეინარჩუნა, სამაგიეროდ თვით ჩოლის ტომთა წარმომადგენლები, როგორც ჩანს, ჩქარა იქნენ ასიმილირებულნი ადგილობრივ მოსახლეობასა და შემდეგში ამავე ზეკარით შემოსული სხვადასხვა თურქულენოვანი ხალხის მიერ. რადგან თურქულენოვანი ხალხების შემოსვლასა და დასახლებას განსაკუთრებული ინტენსიური ხასიათი სწორედ ამ რაიონში ჰქონდა¹⁹.

§ 2. ძველი თურქაზი ალბანეთი

ძველ საისტორიო წყაროებში, როგორც ვნახეთ, მრავლადაა ცნობები ჩრდილო კავკასიიდან ამიერკავკასიაში თურქულენოვანი ეთნიკური ჯგუფების შემოსვლისა და ზოგჯერ მათ მიერ დასახლებათა შექმნის შესახებ. ამ ხალხთა შემოსვლის გზად წყაროებში ძირითადად დარიალისა და დარუბანდის ზეკარებია დასახელებული. ამ ორი კარიდან განსაკუთრებული მნიშვნელობა დარუბანდს ჰქონდა (საქმე ის იყო, რომ ჩრდილოელი მომთაბარეების დიდი მასები ამიერკავკასიაში სწორედ დარუბანდის კარით შემოდიოდნენ). ამიტომ, როგორც ალბანეთის ხელისუფალნი, ისე ამ ქვეყნის სიუზერენი – სასანიანები დარუბანდის კარის ჩაკეტვას დიდ ყურადღებას უთმობდნენ. შესაბამისად, აღნიშნულმა გარემოებამ განაპირობა ამიერკავკასიაში სასანიანთა მიერ შექმნილი მმართველობის ხასიათი¹. მეორე მხრივ, რაც ამჯერად ჩვენთვის საინტერესოა, უნდა გაირკვეს, ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე IV-X სს-ში თურქულენოვანი ეთნოსების შესვლამ როგორი გავლენა მოახდინა ძველი ალბანელების ეთნიკური სახის ფორმირებაზე, ენაზე, კულტურაზე. როგორც აზერბაიჯანელი ისტორიკოსები ამტკიცებენ, შემოსულ თურქებთან ერთად აზერბაიჯანელი ხალხის ეთნოგენეზში მართლა მონაწილეობდნენ ადგილობრივი წარმოშობის თურქები?

აზერბაიჯანელი მკვლევრები იმ საისტორიო წყაროთა ცნობებს, რომლებიც უძველესი დროიდან ამიერკავკასიაში, კერძოდ კი ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების ლაშქრობებს ან შესვლასა და იქ დასახლების შესახებ მოგვითხრობენ, თითქმის, უკრიტიკოდ იღებენ, მათ ისტორიული რეალობის აღმნიშვნელად მიიჩნევენ. უფრო მეტიც, ცდილობენ აჩვენონ, თითქოს, ალბანეთის ცალკეული მხარეები ძველ თურქთა ერთ-ერთი სამშობლო იყო.

ძველი ალბანეთი დღეს თურქულენოვანია და, ცხადია, თანამედროვე აზერბაიჯანელი მკვლევრები ცდილობენ აჩვენონ, მათი სამშობლოს ტერიტორია ადრინდანვე თურქულენოვანი ეთნოსის დასახლების ობიექტი რომ იყო. ქვემოთ ძველ საისტორიო წყაროებიდან ალბანეთის ტერიტორიაზე უცხო ეთნიკური ჯგუფების შესვლის რამდენიმე მაგალითს მოვიტან, შემდეგ ვნახოთ, როგორ ინტერპრეტაციას აძლევენ მსგავს ცნობებს აზერბაიჯანელი მეცნიერები.

ძველი სომეხი ავტორის მოვსეს ხორენაცის თანახმად, მეფე ვალარშის დროს (ახ. წ. II ს.) შეიკრიბნენ ჩრდილოელთა ბრბოები, ხაზარები და ბარსი-

ლები, გადმოლახეს ჭორას კარი (კასპიის კარი, დარუბანდი), შემდეგ მდ. მტკვარი, მაგრამ ისინი უკუგდებული იქნენ ისევ ჭორას ხეობით². ხორენაციისავე ცნობით, ირანის შაჰმა შაჰუჰ ორმიზდის ძემ (ე. ი. შაჰურ II-მ, 309-379 წწ.) სომხეთის მეფის ტირანის მიმართ დიდი სიყვარული გამოამჟღავნა, დაიფარა ჩრდილოელ ტომთა შემოტევისაგან, რომლებიც გაერთიანდნენ, გადმოლახეს ჭორას ვიწროები და ოთხი წლის მანძილზე ალვანეთში დაიბანაკეს³.

ბარსილთა, ხაზართა, ბოლგართა, საბირთა და სხვა ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების ამიერკავკასიაში გადმოსვლისა და ზოგჯერ მათი დასახლების შესახებ ძველ წყაროებში არსებულ ცნობებს, მიუხედავად მათი ანაქრონისტული ხასიათისა, აზერბაიჯანელი ისტორიკოსები, როგორც ითქვა, დიდი გულმოდგინებით იყენებენ. ასე მაგ., „აზერბაიჯანის ისტორიის“ ავტორთა თანახმად, ხოსრო I-ის (531 – 579) დროს ხაზარ-საბირთა ნაწილი თავის გადასარჩენად გადავიდა დარუბანდის გზით ალბანეთში. ხაზარები ძარცვავდნენ და აოხრებდნენ ყველაფერს, ამიტომ ხოსრო I სასტიკად გაუსწორდა მათ. ამავე ავტორთა სიტყვით, არაბი ავტორის ატ-ტაბარის (გარდ. 923) ცნობით, იმავე ხანებში დაახლ. 10 ათასი ხაზარი შაჰმა დაატყვევა და აზერბაიჯანისა და მის მეზობელ ოლქებში დაასახლა. 576 წელს, ბიზანტიასთან ომის დროს, ხაზართა ეს დასახლება მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირას, ქ. კაბალას რაიონში მდებარეობდა⁴. უფრო ადრე ირანის შაჰმა კავად I-მა მის მიერ გამაგრებულ კაბალის მიდამოებში თავი მოუყარა მისადმი მეგობრულად განწყობილ „მამაცი საბირი ჰუნების“ იმ ნაწილს, რომელიც კარგა ხანია ალბანეთში ცხოვრობდა⁵.

ალბანეთში ხაზართა ჩასახლების შესახებ ცნობა „მატიანე ქართლისას“ ავტორსაც აქვს. ამ ცნობაში მოთხრობილია, ქართლიდან გაბრუნებულმა ბულა თურქმა, ბარდაში დაზამთრების შემდეგ როგორ „განაღო კარი დარუბანდისა და გამოიყვანა ხაზარნი, სახლი სამასი, და დასხნა იგი შანქორს“⁶.

ალბანეთში თურქულენოვანი ეთნოსების ჩასახლების შესახებ მოგვითხრობენ ბიზანტიელი ავტორები:მემანდრე პროტიქტორი (VI ს.) და თეოფანე ჟამთააღმწერელი (გარდ. 818 წ.) (ამ ცნობების შესახებ იხ. ქვემოთ, თავი VII). არანაკლებ საინტერესოა VII ს-ის ალბანელი ისტორიკოსის მოვსეს კალანკატვაცის ცნობა. როგორც იგი წერს, ირანის შაჰის შაჰურ II-ის დროს, ე. ი. IV ს-ში „ხაზარები მრავალრიცხოვანი რაზმებით გადმოვიდნენ ჩორის კარით“ ალბანეთში. სომეხთა მეფემ შაჰუჰმა უამრავი [ხალხი] შეკრიბა ასურეთში, ხორასანში, ხვარაზმში, განსაკუთრებით მამაცი სპარსელები ატრპატაკანში, სომხები, ქართველები, ალვანელები და კავკასიის მთის თორმეტი [სხვადასხვა] ენის ბარბაროსი ტომი. ამ უთვალავი ჯარით გამოვიდა მათთან საბრძოლველად⁷.

ზემომოტანილმა საისტორიო წყაროთა მონაცემებმა ცნობილ აზერბაიჯანელ ისტორიკოსს ზ. ბუნიატოვს საფუძველი მისცა უკვე ადრეშუასაუკუნეებში ალბანეთის ტერიტორიაზე ჰუნთა დასახლების არსებობაზე მიეთითებინა. მისი მტკიცებით, აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე – მულანში, V ს-ში უკვე ჰუნური ტომების ერთ-ერთი მსხვილი გაერთიანება იყო და-

სახლებული. მისი თქმით, ამ ჰუნებს VII ს. ბიზანტიელი ისტორიკოსი თეოფილაქტე სიმოკატა თურქებს უწოდებს და სწორედ მათ დააარსეს მულანის სამხრეთში ქალაქი Ак-гыз-ი, რომელიც არაბულ წყაროებში ბალასაგუნად იხსენიება⁸. ზ. ბუნიატოვს ასევე ამიერკავკასიაში ჰუნების შემოსვლის ერთ-ერთ ფაქტად მიაჩნია V ს-ის სომეხი ავტორის ფავსტოს ბუზანდაცის მიერ მოთხრობილი ამბავი სომხეთში მასკუტთა მეფე სენასანის ლაშქრობის შესახებ⁹. ზ. ბუნიატოვი ამ ცნობის გაანალიზებისას დასძენს: ძველ ალბანეთში თურქული ტომების დიდი მასები ხაზართა ლაშქრობების ხანაში დამკვიდრდნენ და ირანის შაჰის – კავადის (გარდ. 531 წ.) მეფობის ბოლო წლებამდე ჩრდილო აზერბაიჯანის ხაზართა ხელში იყო, რის გამოც არაბი ისტორიკოსები ამ ქვეყანას ხშირად „ხაზართა ქვეყანას“ უწოდებდნენ¹⁰. ზ. ბუნიატოვისავე სიტყვით, სასანიანთა ხელქვეით მყოფ აზერბაიჯანსა და სამხრეთ ამიერკავკასიაში თურქების (ხაზარების) ელემენტი ისე სწრაფად იზრდებოდა, რომ ხოსრო I-მა ხაზარებს წაართვა ეს ტერიტორიები და იმპერიის საზღვრები დარუბანდამდე მიიტანა. იმ მხარეში თურქთა გავლენა რომ შეემცირებინა, მან დაუყოვნებლივ დაიწყო იქ ირანული გარნიზონების დასახლება (ეყრდნობა ალ-ისტაჰრის). ამ მიზნით ხოსრო I-მა დარუბანდში სიასიჯიტების ტომი (племя сийсиджитов) (იმონმებს: ბალაზორის, ინბ ფაკიჰს, ხორდადბეჰს), ხოლო თბილისთან სოგდიელები დაასახლა¹¹.

ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე თურქულენოვანი ხალხების შესვლასა და დასახლებათა შესახებ თ. მინორსკიცი მიუთითებს და აღნიშნავს დარუბანდის გზით ამიერკავკასიაში – კიშერიელების, საკების შემოსვლისა და დამკვიდრების ფაქტებს. შემდეგ მოჰყავს არაბულენოვანი ავტორების ცნობები შამქორში ხაზართა დამკვიდრების შესახებ. თ. მინორსკის თანახმად, ბალაზორი მოგვითხრობს კაბალის (შექის აღმოსავლეთით), როგორც ხაზარებისადმი ან მათდამი დაქვემდებარებულ ოლქზე. ხოლო ხაზართა ერთი ჯგუფი მარვან იბნ მუჰამადმა სამურსა და შაბარანს შორის დაასახლა, მშვიდობიან ხაზართა მეორე ჯგუფი შამქორში, ქრისტიანული წელთაღრიცხვის 854 წელს გამოჩნდა. თ. მინორსკისავე სიტყვით, ხაზართა გამანადგურებელ თავდასხმებს ხალიფების: ჰიშამისა (დაახლ. 730 წ.) და ჰარუნ არ-რაშიდის (788 წ.) დროს, ასევე უნდა გაედიდებინა ხაზართა რიცხვი ამიერკავკასიაში¹².

როგორც ვხედავთ, თურქულენოვანი ხალხების შემოსვლისა და დამკვიდრების შესახებ, ძველ წყაროებში ყველაზე მეტი ცნობები ამიერკავკასიის რეგიონებიდან ალბანეთის შესახებ არის. რის გამოც, თითქოს, უნდა გვეფიქრა, რომ ძველი ალბანეთის მოსახლეობას წინა აზიაში ჯერ კიდევ სელჩუკთა გამოჩენამდე უნდა განეცადა თურქიზაციის საგრძნობი პროცესი. მაგრამ ეს ასე არ მოხდა.

სულ სხვა მდგომარეობა შეიქმნა XI საუკუნიდან. როცა წინა აზიაში სელჩუკები გამოჩნდნენ და მათ ხელში აღმოჩნდა უზარმაზარი ტერიტორია შუა აზიიდან პალესტინამდე, 1137 – 1225 წლებში თვით აზერბაიჯანში ილდე-ლიზიდების დინასტია ბატონობდა, და ცხადია, იმ დროს ალბანეთის ტერიტორიაზე თურქულენოვანი ეთნოსის შესვლას განსაკუთრებით ინტენსიური ხა-

სიათი ექნებოდა. ეს პროცესი არნახული ინტენსივობით ვლინდებოდა საქართველოს მიმართ. ძველი ქართველი მემკვიდრე სიტყვით რომ ვთქვათ, – ეს იყო „დიდი თურქობა“ (როგორც ზემოთ ითქვა, ამ გარემოებამ მისცა საფუძველი ა. ოუნუსოვს მესხეთის ტერიტორია „Великий Туркестан“-ად გამოეცხადებინა). მაგრამ საქართველოს მოსახლეობამ მაინც შეინარჩუნა ენა და ეთნიკური ცვლილებები არ განუცდია, მაშინ, როცა ძველი ალბანეთის მოსახლეობამ შემოსული თურქულენოვანი ხალხისაგან ასიმილაცია განიცადა და ენაც დაკარგა.

ძველმა ალბანელებმა რომ ენა დაკარგეს და ეთნიკური ცვლილება განიცადეს, ამაში აზერბაიჯანელი ისტორიკოსები უფრო მნიშვნელოვან როლს მათ მიერ გამოგონილ „ადგილობრივ თურქულ“ მოსახლეობას ანიჭებენ. თუმცა, როგორც ვნახეთ, არც ჩრდილო კავკასიიდან ალბანეთის ტერიტორიაზე შემოსულ პუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების მიერ ალბანეთში დასახლებათა შექმნის საეჭვო ფაქტებს ტოვებენ უყურადღებოდ. ასე მაგალითად, მიუხედავად იმისა, რომ ა. კრიმსკის მიერ 1934 წელს გამოთქმული მოსაზრება იმის შესახებ, თითქოს, ხაზარები ალბანეთში ას წელს ბატონობდნენ¹³, 1936 წელს მ. არტამონოვმა არ გაიზიარა (მისი მტკიცებით, ხაზარებმა 628 წელს დაიპყრეს ალბანეთი და დაახლ. 630 წელს განდევნილნი იქნენ კავკასიის გადაღმა¹⁴), აზერბაიჯანულმა ისტორიოგრაფიამ უყოყმანოდ მიიღო – ზ. ბუნიატოვმა მხარი დაუჭირა ა. კრიმსკის მოსაზრებას VII ს-ის დამდეგიდან ალბანეთში ხაზართა ბატონობის შესახებ. „აუცილებელია, – წერს იგი, – ამ საკითხის დამატებითი შესწავლა. რათა საკითხის შესახებ ისეთი მოსაზრება შეიქმნას, რომელიც ყოველ შემთხვევაში, ისტორიული პროცესების მსვლელობის სწორი ამსახველი იქნებოდა“¹⁵. შემდეგ იქვე მიუთითა: არაა მართალი მ. არტამონოვი, როცა ხაზარების ალბანეთში მოსვლას 628 წლით ათარილებს. წყაროებიდან ჩანს, რომ ალბანეთში VII საუკუნემდე ბევრით ადრე მრავლად იყვნენ ხაზარები. არაბი ავტორები: ბალაზორი, იბნ ხორდადბეჰი, იბნ რუსტა და სხვები ამ ამბებს კავად I-ის მმართველობის დროს აკუთვნებენ. კავადმა ხაზარები დარუბანდის ჩრდილოეთით განდევნა და თავისი იმპერიის ჩრდილოეთი საზღვრების გასწვრივ გამაგრებული ადგილები შექმნა. კავადის ძემ ხოსრო ანუშირვანმა კი დაატყვევა და აზერბაიჯანსა და მის მეზობელ ოლქებში 10 000 ხაზარი დაასახლა¹⁶. მიუხედავად იმისა, ხაზარებსა და ანუშირვანს შორის ზავი დაიდო, – აღნიშნავს ზ. ბუნიატოვი, – ქ. კაბალა და მისი მიმდებარე ტერიტორიების დასახლებული პუნქტები კვლავ ხაზართა ხელში რჩებოდა¹⁷. ამის შემდეგ ზ. ბუნიატოვს მოჰყავს სათანადო მასალა არაბული წყაროებიდან ალბანეთში ხაზარების დამკვიდრების შესახებ და ასკვნის: ა. კრიმსკი მართალია როცა ალბანეთში ხაზარების ასწლიანი ბატონობის შესახებ ლაპარაკობს, თუმცა ეს ბატონობა არ იყო მუდმივი, მაგრამ მათი კონტროლი ალბანეთზე განუწყვეტლივ გრძელდებოდა¹⁸.

ზ. ბუნიატოვმა თავისი მტკიცება ძველ ალბანეთში ხაზართა ასწლიანი ბატონობის შესახებ 1965 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაშიც გაიმეორა. იგი აღნიშნავს, რომ ჩრდილო აზერბაიჯანში ხაზართა ასეთი ბატონო-

ბა, არაბთა მიერ ქვეყნის დაპყრობის შემდეგაც გრძელდებოდა და მოსახლეობა ხარკს უხდიდა როგორც ხაზარებს ისე არაბებს¹⁹.

საბოლოოდ ზ. ბუნიატოვი ალბანეთის მოსახლეობის თურქიზაციის პროცესში როცა შემოსული თურქულენოვანი ეთნოსების როლს ეხება, ასკენის: აზერბაიჯანის მოსახლეობის თურქიზაციის საკითხი, ამ მრავალსაუკუნოვანი პროცესის დასაწყისის გარკვევა ძალიან რთულია და დღემდე გადაუწყვეტი რჩება. მივიღოთ თვალსაზრისი იმის შესახებ, თითქოს, ალბანეთის მოსახლეობის თურქიზაცია მოხდა XI – XII საუკუნეებში, როგორც ამას ამტკიცებს ზოგი მკვლევარი, შეცდომა იქნებოდა. ასევე არასწორია თურქები ჩავთვალოთ რომელიმე მოსულ, სხვა წარმოშობის (инородным) ელემენტად. ასეთ შემთხვევაში უნდა უარყოფოთ დიდი კომპაქტური ადგილობრივი თურქული ტომობრივი წარმონაქმნების არსებობა ალბანეთის ტერიტორიაზე²⁰.

როგორც ვხედავთ, ზ. ბუნიატოვმა არა მარტო გაიზიარა ა. კრიმსკის მოსაზრება ალბანეთში ხაზართა ასწლიანი ბატონობის შესახებ, ახალი თვალსაზრისიც წამოაყენა – მისი მტკიცებით, თვით ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე იყო „დიდი კომპაქტური თურქული ტომობრივი წარმონაქმნები“. გამოდის, რომ ალბანეთი იყო „თურქული ტომების“ სამშობლო (გავიხსენოთ ა. იუნუსოვის მტკიცება საქართველოში „коренные турк“-ების არსებობის შესახებ). ზ. ბუნიატოვის ასეთ მსჯელობასთან დაკავშირებით, მინდა კიდევ ერთხელ ხაზი გავუსვა, თუ რამდენად დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩრდილო კავკასიაში ჰუნურ-თურქული მოდემის ხალხების მოსვლის დროის სწორ დადგენას. ზ. ბუნიატოვი მსჯელობისას, უმეტესად არაბულენოვანი წყაროების მონაცემებს ეყრდნობოდა, ეს წყაროები კი, ისევე როგორც ქართული და სომხური, ხაზარებს ჯერ კიდევ ძველი ნელთალრიცხვის IV – III საუკუნეებში ასახელებენ, რაც მეცნიერთა მიერ, კარგა ხანია, ანაქრონიზმადაა მიჩნეული.

თანამედროვე აზერბაიჯანული ენის ჩამოყალიბებაში ზ. ბუნიატოვი გადამწყვეტ როლს თუ ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე თურქულენოვანი ეთნოსების ჩასახლებას ანიჭებდა, იქვე მიუთითებდა ალბანეთის ტერიტორიაზე „ადგილობრივი თურქული ტომობრივი წარმონაქმნების დიდი კომპაქტური“ დასახლების არსებობაზე, რის შედეგადაც თურმე ალბანელებმა ადრევე დაკარგეს თავიანთი მშობლიური ენა, ამ მხრივ, სრულიად განსხვავებულ, შეიძლება ითქვას, განსაკუთრებით ორიგინალურ პოზიციაზე დგას ზ. იამპოლსკი. ზ. ბუნიატოვისაგან განსხვავებით იგი აღნიშნავს, რომ ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე თურქულენოვანი ხალხი უმნიშვნელო რაოდენობით შედიოდა, მისი ვარაუდით, VII – VIII საუკუნეებში ალბანეთში არაერთხელ შეჭრილი ხაზარების საერთო რაოდენობა 12000-ს არ აღემატებოდა (იხილეთ: მასუდის, გვ. 32; იბნ რუსტას, გვ. 45; იბნ ჰალკას, გვ. 38, 108). შემდეგში, XI საუკუნიდან, აზერბაიჯანში შეჭრა დაიწყეს შუა აზიელმა მომთაბარე ოღუზებმა. თვით სელჩუკთა სულთანის ალფ-არსლანის ჯარი 1070 წლისათვის მხოლოდ 150 000-ს შეადგენდა, მისი მეომრების დანარჩენი ნაწილი სწორედ ადგილობრივი მოსახლეობა იყო, რომელიც შემდეგ ოღუზებად იწოდ²¹. ზ. იამპოლსკის დასკვნით,

აზერბაიჯანის ძველი მოსახლეობა და მათი შთამომავლები შემოსულ უცხო ეთნიკურ ჯგუფებზე ყოველთვის აბსოლუტურ უმრავლესობას შეადგენდა. ზ. იამპოლსკის გაანგარიშებით, აზერბაიჯანის მკვიდრი მოსახლეობა ჯერ კიდევ სტრაბონისა და პლუტარქეს დროისათვის 800 000 სული უნდა ყოფილიყო, შემდეგში, სანარმოო ძალთა განვითარების შედეგად (IX ს-ში მარტო არანში-ალბანეთის ნაწილში 4 000 სოფელი იყო), იმ მომთაბარეთა გარდა, რომელნიც უძველესი დროიდანვე იყვნენ ქვეყნის ტერიტორიაზე, ალბანეთის მოსახლეობა IX ს-ში 1 მილიონზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო²².

ზემომოყვანილი მსჯელობის შემდეგ ზ. იამპოლსკი აღნიშნავს, რომ მართალი იყო ა. ბაქიხანოვი, როცა 1848 წ. გაზეთ „კავკაზში“ გამოქვეყნებულ წერილში მის თანადროულ აზერბაიჯანის მოსახლეობას ძველი ავტოქტონი მოსახლეობის შთამომავლად მიიჩნევდა²³.

ზ. იამპოლსკიმ, დაუჭირა რა მხარი ა. ბაქიხანოვის აღნიშნულ მოსაზრებას, შეეცადა იგი დაესაბუთებინა კიდევ. მისი აზრით, აზერბაიჯანი ძველთაგანვე ორი ოლქისაგან – ატროპატენის (რომელიც ძველი მიდიის ნაწილი იყო და იქ მიდიელები ცხოვრობდნენ) და ალბანეთისაგან (სადაც მადიანიტები ცხოვრობდნენ) შესდგებოდა²⁴.

ამასთან ერთად, – აღნიშნავს იგი, – მართალია, ატროპატენში მიდიელები ცხოვრობდნენ, მაგრამ პოლიბიოსი (ძვ. წ. 200 – 120) ატროპატენის მოსახლეობას უკვე განასხვავებს ძირითადი მიდიელებისაგან და მათ ატროპატენელებს უწოდებს. ასეთივე მდგომარეობასთან გვაქვს საქმე უფრო გვიანდელი დროის ავტორებთანაც და, რა თქმა უნდა, ასეთ დაყოფას საფუძვლად ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული პრინციპი არ უნდა დებოდა²⁵. იამპოლსკის თანახმად, სწორედ ამ ხალხისაგან ჩამოყალიბდა ხალხი – აზერი²⁶. მისივე აზრით, მაშინ, როცა ძველი მიდიის ნაწილში – ატროპატენში აზერის ხალხი და ენა ყალიბდებოდა, ძველი აზერბაიჯანის მეორე ნაწილში – ალბანეთში მსგავსი პროცესი არ მიმდინარეობდა, რადგან არა მარტო I, არამედ V ს-შიც მის ტერიტორიაზე ცხოვრობდა სხვადასხვა ხალხი განსხვავებული ენებით. რომელთაგან იმ დროს მხოლოდ გარგარული ენა იჩემებდა ტენდენციას საერთო ალბანური გამხდარიყო (ამ მხარის ასეთი ჩამორჩენა, იამპოლსკის აზრით, ატროპატენთან შედარებით გამოინვია ალბანეთში მონათმფლობელური წყობის გვიან ჩამოყალიბებამ, შემდეგ კი განვითარებულ ფეოდალურ წარმოებით ურთიერთობაზე გადასვლის დაგვიანებამ). აღნიშნულიდან გამომდინარე, რადგან აზერბაიჯანის ერთ ნაწილში – ალბანეთში, მისი ეკონომიკური ჩამორჩენილობის გამო, არ მოხერხდა საერთო ენის ჩამოყალიბება, იქ ატროპატენელთა ენა გაბატონდა²⁷.

ამის შემდეგ იამპოლსკი ცდილობს დაამტკიცოს, ძველი ატროპატენის ენა რომ თურქული იყო. ამ შემთხვევაში იგი ეყრდნობა ერთის მხრივ – ჯერ კიდევ XIX ს-ში ფრანგი აღმოსავლეთმცოდნის ფ. ლენორმანისა და სხვათა მიერ გამოთქმულ თვალსაზრისს ძველი მიდიისა და თანამედროვე აზერბაიჯანის ენების შესაძლო მსგავსების შესახებ²⁸, ხოლო მეორეს მხრივ, იმ მოსაზრებას, რომლის თანახმად, აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე

თურქული ენა ჩვენს ნელთალრიცხვამდე რამდენიმე საუკუნით ადრე არსებობდა. აქედან გამომდინარე, ვარაუდობს, რომ ატროპატენში ჩამოყალიბებული ენა – აზერი, სწორედ ის თურქული ენაა, რომელზედაც ატროპატენის ძველი მიდიური მოსახლეობა ლაპარაკობდა, და რომლის განვითარების შედეგად მივიღეთ თანამედროვე აზერბაიჯანის სალიტერატურო ენა. ზ. იამპოლსკი იქვე აღნიშნავს, რომ V ს-ის არანში თუ რამდენიმე ენა იყო, X ს-ში ერთი ენა „არანი“ შემორჩა, რომელიც აზერისაგან განსხვავდებოდა. ქართველი მეცნიერების მიერ შესაძლოა სწორედ ამ ენის აღფატი იქნა აღმოჩენილი 1937 წელსო. შემდეგ ეხება საკითხს, თუ როდის უნდა გაბატონებულიყო აზერის ენა მთელ აზერბაიჯანში – კერძოდ ალბანეთ-არანში და აღნიშნავს: ამის გასარკვევად დიდი მნიშვნელობა აქვს იმას თუ როდის გაბატონდა ეკონომიურად და პოლიტიკურად უფრო დანინაურებული ატროპატენი მთელ აზერბაიჯანში. რადგან კლასობრივ საზოგადოებაში იმარჯვებს ის ენა, რომლის მატარებელი ხალხი გაბატონებულ მდგომარეობაში იმყოფება. იქვე შესაძლებლად თვლის, აზერის ენაში (რომელიც, როგორც ვნახეთ, მისი აზრით, ისედაც თურქული ენა იყო) თურქული ენის შერევის შესაძლებლობასაც და ასეთ საფუძველზე თანამედროვე აზერბაიჯანული ენის ჩამოყალიბებას ვარაუდობს. ამასთან ერთად, იგი თუ ზემოთ უარყოფდა ძველ აზერბაიჯანში თურქულენოვანი ეთნიკური ჯგუფების ინტენსიურ შესვლასა და მათ მიერ დასახლებათა შექმნას, ამჯერად აღნიშნავს, რომ შემოსული თურქულენოვანი ხალხების ყველაზე მეტი რაოდენობა მტკვრისპირეთისა და არაქსისპირეთის ველებზე უნდა დაღუპილიყო. სადაც საუკუნეთა განმავლობაში თურქული ელემენტების დიალექტების შერევის შედეგად ახალი თურქული ტიპის – აზერბაიჯანული ენა უნდა ჩამოყალიბებულიყო, რომელმაც გაიმარჯვა მიდიის ატროპატენისა (თუ ეს ენა თითო არ იყო თურქული ტიპისა) და არანის სახალხო-სასაუბრო ენებზე²⁹.

როგორც ვხედავთ, ზ. ბუნიატოვი და ზ. იამპოლსკი დასაშვებად თვლიან შემოსული თურქულენოვანი ხალხის დიდ როლს თანამედროვე აზერბაიჯანული სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბების საქმეში. ორივე მეცნიერი, თუმცა სხვადასხვა ნიუანსებით, გადამწყვეტ მნიშვნელობას არარსებულ ავტოქტონ თურქულ მოსახლეობას (ზ. იამპოლსკი – ატროპატენის თურქულ ეთნიკურ მასას, ზ. ბუნიატოვი აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე, თითქოს, იმთავითვე არსებულ „დიდ კომპაქტურ თურქულ ტომობრივ წარმონაქმნებს“) აკუთვნებს. ასეთი მტკიცებით, როგორც ვხედავთ, იგნორირება ხდება იმ თეორიისა, რომლის თანახმად, ალბანეთის ძველი მოსახლეობის ენა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახს განეკუთვნებოდა³⁰.

1959 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში კ. ტრევერი აღნიშნავდა: ძველი ალბანური ენის ხასიათის, მისი ლექსიკის, გარმატიკის შესახებ ჩვენ არაფერი არ ვიცით, გარდა ზოგიერთი სიტყვისა, საკუთარი სახელისა და ტოპონიმიკური სახელწოდებისა, რომელიც შემონახულია პლინიუსთან, პტოლემეოსთან, პლუტარქესთან და სხვა³¹.

თანამედროვე აზერბაიჯანის ტოპონიმიკა, მრავალპლასტიანი ეთნიკური კუთვნილების გამო, მრავალფეროვანია. დღეისათვის აზერბაიჯანში

ათასობით არსებულ თურქული წარმომავლობის ტოპონიმებს გარდა, არის ძველი ალბანური პლასტი, რომელიც თანამედროვე მოსახლეობის ენაზე არ იხსნება. რაც შეეხება თურქულ ტოპონიმებს, მათი შესწავლა ინტენსიურად მიმდინარეობს. აზერბაიჯანელი მკვლევრები ცდილობენ ტოპონიმები ძველი თურქულის საფუძველზე ახსნან და ამ გზით ისინი ადრე-ფეოდალურ ხანას მიაკუთვნონ. ასე მაგ., ა. ჰასანოვისა და გ. გეიბუშაევის თანახმად, აზერბაიჯანის საერთო-თურქული ტოპონიმიკური ლექსიკიდან ბევრია ძველი თურქულიც, რომლის ჩამოყალიბებაში მონაწილეობდნენ სხვადასხვა ძველთურქული მოდგმის ხალხები და ტომები: ჰუნები, საბირები, ხაზარები, ბოლგარები, ავარები, ყივჩაყები, კომანები, ოღუზ-სელჩუკები და სხვანი. ასევე ცალკეული ტომები: კანლი, თურქემი, ტელე, ყაზანი, კაპანი და ამ ტომთა განშტოებები. ამ ხალხთაგან ზოგის სახელი დღემდე შემორჩა აზერბაიჯანის ეთნოტოპონიმიკაში. აზერბაიჯანის ტოპონიმთა დიდი ნაწილი, ამ ავტორთა მტკიცებით, სწორედ ძველი თურქული ენის (რომელიც თანამედროვე აზერბაიჯანულ ენაში არაა შემონახული) ნიადაგზე იხსნება³². აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე ძველთურქული ტოპონიმების მოძიების საკითხში უფრო მკვეთრია ა. ახუნდოვი. მისი მტკიცებით, აზერბაიჯანული ტოპონიმების ძირითადი პლასტი თურქულია და იგი ერთ-ერთი უძველესია. ზოგი ახალი გამოკვლევის თანახმად, – წერს იგი, – თურქები აზერბაიჯანში ჯერ კიდევ ჩვენი ერის დამდეგამდე ცხოვრობდნენ, თურქული წარმოშობის ტოპონიმები დაახლ. 2000 წელია რაც არსებობენ. თურქული ტოპონიმიკის ასეთმა ღრმა ისტორიამ, თავის მხრივ, აზერბაიჯანის ონომასტიკის მკვლევრებს მთელი რიგი პრობლემები შეუქმნა. თანამედროვე აზერბაიჯანული ტოპონიმიკა, – დასძენს იგი, – აუცილებლად ორ სიბრტყეზე უნდა იქნას შესწავლილი: 1. ეგრეთ წოდებული საერთო-თურქული ტოპონიმიკური ლექსიკა; 2. ძირეული (ископное) აზერბაიჯანული ტოპონიმიკური ლექსიკა³³. აქედან იგი პირველს მიაკუთვნებს თურქული წარმოშობის იმ ტოპონიმებს, რომლებიც აზერბაიჯანული ენის ჩამოყალიბებამდე ან ამ ენის წარმოქმნის დროს შეიქმნენ. ტოპონიმების მეორე ჯგუფს, მისი აზრით, შედარებით მოკლე ხნის ისტორია აქვს³⁴.

ა. ახუნდოვის თანახმად, პირველი ჯგუფის ტოპონიმებია: ბოლგარჩაი³⁵, გარგარჩაი, ალპანი, კენკერლი. აღნიშნული ტოპონიმები, – წერს იგი, – გვხვდება შუა აზიის ონომასტიკაშიც, რაც აზერბაიჯანელ ისტორიკოსთა და გეოგრაფთა თვალსაზრისით, მათ საერთოთურქულ წარმომავლობაზე მიუთითებს. ა. ახუნდოვის მტკიცებით, საერთოთურქული ტოპონიმიკური ლექსიკა აზერბაიჯანში V – VII საუკუნეებიდან იქმნებოდა, თუმცა, თურქულმა ტოპონიმიკამ ირანული და კავკასიური ტოპონიმები ძირითადად XI საუკუნიდან განდევნა, როცა ოღუზთა ერთმა შტომ – სელჩუკებმა აზერბაიჯანი დაიპყრეს³⁶. მისივე აზრით, აზერბაიჯანში საერთო-თურქული ტოპონიმების წარმოქმნა XVIII საუკუნემდე გრძელდებოდა და წარმოქმნის ძირითად ბაზას ეთნონიმები წარმოადგენდა. აზერბაიჯანის ტოპონიმიკურ ფონდში, – აღნიშნავს იგი, – თითქმის ყველა იმ თურქული ტომის სახელი გვხვდება, რომლებმაც მონაწილეობა მიიღეს აზერბაიჯანელი ხალხის ჩამოყალიბებაში. მას ეთნონიმებიდან წარმოქმნილ ტოპონი-

მებად მიაჩნია: პადარ, ყარაყონლუ, ყარაყაშლი, ყარადაღლი, ყარამანლი, დემირჩი, მურადხანლი, ჩაკირლი და სხვა³⁷. ა. ახუნდოვის დასკვნით, ყველა ზემომოტანილი ტოპონიმი პარალელს პოულობს შუა აზიის თურქულენოვან რესპუბლიკებში, ციმბირში, ალტაიში, სადაც კი თურქულენოვანი მოსახლეობა ცხოვრობს (სხვათა შორის, ასე იქცევა ა. იუნუსოვიც. იგი მის მიერ მესხეთში „შექმნილ“ ტოპონიმებს, სწორედ შუა აზიასა და ციმბირში უძებნის პარალელებს. იხ. მისი Месхетинские турки: дважды депортированный народ, Баку, 2000).

ბუენიატოვ-იამპოლსკის თეორია, რომლის ძალითაც აზერბაიჯანის თანამედროვე მოსახლეობა ძირითადად ავტოქტონი – თურქული ეთნოსების შთამომავლად იქნა გამოცხადებული, როგორც ვნახეთ, მისაღები აღმოჩნდა აზერბაიჯანელი მეცნიერებისათვის.

აზერბაიჯანში შექმნილი ტენდენცია – თანამედროვე აზერბაიჯანელი ხალხის წინაპრად არარსებული ადგილობრივი წარმომავლობის თურქული ტომები მიიჩნიონ, ვფიქრობ, გარკვეულწილად ნ. მარის მტკიცებათა სანინალმდეგოდ უნდა იყოს მიმართული. მართალია, ამაზე ზემოდასახელებული ავტორები არ მიუთითებენ, მაგრამ, ცხადია, იგი არც მისაღებად მიაჩნიათ. ჯერ კიდევ 1905 წელს ნ. მარი აღნიშნავდა, რომ ქართული ქალკედონური და სომხური ანტიქალკედონური ეკლესიების ბრძოლა ალბანეთში გასაბატონებლად საბოლოოდ ალბანელი ხალხის ეროვნულობას ემუქრებოდა. ქალკედონიტობის გამარჯვება ალბანეთში ქართველთა ბატონობას (ე. ი. გაქართველებას), ხოლო ანტიქალკედონიტებისა – სომხებისას (გასომხებას) მოასწავებდა³⁸.

1970 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში თ. პაპუაშვილი ზ. იამპოლსკის სწორედ ნ. მარის თვალსაზრისის გაუთვალისწინებლობას საყვედურობდა. ჩვენი აზრით, – წერს იგი, – იამპოლსკი ცალმხრივად აშუქებს საკითხს. მხედველობის გარეშეა დატოვებული და არაა გათვალისწინებული ალბანეთის მეზობელი ხალხების – იბერებისა და სომხების როლი ალბანეთის მოსახლეობის ეთნიკურ განვითარებაში. სომხები და იბერები ის ხალხი იყვნენ, რომელთაც ალბანეთის მოსახლეობის ეთნიკურ სახეში შეძლეს შეეტანათ ძირფესვიანი ცვლილებები³⁹.

ვფიქრობ, იბერებისა და სომხების როლი ძველი ალბანეთის მოსახლეობის ეთნიკური ტიპის ჩამოყალიბებაში თ. პაპუაშვილს გადაჭარბებულად აქვს წარმოდგენილი. ისევე როგორც იბერები, ძველი ალბანელებიც წინააზიური მოდგმისანი იყვნენ. ანთროპოლოგ ვ. ალექსეევის თანახმად, „...Даже при отсутствии палеоантропологических данных соматологические материалы говорят о том, что непосредственных предков азербайджанского народа нужно искать среди древних народов Передней Азии и что в этногенезе азербайджанцев решающими являются связи в юго-восточном направлении. Контакт с народами, говорившими на тюркских языках, и связанный с ним переход на тюркскую речь не оказал сколько-нибудь заметного влияния на формирование антропологических особенностей азербайджанского народа“⁴⁰. ვფიქრობ, ვ. ალექსეევმა ნათლად განსაზღვრა თანამედროვე აზერბაიჯანის მოსახლეობის წარმოშობის ძირითადი ტენ-

დენციები. როგორც კ. ტრევერი წერს: ამიერკავკასიის ერთ-ერთმა ავტოქტონმა მოსახლეობამ – ძველმა ალბანელებმა ადრევე შექმნეს სახელმწიფოებრიობა. მრავალენიანობის მიუხედავად, ქართლისა და სომხეთის თანადროულად აღიარეს ქრისტიანობა და შექმნეს ორიგინალური ქრისტიანული კულტურა.

როცა კ. ტრევერი ზემომოტანილ სტრიქონებს წერდა, უკვე აღმოჩენილი იყო ძველი ალბანური ანბანი. 1937 წელს ილია აბულაძემ ერევანში, სომხურ ხელნაერთა შორის, მიაკვლია XV ს-ის სახელმძღვანელო ნიგნს, რომელშიც სხვა ხალხების ანბანებთან ერთად, მოცემული იყო ალბანურიც ქვეშ მინერილი მნიშვნელობებით. ეს ანბანი შეისწავლა ა. შანიძემ და გამოთქვა ჰიპოთეზა, რომ იგი ასახავს „უდური ენის ფონეტიკურ სისტემას და ალბანური ენა უნდა ყოფილიყო ძველი უდური“⁴¹. ა. შანიძის ასეთი თვალსაზრისი გასული საუკუნის მიწურულს დადასტურდა. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახ. ხელნაერთა ინსტიტუტის ექსპედიციის მიერ აღმოჩენილი იქნა ალბანური „ლექციონარი“. ზ. ალექსიძის სიტყვით, „ლექციონარის“ აღმოჩენა ალბანურ ენაზე და ალბანური დამწერლობით პირდაპირი მითითებაა ალბანეთში განვითარებული ქრისტიანული საეკლესიო მწერლობის არსებობაზე⁴². წყაროებში მითითებულ ცნობებს ალბანურ ენაზე წინასწარმეტყველთა ნიგნების, სახარებისა და სამოციქულოს თარგმანების არსებობის შესახებ მთლიანად ადასტურებს ალბანური „ლექციონარის“ აღმოჩენა, ვინაიდან „ლექციონარი“ „შეიძლება ჰქონდეს მხოლოდ იმ ხალხს, რომელსაც თავის ენაზე აქვს ბიბლიის სრული ტექსტი“. ეს „ლექციონარი“ შედგენილია ალბანურ ენაზე უკვე არსებული ბიბლიის ნიგნების საფუძველზე, დამოუკიდებლად, დღეისათვის დაკარგული ბერძნული „ლექციონარის“ მიხედვით⁴³.

ზ. ალექსიძის დასკვნით, „ლექციონარი“ IV – V სს-ის მიჯნით შეიძლება დათარიღდეს და ყველაზე ახლოს დგას ქართულ ე. წ. „ხანმეტ ლექციონართან“, რომელიც ფრავმენტის სახით შემოგვრჩა. ამ „ლექციონარის ენაც ყველაზე უფრო ახლოს არის უდურთან როგორც ლექსიკურად, ისე ფონეტიკურად და გრამატიკული ფორმით“⁴⁴.

ასე რომ, თუ ზემოთქმულს გავითვალისწინებთ, ადრეფეოდალურ ხანაში, X საუკუნის დასასრულამდე მაინც, ალბანეთის მოსახლეობა ძირითადად (თავისი მრავალენიანობის მიუხედავად), ქრისტიანული იყო. იმ დროისათვის ალბანეთის ტერიტორიაზე არსებულ ცალკეულ პუნურ-თურქულ დასახლებებს ალბანეთის ძველი მოსახლეობის ეთნიკურ შედგენილობაზე გავლენა ვერ უნდა მოეხდინა. ალბანეთის ძველი მოსახლეობის ინტენსიური დეეთნიზაცია დაიწყო თურქ-სელჩუკთა შემოსევების შემდეგ. მტკიცება იმის შესახებ, თითქოს, ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე ადგილობრივი წარმომავლობის თურქები ცხოვრობდნენ, მოკლებულია ყოველგვარ ისტორიულ რეალობას.

თავი IV.

ტრადიციის დაუშლევლობა. როდის მოვიდნენ აღმოსავლეთ ევროპაში ჰუნი საბირები?

ახალი ნელთალრიცხვის IV ს-ის 70-იან წლებში აღმოსავლეთ ევროპას ცენტრალური აზიიდან წამოსული ჰუნები მოადგნენ. ჰუნების თავდასხმებით დაიწყო ახალი ეპოქა ადრემუხასაუკუნეების ევროპის ისტორიაში. აღმოსავლეთ ევროპის ველისა და ტყე-ველის თვალწინდენელ ტერიტორიაზე ყველაფერი მოძრაობაში მოვიდა. ჰუნების ურდოების დასავლეთში გადანაცვლების შემდეგ ჩრდილო კავკასიის მთისწინეთისა და დაღესტნის მიმდებარე ველები, თითქმის, გაუკაცრიელებული დარჩა¹. ეს ველები თანდათან ახლადმოსულმა ჰუნურ-თურქულმა და თურქიზირებულმა უგორულმა ტომებმა დაიკავეს და დროთა განმავლობაში, მათ იქ ახალი სახელმწიფო გაერთიანებები შექმნეს. ამ დროიდან ამიერკავკასიის სახელმწიფოებს ძველი – აბორიგენი ხალხების გვერდით ჩრდილო კავკასიაში ჰუნურ-თურქული წარმოშობის ტომების მოთავეობით შექმნილი სახელმწიფო გაერთიანებები დაუმეზობლდნენ. აღნიშნულ გაერთიანებებზე საუბარს ჩრდილო კავკასიაში ე. წ. „ჰუნთა სამეფოს“ შემქმნელი საბირებით დავიწყებ.

აღმოსავლეთ ევროპაში საბირების მოსვლის შესახებ საისტორიო წყაროებში მწირი და ურთიერთსაწინააღმდეგო ცნობები გვაქვს. სანამ მათ გავეცნობით, ენახოთ რა შეხედულებაა რუსულ ისტორიოგრაფიაში საბირთა წარმომავლობისა და აღმოსავლეთ ევროპაში მათი მოსვლის შესახებ. შემდეგ წყაროთა მონაცემებს გავაანალიზებ, მოკლედ მიმოვიხილავ იმ მასალას, რომლებშიც ამიერკავკასიაში საბირების გადმოსვლა-ლაშქრობებია აღსახული.

* * *

თანამედროვე რუსულ ისტორიოგრაფიაში არსებული მოსაზრებით, საბირები აღმოსავლეთ ევროპაში უძველეს დროში უნდა იყვნენ მოსულნი. ახ. წ-ის II ს-ში ისინი, თითქოს, უკვე აღმოსავლეთ ევროპაში რომ იმყოფებოდნენ, ამის დასტურად ძველი ბერძენი მეცნიერის კლავდიოს პტოლემეის (ახ. წ. II ს.) ცნობას იშველიებენ (იხ. ქვემოთ).

ამ თვალსაზრისიდან გამომდინარე, გამოდის, რომ ის ხალხი, რომელიც ახ. წ. II საუკუნიდან მაინც ჩრდილო კავკასიაში ცხოვრობდა და გარკვეული ურთიერთობა (სულ ერთია, ეს იყო მტრული თუ მეგობრული) ჰქონდა ამიერკავკასიის ხალხებთან მთელი სამი საუკუნის მანძილზე, ეს ურთიერთობა საისტორიო წყაროებში არ აისახა.

საისტორიო წყაროები რადგან მხოლოდ 515/516 წლებიდან აფიქსირებენ ამიერკავკასიაში საბირთა გამოჩენას, აღნიშნული იმაზე ხომ არ მიუთითებს, საბირები, მართლაც, გვიან – 515/516 წლის წინა ხანაში რომ მოვიდნენ ჩრდილო კავკასიაში და ხომ არ ცდება თანამედროვე რუსული სამეცნიერო ლიტერატურა?

ჩემი ვარაუდით, საბირების ჩრდილო კავკასიაში მოსვლის დროის განსაზღვრის საკითხს V ს-ის ბიზანტიელი ისტორიკოსის პრისკოს პანიელის თხზულების 24-ე ფრაგმენტის მონაცემებიც ართულებს. აღნიშნულ ფრაგმენტში 463 წლის ქვეშ მოთხრობილია ხალხთა (მათში საბირებიც იხსენიებიან) დიდი გადაადგილების შესახებ, რომელიც ოკეანის სანაპიროდან დაიწყო. დასახელებულ ფრაგმენტში საბირების მოხსენიება, ზოგ მკვლევარს აღმოსავლეთ ევროპაში მათი ყოფნის დამადასტურებელ ფაქტად მიაჩნია.

აღმოსავლეთ ევროპაში ახ. წ. II ს-ში საბირების ყოფნა მე საეჭვოდ მეჩვენება. ასევე საეჭვო ჩანს, საბირების შესახებ პრისკოს პანიელის თხზულებაში მოთავსებული ცნობის ისე გაგება, თითქოს, საბირები 463 წელს უკვე აღმოსავლეთ ევროპაში იყვნენ მოსულნი. ქვემოთ შევეცდები ჩემი ვარაუდის დასაბუთებას.

საბირების ვინაობით, მოსვლის დროითა და მათი საცხოვრებელი ადგილის განსაზღვრით, რუსი მეცნიერები ჯერ კიდევ XIX ს-ში დაინტერესდნენ. ეს მეცნიერები ჰუნების სლავური წარმომავლობის თეორიის მიმდევრები იყვნენ. ამ თეორიის წარმომადგენლები, როგორც ცნობილია, სლავების წინაპრებად მიიჩნევდნენ რუსეთის იმპერიის ტერიტორიაზე ადრეულ შუასაუკუნეებში მომთაბარე ჰუნურ-თურქული წარმომავლობის ყველა ხალხს – მ. შ. საბირებს.

ჰუნურ-თურქული მოდგმის საბირებს ეს მეცნიერები, ძველ სლავურ ტომთან – სევერიანებთან, ზოგჯერ კი მათ წინაპრად მიჩნეულ, კლავდიოს პტოლემეაიოსთან მოხსენიებულ სავარებათან აიგივებდნენ. საბირების სავარებათან გაიგივება დაახლოებით 300 წლით უკან წევს ჰუნი საბირების აღმოსავლეთ ევროპაში მოსვლის თარიღს.

VI ს. ბიზანტიელი ისტორიკოსის პროკოპიოს კესარიელის ცნობით, „საბირები კავკასიის მთებთან მცხოვრები ჰუნური ტომები“ იყვნენ². საბირების ჰუნური წარმომავლობის ფაქტი იმაზე მიუთითებს, ისინი აღმოსავლეთ ევროპაში, კერძოდ, ჩრდილო კავკასიისა და კასპიისპირეთის დასავლეთით მდებარე ველებზე ურალსიკითა მხრიდან – აზიიდან რომ უნდა მოსულიყვნენ, მაგრამ როდის?

ძველი ავტორებისათვის კარგად ცნობილი ჰუნი საბირების თავდაპირველი ბინადრობის ადგილად, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, დასავლეთი ციმბირის ტყე-ველიანი ზონაა მიჩნეული, ხოლო ურალის დასავლეთით გადმოსვლის შემდეგ, მათი გაერთიანება კასპიის ზღვის დასავლეთით მდებარე ველებზე ჩამოყალიბდა.

ასეთი მონაცემების მიუხედავად, თანამედროვე რუსულმა ისტორიოგრაფიამ ვერ დასძლია ჯერ კიდევ XIX საუკუნის შუახნებში გამოთქმული მოსაზრება ჰუნი საბირების ერთ-ერთი სლავური ტომის, კერძოდ, სევერიანების იდენტურ ხალხად მიჩნევის შესახებ.

ახლა თვალი გადავავლოთ, რას ნერდა XIX საუკუნეში წარმოშობილი ზემოდასახელებული თეორიის ზოგი წარმომადგენელი საბირებისა და სევერიანების იდენტურობის შესახებ.

ჰუნების სლავური წარმოშობის თეორიის ერთ-ერთი ფუძემდებელი ი. ზაბელინი ამტკიცებდა: „საბირები უეჭველად ჩვენი სევერა, სევერიანები, ჩვენი სლავების აღმოსავლეთელი ტომია“³. „საბირები... უეჭველია პტოლემეაიოსის სავარები არიან“⁴. საბირები ი. ზაბელინს ჩრდილო კავკასიაში რიაზანის მხრიდან მისულებად მიაჩნდა. „უნი საბირები, - წერდა იგი, - თერგზე ნამდვილად რიაზანის მინიდან, ე. ი. დონისა და დონეცის ზემო ნელზე მცხოვრები ჩვენი სევერიანების იმავე ოლქიდან მივიდნენ“⁵.

ჰუნების სლავური წარმოშობის თეორიის მეორე წარმომადგენელი დ. ილოვასკი აღნიშნავდა: „ჩვენ სრული უფლება გვაქვს სევერიანები გავაიგიოთ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ჰუნურ ტომთან (საბირებთან), რომლებმაც უფრო სამხრეთი ოლქებიდან თანდათანობით დნეპრის შუაწელი-საკენ გადაინაცვლეს“⁶.

ზემომოტანილმა თვალსაზრისმა ასახვა პოვა ხაზართა, საერთოდ ჰუნ-თურქთა ისტორიის ცნობილი მკვლევრის მ. არტამონოვისა⁷ და სხვა ისტორიკოსთა ნაშრომებში (იხ. ქვემოთ), „საბჭოთა კავშირის ისტორიის ნარკვევებსა“⁸, საბჭოთა ისტორიულ ენციკლოპედიასა და დიდ საბჭოთა ენციკლოპედიაში (მეორე და მესამე გამოცემა) საბირების შესახებ არსებულ სტატიებში⁹ (ამ გამოცემებში ასეთი იდენტიფიკაცია იგულისხმება, რადგან მიუთითებენ, თითქოს, საბირები ახ. წ. II ს-ში მცხოვრები ბერძენი სწავლულის პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიაში“ იხსენიებიან. ენციკლოპედიების სტატიებს მითითებული აქვს მ. არტამონოვის ნაშრომი - *История хазар*, Л., 1962).

მართალია, დღეს აღარავინ ამტკიცებს საბირების სევერიანებთან გაიგივების შესახებ, მაგრამ იმაზე მითითება, თითქოს, საბირები პტოლემეაიოსთან იხსენიებიან, ძველ თეორიას გარკვეულწილად ძალაში ტოვებს.

ჰუნი საბირებისადმი ჩვენს ინტერესს, როგორც ითქვა, ის განაპირობებს, ისინი ჩრდილო კავკასიაში დამკვიდრების შემდეგ ხშირად რომ მონაწილეობდნენ როგორც მოქირაუნეები ბიზანტია-ირანის ომების დროს ქართლისა და ეგრისის სამეფოების ტერიტორიაზე წარმოებულ სამხედრო ოპერაციებში.

1979 წელს გამოკვლევაში - „ჰუნების მოხსენიების საკითხისათვის აღმოსავლეთ ევროპაში ახ. წ. II საუკუნეში“ (საბირების სავარებთან გაიგივების გამო) (უნ-ტის შრომები, ტ. 205) ვაჩვენე, რომ ცდებოდა რუსული ისტორიოგრაფია, როცა ჰუნ საბირებს სავარებთან, იგივე სლავური წარმოშობის ტომებთან - სევერიანებთან აიგივებდა და აღვნიშნე: „საბირების სავარებთან გაიგივება არ შეიძლება. პტოლემეაიოსის გეოგრაფიაში მოხსენიებული სავარები, როგორც ფიქრობდნენ პ. შაფარიკი, ა. უდალცოვი და პ. ტრეტიაკოვი, შემდეგდროინდელი სლავური ტომები - სევერიანები უნდა იყვნენ. მათი ლოკალიზაციის ადგილად უნდა მივიჩნიოთ არა ვოლგის აღმოსავლეთი და დასავლეთი ველები, როგორც ამას უთითებს მ. არტამონოვი საბირებთან მათი გაიგივების გამო, არამედ დნეპრის შუაწინება, კერძოდ ტერიტორიები დღევანდელი ქ. ჩერნიგოვის ჩრდილოეთით, სადაც შემდგომ სლავური ტომები სევერიანები ცხოვრობდნენ. რომ ახ. წ. IV საუკუნის შუახანებამდე, აღმოსავლეთ ევროპაში საბირების ყოფნაზე ლაპა-

რაკი დამაჯერებლობას მოკლებულია. იგი კვლავ საკამათო და გადაუჭრელი დარჩება თუ რაიმე ახალი მასალა არ იქნება მიკვლეული" (სხვათა შორის, ასეთი ცნობა არსებობს. თვით პტოლემეაიოსის თხზულებაში ეთნონიმი „ხუნი“ იხსენიება. იხ. ქვემოთ).

სამწუხაროდ, რუსულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმული ზემომოტანილი მოსაზრება ქართულ ენციკლოპედიაშიც აისახა. 1979 წელს ჩემი გამოკვლევის გამოქვეყნების შემდეგ, ქართული ენციკლოპედიის რედაქციას ვთხოვე საბირები სტატიის დაწერისას ჩემი გამოკვლევის შედეგები გაეთვალისწინებინა, რათა რუსული ისტორიოგრაფიის შეცდომა ქართულ ენციკლოპედიაში არ გამეორებულიყო. აღნიშნულის მიუხედავად, 1984 წელს გამოცემულ ქართული ენციკლოპედიის მე-8 ტომში მოთავსებული იქნა პატარა წერილი „სავირები, სავარები“, რომელშიც აღნიშნულია, რომ ეს ხალხი იყო „ხაზართა მონათესავე ტომები ჩრდილო კავკასიაში“ და მათ იხსენიებს „პტოლემე (II ს.) და ბიზანტიელი და სომეხი ავტორები“ (გვ. 642).

როგორც ვხედავთ, გარდა იმისა, რომ ქართულ ენციკლოპედიაში „საბირები“ რუსული ტრანსკრიფციით – „სავირები“-ს სახელით იქნა წარმოდგენილი, მითითება იმაზე, რომ მათ ძველი ბერძენი გეოგრაფი პტოლემეაიოსი (ახ. წ. II ს.) იხსენიებს, ისევ იმაზე მიაწინებს, ჰუნი საბირები პტოლემეაიოსთან დასახელებულ სავარებთან რომ არიან გაიგივებულნი.

იმის დასამტკიცებლად, საბირები აღმოსავლეთ ევროპაში ახ. წ. დამდეგიდანვე რომ იმყოფებოდნენ, რუსული ისტორიოგრაფია მხოლოდ პტოლემეაიოსის ცნობით არ დაკმაყოფილდა. ყურადღება მიაქციეს VI ს. ბიზანტიელი ავტორის სტეფანოს ბიზანტიელის ცნობას, მოიხმეს არქეოლოგიური მასალა. ასე მაგალითად, საბირთა განსახლების შესახებ წყაროთა მონაცემების გაანალიზებისას მ. არტამონოვი წერდა: საბირები პტოლემეაიოსთან (II ს.) იხსენიებიან. მათ იგი უთითებს აორსების ქვემოთ, ბორუსკების გასწვრივ რიპეის მთებამდე (ურალის მთიანეთი – ვ. გ.), რომლიდანაც ტანაისი გამოედინება. სტეფანოს ბიზანტიელის თანახმად, საბირები საპირებადაც იწოდებოდნენ და პონტოს სკვითეთში ცხოვრობდნენ. ვილებთ რა მხედველობაში ძველი ავტორების გეოგრაფიული ცნობების უკიდურეს გაურკვევლობას, – დასძენს მ. არტამონოვი, – მოყვანილი მითითებიდან შეიძლება გამოვიტანოთ მხოლოდ ერთი საყურადღებო დასკვნა, კერძოდ, საბირები ბინადრობდნენ აორსების მეზობლად, რომელთაც, როგორც ცნობილია, ეჭირათ კასპიისპირეთის ველები ვოლგის როგორც აღმოსავლეთით, ისე დასავლეთით. მაშასადამე საბირებს შეიძლება ეცხოვრათ დასავლეთ ციმბირის ჩრდილო-აღმოსავლეთით¹¹.

მ. არტამონოვის ზემომოტანილი მსჯელობიდან ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა სტეფანოს ბიზანტიელის ცნობა „საპირების“ შესახებ (მ. არტამონოვს იგი მოაქვს საბირების ადგილსამყოფელის განსაზღვრისას). ვფიქრობ, სტეფანოს ბიზანტიელის აღნიშნული ცნობა არავითარ საფუძველს არ იძლევა საბირების სავარებთან გასაიგივებლად.

სტეფანოს ბიზანტიელის განმარტებით, საპირები „პონტოს მიდამოების ხალხია [რომლებიც] ახლა B-ს გამოთქმით საბირებად იწოდები-

ან¹². აღნიშნულიდან გამომდინარე, უცნაურად მეჩვენება, მ. არტამონოვმა სტეფანოს ბიზანტიელის მიერ პონტოში მცხოვრებლად დასახელებული „საპირები“ დნეპრის შუადინებაზე მცხოვრებ სავარებთან და ჩრდილო კავკასიაში დამკვიდრებულ ციმბირული მოდგმის საბირებთან უკომენტაროდ რომ დაიმონმა. სტეფანოს ბიზანტიელის გარდა, პონტოს მიდამოებში „საპირებს“ (Σάπιρες) არც ერთი სხვა ავტორი არ იხსენიებს, ამიტომ მართო სახელების მსგავსების საფუძველზე სხვადასხვა წარმომავლობის ეთნონიმთა გაიგივება ისეთი მკვლევრის მიერ, როგორც მ. არტამონოვი იყო, მოულოდნელიც კია.

განსხვავება პტოლემეაიოსთან მოხსენიებულ „სავარებისა“ და სტეფანოს ბიზანტიელის მიერ განსამარტავად აღებულ „საპირების“ ბერძნულ დანერილობებს შორისაც. „სავარები“ პტოლემეაიოსთან იწოდებიან Σάπρι-დ¹³, სტეფანოს ბიზანტიელი კი განსამარტავად იღებს Σάπιρες და მას განმარტავს როგორც Σάπιρες¹⁴. ამიტომაც, ვფიქრობ, „საპირების“ განმარტებისას სტეფანოსის მხედველობაში პტოლემეაიოსის გეოგრაფიაში მოხსენიებული „სავარები“ არ უნდა პქონოდა.

აღნიშნულს გარდა, საყურადღებოა ისიც, რომ სტეფანოს ბიზანტიელის ცნობები სხვადასხვა ხალხების ეთნიკური კუთვნილების შესახებ ხშირად არაზუსტია. მაგ., აფშილებს, ლაზებს, სანიგებს იგი სკვითური წარმოშობის ხალხად თვლის¹⁵.

ვფიქრობ, უფრო მეტი საფუძველი გვაქვს სტეფანოს ბიზანტიელის მიერ პონტოში მცხოვრებად დასახელებულ „საპირებში“ ძველი ქართული პროვინციის – სპერის მოსახლეობა ვიგულისხმოთ (ამის შესახებ ჯერ კიდევ 1948 წელს სტეფანოს ბიზანტიელის თხზულებისადმი დართულ კომენტარებში იქნა მითითებული. იხ. ВДН, 1948, № 3, გვ. 325, შენ. 4), ვიდრე ჰუნურ-თურქული მოდგმის საბირები. საბირებმა, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, თავიანთი გაერთიანება VI საუკუნის დამდეგს კასპიის ზღვის დასავლეთით შექმნეს და მათ ძვ. წ. III საუკუნეში „პონტოს ოლქში“ მცხოვრებ „საპირებთან“ არაფერი აკავშირებდათ.

ქვემოთ ისევ საბირების სავარებთან გაიგივების საკითხს დაეუბრუნდები.

მ. არტამონოვის ზემომოტანილი მსჯელობიდან გამომდის, რომ საბირები იგივე სავარებია და ახ. წ. II ს-ში, საბირები უკვე აღმოსავლეთ ევროპაში იმყოფებოდნენ. მათ საცხოვრებელ ადგილად მ. არტამონოვი, პტოლემეაიოსის ცნობაზე დაყრდნობით, იმ ტერიტორიასაც მიიჩნევს, სადაც VI ს-ის დამდეგს, მართლაც, შეიქმნა საბირთა ძლიერი გაერთიანება.

მაგრამ, თუ საბირების ლოკალიზაცია შეიძლება დარუბანდის ჩრდილოეთით, დასავლეთ კასპიისპირეთში და „დასავლეთი ციმბირის ჩრდილო-აღმოსავლეთითაც კი“, ეს არ შეიძლება ითქვას პტოლემეაიოსის გეოგრაფიაში მოხსენიებული სავარების მიმართ. პტოლემეაიოსის ცნობით, აი სად ცხოვრობდნენ სავარები: „...ვენელების ყურესთან¹⁶, – წერს იგი, – ოკეანის სანაპირო უჭირავთ ველეტებს, მათ ზემოთ – ოსიებს, შემდეგ, ყველაზე ჩრდილოეთით – კარბონებს. მათ აღმოსავლეთით – კარეოტებსა და სალებს; მათ ქვემოთ – გელონებს, გიპოპოდებს და მელანხლენებს. მათ

ქვემოთ აგათირსებს, შემდეგ აორსებს და პაგირიტებს, მათ ქვემოთ – სა-
ვარებს და ბორუსკებს რიპეის მთებამდე...¹⁷.

თუ თვალს ყურადღებით გავადევნებთ პტოლემეიოსის მიერ ჩამოთ-
ვლილი ხალხების განსახლების არეალს, მაშინ სავარებს ვერ მივიჩნევთ იმ
საბირებად, რომელთაც დარუბანდის ჩრდილოეთით მდებარე ველები ეჭი-
რათ. ამასთანავე, როგორც პროფ. ა. უდალცოვი წერს, მხედველობაში მი-
სალებია ისიც, რომ „...პტოლემეიოსის, უძველესი ტომების შესახებ თავისი
თანადროული ეთნოგრაფიული მონაცემების გარდა, სხვა ავტორებისაგან
(პეროდოტე და სხვა) ნასესხებ აშკარა მოძველებულ ცნობებს იყენებდა...
გვხვდება განმეორებებიც“¹⁸. პტოლემეიოსმა, ა. უდალცოვის თანახმად,
„...დაუშვა შეცდომა: კარბონებს (ან კარვონებს) შეიძლებოდა ეცხოვრათ,
როგორც ჩანს, მხოლოდ კარეოტებისა და სალების აღმოსავლეთით, გვი-
ანდელი კრივიჩების ტერიტორიაზე. მათ ქვემოთ (თუ გამოვრიცხავთ არ-
ქაულ გელონებს, გიპოპოდებს, მელანხლენებსა და აგატიროსებს, ასევე
დონსიქითა მხრიდან აქეთ გადმოტანილ აორსებსა და პაგირიტებს) ცხოვ-
რობდნენ სავარები (Σαυαροι-შემდეგდროინდელი სევერიანების ტერიტო-
რიაზე) და ბორუსკები (Βορυσκοι – დნეპრის შუანელზე, შემდეგდროინდე-
ლი პოლიანების ტერიტორიაზე), სადაც II ს-ში ცხოვრობდნენ ბორანები ან
ბორადები“¹⁹.

ამის შემდეგ სავარების ეთნიკური კუთვნილების შესახებ ა. უდალ-
ცოვი წერს: „სკოლოტო-სლოვენური ჯგუფის ტომებს შეიძლება მივაკუთ-
ვნოთ: სტავანები და სტურნები (პრიპიატის სამხრეთით, ალბათ, დასაე-
ლეთ ბუგსა და სტირზე), სავარები (შემდეგდროინდელი სევერიანები) და
ბორუსკები...“²⁰.

სავარების განსახლების შესახებ ა. უდალცოვის ზემომოტანილი მო-
საზრება გაიზიარა პროფ. პ. ტრეტიაკოვმა. „ვენელების ჯგუფის პატარა
ტომები, – აღნიშნა მან, – იყვნენ კარბონები (კარვონები), რომელთაც იგი
(ა. უდალცოვი – ვ. გ.) ათავსებს დნეპრის ზემო დინებაზე და აახლოებს
შემდეგდროინდელ კრივიჩებთან. სავარები, შესაძლოა, შემდეგდროინდე-
ლი სევერიანებია...“²¹.

პტოლემეიოსთან ახ. წ. II ს-ში მოხსენიებული სავარები რომ ძველი
სლავური ტომის სევერიანების წინაპრებია, ეს, ფიქრობ, გამოჩენილი
სლავისტების ნაშრომებიდან ზემომოტანილმა მასალამაც ნათელი გახადა.
თუმცა, ასეთი აზრისა იყო ჯერ კიდევ სლავთმცოდნეობის ერთ-ერთი ფუ-
ძემდებელი პ. შაფარიკი. მისი სიტყვით, „სავარები (სავარი), გვიდონ რავე-
ნელის საურიცეს, ნესტორის სევერი, სევერა, სევერანე, სევერენე, სლავუ-
რი ტომების ოდესღაც ცნობილი ხალხი იყო. ბინადრობდა მდინარეების:
დნესის, სემისა და სულის [სანაპიროებზე], მთავარი ქალაქებით ჩერნიგო-
ვითა და ლიუბეჩით“²². პ. შაფარიკს არც საბირები დარჩენია ყურადღების
გარეშე. „საბირები (Σαβιροι), – წერდა იგი, – უეჭველია, პუნების მონათე-
სავე, ურალური განმტოების კუთვნილი ხალხი იყო. მათი ურალსიქითა
სამშობლო თავდაპირველად, ალბათ, ციმბირად იწოდებოდა“²³.

ყოველივე ზემოაღნიშნულთან ერთად, საინტერესოა ის, რომ ცნო-
ბილმა ბიზანტინოლოგმა ი. კულაკოვსკიმ პტოლემეიოსის გეოგრაფიისად-

მი სპეციალურად მიძღვნილ ნაშრომში, სავარები პუნებად არ მიიჩნია²⁴. უფრო მეტიც, 1948 წელს, „Вестник древней истории“-ს მეორე ნომერში, როცა ხელახლა გამოქვეყნდა პტოლემეაიოსის ცნობები, სავარების შესახებ შენიშვნებში მითითებული იქნა, რომ პ. შაფარიკი მათ სევერიანებთან აიგივებდა და ლოკალიზაციას თანამედროვე ქ. ჩერნიგოვის ჩრდილოეთით ახდენდა (იხ. გვ. 237 შენ. 14).

რაც შეეხება VI ს. გოთი ისტორიკოსის იორდანეს ცნობებს, მართალია, მასთან საბირები შავი ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ველებზე მოხსენიებული ბოლგარების (ბულგარების) აღმოსავლეთით არიან მითითებული, მაგრამ იორდანეს მონაცემების საფუძველზე არ შეიძლება საბირების განსახლების ზუსტი არეალი განვსაზღვროთ. აი, რას წერს იგი: „პონტოს ზღვის ზევით, ბულგართა განსახლების ადგილია... იქ არიან პუნებიც... ერთი მათგანი იწოდება ალციაგირებად, მეორე - საბირებად, მაგრამ მათი დასახლების ადგილი გაყოფილია: ალციაგირები - ხერსონესის მახლობლად...“²⁵. ამის შემდეგ იორდანე, როგორც სამართლიანად მიუთითებს მისი თხზულების რუსულ ენაზე მთარგმნელი და გამომცემელი ე. სკრიჟინსკაია, „არაფერს აღარ ამბობს საბირების საბინადრო ადგილებზე, გადმოგვცემს ცნობებს პუნუგურების შესახებ და საბირებს აღარ უბრუნდება“²⁶.

ასე რომ, VI საუკუნის გოთი ისტორიკოსს - იორდანეს საბირების განსახლების (ასევე, ვფიქრობ, ბოლგარების) შესახებ სათანადო და ზუსტი ცნობები ხელთ არ უნდა ჰქონოდა. მან ვერ დააკონკრეტა, მის დროს სად ცხოვრობდნენ საბირები.

საბირების სავარებთან გაიგივებას, როგორც ვხედავთ, მხოლოდ რუს მეცნიერთა ერთი ნაწილი უჭერს მხარს. საბირების სავარებთან გაიგივების შესახებ არაფერს წერენ პუნების ისტორიის ისეთი ცნობილი რუსი მეკლევრები, როგორებიც არიან: ე. ინოსტრანცევი²⁷ და ა. ბერნშტამი²⁸. ასეთი გაიგივება აზრად არ მოსვლია თანამედროვე პუნილოგის ისეთ წარმომადგენელს, როგორიცაა ცნობილი გერმანელი ისტორიკოსი ფრანც ალტჰაიმი²⁹, თუმცა, მას დასაშვებად მიაჩნია ახ. წ. II ს-ში აღმოსავლეთ ევროპაში პუნების არსებობა³⁰.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ უნდა აღვნიშნო: საბირების სავარებთან გაიგივება არ შეიძლება. პტოლემეაიოსის გეოგრაფიაში მოხსენიებული სავარები შემდეგდროინდელი სლავური ტომები სევერიანები არიან, როგორც ამას ამტკიცებენ: პ. შაფარიკი, ა. უდალცოვი, პ. ტრეტიაკოვი. სავარების ლოკალიზაციის ადგილად უნდა მივიჩნიოთ არა ვოლგის აღმოსავლეთით და დასავლეთით მდებარე ველები, როგორც ამას მ. არტამონოვი ამტკიცებს, საბირებთან მათი გაიგივების გამო, არამედ დნეპრის შუადინება. კერძოდ, ტერიტორიები დღევანდელი ქ. ჩერნიგოვის ჩრდილოეთით. სადაც შემდეგ სლავური ტომები სევერიანები ცხოვრობდნენ.

XX საუკუნის შუახანებში, თითქოს, გაირკვა დასავლეთციმბირული წარმომავლობის საბირებს სლავების ერთ-ერთ ნინაპრად მიჩნეულ სავარებთან რომ საერთო არაფერი ჰქონდათ, მაგრამ რუსულ ისტორიოგრაფიას ახ. წ. II ს-ში მცხოვრები პტოლემეაიოსის თხზულებაში მოხსენიებულ

სავარების ჰუნ საბირებთან იდენტურობის საკითხზე უარი არ უთქვია. უფრო მეტიც, მ. არტამონოვის მიერ 1962 წელს გაანალიზებული სტეფანოს ბიზანტიელის ცნობაში შემდეგში რეალური შინაარსი დაინახეს. ასე მაგალითად, 1973 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში „Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа“ ნ. ვოლკოვა წერდა: დიდ ინტერესს იწვევს თანამედროვე სვანების ენაში შემონახული ოსების მეორე სახელი „Мусав“. მოცემული ტერმინი ასახავს ძველი საბირების სახელწოდებისა – ხალხისა, რომელნიც იხსენიება ძვ. წ. III – ახ. წ. III საუკუნეების ანტიკური ავტორების მიერ ჩრდილო კავკასიასა და პონტოს ოლქში. მისივე თქმით, წყაროთა დიდი ნაწილის მონაცემებით, საბირების, როგორც ერთ-ერთი მრავალრიცხოვანი მომთაბარე ტომის ადგილსამყოფლად V საუკუნეში განისაზღვრება კასპიისპირეთის ჩრდილო-დასავლეთით, დაღესტინის ზღვისპირა რაიონები. დღეისათვის, – დასძენს ნ. ვოლკოვა, – საბირების ეთნიკური კუთვნილების საკითხი ვერ გადაწყდება, რადგან ამ ხალხის ენის შესახებ ცნობები არა გვაქვს. მხოლოდ ერთია ნათელი, კასპიისპირეთის საბირების გარდა, რომლებიც, როგორც ისტორიკოსები ფიქრობენ, ჰუნებთან ერთად IV საუკუნეში გამოჩნდნენ დასავლეთ კავკასიის მიდამოებში, არსებობდნენ საბირები, რომლებიც უფრო ადრე არიან დადასტურებულნი და მათი სახელი, როგორც ჩანს, აისახა ოსების სვანურ სახელწოდებაში³¹.

ნ. ვოლკოვას მიერ მითითება იმაზე, თითქოს, ძვ. წ. III და ახ. წ. III საუკუნეების ავტორები „პონტოს ოლქში“ საბირებს იხსენიებენ, ისევ რუსული ისტორიოგრაფიის ძველი თვალსაზრისის აღორძინებას წარმოადგენს, რაზეც ქვემოთ მექნება საუბარი. რაც შეეხება ოსების სვანური სახელწოდებას – „Мусав“ და ამ სახელის საბირების სახელწოდებად მიჩნევას (გამოდის, რომ ოსები და საბირები ერთი და იგივე ხალხი იყო), ვფიქრობ, აქ კომენტარის გაკეთებაც არა ღირს. ალან-ოსები, როგორც ე. კრუპნოვი წერს, ირანულენოვანი სარმატული მოდგმის ხალხია, ისინი აღმოსავლეთ ევროპის ველებზე, მართლაც, ჩანან ახ. წ. I საუკუნეში (იხ. სტ. Аланы, Сов. ист. энциклопедия, т. I, М., 1961, გვ. 329). წარმომავლობის მხრივ ჰუნ საბირებთან მათ საერთო არაფერი აქვთ.

ნ. ვოლკოვა საბირების ეთნიკური კუთვნილების საკითხს თუ გადაუწყვეტელ პრობლემად თვლიდა, 1978 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში „Рянные торки на Северном Кавказе“ ი. და გ. ფიოდოროვები ყოველგვარი დაქვეების გარეშე მიუთითებენ, რომ საბირები დასავლეთ ციმბირის ავტოქტონი ხალხი იყო. ისინი თანამედროვე ხანტი-მანსების წინაპრები იყვნენ და მიეკუთვნებოდნენ უგოროლ მოდგმას³². როგორც ავტორები წერენ, ვ. ჩერენცევი მოაქვს ა. პატკანოვის საინტერესო ცნობა იმის შესახებ, რომ ტობოლსკის თათართა შორის გავრცელებულია თქმულება სავირის (Савир) ხალხის შესახებ, რომელთაც, თითქოს, თათართა მოსვლამდე ეჭირათ ტერიტორიები მდინარე ირტიშის შუა და ქვემო დინებაზე. მათივე თქმით, ვ. ჩერენცევი ასევე მიუთითებს რიგ საინტერესო მაგალითებს ხანტი-მანსების ფოლკლორიდან, ტოპონიმიკის მონაცემებს, საგვარეულო სახელებს. მის მიერ მოხმობილი მასალა მოწმობს სამხრეთ ციმბირისა და ობი-ირტიშის აუზის ხალხებში ეთნომიმ საბირის (савир, сивир, сибир) ფარ-

თოდ განსახლებას. ვ. ჩერენცევი თელისო, რომ ძველი უგორულ-საბირული მომთაბარე ტომების კულტურამ ასახვა ჰპოვა შუა ირტიმისპირეთსა და სამხრეთ ურალსიკითა ძეგლებში (მაგ. ჩელიაბინსკის ყორღანები). ტერიტორია, რომელიც საბირებს ეჭირათ ჩვენი ნელთალრიცხვის დამდგეს ვრცელდებოდა ყაზახეთის ჩრდილო ველებამდე³¹. აქ, ურალსიკითა მხარეში, მოხდა ჰუნთა კავშირში მყოფი უგორული მოდგმის ხალხების, მათ შორის, საბირების თურქიზაცია³⁴.

თუ ზემოთქმულს დაუფერებთ, მაშინ დასავლურ-ციმბირული მოდგმის საბირებმა ჯერ კიდევ თავიანთი პირველსაცხოვრისის ადგილს განიცადეს თურქიზაცია და ჩრდილო კავკასიაში დამკვიდრების შემდეგ ისინი ამიტომ ინოდებიან ძველ საისტორიო წყაროებში „ჰუნებად“ და „თურქებად“. მაგრამ, როდის დატოვეს მათ თავიანთი პირველსაცხოვრისი და როდის გამოჩნდნენ ჩრდილო კავკასიის მიმდებარე ველებზე?

როგორც ზემოთ ითქვა, საისტორიო წყაროები საბირებს ამიერკავკასიისა და წინა აზიის ტერიტორიაზე მხოლოს VI ს. დამდეგიდან იხსენიებენ. ამიტომ, საინტერესოა გაირკვეს, როდის გამოჩნდნენ ისინი ჩრდილო კავკასიის მიმდებარე ველებზე.

ი. და გ. ფიოდოროვების მტკიცებით, არქეოლოგიური მასალით დასტურდება ჯერ კიდევ ძვ. წ. უკანასკნელ საუკუნეებში აღმოსავლეთ ევროპაში – ვოლგისპირეთში უგორული ტომების შემოსვლა. მათ შორის უნდა ყოფილიყვნენ საბირთა წინაპრები. ძვ. წ. I ათასწლეულის დასასრულს რაღაცა მოვლენამ უგრო-საბირთა ტომები აიძულა დაეტოვებინათ მშობლიური კუთხე. მათი ნაწილი წავიდა ჩრდილოეთით, მდ. ობის ქვემო ნელისაკენ. საბირთა ნაწილს უნდა დაენყო მოძრაობა სამხრეთ-დასავლეთისაკენ. მისულიყვნენ ჯერ სამხრეთ ურალისპირეთში (აქ ისინი ჰუნებს შეერივნენ), შემდეგ გადმოსულიყვნენ ჩრდილო კასპიისპირეთში, სადაც ახ. წ. II ს-ში მათ ათავსებს პტოლემეაოსი³⁵ (როგორც ზემოთ ვნახეთ, პტოლემეაოსის ცნობიდან გამომდინარე, მასთან მოხსენიებული სავარები კასპიისპირეთში არ ლოკალიზდებიან).

რაც შეეხება საბირთა გაერთიანების წარმოქმნას, – ნერენ ი. და გ. ფიოდოროვები, – მათ 555 წლის ქვეშ იხსენიებს VI ს. სირიელი ავტორი ზაქარია რიტორი. სათანდო საისტორიო წყაროთა მონაცემების ანალიზის საფუძველზე, – ასკენიან ისინი, – მ. არტამონოვი თელის, რომ საბირები, ისევე როგორც ბარსილები, შეადგენდნენ ადრეშუასაუკუნეების „ჰუნთა სამეფოს“ ძირითად ბირთვს ჩრდილო დაღესტანში. ამასთან ერთად, საბირებს ეკავათ მისი სამხრეთი ნაწილი, ბარსილებს ჩრდილოეთი – მდ. სულაკისა და თერგის ქვემო ნელი. ამრიგად, – ასკენიან ავტორები, – აღმოსავლეთ ევროპაში საბირთა პირველი მოხსენიება განეკუთვნება ახ. წ. II საუკუნეს. პტოლემეაოსი მათ ათავსებს ჩრდილო-დასავლეთ კასპიისპირეთში. ჩვენ არა გვაქვს ცნობები საბირთა შესახებ ჩვენი ნელთალრიცხვის პირველი საუკუნეებისათვის. მხოლოდ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ჰუნების შემოჭრამდე საბირებს ნაწილობრივ ეკავათ ცენტრალური კავკასიისპირეთის ველები, სადაც ისინი სირაკებს ემეზობლებოდნენ. ასეა თუ ისე, VII საუკუნემდე საბირები წყაროებში იხსენიებიან, როგორც ჩრდილო-

აღმოსავლეთ კავკასიის ბინადარი მოსახლეობა, სადაც ისინი მჭიდრო, მრავალმხრივ კავშირს ამყარებენ აბორიგენებთან. ეელისა და დალესტინის მთიანეთის სივრცეში მცხოვრებმა საბირებმა თავის თავზე განიცადეს ჯერ ჰუნების, შემდეგ ავარებისა და შემდეგ ტურკიუტების დარტყმებიო³⁶. ამ მსჯელობას მოსდევს იმ არქეოლოგიური მასალის ანალიზი, რომელიც, ავტორთა აზრით, I საუკუნიდან აღმოსავლეთ ევროპაში მცხოვრებ საბირებს განეკუთვნება, მაგრამ, როგორც ვნახეთ, პტოლემეაიოსთან მოხსენიებული სავარები საბირების საცხოვრისიდან გაცილებით დასავლეთით ლოკალიზდებიან, რაც არქეოლოგიურ მასალას საფუძველს აცლის. თვით ი. და გ. ფიოდოროვებისთვისაც საეჭვო არ უნდა ყოფილიყო, ახ. წ. II ს-დან აღმოსავლეთ ევროპაში მყოფმა საბირებმა VI ს. ათიანი წლების ბოლომდე (ისინი საბირების პირველ ლაშქრობას ამიერკავკასიაში 508 წლით ათარი-ლებენ) თავი რომ არ გამოიჩინეს?³⁷

ახ. წ. II საუკუნიდან ჰუნი საბირების აღმოსავლეთ ევროპაში ყოფნას, როგორც ზემოთ ითქვა, თითქოს, მხარს უნდა უჭერდეს თვით პტოლემეაიოსის მიერ აღმოსავლეთ ევროპაში ეთნონიმ „ხუნის“ დასახელება³⁸. ამიტომ ქვემოთ მოკლედ ამ ცნობას გაეანალიზებ.

1988 წელს გამოცემული მონოგრაფიის („История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в.“) V თავის („Великое переселение народов и Северный Кавказ“) ავტორებმა პტოლემეაიოსის ზემოდასახელებული ცნობა იმის დასტურად დაიმოწმეს, ახ. წ. I ს-ის დასასრულს და II ს-ის შუახანებში ჰუნთა ცალკეულმა ჯგუფებმა ჩრდილო კავკასიასა და აღმოსავლეთ ევროპაშიც რომ შემოაღწიეს. Согласно данным Птолемея, – წერენ ისინი, – „между бастернами и роксоланами живут хуны“ в Причерноморье.

ზემოთ, პტოლემეაიოსის იმ ცნობის გაანალიზებისას, რომელშიც მკვლევართა ნაწილი საბირებს ხედავს, როგორც ვნახეთ, იმ დასკვნამდე მივყავართ, რომ მის მიერ მოხსენიებული „სავარები“ მდ. დნეპრის შუადინებაზე მცხოვრები, შემდეგდროინდელი სევერიანები უნდა ყოფილიყვნენ. ახლა ვნახოთ, სად ცხოვრობდნენ ბასტერნები და როკსოლანები, ვინ უნდა ყოფილიყვნენ მათ შუა მცხოვრები „ხუნები“.

საცნობარო ლიტერატურაში არსებული მითითებით, „ბასტარნები“ (ლათ. Bastarnae) იყვნენ ძველი ტომები, რომლებიც ძვ. წ. 200 წლისთვის მდ. დუნაის ქვემო დინებაზე ცხოვრობდნენ, ახ. წ. 279 – 280 წლებში კი თრაკიაში გადასახლდნენ⁴⁰. რაც შეეხება როკსოლანებს (ლათ. Roxolani), ეს იყო სახელწოდება ერთ-ერთი მესქონლე სარმატული ტომისა, რომელთაც შექმნეს მომთაბარე ტომთა მსხვილი სამხედრო-პოლიტიკური კავშირი. ამ გაერთიანების ცენტრი იყო ჩრდილო აზოვისპირეთი. ახ. წ. I ს-ში მათ ეკავათ ველები მდ. დნეპრის დასავლეთით. II – III სს. ებრძოდნენ რომს მდ. დუნაიზე, ძირითადი მასა კი ცხოვრებას განაგრძობდა შავი ზღვის ჩრდილოეთით და იქ არსებული მათი გაერთიანება IV ს. 70-იან წლებში მოსულმა ჰუნებმა გაანადგურა⁴¹.

ამრიგად, გამოდის, რომ პტოლემეაიოსის მიერ დასახელებული „ხუნები“ მდ. დუნაიზე მცხოვრებ ბასტარნებსა და დნეპრის დასავლეთით

მცხოვრებ როკსოლანებს შორის იმყოფებოდნენ. „ხუნების“ განსახლების ასეთი ლოკალიზაცია, ვფიქრობ, საეჭვოს ხდის პტოლემეაიოსის ცნობის სანდოობას, რადგან იმ დროს „ხუნთა“/ჰუნთა მასა ისევ ცენტრალურ აზიაში იმყოფებოდა და დასავლეთისაკენ მოძრაობა ჯერ კიდევ არ ჰქონდა დაწყებული. აღნიშნულთან ერთად, პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიაში“ დასახელებული „ხუნი“ („хунь“) ჰუნთა აღმოსავლური შტოს სახელად იყო მიჩნეული⁴², რაც პტოლემეაიოსის ცნობის სანდოობას ეჭვქვეშ აყენებს. საინტერესოა ის, რომ კლავდიოს პტოლემეაიოსის თანამედროვე დიონისიოსი „ხუნებს“ არ ახსენებს (იხ. მისი „Описание населенной земли“, ВДИ, 1948, № 1, გვ. 237-241), სამაგიეროდ, მისი თხზულების კომენტარებში კლავდიოს პტოლემეაიოსიდან არის შეტანილი „ხუნები“ და ისინი ტამანის ნ-კუნძულზე მცხოვრებ ხალხებს შორის აღანების გვერდით არიან დასახელებულნი (იხ. Схол к „Землеописанию Дионисия“. ВДИ, 1948, № 1. გვ. 259. იქვე შენ. 2).

ყოველივე აღნიშნული იმაზე ხომ არ უნდა მიგვითითებდეს, კლავდიოს პტოლემეაიოსის ტექსტში „ბასტიერნებსა და როქსოლანებს შორის დასახელებული „ხუნი“ გვიანდელი რედაქტორის ჩანამატს რომ წარმოადგენს? როგორც ქვემოთ ვნახავთ, აღმოსავლეთ ევროპაში ატილას ურდოების მოსვლის შემდეგ შავი ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ველები, მართლაც, ჰუნების ხელში მოექცა – იგი ჰუნთა გაერთიანების ცენტრს წარმოადგენდა.

ახლა რაც შეეხება V ს. ბიზანტიელი ავტორის პრისკოს პანიელის იმ ცნობას, რომელშიც V ს. შუახანებში ოკეანის სანაპიროდან დაწყებულ ხალხთა მოძრაობას ეხება.

თავი V.

პრისკოს პანიელის 24-ე ფრაგმენტის ცნობათა რეალურობის საკითხი. საბირაზისა და სხვა ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების მოსვლა აღმოსავლეთ ევროპაში

ახ. წ. II საუკუნისათვის აღმოსავლეთ ევროპაში რადგან ჰუნი საბირების ყოფნა არ დასტურდება, გამოდის, რომ საბირებმა სანამ 515/516 წელს ამიერკავკასიაში არ ილაშქრეს, ისინი ისტორიულ წყაროებში ერთხელ – 463 წელს იხსენიებიან პრისკოს პანიელის 24-ე ფრაგმენტში, თუმცა, იმ დროისათვის მათი ჩრდილო კავკასიაში ყოფნა საეჭვოდ ჩანს¹.

ქვემოთ პრისკოს 24-ე ფრაგმენტში შემონახულ ცნობას განვიხილავ. აღნიშნულ ფრაგმენტში, რომის იმპერიის დასავლეთ ნაწილზე თხრობას მოსდევს შემდეგი ცნობა: „დაახლოებით იმავე ხანებში (ივულისხმება 463 წ. – ვ. გ.) სარაგურებისაგან, უროგებისაგან და ონოგურებისაგან, ხალხებისაგან, რომელთაც თავიანთი ქვეყანა დატოვეს, აღმოსავლეთ რომაელებთან გაგზავნილ იქნა ელჩობა, რადგან მათთან ბრძოლა დაიწყეს ავარებისაგან გამოძევებულმა საბირებმა. ავარები, თავის მხრივ,

გამოძევებულნი იყვნენ ოკეანის სანაპიროზე მცხოვრები ხალხებისაგან². „ამრიგად, სხვა ხალხებისაგან გამოდგენილი სარაგურები მივიდნენ ჰუნ აკაცირებთან და მიწები მოთხოვეს...“³.

ხალხთა მოძრაობის მსგავსი ამბავი (მხოლოდ უფრო ვრცლად), რომელშიც ტომთა მოძრაობა კვლავ ავართა სახელთანაა დაკავშირებული, მოიპოვება X ს. ბოლოს შედგენილ სვიდა ლექსიკონში⁴. ავართა განმარტებისას ლექსიკონის შემდგენელი წერს: „ბულგარებმა (ბოლგარებმა) სრულიად გაანადგურეს ავარები, ხოლო ავარებმა განდევნეს სავინორები (იგივე საბირები – ვ. გ.). თვითონ კი გამოდევნილნი იქნენ ოკეანის სანაპიროზე მცხოვრები ხალხისაგან [და დატოვეს თავიანთი ქვეყანა ოკეანის სრუტეებიდან ასული ნისლისა და უამრავი გრიფების გამოჩენის მიზეზით. ხმა გავრცელდა, რომ გრიფები მანამდე არ გაქრებიან, სანამ ადამიანთა მთელ მოდგმას არ გაანადგურებენო. ასეთი უბედურებისაგან დევნილი ავარები თავს დაესხნენ თავიანთ მეზობლებს, ამ უკანასკნელებმა ვერ შეძლეს მათი თავდასხმების შერყება და გადასახლდნენ სხვა ქვეყანაში]. ამრიგად, სხვა ხალხებისაგან შევიწროებული სარაგურები მივიდნენ ჰუნ აკაცირებთან და მიწები სთხოვეს მათ“⁵.

როგორც ვხედავთ, ორივე ციტატაში ერთი და იგივე შინაარსის ამბავია მოთხრობილი. ოკეანის სანაპიროდან ავარების გამოძევება სხვა ხალხთა მოძრაობის მიზეზი ხდება. ვინ იყო ის ხალხი, რომლებმაც ოკეანის სანაპიროდან ავარები გამოდევნა, პრისკოს პანიელის ცნობიდან არა ჩანს. ასევე გაუგებარია, სად ხდება ეს ამბავი – ევროპაში თუ აზიაში. სვიდა ლექსიკონიდან მოყვანილ ციტატაში ავართა გამომძევებელ ხალხად ბოლგარები იხსებიებიან. მოძრაობა ოკეანის სანაპიროზე იწყება და თავდება აღმოსავლეთ ევროპაში, შავი ზღვის ჩრდილოეთით მყოფ ჰუნ აკაცირებთან სარაგურების (პრისკოსის თანხმად, სარაგურებთან ერთად უროგებისა და ონოგურების) მისვლით. ასე რომ, V ს. ბიზანტიელი ისტორიკოსის პრისკოს პანიელის 24-ე ფრაგმენტსა და X ს-ში შედგენილ სვიდა ლექსიკონში ერთნაირი შინაარსის ცნობები გვაქვს. რაც მაფიქრებინებს, რომ სვიდა ლექსიკონის შემდგენელს პრისკოსის ცნობით უნდა ესარგებლა. ასეთი რამ, მართლაც, მოსალოდნელი იყო. ცნობილი გერმანელი ბიზანტინოლოგი კარლ კრუმბახერი სვიდა ლექსიკონის წყაროთ (პროკოპიოს კესარიელი, იოანე მალალა, იოანე ანტიოქელი, თეოფილაქტე სიმოკატა, პასქალური ქრონიკა, გიორგი სვინგელოზი, ნიკიფორე პატრიარქი, გიორგი მონაზონი, მალხი, მემანდრე პროტიქტორი და სხვა)⁶ შორის პრისკოს პანიელსაც ასახელებს⁷. მაგრამ, რადგან სვიდა ლექსიკონში ავართა განმარტება გაცილებით ვრცელია და დამატებით ცნობებს შეიცავს, როგორც ჩანს, სვიდა ლექსიკონის წყარო პრისკოს პანიელის თხზულებიდან ზემომოტანილი ციტატი არ უნდა ყოფილიყო⁸. საუარაუდებელია, სვიდა ლექსიკონის შემდგენელმა ავარების განმარტებისას ისეთი წყაროთი ისარგებლა, რომელიც ან დაკარგულია, ან მიკვლეული არაა⁹.

რატომ ვფიქრობ, რომ სვიდა ლექსიკონის შემდგენელს არ შეეძლო პრისკოს პანიელის თხზულებიდან ზემომოტანილი ცნობის გამოყენება?

კარლ კრუმბახერი სვიდას წყაროთა შორის ხომ ასახელებს პრისკოს პანიელის თხზულებას?

ჩემი ვარაუდით, პრისკოს პანიელს თავის თხზულებაში შეიძლება, მართლაც, ჰქონდა ცნობა, რომელიც დასავლეთ ციმბირში ხალხთა მოძრაობას შეეხებოდა, მაგრამ, როგორც ჩანს, შემდეგში ეს ცნობა, პრისკოსის თხზულების გადამწერ-რედაქტორმა გააფართოვა და შეავსო სხვა ცნობით, რომელიც ერთი საუკუნის შემდეგდროინდელი, კერძოდ, 552 – 555 წლებში ცენტრალურ აზიაში თურქების (ტურკიუტების) მიერ ყუჟანების დამარცხებისა და აღმოსავლეთ ევროპაში მათი მოსვლის გამო დატრიალებული ამბები იყო გადმოცემული¹⁰.

ასეთი მსჯელობის საფუძველს მაძლევს პრისკოს პანიელის 24-ე ფრაგმენტიდან ზემომოტანილ ციტატაში მოთხრობილი ამბავის შედარება აღმოსავლეთ ევროპაში 558 წელს ავართა გამოჩენის შემდეგ შექმნილ ვითარებასთან.

1. ძველი თურქების ისტორიით დაინტერესებულ მკვლევართა უმეტესობას 558 წელს აღმოსავლეთ ევროპაში გამოჩენილი ავარები და თურქთა მიერ დამარცხებული ყუჟანები ერთიდაიგივე ხალხად მიაჩნია¹¹;

2. ყუჟანთა გამოძევება ცენტრალური აზიიდან, ორივე წყაროს მიხედვით, თითქოს, ოკეანის სანაპიროდან დაწყებული მოძრაობის შედეგად ხდება;

3. 555 წელს ცენტრალური აზიიდან გამოქცეული ყუჟანები 558 წელს უკვე აღმოსავლეთ ევროპაში იყვნენ და ბიზანტიელმა ავტორებმა ისინი ავარების სახელით გაიცნეს;

4. აღმოსავლეთ ევროპაში მოსვლისთანავე ავარებმა საბირები დაამარცხეს. მენანდრე პროტიქტორმა აღმოსავლეთ ევროპაში ავარების გამორჩენისთანავე აღნიშნა: „ავარებმა ჩქარა დაიწყეს ომი ჰუნური მოდგმის ზალეზთან და გაანადგურეს საბირების ძალები“¹².

5. საბირების დამარცხების შემდეგ ავარებმა გზა დასავლეთისაკენ გააგრძელეს და სანამ ღუზაის ნაპირებამდე მივიდოდნენ, გზაზე მრავალი ჰუნური ტომი დაიმორჩილეს. როგორც პრისკოს პანიელის 24-ე ფრაგმენტიდან ჩანს, ხალხთა მოძრაობა ხომ შავი ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ველებზე მყოფი ჰუნი აკაცირების დამარცხებით დამთავრდა.

როგორც ვხედავთ, ორი წყაროს მონაცემებს შორის მსგავსება საკმაოა. შეიძლება პრისკოს პანიელის ტექსტში აღნიშნული ამბავი, მართლაც, გვიანდელი ჩანართია, მაგრამ როდის უნდა ჩაემატებინათ იგი, ამის თქმა ძნელია¹³. შეიძლება პრისკოს პანიელის ტექსტის გადამწერ-რედაქტორმა ეს ამბავი იმ წყაროდან შეიტანა, რომლითაც შემდეგში სვიდა ლექსიკონის შემდგენელმა ისარგებლა. ძველ ტექსტებში გამომცემელ-რედაქტორებს არა თუ შუასაუკუნეებში, ახალ დროშიც შეჰქონდათ ცვლილებები და ჩასწორებები. როგორც გ. დესტუნისი წერს, სვიდა ლექსიკონიდან ზემომოტანილ ციტატას კლასენი პრისკოსის ტექსტში ათავსებდა და ტექსტის ასეთ ცვლილებას ინყარებდნენ: ბეკერი, ბ. ნიბური და კ. მოულერი. მაგრამ ტექსტში ასეთი ჩანართის გასაკეთებლად საფუძველი არცერთს არ ჰქონდა¹⁴. გ. დესტუნისისავე სიტყვით, კარლ მოულერს პრისკოსის ტექსტში ჩანართი „პასქალური ქრონიკიდანაც“ ჰქონდა შეტანილი¹⁵. ნიშნდობლივია ის, რომ ВДМ-ის 1948 წლის № 4 ნომერში გამოქვეყნებულ პრისკოს პანიელის თხზულების

ვ. ლატიშვიისეულ თარგმანში ჩემ მიერ ზემომოტანილი ციტატა აღარაა შეტანილი (გვ. 244 – 267).

რა საფუძვლით შეიტანა თავის დროზე კლასენმა პრისკოსის ტექსტში ჩანართი ხალხთა მოძრაობის შესახებ, ჩემთვის უცნობია, ისე კი ვფიქრობ, პრისკოსის თხზულებიდან ზემომოტანილი ცნობის გვიანდელობაზე ციტატაში აღწერილი ხალხთა მოძრაობის ამბავის მაშინდელ აღმოსავლეთ ევროპაში არსებულ ისტორიულ სინამდვილესთან შეუსაბამობაც უნდა მიუთითებდეს. ეს შეუსაბამობა შემდეგნაირად მესახება: I. თუ პრისკოსის თხზულებიდან ზემომოტანილ ციტატაში და სვიდა ლექსიკონში ერთი და იგივე ამბავია გადმოცემული, მაშინ პრისკოსის მიერ დასახელებულ „ოკეანის სანაპიროზე მცხოვრებ სხვა ხალხებში“, რომელთაც ავარები გამოადევნეს, ბოლგარები უნდა იგულისხმებოდნენ. ამ შემთხვევაში ბოლგარები ჩამოთვლილ ხალხთა შორის ყველაზე აღმოსავლეთით, ოკეანის სანაპიროზე არიან დასახლებულნი. ასეთ ვითარებაში ისინი აღმოსავლეთ ევროპაში აღარ უნდა ჩანდნენ. მაგრამ ძველ ბოლგართა ისტორიის ცნობილი მკვლევარი ნ. მერპერტი V საუკუნისათვის ბოლგარებს აღმოსავლეთ ევროპაში მყოფად ასახელებს. როგორც იგი წერს, V საუკუნის 70-იან წლებში ბოლგარები ბიზანტიის იმპერატორის ზენონის (474 – 491) მიწვევით ოსტგოთების წინააღმდეგ იბრძოდნენ¹⁶. რამდენად სწორია ნ. მერპერტის წყარო, რომელზე დაყრდნობითაც იგი ბოლგარებს V ს. 70-იან წლებში აღმოსავლეთ ევროპაში მოსულებად ასახელებს (ე. ი. იმ დროს, როცა სვიდა ლექსიკონის წყარო მათ ისევ აღმოსავლეთში – ოკეანის სანაპიროზე ათავსებს), ჯერჯერობით არაფრის თქმა არ შეიძლება¹⁷. თუ ბოლგარები V ს. შუახანებში, მართლაც, იყვნენ აღმოსავლეთ ევროპაში, მაშინ გამოდის, რომ ერთიდაიმავე დროს ბოლგარები იმყოფებოდნენ ჰუნურთურქული მოდგმის ხალხების უკიდურეს აღმოსავლეთითაც და დასავლეთითაც, რაც ისტორიულ რეალობასთან შეუსაბამოა.

II. პრისკოს პანიელის თხზულებაში მოთავსებული ცნობის თანახმად, საბირები, სარაგურები, უროგები და ონოგურები 463 წლისათვის უკვე აღმოსავლეთ ევროპაში იყვნენ მოსულნი. ამ მოძრაობის შედეგად, რადგან ავარებმა საბირთა ტერიტორია დაიკავეს ჩრდილო კავკასიაში, საბირებმა უფრო დასავლეთით გადაინაცვლეს სარაგურების, უროგებისა და ონოგურების ტერიტორიაზე. მაგრამ, ჩრდილო კავკასიაში 558 წლამდე ავართა არა თუ რაიმე გაერთიანების, არამედ არსებობის შესახებაც კი არაფერი ცნობა არა გვაქვს. მაგ., ავარებს არ იცნობს გოთთა ისტორიკოსი იორდანე (VI ს. მას თხრობა მოჰყავს 551 წლამდე), პროკოპიოს კესარიელი (მოგვითხრობს 553 წლამდე) და აგათია სქოლასტიკოსი (მოგვითხრობს 557 წლამდე). ამ ავტორების მიერ ავართა მოუხსენებლობა ბუნებრივიცაა. ავარები აღმოსავლეთ ევროპაში 558 წელს გამოჩნდნენ და მათი მოსვლა მაშინვე აისახა მენანდრე პროტიქტორისა და თეოფილაქტე სიმოკატას თხზულებებში. ასე რომ, პრისკოს პანიელის ცნობა 463 წელს აღმოსავლეთ ევროპაში ავარების მოსვლის შესახებ სხვა წყაროებით არ დასტურდება, რაც თავისთავად გამოორიცხავს მათ მიერ საბირთა დამარცხების ფაქტს. აღნიშნული ცნობა მის ტექსტში, მართლაც, გვიანდელი ჩანართი უნდა იყოს.

III. პრისკოს პანიელის ცნობით, მას შემდეგ, რაც 463 წელს ავარებმა საბირების, ხოლო საბირებმა სარაგურების, უროგებისა და ონოგურების ტერიტორიები დაიკავეს, „სარაგურებმა, აკაცირებთან და სხვა ხალხებთან გაერთიანების შემდეგ, ლაშქრობა მოაწყეს ირანის წინააღმდეგ. ისინი პირველად მივიდნენ კასპიის კართან (ამ შემთხვევაში იგულისხმება დარუბანდი - ვ. გ.), მაგრამ, რადგანაც იქ ირანელთა გარნიზონი იდგა, ამიტომ, მიმართეს სხვა გზას, რომლითაც ისინი ქართლში გადმოვიდნენ, მოაოხრეს ეს ქვეყანა და თავდასხმები დაიწყეს სომხეთის სოფლებზე“¹⁸.

რა შეიძლება ითქვას მოტანილი ცნობის შესახებ?

აკაცირებმა და სხვა ხალხებმა ქართლში ლაშქრობა 466 წელს, მართლაც, მოაწყეს, მაგრამ 463 წლიდან ჩრდილო კავკასიის ველებზე თუ ავარები, ხოლო მათ დასავლეთით საბირები ბატონობდნენ, მაშინ, 3 წლის შემდეგ (466 წ.) ავარებისა და საბირების კონტროლს ქვეშ მოქცეულ ტერიტორიებზე მათ მიერ განდევნილი და დამარცხებული ხალხები ასე თავისუფლად ვერ ივლიდნენ. როგორც ზემოთ ვნახეთ, ისინი შავი ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ველებიდან ისე მივიდნენ ჯერ დარუბანდის კართან, იქიდან კი დარიალთან, რომ წინააღმდეგობას არ შეხვედრიან. აღნიშნული კიდევ ერთხელ იმის მოწმობაა, პრისკოს პანიელის თხზულებაში გადმოცემული ამბავი აღმოსავლეთ ევროპაში ავართა მოსვლის შესახებ, რომელთაც საბირები დაამარცხეს, თვით პრისკოს პანიელისავე ცნობას ეწინააღმდეგება.

IV. 466 წელს „ამიერკავკასიაში ლაშქრობის შემდეგ სარაგურები, - წერს მ. არტამონოვი, - საბოლოოდ ქრებიან ისტორიის ასპარეზიდან. შეიძლება ჩრდილო კავკასიის ველებზე მომთაბარე ტომებს შორის ხელმძღვანელი როლი დაკარგეს, მათ მიერ შექმნილი ტომთა კავშირი დაიშალა... შესაძლებელია, სარაგურთა კავშირის დანგრევა საბირთა შემოჭრასთან იყო დაკავშირებული, როცა ისინი (ე. ი. სარაგურები - ვ. გ.) ონოგურებთან და სხვა ხალხებთან ერთად დასავლეთ ციმბირიდან და სამხრეთ ურალისპირეთიდან გამოდევნეს და თვითონ მათ კვალდაკვალ გამოჩნდნენ ჩრდილო კავკასიის ველებზე“¹⁹.

როგორც ვხედავთ, ისტორიის ასპარეზიდან სარაგურთა გაქრობას მ. არტამონოვი 466 წლის შემდეგ დასავლეთი ციმბირიდან საბირთა შემოჭრას უკავშირებს. მაგრამ, პრისკოს პანიელის ცნობით, ეს ლაშქრობა 463 წელს აღმოსავლეთ ევროპაში ავართა შემოჭრის შემდეგ ხდება და, როგორც იგი წერს, საბირებმა, სარაგურები და სხვა ხალხები 463 წელს დაამარცხეს. ამ წელს უნდა დაშლილიყო მათი გაერთიანება და არა კავკასიაში ლაშქრობის შემდეგ. ვფიქრობ, ისტორიის ასპარეზიდან სარაგურთა გაქრობა, პრისკოს პანიელის 24-ე ფრაგმენტში მოთავსებული ცნობის გვიანდელიობით უნდა აიხსნას. არაა გამორიცხული, პრისკოსის დედნიშულ ტექსტში სარაგურები დასავლეთ ციმბირში მომთაბარე ხალხთა შორის იხსენიებოდა, ხოლო დასავლეთ ციმბირიდან აღმოსავლეთ ევროპაში როცა უგორული მოდგმის ტომები მოვიდნენ, სარაგურები უკვე ტომთა სხვა გაერთიანებაში შედიოდნენ, ამიტომ იმ დროის ისტორიულ წყაროებში ისინი აღარ აიხსენეს.

V. ავარები აღმოსავლეთ ევროპის ველებზე 558 წელს გამოჩნდნენ და მოსვლისთანავე საბირებს შეეჯახნენ. პრისკოს პანიელის 24-ე ფრაგმენტში არსებული ცნობითაც, 463 წელს მოსული ავარებიც პირველად საბირებს ამარცხებენ. ამიტომ, გამოდის, რომ ავარები ორჯერ მოვიდნენ აღმოსავლეთ ევროპაში და ორჯერვე პირველად საბირებს შეეჯახნენ. ამ წინააღმდეგობიდან ერთი გამოსავალია – 463 წელს ავარები აღმოსავლეთ ევროპაში არ მოსულან და რომ მოსულიყვნენ კიდევ, აქ მათ საბირები არ დახვდებოდათ. რადგან, როგორც ზემოთ ითქვა, ახ. წ. II ს-დან აღმოსავლეთ ევროპაში საბირების ყოფნა ისტორიულ სინამდვილეს არ შეესაბამება და საბირების სავარებთან (სლავურ ტომთან) გაიგივება მცდარ თვალსაზრისზეა დამყარებული.

რაც შეეხება 558 წელს აღმოსავლეთ ევროპაში ავართა მოსვლას, ეს ისტორიულად დადასტურებული ფაქტია, მაგრამ საუჭვოა ცნობა 463 წელს ავართა მოსვლის შესახებ. აღნიშნულმა ცნობამ, ავართა ვინაობის საკითხი იმთავითვე წინააღმდეგობაში მოაქცია. ასე მაგ., მ. არტამონოვი წერდა: „გაუგებარია რა ურთიერთობაში არიან ერთმანეთთან პრისკოს პანიელთან მოხსენიებული ავარები და ფსევდოავარები სხვა ბიზანტიელი ავტორებისა“²⁰. „საკითხი იმის შესახებ, ვინ იყვნენ საბირების გამომძეველები ჭეშმარიტი ავარები (გვიან გამოჩენილი „ფსევდო-ავარებისაგან“ განსხვავებით), დღემდე გადაუწყვეტელი რჩება“²¹.

ვფიქრობ, დღემდე რომ გადაუწყვეტელი და გაურკვეველია აღმოსავლეთ ევროპაში ავართა მოსვლის საკითხი, ამის მიზეზი სწორედ პრისკოს პანიელის თხზულებიდან ზემომოტანილი ცნობის გვიანდლობა უნდა იყოს. პრისკოს პანიელის 24-ე ფრაგმენტში მოთხრობილი ამბავი, როგორც ვნახეთ, მაშინდელ ისტორიულ სინამდვილესთანაც წინააღმდეგობაშია, რაც, ასევე, მისი გვიანდელი ჩანამატობის შესახებ (ჩემ მიერ ზემოგამოთქმული ვარაუდის სასარგებლოდ) უნდა მიუთითებდეს.

პრისკოს პანიელის თხზულების 24-ე ფრაგმენტიდან ზემომოყვანილ ცნობაში მოთხრობილი ამბავი დღემდე კრიტიკულად არავის განუხილია. პირიქით, ცდილობდნენ მის გამართლებას. როცა ზემოაღნიშნულ ცნობას ცნობილი რუსი აღმოსავლეთმცოდნე ნ. პიგულევსკაია შეეხო, აღნიშნა, რომ ამ ცნობას ჩინური წყაროებიც უჭერენ მხარსო. „ჰუნურ ტომებს შორის ძალთა გადაჯგუფებამ, – წერს იგი, – და ახალმა ურთიერთობამ... მათი გადაადგილება გამოიწვია, რამაც ბიზანტიასთან მათ დამოკიდებულებაზეც მოახდინა გავლენა. ამ ამბავს პრისკოს პანიელი იმპერატორ ლევის მეფობის მეშვიდე, მაშასადამე, 463 წელს აკუთვნებს. ...ეს ამბავი მხარდაჭერას პოულობს ჩინურ წყაროებში, რომელთა თანახმადაც, 448 წელს ჟუან-ჟუანები ჩინეთის იმპერატორმა ტაი-ვუტიმ დაამარცხა. ამის შემდეგ, მათ ვეის დინასტიასთან მშვიდობიანი ურთიერთობა დაამყარეს და ამ დროიდან თავიანთი ექსპანსია დასავლეთისაკენ მიმართეს. 460 წელს ისინი ტურფანს დაუფლნენ, ბიზანტიაში ცნობილი გახდნენ ავარების სახელით“²².

ახლა ამ მხრივ გავანალიზოთ ჩვენთვის საინტერესო ცნობა.

ნ. პიგულევსკაია, როგორც ვნახეთ, ჰუნური ტომების ცენტრალური აზიიდან დასავლეთისაკენ გადმონაცვლებას ჩინეთის ვეის დინასტიის იმპერატორის ტაივუტის (423 – 452 წწ.) მიერ 448 წელს ჟუჟანების დამარ-

ცხებას უკავშიერებს. რის შედეგადაც ისინი, თითქოს, 463 წელს უკვე ევროპაში გამოჩნდნენ და ბიზანტიელებმა ავარების სახელით გაიცნეს.

ზემომოტანილი მსჯელობისას ნ. პიგულევსკაია ცნობილი გერმანელი სინოლოგის ოტო ფრანკეს²² იმ ცნობას ეყრდნობა, სადაც იგი იმპერატორ ტაიფუტის მიერ 448 წლისათვის ყუყუანების დამარცხების შესახებ წერს.

ოტო ფრანკე, ჩინეთის ისტორიისა და ჩინური წყაროების დიდი მცოდნე, რა თქმა უნდა, ჩინეთის ისტორიის ამბებში არ შეცდებოდა. იგი 448 წლისათვის, მართლაც, მიუთითებს ჩინეთის იმპერატორ ტაიფუტის მიერ ყუყუანების დამარცხების შესახებ. ამ მარცხის შემდეგო, – აღნიშნავს ოტო ფრანკე, – ყუყუანებმა ძალა მოიკრიფეს და 460 წელს ტურფანის ოლქიც კი დაიპყრეს²⁴. მაგრამ, ამის შემდეგ იგი არა წერს ყუყუანების ევროპაში გადმოსვლის შესახებ. პირიქით, „მეექვსე საუკუნემდე, – აღნიშნულია მის ნაშრომში, – ყუყუანები დიდ და ძლიერ ძალად გადაიქცნენ, მაგრამ თავიანთი შეტევები დასავლეთისაკენ კი არ მიუმართავთ, არამედ აღმოსავლეთისაკენ“²⁵.

ყუყუანების გაერთიანება VI ს. შუახანებამდე ცენტრალურ აზიაში რომ ერთ-ერთ უძლიერეს სახელმწიფოდ რჩებოდა, ეს საკამათო არაა²⁶. როგორც ზემოთაც ითქვა, ყუყუანები მხოლოდ 555 წელს დამარცხდნენ საბოლოოდ (ამ წელს თურქებმა მათი გაერთიანება გაანადგურეს). დამარცხებულმა და განადგურებას გადარჩენილმა ყუყუანებმა დასავლეთისაკენ დაიწყეს მოძრაობა. რაც შეეხება 448 წელს იმპერატორ ტაიფუტის მიერ ყუყუანების დამარცხების ფაქტს, როგორც ჩანს, ეს მარცხი ერთ-ერთი იმათგანი იყო, რომელთა მსგავსი სშირად ხდებოდა ჩინეთისა და ყუყუანთა სახელმწიფოს ბრძოლების დროს. ამ მარცხს ყუყუანების დასავლეთისაკენ მოძრაობა არ გამოუწვევია. მსგავსი მარცხი ყუყუანებმა ჩინელებთან ბრძოლაში ადრეც განიცადეს. მაგალითად, რუსი სინოლოგის ლ. დუმანის თანახმად, ყუყუანები ჩინელებთან ბრძოლაში დამარცხდნენ 391 წელს, რის შემდეგაც ისინი ჩინეთის ტობას სახელმწიფოს დამორჩილდნენ²⁷.

ძველი თურქების ისტორიის ცნობილმა მეკვლევარმა ლ. გუმილიოვმა უარყო 463 წლისათვის ყუყუანების დასავლეთისაკენ მოძრაობის შესაძლებლობა. ზოგიერთი მეკვლევრის მტკიცებით, – წერს იგი, – ავარები, რომელთაც ბიძგი მისცეს საბირებს, ყუყუანები იყვნენ. სხვა ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, 460 წელს თვით ყუყუანები ისეთ მდგომარეობაში იყვნენ, რომ მათთვის შეიძლებოდა ებიძგებინათ. აღნიშნულს გარდა, – დასძენს ლ. გუმილიოვი, – ყუყუანები არ ესაზღვრებოდნენ ციმბირის ხალხებს, რომელთაგან მათ იუბეანი ჰყოფდა²⁸.

ლ. გუმილიოვი, უარყოფს რა 463 წელს ავართა დასავლეთისაკენ გადმონაცვლებას, პრისკოს პანიელის 24-ე ფრაგმენტში მოთხრობილ ხალხთა მოძრაობის ასახსნელად საკუთარ სქემას გვთავაზობს. „V ს. შუახანებში, – წერს იგი, – საურისა და ტარბაგატაის ფერდობებზე მომთაბარე იუბეანის ჰუნები სამხრეთით ესაზღვრებოდნენ აბარების ანუ „ჭეშმარიტი ავარების“ (მათ ასე უწოდებდნენ მდ. იაიკზე და ემბაზე მცხოვრები „ფსევდო ავარებისაგან“ ან „ვარ“-ის ტომებისაგან განსასხვავებლად) ტომებს.

დაახლოებით 460 წელს ჰეფთალიტებმა ჩრდილოეთისაკენ მოაწყეს ლაშქრობა და ისე დააშინეს აბარები, რომ ისინი თავის გადარჩენის მიზნით გაიქცნენ და თავს დაესხნენ დასავლეთ ციმბირში, ტაიგისა და ველის საზღვარზე მცხოვრებ საბირების ტომებს. ეს უკანასკნელნი დასავლეთისაკენ დაიძრნენ და მოძრაობაში მოიყვანეს უგორული ტომები: სარაგურები, ონოგურები და უროგები, რომლებმაც 463 წელს ჰუნი აკაცირების ტომები დაამარცხეს²⁹.

ასე რომ, მართალია, ლ. გუმილიოვმა უარყო ცენტრალური აზიიდან 448 წელს ყუყანების წამოსვლა, მაგრამ პრისკოს პანიელის 24-ე ფრაგმენტში მოთხრობილი ამბავი 463 წელს აღმოსავლეთ ევროპაში ხალხთა მოსვლის შესახებ მინც ისტორიულ რეალობად მიიჩნია. ასევე, იგი, მართალია, ავარების „ჭეშმარიტ“ და „ფსევდო“ ავარებად დაყოფის საკითხსაც იზიარებს, მაგრამ 460 წლისათვის „ჭეშმარიტი ავარების“ აღმოსავლეთ ევროპაში მოსვლა მის შრომიდან ზემომოტანილ ციტატაში არ იგულისხმება. რაც მთავარია, 460 წლისათვის საბირებს იგი კვლავ დასავლეთ ციმბირში – ტაიგისა და ველის საზღვარზე მყოფად მიიჩნევს. ლ. გუმილიოვის თანახმად, მართალია, საბირებმა დასავლეთისაკენ გადმოინაცვლეს და ადგილიდან დაძრეს უგორული ტომები³⁰ (სარაგურები, უროგები, ონოგურები), მაგრამ თვითონ ამ დროს აღმოსავლეთ ევროპაში არ გადმოსულან და კვლავ დასავლეთ ციმბირში უნდა გაეგრძელებინათ მომთაბარეობა³¹.

დასავლეთი ციმბირიდან უგორული ტომების აღმოსავლეთ ევროპისაკენ მოძრაობის შესახებ მსგავსი მოსაზრებისაა მ. არტამონოვი. როგორც იგი წერს, „სარაგურები და ონოგურები, ისევე როგორც მათი გამომძევებელი საბირები, გამოვიდნენ ერთიდაიგივე გარემოდან, განიცადეს მეტად თუ ნაკლებად ძლიერი თურქიზაცია უგორული (უგრული) გარემოსაგან. ისინი წარმოადგენდნენ ჰუნების მიერ ამოძრავებული აზიელ მომთაბარეების ახალ ტალღას, რომლებიც [ჰუნების შემოსევიდან] ასი წლის შემდეგ შეესიენ აღმოსავლეთ ევროპის ველებს“³².

როგორც ვხედავთ, ამ შემთხვევაში მ. არტამონოვს ავინყდება თავისივე მტკიცება საბირების ახ. წ. II ს-ში აღმოსავლეთ ევროპაში ყოფნის შესახებ და ამჯერად, საბირებს სხვა უგორული მოდგმის ხალხთან ერთად, აღმოსავლეთ ევროპაში ჰუნების მოსვლიდან 100 წლის შემდეგ, ე. ი. V ს. 70-იან წლებში მოსულებად თვლის.

ახლა კვლავ საბირების საკითხს დაეუბრუნდეთ. როგორც ლ. გუმილიოვის შრომიდან ზემომოტანილ ციტატაშია აღნიშნული, 460 წლისათვის საბირები კვლავ დასავლეთ ციმბირში დარჩნენ და იქ გააგრძელეს მომთაბარეობა, მათ მიერ გამოდევნილ უგორული მოდგმის ხალხთან ერთად (თუკი ასეთი გამოდევნა, მართლაც, მოხდა). ისინი ევროპაში არ გამოჩნილან. დასავლეთ ციმბირიდან მათ ასამოძრავებლად, რათა მათ თავიანთი სამომთაბარეო ტერიტორიები დაეტოვებინათ და აღმოსავლეთ ევროპაში გადმოსულიყვნენ, საჭირო იყო მათთვის ახალი დარტყმა მიეყენებინათ. ვფიქრობ, საბირებისათვის ასეთი ბიძგის მიმცემა უნდა ყოფილიყო ყუყანთა კაგანის გამარჯვებები ალტაის დასავლეთით. ასეთი გამარჯვებები ყუყანთა კაგანმა V ს. დასასრულს მოიპოვა. „აღმოსავლეთ ევროპის ტერი-

ტორიაზე გამოჩენილი გურის ტომები, – წერს ა. ბერნშტამი, – თავიანთი სხვადასხვა ატრიბუტიანი პრეფიქსებით („კუტ“ – ბედნიერი, „ონ“ ათი, „უტ“ – ცეცხლი ან ბალახი, „სარი“ – ყვითელი) იყვნენ V ს. ბოლოს (492 წ.) ალტაის დასავლეთით ჟუჟანთა კაგანის დუელნისა და მისი ბიძის ნაგაის მიერ დამარცხებული უიგურების ურდოები. ამ დროიდან უიგურები (ჩინურად გაო გიუი) რამდენიმე ნაწილად დაიყვნენ. ერთმა ნაწილმა დასავლეთისაკენ განაგრძო მომთაბარეობა. მათ დამოუკიდებლობას ჰუნების განადგურების შემდეგ მიაღწიეს, როცა აღმოსავლეთ ევროპის ველებში ცალკეულ ტომთა გაერთიანებები შემოდიან³³.

როგორც ვხედავთ, ა. ბერნშტამი უგორული ტომების აღმოსავლეთ ევროპისაკენ მოძრაობას 492 წლით ათარიღებს. ვფიქრობ, ეს თარიღი რეალურად უნდა შეესაბამებოდეს დასავლეთ ციმბირიდან საბირების წამოსვლის დროს. ალტაის დასავლეთით დამარცხებული ხალხების მოძრაობის შედეგად საბირებს მდ. ვოლგა VI ს. დასაწყისში უნდა გადმოელახათ და ჩრდილო კავკასიის ველებზე გამოჩენილიყვნენ (ალბათ, ამ დროს საბირების გარდა სხვა უგორული მოდგმის ტომებიც უნდა გადმოსულიყვნენ დასავლეთი ციმბირიდან). აღმოსავლეთ ევროპაში ეს საბირთა პირველი გამოჩენაა. მანამდე მათი დასავლეთისაკენ მოძრაობა ციმბირის დასავლეთ ველებს არ გამოსცილებია.

VI ს. დასაწყისში კასპიის ზღვის დასავლეთით მდებარე ველებზე და ჩრდილო კავკასიაში, დასავლეთ ციმბირიდან ახლად მოსული უგორული ტომები თავისი შედგენილობით მრავალფეროვანი უნდა ყოფილიყვნენ. რის გამოც, VI ს-ის დასაწყისში მათში ჯერ კიდევ არ იყო ისეთი სიძლიერის ცალკეული ტომი, რომელიც მათ გააერთიანებდა და სათავეში ჩაუდგებოდა, სახელს მისცემდა ახალ გაერთიანებას. სწორედ აღნიშნულით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული, 504 (თუ 505) წელს, როგორც ჩანს, ბიზანტიელთა წაქეზებით ამიერკავკასიასა და წინააზიაში შემოჭრილი ხალხი, რომლებმაც ირანის შაჰს კავად I-ს ბიზანტიელთა წინააღმდეგ წარმატებით დანეხებული ბრძოლები შეანწყვეტინა, საისტორიო წყაროებში კრებითი სახელით – საერთოდ ჰუნებად რომ იწოდებინან.

ასეთი მსჯელობის საფუძველს მაძლევს თვით იმდროინდელი ბიზანტიელი ისტორიკოსის პროკოპიოს კესარიელის ცნობა. როგორც ზემოთ ვაჩვენე, მან კარგად იცის, სად ცხოვრობდნენ საბირები. მაგრამ, როცა ირანის შაჰის – კავადის ჩრდილოელ მტრებზე წერს, 504/505 წლებისათვის მათ საკუთარი სახელით არ იხსენიებს. ამ მხრივ სამართლიანად მოუთითა მ. არტამონოვმა. „პროკოპიოს კესარიელი, – წერს იგი, – გადმოგვცემს იმ ხანგრძლივი ბრძოლების შესახებ, რომლებსაც ირანის შაჰი კავადი აწარმოებდა თავისი სახელმწიფოს ჩრდილო ოლქებში, მაგრამ ვისთან იბრძოდა იგი, არ ასახელებს“³⁴.

დასავლეთი ციმბირიდან და შუა აზიიდან ჩრდილო კავკასიაში გადმოსულ ხალხებს შორის საბირები რომ დანიშნურებულიყვნენ და ტომთა ახალ გაერთიანებას ჩასდგომოდნენ სათავეში, ალბათ, სულ ცოტა 10/15 წელი დასჭირდებოდა, და, მართლაც, VI ს. დასაწყისში (უფრო სწორად V ს. დასასრულს) აღმოსავლეთ ევროპაში მოსულმა საბირებმა მხოლოდ 515 წლისათვის შეძლეს კავკასიის ჩრდილოეთით ჰუნურ-თურქულ-უგორული ტომების ძლიერი გაერთიანების შექმნა და მათ სათავეში მოქცევა. ახალი გაერთიანება ამიერიდან საბირთა სახელით გა-

მოჩნდა ისტორიის ასპარეზზე. ამ ხანაში ამიერკავკასიაში მათი ლაშქრობაც საბირთა სახელით აისახა საისტორიო წყაროებში. ამ დროიდან ძველი ისტორიკოსები გარკვევით მოუთითებენ, ეს ხალხი რომ ჰუნი საბირები იყვნენ. თუმცა VI ს. ქრონისტი კომიტი მარცელინუსი 515 წლის ქვეშ სომხეთზე გავლით კაპადოკიაში მისული მომთაბარეების სახელად ისევ ზოგად სახელს – „ჰუნს“ ხმარობს⁵.

ამრიგად: ძველი ბერძენი გეოგრაფოსის პტოლემეოსის გეოგრაფიაში მოხსენიებული სავარების საბირებად მიჩნევა და ერთ-ერთ სლავურ ტომთან – სევერიანებთან მათი გაიგივების გამო, რუსულ სამეცნიერო და საცნობარო ლიტერატურაში გატარებული აზრი, თითქოს, ჰუნი საბირები ახ. წ. II ს-ში უკვე აღმოსავლეთ ევროპაში იყვნენ მოსულნი, მცდარია.

V ს. ბიზანტიელი ავტორის პრისკოს პანიელის 24-ე ფრაგმენტში მოთხრობილი ამბავი დაახლ. 463 წელს ავართა დანოლით აღმოსავლეთ ციმბირიდან ხალხთა გადაადგილების შესახებ, გვიანდელი ჩანამატი ჩანს, და იგი ერთი საუკუნის შემდეგ, დაახლოებით 555 წელს მომხდარ ამბებს ასახავს. ასევე, 463 წელს საბირები არ მოსულან აღმოსავლეთ ევროპაში და ისინი დასავლეთ ციმბირში რჩებოდნენ დაახლოებით 492 წლამდე.

საბირების პირველი ტალღები, სხვა უგორულ ტომებთან ერთად, ჩრდილო კავკასიასა და კასპიისპირეთის დასავლეთით მდებარე ველებზე V ს. დასასრულს და VI ს-ის დამდეგს უნდა გამოჩენილიყვნენ. ახლად მოსულ უგორულ და შეიძლება ჰუნურ ხალხებში საბირებმა მხოლოდ 515 წლისათვის შეძლეს დანიანურება, სათავეში ჩაუდგნენ ახალ გაერთიანებას და მას საკუთარი სახელი მისცეს. ამ დროიდან ბიზანტიელი ავტორები მათ „ჰუნი საბირების“ – „თურქების“ სახელით იცნობენ და ხშირად აფიქსირებენ მათ მონანილეობას ირან-ბიზანტიის ომებში, რაზეც ქვემოთ მექნება საუბარი.

* * *

VI ს. დამდეგს ბიზანტიასა და ირანს შორის ომი წინა აზიასა და ამიერკავკასიაში გასაბატონებლად ახალი ძალით გაჩაღდა. ერთხანს ირანელებმა წარმატებას მიაღწიეს, მაგრამ ომის დროს ჩრდილო კავკასიიდან ჰუნების შემოჭრამ ირანის შაჰი კავად I (488 – 531) აიძულა ბიზანტიასთან ზავი დაედო და ქვეყნის ჩრდილოეთი საზღვრებისათვის მიეხედა. გამოთქმული მოსაზრებით, კავადის მეფობაში, დაახლ. 504/505 წლებში ამიერკავკასიასა და წინა აზიაში შემოჭრილი ჰუნები საბირები უნდა ყოფილიყვნენ (ისტორიული წყაროებიდან არა ჩანს, ვინ იყვნენ ეს ჰუნები. ძველი ავტორები საბირების ამიერკავკასიაში პირველ შემოჭრას მხოლოდ 515/16 წლების ქვეშ აღნიშნავენ⁶). იმასაც ვარაუდობენ, რომ ეს ჰუნები ბიზანტიის გაქეზებით უნდა დასახმოდნენ თავს ირანელთა პროვინციებს. ფაქტი ერთია, – ჰუნთა ამ ლაშქრობის გამო, ირანელებმა ომის გაგრძელება ვეღარ შეძლეს. იმ დროიდან ირანის ხელისუფალთა წინაშე განსაკუთრებით მწვავედ დადგა ჩრდილოეთის საზღვრების გამაგრების საკითხი. ბიზანტიასთან 505 (6) წელს ზავის დადების შემდეგ, ირანის შაჰს კავად I-ს და მის ძეს ხოსრო I-ს საგანგებოდ რომ გაუმაგრებიათ კავკასიონის გადმოსასვლელები, ამის შესახებ ცნობები გვაქვს, როგორც ძველ ქართულ

("მოქცევამ ქართლისამ"), ისე არაბულ (ალ-ბალაზური, ალ-ფაკიში) წყაროებში³⁷.

ამიერკავკასიაში პოზიციების გამყარების შემდეგ ირანის შაჰმა კავადმა, 510 წელს ალბანეთის მეფის ვაჩაგან III-ის გარდაცვალების შემდეგ, ალბანეთში მეფობა გააუქმა. ცოტა ხნის შემდეგ, იგივე ბედი ეწია ქართლის სამეფოსაც. რაც შეეხება ირანის კუთვნილ სომხეთს, იქ მეფის ხელისუფლება ჯერ კიდევ 428 წელს იქნა მოსპობილი. კავად I-მა, იგრძნო თუ არა თავი მყარად ამიერკავკასიაში, ბიზანტიის წინააღმდეგ ომი დაიწყო – 523 წელს ქართლის სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილის გამგებელს გურგენს ცეცხლთაყვანისმცემლობაზე გადასვლა მოსთხოვა. გურგენი აჯანყდა, მაგრამ აჯანყება მარცხით დამთავრდა. 527 წელს ირანსა და ბიზანტიას შორის დანყებულ ომში, როგორც საისტორიო წყაროებიდან ჩანს, ჰუნმა საბირებმაც მიიღეს მონაწილეობა. ამჯერად მათი დაქირავება-მოსყიდვა ირანელებმა მოახერხეს. VI ს. სირიელი ისტორიკოსის ზაქარია რიტორის ცნობით, კავად I-ს სპეციალურად გაუგზავნია კაცი ჩრდილო კავკასიაში ჰუნების დასაქირავებლად³⁸. როგორც ნ. პიგულევსკიაა წერს, ირანელთა მიერ დაქირავებული ჰუნები "უეჭველად კასპიისპირეთის ოლქში სახლობდნენ, რადგან პროკოპიოს კესარიელი ამბობს, რომ ესენი საბირების ჰუნები იყვნენ"³⁹. ირანელთა მიერ დაქირავებული ჰუნები საბირებად მიაჩნია ი. კულაკოვსკისაც⁴⁰.

თუ ბიზანტია-ირანის 527 – 532 წლების ომში საბირები მარტო ირანის მხარეზე ჩანან და ბრძოლებში მათი მონაწილეობის შესახებ ნაკლები ვიცით, სამაგიეროდ, ბიზანტიასა და ირანს შორის მიმდინარე 540 – 562 წლების ომში დაქირავებული ჰუნი საბირების მონაწილეობის შესახებ მრავლად გვანვძიან ცნობებს: პროკოპიოს კესარიელი, მენანდრე პროტიქტორი, თეოფანე ყამთაალმწერელი, ელიშე და სხვანი. საბირთა დაქირავებულ ლაშქარს ისინი ხან ირანელთა, ხან კი ბიზანტიელთა მხარეზე ასახელებენ. საბირები, როგორც ჩანს, გარდა იმისა, რომ მამაცი მეომრები იყვნენ, მათ კარგი შეიარაღებაც ჰქონდათ.

ასე რომ, 540 – 562 წლების ირან-ბიზანტიის ომის მიმდინარეობისას ეგრისის ტერიტორიაზე ქართლელებისა და ეგრისელების მხარდამხარ იბრძოდნენ დასავლეთი ციმბირიდან გამოსული ჰუნი საბირები, რომელთაც იმ ხანად ჩრდილო კავკასიაში, კასპიის ზღვის დასავლეთით ჰქონდათ შექმნილი საკმაოდ ძლიერი პოლიტიკური გაერთიანება.

საბირთა ურთიერთობა ქართლ-ეგრისთან, რა თქმა უნდა, აღნიშნულით არ ამოიწურება. მათი გაერთიანება 558 წელს, მართალია, აღმოსავლეთ ევროპაში შემოჭრილმა ავარებმა დაამარცხეს, მაგრამ, როგორც ცნობილია, ავარები ჩრდილო კავკასიაში დიდხანს არ დარჩენილან. მათ უკან მოსდევდათ აღმოსავლეთი ციმბირიდან მათი გამომძევებლები – თურქები. ამიტომ ჩრდილო კავკასიიდან ავარებმა გზა დასავლეთი ევროპის ველებისაკენ განაგრძეს. შექმნილი ვითარებით კარგად ისარგებლეს საბირებმა და მათმა გაერთიანებამ თურქების მიერ ჩრდილო კავკასიის დაპყრობამდე გააგრძელა არსებობა. აღნიშნულით უნდა აიხსნას, თეოფანე ბიზანტიელი საბირებს 571 წელს აჯანყებული სომხების წინააღმდეგ

მებრძოლ ირანელთა ლაშქარში რომ ასახელებს⁴¹. 576 წლისათვის კი მენანდრე პროტიქტორი მათ ალბანეთში გადმოსახლებულად იხსენიებს⁴².

ჩრდილო კავკასიასა და მის მიმდებარე ველებზე ხაზართა სახელმწიფოს შექმნისას (დაახლ. 651 წ.), მართალია, იქ საბირთა დამოუკიდებელი გაერთიანება აღარ ჩანს, მაგრამ თვით ჩრდილო კავკასიაში მდ. კუმის ქვემო დინებაზე და ალბანეთში მდ. მტკერის სანაპიროზე საბირთა ეთნიკური ელემენტი არსებობასა და ცხოვრებას განაპირობებდა. ნ. პიგულევსკაიას ვარაუდით, VI ს-ში საბირთა რაოდენობა დაახლოებით 100 ათასამდე უნდა ყოფილიყო⁴³. ეს რიცხვი საკმაოდ დიდია მოსული ხალხისათვის. ალბათ, საბირთა მრავალრიცხოვნებამ განაპირობა, მათ კავკასიის ზოგიერთი ხალხის ეთნიკური ტიპის ჩამოყალიბებაზე და ეთნოგენეზზე კვალი რომ დააჩნდეს.

თავი VI. ხაზარები ჩრდილო კავკასიაში

§ 1. ხაზართა კაგანატი. ხაზართა ისტორიის შესავალი

ხაზართა კაგანატი შუა საუკუნეების ევრაზიაში არსებულ პუნურ-თურქულ გაერთიანებათა შორის ერთ-ერთ ყველაზე ძლიერ სახელმწიფოს წარმოადგენდა. სიძლიერის ხანაში ხაზართა მიერ შექმნილი სახელმწიფო მოიცავდა ჩრდილო კავკასიისა და სამხრეთ უარლისპირეთის ველებს, აღმოსავლეთ ყირიმს, ვოლგისპირეთის, დონისპირეთის, აზოვისპირეთის ტერიტორიებს. ხაზართა ამ უზარმაზარ იმპერიაში სხვადასხვა წარმოშობისა და განსხვავებული კულტურის, სხვადასხვა აღმსარებლობის ხალხები შედიოდა. ძირითადად ესენი იყვნენ: პუნურ-თურქული მოდგმის ბოლგარები და სხვანი, ფინო-უგორული მოდგმის მადიარები, საბირები, ასევე სლავები, ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები აბორიგენი ხალხების წარმომადგენლები და სარმატული მოდგმის ალანები¹. ეს ხალხები ეკონომიკური განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე იდგნენ. ხაზართა ქვეშევრდომები იყვნენ: მომთაბარეები და ნახევრად მომთაბარეები, მინათმოქმედნი, ასევე ისეთი მოსახლეობა, რომელიც მისდევდა თევზჭერას, მონადირეობასა და შემგროვებლურ მეურნეობას. ხაზართა კაგანატში იყო მნიშვნელოვანი ქალაქური მოსახლეობა, რომელიც შედგებოდა ადგილობრივი ვაჭრებისა და ხელოსნებისაგან. კაგანატის ტერიტორიაზე სამართალი ხორციელდებოდა: წარმართული, ქრისტიანული, მუსლიმური და ებრაული კანონმდებლობით. ხაზართა კაგანატი მძლავრი სამხედრო პოტენციალის კონგლომერატი იყო.

თავისი არსებობის დაახლოებით 300 წლის მანძილზე ხაზართა კაგანატმა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა აღმოსავლეთ ევროპის, განსაკუთრებით რუსეთისა და ადრინდელი უნგრელების ისტორიაში. იგი იყო ფარი, რომელმაც აღმოსავლეთ ევროპის ხალხები დაიცვა ომებისა და

ნის არაბთა სახალიფოს ექსპანსიისაგან. ხაზარებმა შეაკავეს უძლეველი არაბული არმიების შემოტევები, არმიებისა, რომელთაც მეთაურობდნენ ისეთი სარდლები, რომელთა სახელის გაგონებაზეც კი, სხვა ხალხები კანკალებდნენ. მნიშვნელოვანი იყო კავანატის როლი ბიზანტიისათვისაც. არაბთა სახალიფოს ომი ხაზარებთან, ბიზანტიის იმპერიის აღმოსავლეთი საზღვრებიდან არაბთა დიდ ძალებს იზიდავდა. რის გამოც, იმ ხანებში, როცა სახალიფო ხაზარებთან ომობდა, ბიზანტიას არაბებთან ომში გარკვეული უპირატესობა ჰქონდა².

სახალიფოს ომი ხაზართა კავანატთან, ძირითადად ამიერკავკასიის ქვეყნებში გასაბატონებლად წარმოებდა. თვით ქართლის სახელმწიფოს კი ჩრდილოელ მეზობელთან, მისი არსებობის მთელ მანძილზე (დაახლ. 650 წლიდან – X ს. ბოლომდე. X ს. 60-იან წლებში კიევის დიდი მთავრის სვიატოსლავ იგორის ძის ხაზარეთში ლაშქრობების შემდეგ ხაზართა კავანატმა არსებობა შეწყვიტა)³ მტრულთან ერთად კეთილმეზობლური ურთიერთობაც ჰქონდა. სამწუხაროდ, ამ ურთიერთობის შესახებ საისტორიო წყაროებში ცნობები მეტად მწირია. წყაროებში ფრაგმენტული და ზოგჯერ ურთიერთსაწინააღმდეგო ცნობები თვით ხაზართა კავანატსა და ხაზარებზე. რაც არის, ისიც ძირითადად ამიერკავკასიაში მათ ლაშქრობებსა და არაბებთან ბრძოლებს ასახავს. თუმცა, იმ იმპერიის შესახებ, რომელიც VII – X საუკუნეებში არსებობდა და ერთ-ერთ ძლიერ სახელმწიფოს წარმოადგენდა, წყაროებში უფრო მეტი მასალა უნდა ყოფილიყო. ხაზართა კავანატისა და ხაზართა შესახებ ჩვენ დღეს რომ ასე მცირე ვიცით, ამის მიზეზი ისაა, რომ ხაზართა მიერ დაპყრობილი ხალხებიდან იმ ხანად არცერთს საკუთარი საისტორიო მწერლობა არ ჰქონდა. ხაზართა შესახებ ძირითადად ძველი ქართული, სომხური, ბიზანტიური, არაბული, სირიული და რუსული წყაროები მოგვითხრობენ. სწორედ ამ წყაროთა ფრაგმენტულმა ხასიათმა განაპირობა, საკამათო რომ იყო და გარკვეულწილად დღესაც გადაუწყვეტელია: ხაზართა კავანატის წარმოქმნის, კულტურის, მისი ძველი ადმინისტრაციული ცენტრების ადგილმდებარეობის, ხაზართა ანთროპოლოგიური სახის, ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების, მმართველთა ვინაობისა და სხვა მრავალი საკითხი. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაშია მითითებული, დღემდე დანამდვილებით გარკვეული არაა, საიდან მოვიდნენ ხაზარები, სად დამკვიდრდნენ პირველად და როგორი ცხოვრების წესი ჰქონდათ⁴. მაგრამ, აღნიშნული იმას არ ნიშნავს, ხაზართა ისტორიის შესწავლას ყურადღება არ ექცეოდა. ხაზართა ისტორიით არაერთი რუსი, ქართველი, ებრაელი, აზერბაიჯანელი, ჩრდილოკავკასიელი და ევროპელი ისტორიკოსი იყო დაინტერესებული. ინტერესი დღესაც დიდია – როგორც თანამედროვე მკვლევარი პიტერ გოლდენი წერს, ჯერ კიდევ 1963 წელს ბერნარდ ვაინრიბას მიერ შედგენილი ხაზართა ისტორიის ამსახველი ბიბლიოგრაფია 550 დასახელებას შეიცავდა⁵. რაც შეეხება ახალ ლიტერატურას, ამ მხრივ უნდა აღინიშნოს 1983 წელს გამოცემული მ. მაგომედოვის მონოგრაფია („Образование Хазарского каганата“). ნიგნის შესავალში („История изучения и источники“, გვ. 7 – 25) ავტორს მითითებული აქვს იმ დროისათვის არსებული ლიტერატურა.

საზარტა ისტორიისათვის საინტერესოა 2005 წელს გამოცემული კრებული „Хазары“. ეს კრებული გამოიცა სერიით „Еврей и славяне“, т. 16. ტომი შეიცავს საზარტებისადმი მიძღვნილი ორი საერთაშორისო კოლოკვიუმის მასალებს. როგორც ტომის რედკოლეგია წერს, პირველი კოლოკვიუმში შესდგა 1999 წლის მაისში, იერუსალიმში, ბენ-ცვის ინსტიტუტში და მოხსენებებში პრაქტიკულად აისახა საზარტა კაცანატის ისტორიისადმი მიძღვნილ პრობლემათა მთელი სპექტრი.

2005 წელს გამოქვეყნებული კრებული „Хазары“ ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველ ნაწილში 1999 წელს იერუსალიმში გამართული კოლოკვიუმის მასალებია შეტანილი, ხოლო მეორეში – 2002 წელს მოსკოვში ჩატარებული IX საერთაშორისო კონფერენციისა (ეს კონფერენცია „საზარტა პროექტის“ მხარდაჭერით ჩატარდა და ძირითადად პირველი კოლოკვიუმის პრობლემატიკა იქნა განხილული)⁶.

დასახელებულ კრებულში გამოქვეყნებული გამოკვლევებიდან პიტერ გოლდენის წერილი „Достижения и перспективы хазарских исследований“, როგორც სათაურიდან ჩანს, სწორედ საზარტა ისტორიის შესწავლას ეძღვნება. პ. გოლდენი პირველ რიგში განიხილავს უნგრულ სკოლას და აღნიშნავს, რომ უნგრელი მეცნიერები განსაკუთრებით იყვნენ დაინტერესებულნი იმ დროის საზარტების ენით, როცა ისინი ჯერ კიდევ სტეპებში ცხოვრობდნენ. მათი დასკვნით, საზარტული ენა უნგრულის მსგავსი უნდა ყოფილიყო⁷.

იქვე პ. გოლდენი ცდილობს ეთნონიმ „საზარის“ წარმომავლობა გაარკვიოს. მისი სიტყვით, ეთნონიმის სახელი ოლუზი (Oğuz), ტერმინ ოლუზის ოგურულ-ბულგარული ფორმაა და თავდაპირველად ტომს („племя“) ან ნათესაობას („родня“) აღნიშნავდა. რაც შეეხება ეთნონიმ საზარის (Qazar) სახელის წარმომავლობას, უნგრელი მეცნიერი დ. ნემტი, ისე როგორც ადრე გომბოცი, მას უკავშირებს თურქულ სიტყვას qaz, რაც ხეტი-ალს, ნანნალს (сродиться, считаться) ნიშნავს (მდრ. Qazaq – კაზაკი) და იგი საერთო თურქულ kez-ის ვარიანტი შეიძლება იყოს. როგორც პ. გოლდენი წერს, იგი ეთანხმებოდა სახელ „საზარის“ ნემტისეულ განმარტებას, რადგან ამ ხალხს, მართლაც, ცხოვრების მომთაბარე წესი ჰქონდა. მაგრამ, მას შემდეგ, რაც გამოქვეყნდა უიგურთა იმპერიის (744 – 840 წწ.) შესახებ ფრაგმენტული წარწერები და მათში ჩანს ტომის სახელი Qazar, ამან ახალი ჰიპოთეზის წარმოქმნას შეუწყო ხელი. სხვათა აზრით, სახელი „საზარი“ მომდინარეობს თურქული სიტყვიდან qaz (ტანჯვა, ნამება, დაჩაგვრა), ზოგის აზრით კი, სახელი „საზარი“ რომაულ ტიტულს Caesar, Kesar-ს უნდა უკავშირდებოდეს⁸.

ასე რომ, პ. გოლდენის მსჯელობიდან გამომდინარე, როგორც მადი-ართა ძველი სახელის (Oğuz-ის) დაკავშირება ოლუზთან, ისე ეთნონიმ საზარის წარმომავლობის შესახებ, ამ საკითხით დაინტერესებულ მეცნიერთა შორის, ჯერ კიდევ აზრთა სხვადასხვაობაა.

ამის შემდეგ პ. გოლდენი აანალიზებს საკითხს „Русская историография и хазарский вопрос“ (გვ. 34-დან). გამოკვლევის ამ ნაწილში,

როგორც პ. გოლდენი წერს, საინტერესოა რუსეთში მცხოვრები, წარმოშობით ებრაელი ისტორიკოსების ცდა მიეკვლიათ ძველი რუსეთის კულტურაზე ხაზართა მეშვეობით ებრაული კულტურის გავლენის კვალი. უფრო გვიან ამ საკითხს რამდენიმე არაებრაელმა ისტორიკოსმაც მიუძღვნა გამოკვლევა⁹, – დასძენს იგი.

პ. გოლდენი იქვე განიხილავს და მალალ შეფასებას აძლევს უკრაინელი აღმოსავლეთმცოდნის А. Е. Крымский (1870 – 1942 წწ.) ნაშრომს „Введение в историю хазар“, რომელიც 1941 წელს გამოქვეყნდა და ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობას წარმოადგენს. შემდეგ ეხება მ. არტამონოვისა და ლ. გუმილიოვის ნაშრომებს, რომლებიც ამ გამოკვლევის ძირითად საყრდენ მონოგრაფიებად მიმაჩნია, ამიტომ მათზე ქვემოთ ცალკე ვისაუბრებ.

ზემოდასახელებულ კრებულში გამოქვეყნებული გამოკვლევებიდან ასევე უნდა აღვნიშნო, როგორც კრებულში არაერთხელაა ნათქვამი, ცნობილი ხაზაროლოგის ს. პლეტნიოვას წერილი – „Хазары и Хазарский каганат“. სამწუხაროდ, კრებულში შესული გამოკვლევებიდან არცერთი არ ეხება ამიერკავკასიის ხალხებთან ხაზარების ურთიერთობას. ამიტომ კრებულში მოთავსებულ გამოკვლევათა შესახებ აქ ვწყვეტ საუბარს. ზოგიერთ მათგანში არსებულ ჩემთვის საინტერესო აზრს ცალკე შევხები.

ხაზართა ეთნიკური წარმომავლობისა და ხაზართა კაცანატის ისტორიის შესწავლის საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა მ. არტამონოვის გამოკვლევებმა. მან ჯერ კიდევ 1937 წელს გამოსცა ხაზართა ისტორიისადმი მიძღვნილი მონოგრაფია¹⁰. 1962 წელს გამოქვეყნდა ამ მონოგრაფიის გადამუშავებული, ვრცელი ვარიანტი¹¹. ამ ფუნდამენტურ გამოკვლევაში ხაზართა ისტორიის არაერთი საკითხი ახლებურად იქნა დასმული და გადანყეტილი. თუმცა, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, მასში ზოგი რამ საკამათოცაა.

ხაზართა, ასევე სხვა პუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების ისტორიის შესწავლის საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ძველი თურქების ისტორიის ცნობილი მკვლევრის ლ. გუმილიოვის ნაშრომებმა¹². დასახელებულ ავტორთა გარდა უნდა აღვნიშნოს: პ. კოკოვცოვის, ნ. პიგულევსკაიას, დ. დანლოპის, ლ. რიბაკოვის, ნ. მერპერტის, ს. პლეტნიოვას, ნ. ვოლკოვას, ა. გადლოს, ა. ნოვოსელცევის და სხვათა გამოკვლევები¹³. 1983 წელს გამოცემულ ზემოდასახელებულ მ. მაგომედოვის მონოგრაფიაში დიდძალ არქეოლოგიურ და საისტორიო წყაროებზე დაყრდნობით შესწავლილია ხაზართა სახელმწიფოს წარმოქმნის, ზღვისპირა დაღესტანში ხაზართა განსახლების საკითხი.

XX ს. 60-იანი წლებიდან დაღესტნის ზღვისპირა რაიონებში ხაზართა ნამოსახლარების შესწავლა დაიწყო ლ. გუმილიოვმა. მისი მუშაობის შედეგები აისახა რიც სტატიებსა და მონოგრაფიებში. ლ. გუმილიოვი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ კასპიისპირეთში არსებულ ხაზართა დასახლებებს „გამუდმებით უტყვდა ზღვის წყალი“ და ნელ-ნელა წყლით იფარებოდა „კასპიისპირეთის ნიდერლანდების“ დაბლობი, წყალი ანადგურებდა ნათესებს, ბალებს, ანგრევდა სოფლებს. მისი დასკვნით, X ს. შუახანებისათვის

კასპიისპირეთში ხაზართა ტერიტორიის ორი მესამედი უკვე წლის ქვეშ იყო მოქცეული¹⁴.

ერთი მხრივ ზღვის სტიქიის შეტევამ, ხოლო მეორე მხრივ IX საუკუნის დასასრულიდან ჩრდილო კავკასიაში პაჭანიკების გამოჩენამ არსებითად შეცვალა ჩრდილო კავკასიასა და მის მიმდებარე ველებზე ძალთა თანაფარდობა. X ს. 60-იანი წლებიდან კი, როგორც ითქვა, ხაზართა კაგანატის სიძლიერე წელში გატეხა კიევის რუსეთის დიდი მთავრის სვიატოსლავ იგორის-ძის ლაშქრობებმა. მაგრამ, როგორც ს. პლეტნიოვა წერს, სვიატოსლავის ლაშქრობების შემდეგ ხაზარეთში ცხოვრება არ ჩამკვდარა, ხაზართა კაგანატს მნიშვნელოვანი ზარალი სწორედ ხაზარებისადმი კუთვნილ სტეპებში პაჭანიკების შეჭრამ მიაყენა¹⁵.

შინაგანი წინააღმდეგობებით დასუსტებულმა ხაზართა კაგანატმა ჩქარა არსებობა შეწყვიტა. ხაზარები ასიმილირებული იქნენ სხვა თურქული მოდგმის ხალხების მიერ, რომლებიც X ს-ის შემდეგ ისევ განუწყვეტელ ნაკადად მოდიოდნენ შუა აზიიდან.

§ 2. ხაზარები – ქართველთა მეზობლები. ხაზარების ეთნიკური კუთვნილებისა და ენის პრობლემა

ჩრდილო კავკასიასა და მის მიმდებარე ველებზე არსებული ხაზართა კაგანატი ქართლის სახელმწიფოს, როგორც ითქვა, თითქმის 300 წელი მეზობლობდა. ამიტომ, ამ დროის მანძილზე, ქართლის სახელმწიფოს ხაზართა კაგანატთან რადგან გარკვეული ურთიერთობა პქონდა, თავისთავად ისმება კითხვა: ამ ორი მეზობელი სახელმწიფოს ურთიერთობა მხოლოდ 300-წლიანი მონაკვეთით უნდა შემოიფარგლოს, თუ ქართველებისა და ხაზარების ურთიერთობის ფესვები, როგორც ეს ძველ ქართულ წყაროშია მითითებული, მართლა ქართლის სახელმწიფოს წარმოქმნის ხანიდანაა საძიებელი და მართალნი არიან ის ავტორები, რომლებიც ძვ. წ. IV ს-დან საქართველოს ტერიტორიაზე ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხთა ყოფნის შესახებ მიუთითებენ?

ხაზართა შესახებ ძველი ქართული წყაროების ცნობათა ანაქრონისტულ ხასიათზე ზემოთ ვრცლად ვისაუბრე, ამიტომ მასზე აქ აღარაფერს ვიტყვი. მაგრამ ძველი ქართული წყაროს ცნობებს რომ თავი დავანებო, რუსულ ისტორიოგრაფიაში მიღებული მოსაზრებით, ხაზარები აღმოსავლეთ ევროპაში ახ. წ. IV საუკუნეში ჰუნების კვალდაკვალ მოვიდნენ¹. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ხაზარების ქართლის სამეფოსთან და საერთოდ, ამიერკავკასიის ქვეყნებთან ურთიერთობის დრო გაცილებით დიდი მონაკვეთით უნდა განისაზღვროს. იგი ხაზართა სახელმწიფოს წარმოქმნამდე დაახლ. 300 წლით უკან გადაინევს (თუ ძველი ქართული წყაროს მონაცემებს ვენდობით, მაშინ ხაზარები ჩრდილო კავკასიაში ძვ. წ. IV საუკუნიდან არსებობდნენ).

300 წელი დიდი დროა ორი ხალხის ურთიერთობის თვალსაზრისით და თუ გავიზიარებთ რუსულ ისტორიოგრაფიაში არსებულ მოსაზრებას დაახლ.

650/651 წელს ხაზართა სახელმწიფოს წარმოქმნამდე სამი საუკუნით ადრე ხაზარების აღმოსავლეთ ევროპაში ყოფნის შესახებ, მაშინ, ცხადია, მათ სამხრეთელ მეზობლებთანაც გარკვეული ურთიერთობა ექნებოდათ. ურთიერთობის გარდა, აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა მოსვლის დროის დადგენა იმიტომაცაა საინტერესო და საჭირო, რათა ნათელი წარმოდგენა შეგვექმნას ძველ ქართულ წყაროთა იმ ცნობების რეალურობაზე, რომლებშიც ხაზარები უძველესი დროიდან იხსენიებიან.

მოსაზრება IV ს. 70-იან წლებში აღმოსავლეთ ევროპაში ჰუნების მოსვლის შემდეგ ხაზართა გამოჩენის შესახებ, რუსულ ისტორიოგრაფიაში ძირითადად ცნობილი რუსი ისტორიკოსის მ. არტამონოვის ფუნდამენტური ნაშრომის („История хазар“, М., 1962) გამოქვეყნების შემდეგ დამკვიდრდა. დასახელებულ მონოგრაფიაში აღნიშნულია, რომ 626 – 628 წლებში ამიერკავკასიაში თურქებთან ერთად ლაშქრობამდე, ხაზარები უკვე მოსულები იყვნენ ჩრდილო კავკასიაში. VI ს-ში იქ წარმოქმნილი ჰუნურ-თურქული გაერთიანებებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანი საბირთა გაერთიანება იყო, რომლის შემადგენლობაში სხვა ტომებთან ერთად ხაზარებიც უნდა ყოფილიყვნენ. თუმცა, – მითითებულია იქვე, – მთელი VI ს. პირველი ნახევრის განმავლობაში ხაზარებს თავიანთი არსებობა არაფრით არ დაუდასტურებიათ“-ო².

როგორც ვხედავთ, მ. არტამონოვი შესაძლებლად მიიჩნევს საბირთა გაერთიანებაში ხაზარების ყოფნას, მაგრამ ასეთ თვალსაზრისს იგი ბოლომდე ვერ იცავს, რადგან ხაზარები VI ს. მეორე ნახევრამდე ისტორიის ასპარეზზე არ ჩანდნენ. ვფიქრობ, მ. არტამონოვის ექვი უსაფუძვლო არაა. ბიზანტიელი ავტორები VI ს. დამდეგიდან ხშირად გადმოგვცემენ ცნობებს საბირთა შესახებ, მაგრამ ხაზარებზე არაფერს წერენ.

მ. არტამონოვის მოსაზრება საბირთა გაერთიანებაში ხაზარების ყოფნის შესახებ, საეჭვოა. როგორც ზემოთ ვნახეთ, საბირების ჩრდილო კავკასიაში მოსვლა V ს. 90-იანი წლების დამდეგს ივარაუდება. ამიტომ, სახელმწიფოს შექმნამდე 300 წლით ადრე ხაზართა ყოფნა ჩრდილო კავკასიაში გამორიცხულია³. თუმცა, ასეთ თვალსაზრისს შემდეგი გარემოება ეწინააღმდეგება. საქმე ისაა, რომ მეცნიერთა ერთი ნაწილის მიერ ხაზარები საბირების მონათესავე ხალხად არიან მიჩნეულნი. უფრო მეტიც, ცნობილი რუსი აღმოსავლეთმცოდნის ვ. ბარტოლდის თანახმად, „საბირები შემდეგში ხაზარებად წოდებული ხალხი იყო“⁴.

როგორც ხაზარები, ისე საბირები, მართალია, ორივე ურალსიქითა მხრიდან იყვნენ მოსულნი, მაგრამ, ჩანს, ისინი ერთმანეთისაგან ისე საგრძნობლად განსხვავდებოდნენ, რომ ფრანგი მეცნიერი ედუარდ შავანი მკითხველს აფრთხილებდა – ხაზარები სხვა თურქული მოდგმის ხალხთან არ გაეიგივებინათ⁵. ავსტრიელ მეცნიერს ჰ. კუჩერას მოჰყავს იოსებ გენეზიუსის ცნობა, რომლის თანახმად, ბოლგარები და ხაზარები მსგავს ენაზე ლაპარაკობდნენ⁶. არაბი გეოგრაფის ისტაჰრის ცნობით კი ხაზარებს შორის ორნაირი ხალხი იყო: ერთნი – „ყარა ხაზარები“ – შავი ფერისანი იყვნენ და ინდოელებს ჰგავდნენ, მეორენი კი თეთრი ფერისანი⁷. თანამედროვე მეცნიერი პიტერ გოლდენი როცა ხაზართა შესახებ ისტაჰრის ცნო-

ბებს ეხება, წერს: ისტაჰრის ცნობით, ხაზარული ენა არ იყო არც თურქული და არც სპარსული, არ მოგაგონებდათ რომელიმე სხვა ენას. მაგრამ, შემდეგ, თვითონვე იქვე დასძენს: ხაზარული ენა ბულგარულს ჰგავს⁸.

სხვა ნაშრომში პ. გოლდენი შენიშნავს: ხაზარებს ან მათ მნიშვნელოვან ნაწილს შეიძლება ელაპარაკათ ოგურულ (ბულგარულ) ენაზე, ვიდრე საერთო თურქულზე. თუმცა ჩვენთვის ცნობილი ხაზარული ლექსიკის სიმწირე, – დასძენს იგი, – საშუალებას არ გვაძლევს, ამ შემთხვევაში განსაკუთრებული დასკვნა გავაკეთოთ⁹.

2005 წელს გამოქვეყნებულ ზემოდასახელებულ კრებულში („Хазары“) ხაზარებზე – პ. გოლდენის წერილებს გარდა, როგორც ითქვა, არაერთი ჩვეთვის საინტერესო გამოკვლევაა დაბეჭდილი. ასე მაგ., უნგრელი მეცნიერის მარსელ ერდელის გამოკვლევა სპეციალურად ხაზართა ენას ეხება. ერდელის თანახმად, ყველა მეცნიერი გამოთქვამს აზრს ხაზართა ენის შესახებ და მათ იმ ხალხად თვლიან, რომელიც თურქულ ენაზე საუბრობდა. ერდელის სიტყვით, ამას ადასტურებს ხაზართა თანამედროვე რამდენიმე არაბული წყარო¹⁰. მისივე შენიშვნით, ცნობილია, რომ ხაზართა სახელმწიფოში ცხოვრობდა ძალიან ბევრი განსხვავებული ეთნიკური ჯგუფის წარმომადგენელი, რაც დღესაც დამახასიათებელია ამ სახელმწიფოში შემავალი ტერიტორიისათვის. ეს ჯგუფები ლაპარაკობდნენ სხვადასხვა ენაზე, რომელთაგან ზოგი, უეჭველია, განეკუთვნებოდა ინდოევროპულ ან კავკასიურ ენათა ოჯახს. ზუსტად რომ ვთქვა, – დასძენს შემდეგ მ. ერდელი, – სიტყვა, რომელიც ფიქსირებულია ხაზარეთში, სავალდებულო არაა მაინცდამაინც სახელმწიფოში გაბატონებული ხალხის – ხაზარების კუთვნილება იყოს¹¹.

ამავე კრებულში ხაზარებისა და თურქების (საბირების) ურთიერთმიმართების საკითხს ეძღვნება ასევე ტ. კალინინას გამოკვლევა („Ал-хазар и ат-турк в произведениях средневековых арабско-персидских ученых“). მისი სიტყვით, ალ-მასუდისთან მხოლოდ ერთხელ მოხსენიებული ეთნონიმების: „ხაზარ“, „ხაზარან“ და საბირ-ის ეპონიმებად მიჩნევა მკვლევართა შორის კამათს იწვევს. გაურკვეველია, რომელი ეთნონიმი უნდა იყოს მოთავე, რომელმაც სახელი მისცა ამ ხალხს. შუა საუკუნეების არაბულ-სპარსულ წყაროებში ორივე ეთნონიმი ერთად გვხვდება, რაც მხოლოდ ამ ორი ხალხის სახელოვან დამადასტურებლად შეიძლება მივიჩნიოთ. ხაზარების თურქებისადმი კუთვნილება ან მათი თურქებთან სახელოვან ვლინებად არაბი და სპარსი სწავლულების მთელი რიგი კონკრეტული მონაცემებით¹².

როგორც ვხედავთ, ხაზართა ეთნიკური კუთვნილებისა და მათი ენის რაობის შესახებ თანამედროვე მეცნიერთა შორისაც ერთიანი, ჩამოყალიბებული აზრი არაა. გასული საუკუნის 60-იანი წლების დამდეგს ხაზართა ეთნიკური კუთვნილებისა და ენის შესახებ მ. არტამონოვის მიერ გამოთქმული შეხედულებებისაგან თანამედროვე მეცნიერთა მოსაზრებანი დიდად არ განსხვავდება. ვნახოთ, რას წერდა მ. არტამონოვი 1962 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში.

მ. არტამონოვის თანახმად, ბიზანტიელი ავტორები ხაზარებს თურქებს აკუთვნებდნენ. ასევე თურქებს აკუთვნებდნენ მათ არაბი ისტორი-

კოსებიც. თვით ხაზარები კი თავიანთ თავს უგრების, ავარების, ლუზების, ბარსილების, ონოგურების, ბოლგარებისა და საბირების ნათესავად თვლიდნენ¹³. ენით, – განაგრძობს იგი, – ხაზარები უახლოვდებოდნენ ბოლგარებს. „ბოლგართა ენა მსგავსია ხაზართა ენისაო“ – ამას მთელი კატეგორიულობით ამტკიცებენ არაბი ავტორები: ალ-ისტაჰრი და იბნ-ჰალუ-კალი¹⁴.

ასე რომ, ხაზარები თავიანთი ენითა და წარმომავლობით ძველ ბოლგარებს უახლოვდებოდნენ. ისინი ძველ თურქულ ეთნოსად უნდა ჩავთვალოთ. მაშინ, როცა საბირები, როგორც ზემოთ ვაჩვენე, თურქიზირებული დასავლეთციმბირულ-უგორული მოდგმის ხალხი იყო.

ხაზარები და საბირები წარმომავლობით თუნდაც ნათესავები რომ ყოფილიყვნენ, ეს არ გვაძლევს საფუძველს, რათა ხაზარები საბირებთან ერთად მოსულებად მივიჩნიოთ. ძნელი დასაჯერებელია, ბიზანტიელ ავტორებს ისინი ერთმანეთისაგან ვერ გაერჩიათ. პირიქით, – როგორც არაბი, ისე ბიზანტიელი ავტორები ხაზარებს საბირებისაგან ყოველთვის განასხვავებდნენ.

IX საუკუნის არაბი ისტორიკოსი და გეოგრაფი იაკუბი 727-728 წლებში ჩრდილო კავკასიაში დარიალის გზით არაბთა ლაშქრობის ამბავის გადმოცემისას ხაზართა ხაკანს იხსენიებს, ხოლო, როცა ჩრდილოეთიდან დარუბანდის გზით შემოჭრილი ხალხების შესახებ წერს (როცა მათ შორის ხაზარები არ იყვნენ), ამ ხალხებს თურქებს უწოდებს, მათ წინამძღოლს კი მეფეს¹⁵. იგივე იაკუბი დარუბანდის გზით ხაზართა შემოჭრას როცა აღწერს, უშუალოდ ხაზარებს ასახელებს¹⁶. ასევე, ბიზანტიელი ავტორი თეოფანე ჟამთააღმწერელი (გარდ. 818 წ.) 729 წელს ჩრდილო კავკასიაში არაბი სარდლის მასლამას ლაშქრობაზე თხრობისას თურქებს (საბირებს) განასხვავებს ხაზარებისაგან¹⁷.

მართლაც, დღეისათვის სპეციალისტთა შორის კამათს არ იწვევს ის, რომ როცა ვოლგის დასავლეთი ნაპირიდან მოკიდებული მთელი ჩრდილო კავკასიის ველები მდ. დნეპრამდე თუ არა, ყირიმის ნაპირებამდე მაინც, ხაზართა კაგანატის ხელქვეით იყო, ჩრდილო კავკასიაში, დარუბანდის ჩრდილოეთით, კვლავ არსებობდა საბირთა გაერთიანება. როგორც ს. პლეტნიოვა წერს, საბირთა გამგებელი ალფ-ილითუერი ალბანელი ისტორიკოსის მოვსეს კალანკატვაცის ცნობით, ხაზართა კაგანისაგან დამოუკიდებლად აწყობდა ლაშქრობებს, დებდა საზავო ხელშეკრულებებს. მან ცოლად შეირთო ალაბნეთის მთავრის ასული და 682 წელს გაქრისტიანდა კიდევ¹⁸. რის გამოც, ხაზართა კაგანს უკმაყოფილება გამოუთქვია¹⁹.

ასე რომ, არც საისტორიო წყაროთა მონაცემები და არც სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებები საფუძველს არ იძლევა ხაზარები და საბირები ერთ ხალხად მივიჩნიოთ. ერთ-ერთი, რაც მათ აახლოვებდა, იყო მათი ერთი – თურქულ-უგორული სამყაროდან წარმომავლობა. ორივე ხალხი ურალსიქითა მხრიდან იყო მოსული.

ასეთივე თვალსაზრისია გატარებული უახლეს სამეცნიერო ლიტერატურაში. როგორც პიტერ გოლდენი წერს, ხაზარები თურქები იყვნენ, მათ ასე განსაზღვრავენ: მუსლიმური, ჩინური, ბიზანტიური და ქართული წყაროები²⁰.

§ 3. აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა მოსვლის დროის შესახებ წყაროთა ორი ტანდენცია

აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა მოსვლის დროის გარკვევა, თითქოს, უშუალოდ უნდა იყოს დაკავშირებული ძველ საისტორიო წყაროებში მათ პირველ მოხსენიებასთან, მაგრამ, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ძველ წყაროთა მონაცემები ხაზართა შესახებ ანაქრონისტული ხასიათისაა. ლეონტი მროველი ხაზარებს ქართლის სახელმწიფოს წარმოქმნამდე იხსენიებს¹, მოვსეს სორენაცი – ირანის შაჰის არდამირ I-ის (226 – 240 წწ.) თანამედროვე სომხეთის მეფე ვალარშის², ხოლო მოვსეს კალანკატვაცი ასევე ირანის შაჰის შაბურ II (309 – 379) დროს³. ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს არაბულ საისტორიო წყაროებში. მაგ., ატ-ტაბარი ხაზარებზე შაბურ I-ის (240 – 274 წწ.) რომაელებთან ბრძოლის ამბებთან დაკავშირებით ლაპარაკობს⁴.

ხაზართა პირველი მოხსენიების მხრივ სულ სხვა მდგომარეობა გვაქვს სირიულ და ბიზანტიურ საისტორიო წყაროებში. სირიელი ავტორებიდან ზაქარია რიტორი (VI ს.) ხაზარებს 555 წლის ქვეშ, ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები ხალხების ჩამოთვლისას, ხოლო იოანე ეფესელი (VI ს.) მათ 585 წელს ახსენებს (დანვრილებით იხ. ქვემოთ). რაც შეეხება ბიზანტიურ (ბერძნულენოვან) წყაროებს, მათში ხაზარების შესახებ პირველი ცნობები VII ს-ის I მეოთხედში ჩნდება. როგორც ცნობილია, 622 – 624 წლებში ირანთან წარუმატებელმა ომმა ბიზანტიის იმპერატორი ჰერაკლე (610 – 641 წწ.) აიძულა სამხედრო კავშირი თურქთა დასავლეთ კავანატთან დაედო. ამ კავშირს შედეგად მოჰყვა 627 წელს თურქთა დასავლეთი კავანატის მბრძანებლის – კაგან ტუნ შეჰუს უმცროსი ძმის – მოხო ჯაბლუსი და მისი ძის ბური შათის შემოჭრა ამიერკავკასიაში თურქთა დიდი ლაშქრით⁵. აი ამ ლაშქრობასთან დაკავშირებით ჩნდება პირველი ცნობები ხაზარების შესახებ ბიზანტიურ საისტორიო წყაროებში, რომლებშიც ხაზარები და ალბათ მათი იმჟამინდელი ბატონები – თურქები ზოგჯერ გაიგივებულნი არიან (საერთოდ, ამ დროიდან ბიზანტიელი ავტორები ხშირად ხაზარებს თურქებად იხსენიებენ⁶).

ასე რომ, ხაზართა მოხსენიების მხრივ ძველ საისტორიო წყაროებში ორი – ურთიერთგამომრიცხავი ცნობა გვაქვს. სწორედ ამ გარემოებამ ძალზე გაართულა აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა მოსვლის დროის დადგენა.

ხაზართა ისტორიის ცნობილი მკვლევარი მ. არტამონოვი, როგორც ვნახეთ, აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა მოსვლის ზუსტ დროს არ უთითებს. არაბი ავტორების მიერ 504 წლისათვის ირანის შაჰის კავადის ჩრდილოელ მტრებად დასახელებული ხალხი შეიძლებადა ხაზარებად მიგვეჩინია, მაგრამ VI ს. ბიზანტიელმა ავტორებმა (მიუხედავად იმისა, რომ საკმაოდ უხვად მოგვითხრობენ საბირების შესახებ), ხაზარები საერთოდ არ იციან⁷.

ერთი შეხედვით, მ. არტამონოვი, თითქოს, უარყოფს VI ს-ში აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა ყოფნის ფაქტს, მაგრამ 1974 წელს გამოცე-

მულ "საბჭოთა ისტორიულ ენციკლოპედიაში" მოთავსებულ წერილში "Хазары" (ტ. 15, გვ. 484), რადგან კელაე მიუთითებს, ხაზარები IV ს-ში აღმოსავლეთ ევროპაში მოსული ჰუნების შემდეგ გამოჩნდნენ, როგორც ჩანს, მას VI ს-ში ხაზარები აღმოსავლეთ ევროპაში მოსულებად მიაჩნია.

მ. არტამონოვს აღმოსავლეთ ევროპაში გადმოსული ხაზარების პირველი საცხოვრისი ადგილი არა აქვს ზუსტად ლოკალიზებული. არაბი ავტორის ბალაზურის ცნობით, ხაზარები დერბენდის ჩრდილოეთით, "ალ-ბარშილად" ნოდებულ ქვეყანაში ცხოვრობდნენ, მაგრამ, — დასძენს იგი, — ჩრდილო დაღესტანში ხაზართა ლოკალიზაციას არ ენინააღმდეგება ვოლგის დელტაში ხაზართა გამოჩენა. ხაზარები და ბარსილები ხომ კასპიის ზღვის ჩრდილო-დასავლეთ სანაპიროსა და კავკასიიდან ვოლგამდე მომთაბარეობდნენ⁸.

გარდა იმისა, რომ მ. არტამონოვის მიერ ხაზართა სამომთაბარეო ტერიტორიად დასახელებული ადგილები VI ს-ის დამდეგიდან საბირებს ეკავათ, გვიანდელი არაბი ავტორების ცნობებზე დაყრდნობით, ხაზართა მოსვლის დროსა და მათი განსახლების ადგილზე მსჯელობა მთლად რეალურ სურათს ვერ მოგვცემს. ძირითადად, სწორედ არაბულ წყაროებს ეყრდნობიან ხაზართა მოსვლის საკითხში აზერბაიჯანელი მეწიეებიც. ასე მაგალითად, "აზერბაიჯანის ისტორიის" I ტომის ავტორთა მტკიცებით, ხაზარები ჩრდილო კავკასიაში ჰუნებთან ერთად მოვიდნენ IV ს-ის 70-იან წლებში და უკვე 395 – 396 წლებში აზერბაიჯანს მოაწყდა ჰუნების ურდო, რომელთა შორისაც იყვნენ ჩრდილო კავკასიისა და ვოლგის ქვემო ნელზე მცხოვრები ხაზარები⁹.

ძველ საისტორიო წყაროებში ხაზართა პირველი მოხსენიება რადგან უშუალოდაა დაკავშირებული აღმოსავლეთ ევროპაში მათი მოსვლის დროის საკითხთან, თავისთავად ცხადია, ხაზართა პირველი მოხსენიება ამა თუ იმ წყაროში — ამ წყაროს ცნობათა რეალურობას უკავშირდება და მეწიეებთან დიდ ინტერესს იწვევს. ასე მაგ., პროფ. ვ. გაბაშვილი ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში როცა ეთნონიმ „თურქის“ მოხსენიების საკითხს შეეხო, აღნიშნა: „...ქართული წყაროების არც ერთი ცნობა ისტორიულ სინამდვილეს არ შეეფერება ისევე, როგორც ...სინამდვილეს არ შეესაბამება VIII – IX სს. არაბული წყაროების ცნობები ალექსანდრე მაკედონელის თურქებთან ურთიერთობის თაობაზე. ქართველ და არაბ ისტორიკოსებს თურქებთან ურთიერთობის ამკარად გვიანდელი ფაქტები და მოვლენები გადატანილი აქვთ ადრინდელ ხანაში“. სიტყვა „თურქი“, — დასძენს იგი, — ქართულ სინამდვილეში მხოლოდ VII – VIII საუკუნეებში უნდა გაჩენილიყო... ასევე VI – VII საუკუნეებთანაა დაკავშირებული სიტყვა „ხაზარის“ გავრცელება“. „უძველეს ქართულ წყაროებში დასახელებული თურქული ტომები და ხალხები ისტორიულად მოქმედებენ VI – IX საუკუნეების საზღვრებში“¹⁰.

ლ. დავლიანიძის თანახმად, ლეონტი მროველისა და მოვსეს კალანკატვაცის „მოღვაწეობის პერიოდში ხაზართა სახელმწიფო უკვე არსებობდა. ამდენად ისიც, მსგავსად არაბულენოვანი ავტორებისა, წინა დროის ამბებს, რაც ჩრდილო კავკასიის ხალხებს უკავშირდება, ხაზარებს მია-

ნერს¹¹. გ. ანჩაბადის დასკვნით კი, „ქართლის ცხოვრების“ ავტორები სა-ქართველოსა და კავკასიის წარსულის აღწერისას, ცალკეულ შემთხვევებში, მათთვის ნაკლებად ცნობილ ხალხების აღსანიშნავად იყენებდნენ თავისი დროისათვის, ან წერილობითი წყაროებიდან კარგად ცნობილ ეთნიკურ სახელებს. კერძოდ, ხშირია ეთნონიმ „ხაზარის“ ხმარება სხვადასხვა პერიოდში მცხოვრები და განსხვავებული წარმომავლობის ტომების აღსანიშნავად: ძვ. წ. VII – VI სს-ის ამბებთან დაკავშირებით, „ქართლის ცხოვრებაში“ მოხსენიებული „ხაზარების“ პირველი ტალა – ირანულენოვანი სკვითები არიან; ძვ. წ. უკანასკნელი და ახ. წ. პირველი საუკუნეების ამბების აღწერისას მოხსენიებული ხაზარების ქვეშ სარმატული ტომები უნდა ვიგულისხმოდ¹².

პროფესორმა ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა სპეციალური გამოკვლევა უძლენა ძველ სომხურ წყაროებში ხაზართა მოხსენიების საკითხს. V საუკუნის სომეხი ისტორიკოსები, – ნერს იგი, – აგათანგელოსი, ფავსტოს ბუზანდაცი, ლაზარ ფარპეცი, ელიშე არ იცნობენ ხაზარებს. მაგრამ ამავე ხაზარებს იხსენიებენ, თუ არ ჩავთვლით მოვსეს ხორენაცის, საერთოდ, VII საუკუნისა და მომდევნო საუკუნეების სომეხი ისტორიკოსები და მწერლები XIII – XIV საუკუნეებამდე. ასეთებია: ანანია შირაკაცი, სეპოსი (VII ს.), მოვსეს კალანკატვაცი, ლევონდი, უხტანესი, თომა არწრუნი, სტეფანოს ტარონეცი (ასოლიკად წოდებული), კირაკოს განძაკეცი, ვარდანი და სტეფანოს ორბელიანი სიუხელი¹³. ლეონ მელიქსეთ-ბეგი იქვე შენიშნავს, ხაზარები (ტომი ხაზარების სახელწოდებით) რომ არ იყვნენ ცნობილი V საუკუნეში, ეს, სხვათა შორის, მტკიცდება V ს. ისტორიკოსის ფავსტოს ბუზანდაცის მონაცემებითაც. იგი ჩამოთვლის მთიელ ტომებს, კერძოდ, ჩრდილო კავკასიელ ტომებს და ხალხებს და არ იხსენიებს ხაზარებს¹⁴. მეორე მხრივ კი, მოვსეს ხორენაცისა და მისგან დამოკიდებული XII – XIII სს. სომეხი ისტორიკოსებისათვის ხაზარები ცნობილი იყო VII საუკუნეებამდე ბევრად ადრე, მეფე ვალარშაკის (ძვ. წ. II ს. – ვ. გ.) მეფობის ხანიდან¹⁵.

როგორც ვხედავთ, ძველ სომეხ ავტორებთან ხაზართა მოხსენიების მხრივ, ორი, ურთიერთსაინანაღმდეგო მონაცემებია. ამ შემთხვევაში, მკვლევარზეა დამოკიდებული, რომელი ავტორის მონაცემებს მიიღებს, თუმცა, როგორც ზემოთ ვნახეთ, უპირატესობას ისინი ანაქრონისტულ ცნობებს ანიჭებენ.

მსგავს მდგომარეობასთან გვაქვს საქმე არაბულ საისტორიო წყაროებში. არაბ ავტორთა ცნობები ხშირად მიეკუთვნება იმ დროს, სანამ არაბები პირველად შეხედებოდნენ ხაზარებს. ეს ცნობები ფეჟლევური წყაროებიდან მომდინარე უნდა იყოს, და ისინიც ანაქრონისტული ხასიათისანი არიან¹⁶.

გვიანი ხანის არაბ ავტორებს გარდა იმისა, რომ ეჭვი არ ეპარებოდათ ჩრდილო კავკასიის მიმდებარე ველები ხაზართა განსახლების არეალი რომ იყო, მათ ხაზართა კავანი ადრე შუასაუკუნეების ერთ-ერთ უდიდეს გამგებლადაც ჰყავდათ წარმოდგენილი. ასე მაგალითად, სელჩუკიანთა ხანის (XII ს.) ისტორიკოსისა და გეოგრაფის იბნ ალ-ბალხის თხზულებაში („ფარს-ნამე“) მოთხრობილია იმის შესახებ, რომ სასანიანმა შაჰმა

ხოსრო I-მა ანუშირვანმა (531 – 579 წწ.) თავისი ტახტის მარჯვნივ, მარცხნივ და უკან ოქროს ტახტები დაადგმევინა. ამ ტახტებიდან პირველი და მეორე განკუთვნილი იყო ჩინეთისა და ბიზანტიის იმპერატორებისათვის, ხოლო მესამე – ხაზართა კაგანისათვის, თუ ისინი მასთან სტუმრად მივიდოდნენ. ეს ტახტები იდგა მუდმივად და არავის სხვას არ შეეძლო მათზე დაჯდომა¹⁷.

როგორც პ. გოლდენი წერს, გვიანდელი ავტორის თხზულებიდან ზემომოტანილ ეპიზოდში ლეგენდა დამახინჯებული სახითაა გადმოცემული. სამი ტახტიდან ერთ-ერთი ხაზართა კაგანისათვის კი არა, თურქთა დასავლეთი კაგანატის მბრძანებლისათვის უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი, რადგან ხოსრო I-ს ცოლად ჰყავდა თურქთა კაგანის ასული. თუმცა, მისი თქმით, მთავარი ისაა – მიუხედავად იმისა, ეს ცნობა ანაქრონისტული ხასიათისა არის თუ არა, შუა საუკუნეების ავტორის თვალში ხაზართა კაგანი თავისი ღირსებით იმ დროის უდიდესი ქვეყნების იმპერატორთა თანატოლად ითვლებოდა¹⁸.

სწორედ ხაზართა კაგანატის სიძლიერე და კაგანთა ავტორიტეტი, კაგანატის დაცემის შემდეგაც გარკვეულ გავლენას ახდენდა როგორც ძველ არაბ, ისე სომეხ და ქართველ ავტორებზე. ისინი თავს ვალდებულიად თვლიდნენ, თავიანთ თხზულებებში ხაზარებზე ესაუბრათ, მათ ხელთ არსებულ წყაროებში ხაზარების მოუხსენებლობას ნაკლად თვლიდნენ და სხვადასხვა ეთნოსთა სახელებს „ხაზარი“ ცვლიდნენ.

ყოველივე აღნიშნულთან ერთად, ხაზართა პირველი მოხსენიების შესახებ თუ ბიზანტიელ ავტორთა მონაცემებსაც გავითვალისწინებთ, მაშინ აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზარების მოსვლის დროის საკითხი, რაც უშუალოდაა დაკავშირებული ძველ საისტორიო წყაროებში მათ პირველ მოხსენიებასთან, არც ისე პრობლემატური უნდა ყოფილიყო. პროფ. ვ. გაბაშვილის თანახმად, ქართულ სინამდვილეში სიტყვები „თურქი“ და „ხაზარი“ ხომ მხოლოდ VII – VIII საუკუნეებში უნდა გაჩენილიყო, როცა ამ ხალხებს რეალურად გაეცნენ ქართველები. ვ. გაბაშვილის ზემომოტანილ მოსაზრებას, როგორც ვნახეთ, V ს-ის სომეხი ავტორების (აგათანგელოსი, ფავსტოს ბუზანდაცი, ლაზარ ფარპეცი, ზენოვი გლაკი, ელიშე) მიერ ხაზარების მოუხსენებლობა ადასტურებს.

ძველ ქართულ, სომხურ და არაბულ წყაროებში ხაზარების მოხსენიება ახ. წ. IV ს. 70-იან წლებამდე, როგორც ვნახეთ, ანაქრონიზმს წარმოადგენს. მაგრამ აღმოსავლეთ ევროპაში ჰუნების მოსვლის (დაახლ. 375 წ.) შემდეგ ახლო ხანაში ხაზარების მოსვლა (ამის შესახებ მითითებაა საბჭოთა ისტ. ენციკლოპედიაში. იხ. ტ. 15, სტ. Хазары), თითქოს, ეჭვს აღარ უნდა იწვევდეს. მითუმეტეს, როგორც ითქვა, VI ს. სირიელი ავტორი ზაქარია რიტორი 555 წელს ქვეშ ჩრდილო კავკასიაში არსებული ხალხების ჩამოთვლისას ხაზარებსაც ახსენებს²⁰. 585 წელს ხაზარებზე იოანე ეფესელი (VI ს.) გვანვდის ცნობებს²¹, ხოლო 627 – 628 წლებში ბიზანტიელ ავტორთა ცნობებით, ხაზარები უკვე თბილისის გარემოცვაში მონაწილეობდნენ, როგორც შუა აზიიდან მოსული თურქების ქვეშევრდომნი.

გამოდის, რომ ხაზარები აღმოსავლეთ ევროპაში 375 – 627/628 წლებს შორის მონაკვეთში მოსულან და როგორც რუსი ისტორიკოსები წერენ, ისინი ჯერ საბირების ქვეშევრდომები იყვნენ (თუმცა ეს წყაროებიდან არა ჩანს და არც არავინ უთითებს, საბირებმა როდის დაიმორჩილეს ხაზარები), 558 წლიდან აღმოსავლეთ ევროპაში მოსულ ავარებს დამორჩილდნენ, ხოლო 567 – 571 წლებში უკვე თურქების ქვეშევრდომობაში მოექცნენ. ასე რომ, თუ ზემოაღნიშნულს გავითვალისწინებთ, მაშინ ხაზართა მოსვლის დროის დადგენაში ერთადერთი დაბრკოლება აღმოსავლეთ ევროპაში საბირთა მოსვლის დროის გარკვევაა. საბირები კი, როგორც ზემოთ ვნახეთ (იხ. თ. IV), აღმოსავლეთ ევროპაში V საუკუნის დასასრულს უნდა მოსულიყვნენ. მეორე მხრივ, ბიზანტიელ ავტორთა თანახმად, აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზარები რადგან საბირთა სახელმწიფოს წარმოქმნიდან 100 წლის გასვლის შემდეგ გამოჩნდნენ, გამოდის, რომ ბიზანტიელ ავტორთა ცნობები ყველაზე სანდო და ანგარიშგასანევია – ხაზარები ჩრდილო კავკასიაში საკმაოდ გვიან მოსულან.

* * *

თითქოს ყველაფერი ნათელია, მაგრამ აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზარების მოსვლის დროის დადგენის საქმეში ერთი წინააღმდეგობა კიდევ არსებობს. საქმე ისაა, რომ ბიზანტიურ საისტორიო წყაროებში 448 წლის ქვეშ და შემდგომ ხანებში იხსენიებიან პუნი აკაცირები, რომლებსაც მკვლევართა ნაწილი დღესაც ხაზარებთან აიგივებს. თუ ასეთი გაიგივება მისაღებია, მაშინ გამოდის, რომ 448 წლისათვის ხაზარები უკვე მოსულები იყვნენ აღმოსავლეთ ევროპაში და VI ს-ის დამდეგს მოსულ საბირებს, მართლაც, შეეძლოთ მათი დამორჩილება.

აღნიშნულიდან გამომდინარე, უნდა გაირკვეს: აკაცირები და ხაზარები, მართლაც, ერთი და იგივე ხალხი იყო თუ არა, რა საერთო აქვთ ხაზარებს აკაცირებთან. ასე რომ, ამჯერად აკაცირების ვინაობის დადგენის შემდეგ შეიძლება ვიკვლიოთ აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზარების მოსვლის დროის საკითხი.

§ 4. აკაცირების ხაზარებთან იდენტურობის საკითხი

2005 წელს გამოქვეყნებულ ხაზარებისადმი მიძღვნილ კრებულში („Хазары“) მოთავსებულ გამოკვლევაში – „Достижения и перспективы хазарских исследований“ სათანადო მასალის გაანალიზების შემდეგ პ. გოლდენი წერს: „ამრიგად, რას მივალნიეთ ჩვენ? როგორია ფაქტებზე დაფუძნებული ჩვენი ცოდნა ხაზართა შესახებ?“ და პასუხობს: „Многие важные вопросы остаются нерешёнными. Первым и главным, ещё не до конца решённым вопросом является вопрос о происхождении хазар“¹.

პ. გოლდენის ნაშრომში ზემომოტანილ მოსაზრებას მოსდევს ქვეთავი – „Вопрос о происхождении хазар“, სადაც აღნიშნავს: ხაზართა წარმომავლობის შესახებ წამოყენებული იყო რამდენიმე ჰიპოთეზა. პირველი მათგანის თანახმად:

1) „Они происходят от 'Akátziri или 'Akátiri (Acatziri) Agaziri – гулнского народа V в., который упоминают Приск, Иордан и Равеннский аноним, что, вероятно, является искажением названия Aq Qazar (здесь имеются значительные филологические проблемы);

2) Они ведут свое начало от племенного союза, сформированного огурами, сабирами и тюрками, правящая группа которых происходит из Западнотюркского государства, как чингизиды были правящим элементом в Золотой Орде;

3) Они сабирского происхождения и были тюркизированными угурами;

4) Они имеют уйгурское происхождение (Qasar);

5) Они происходят от эфталитов, мигрировавших на Кавказ (конец V – начало VI вв.) и создавших там союз с сабирами и другими кочевниками.

ზემომოტანილ თვალსაზრისთა შემდეგ პ. გოლდენი დასძენს, რომ იგი უფრო მეტად ემხრობა ხაზართა წარმოშობის „ოგურო-საბირულ-თურქულ თეორიას, თუმცა ყველა ვერსია რჩება გარკვეულწილად ჰიპო-თეზურად და ჩვენ ძალიან მცირე მყარად დადგენილი მონაცემები გვაქვს, რათა ისინი სრულად დავადასტუროთ“. რაც მთავარია, თურმე დღესაც „Время первого появления хазар, которое является важным элементом этого вопроса, также остается весьма проблематичным“².

რაც შეეხება აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა მოხსენიების საკითხს, პ. გოლდენი წერს: „Существует некоторое количество источников, которые помещают хазар в район их проживания еще до середины VI в., но они, весьма вероятно, анахроничны. И Давлоп, и Артамонов пришли к заключению, что хазары определенно „вышли на сцену“ ко времени правления Хосрова Анушпирвана (531 – 579). Однако Цегледни достаточно уверенно утверждал, что „хазары и барсилы“ пришли в каспийско-понтийские степные районы вместе с другими огурскими народами около 463 г. (Псевдо-Захария Ритор упоминает касиров [Kas(i)r] около 555 г., хотя это также может быть искажением названия акациров, и т. д.), а потом вместе огурскими группами и сабирами (которые пришли около 506 г.) попали в 567 г. под тюркское верховенство. Затем, по его мнению, распространились и стала известна тюркская форма их названия – хазары (Hazar)“^{3а}.

ამის შემდეგ პ. გოლდენი უნგრელი მეცნიერის ძეგლედის ზემომოტა-ნილი მოსაზრების შესახებ წერს, რომ ის მთლიანად დარწმუნებული არაა ამ თეორიის სისწორეში. მხოლოდ ის შეუძლია თქვას, რომ სანამ ხაზარები იმპერატორ პერაკლეს მოკავშირეების სახით კავკასიაში გამოჩნდებოდ-ნენ, მათზე ცოტა რამის თქმა შეიძლება. შესაძლოა, სახელი Qasar ხმარე-ბაში შემოვიდა თურქთა დასავლეთი კავანატისაგან მათი გამოყოფის (630 – 650 წწ.) შემდეგ, ან თავდაპირველად სიტყვა „ხაზარი“, ისევე რო-გორც შემდეგ ტერმინი Qazaq აღწერილობითი ან სოციალური ხასიათისა იყო და გვიან გახდა ეთნონიმის აღმნიშვნელი. პ. გოლდენის აზრით, მხო-ლოდ ისეთი ტექსტების აღმოჩენა, რომლებიც სავესებით გარკვეულად მი-კუთვნებული იქნება ხაზარებისადმი, შეიძლება დაგვეხმაროს ხაზართა

ნარმოშობის საკითხის გადაწყვეტაში. როგორც ვნახეთ, – დასძენს პ. გოლდენი, – ხაზარული სახელები, ტიტულები და ტოპონიმიკა, რომლებიც გაბნეულია ჩვენს წყაროებში, უეჭველია მათ თურქულ ხასიათზე მიგვიბრუნებდნენ. მართალია, ამ უკანასკრელ ხანს გამოქვეყნებულ სტატიაში მოცემულია ამ ტერმინთა ანალიზი, მაგრამ საკითხი ძირითადად კვლავ ღიად რჩება⁴.

პ. გოლდენის გამოკვლევიდან ზემომოტანილი ვრცელი მსჯელობა მოწოდებს: 1) ხაზართა ნარმოშობის შესახებ პ. გოლდენის მიერ მოტანილი ხუთი თვალსაზრისიდან არც ერთი არაა სათანადო მონაცემებით დადასტურებული;

2) ისევ პრობლემატურია აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა პირველი გამოჩენის საკითხი;

3) თანამედროვე ხაზაროლოგიაში დღემდე არავის უარყვია ცნობილი უნგრელი მეცნიერის კ. ძეგლედის მოსაზრება „ქასპიისპირა და შავი ზღვის მიმდებარე სტეპებში“ „ქაზარებისა და ბარსილების“, ასევე სხვა ოგურული მოდგმის ხალხთა დაახლ. 463 წელს გამოჩენის შესახებ. რაც მთავარია, ხაზართა ნარმოშობის თეორიებს შორის რადგან ისევ ანგარიშგასაწევად რჩება თვალსაზრისი ხაზარების აკაცირებთან გაიგივებისა, ქვემოთ მასზე ვრცლად მექნება საუბარი. შევეცდები, სათანადო მასალების მოტანის საფუძელზე ვაჩვენო, თუ როდის უნდა მოსულიყვნენ აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა წინაპრები და ვისგან მიიღეს ხაზარებმა სახელი.

* * *

მ. არტამონოვის თანახმად, ხაზარების აკაცირებთან გაიგივების საკითხს დიდი ხნის ისტორია აქვს. ჯერ კიდევ რავენელი ანონიმის „გეოგრაფიაში“ (VII ს.), ხაზარები აკაცირებთან არიან გაიგივებულნი⁵. მაგრამ გავრილ დესტუნისმა XIX ს-ში პრისკოს პანიელის თხზულების რუსული თარგმანის გამოცემისას უარყო ასეთი გაიგივების შესაძლებლობა. რამდენადაც ჩემთვის ცნობილია, – წერდა გ. დესტუნისი, – არავის ჯერ ნათლად არ დაუსაბუთებია ხაზარები და აკაცირები რომ ერთი ხალხია. თუმცა, თითქმის, ყველა იხრება ამ ჰიპოთეზის სასარგებლოდ. ყველა მოსაზრება ეფუძნება ბგერების მსგავსებას. Ак-хазар - თურქულად თეთრ (ხაზარს) ხალხს ნიშნავს⁶. როგორც მ. არტამონოვი წერს, ხაზარების აკაცირებთან გაიგივება დასავლეთ ევროპის მეცნიერთაგან უარყო ცეისმა, შემდეგ – ი. მარკვარტმა⁷.

მ. არტამონოვი, მართალია, მიუთითებს ხაზარების აკაცირებთან იდენტურობის საკითხი ი. მარკვარტმა რომ უარყო, მაგრამ მარკვარტის ნაშრომში არის ადგილები (მაგ. kas(i)r 'Akdtcipoi Priskos)⁸, სადაც იგი ხაზარების აკაცირებთან გაიგივების თვალსაზრისს იზიარებს. ამიტომაც, რომ 1979 წელს გამოცემულ ნაშრომში ა. გადლო ხაზარების აკაცირებთან გაიგივებისას ი. მარკვარტსაც ეყრდნობა⁹.

აკაცირების ხაზარებთან გაიგივების აზრს, როგორც უცხოეთში, ისე რუსეთში დღემდე არაერთი მკვლევარი უჭერს მხარს. მაგ., ავსტრიელ მკვლევარს პ. კუჩერას 1940 წელს გამოცემულ სპეციალურად ხაზარების

ისტორიისადმი მიძღვნილ ნაშრომში ოდნავადაც კი არ ეპარებოდა ეჭვი აკაცირებისა და ხაზარების იდენტურობის საკითხში. მისი მტკიცებით, IV ს.-ის II ნახევარში ცენტრალური აზიიდან მოსული ჰუნები აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზარებად შეხედნენ (ე. ი. პ. კუჩერას ხაზარები ჰუნებზე ადრე მოსულეზად მიაჩნია) და დაიმორჩილეს ისინი. რის შემდეგაც ჰუნებმა ლაშქრობა დასავლეთ ევროპისაკენ გააგრძელეს¹⁰. პ. კუჩერას თანახმად, „Agatsini“ არის ხაზარების ბერძნული სახელწოდება და თურქული „Agatsch-Eri“ - ხის კაცს (Baummann) ნიშნავს¹¹.

აღნიშნულ თვალსაზრისზე დაყრდნობით, პ. კუჩერა პრისკოს პანიელის მიერ V ს. შუახანებში პონტოს სკვითეთში (შავი ზღვის ჩრდილოეთით) და იორდანესთან უკვე VI ს. შუახანებში, ბალტიის ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე ვიდივარების სლავური ტომებისა და ესტების სამხრეთით მოხსენიებულ „აკაცირებს“ სიტყვა „ხაზარით“ აღნიშნავს და 463 წელს სარაგურების მიერ დამარცხებულ ხალხად სწორედ „ხაზარები“ მიაჩნია¹². პ. კუჩერა იზიარებს გერმანელი მეცნიერის ნოიმანის აზრს იმის შესახებ, რომ ჰუნების ბელადის - ატილას უფროსი ძე ელაკი ხაზარების მმართველად იყო დადგენილი¹³ (პრისკოსის ცნობით, ელაკი აკაცირთა ერთი ნაწილის გამგებელი იყო - ვ. გ. იხ. ქვემოთ).

აკაცირებთან ხაზარების გაიგივების შესახებ მოსაზრება არაერთმა რუსმა მეცნიერმა გაიზიარა. „ჰუნი აკაცირები, - წერდა ა. ბერნშტამი, - ალბათ ხაზართა წინაპრები არიან“¹⁴. ნ. პიგულევსკიამ კი ზაქარია რიტორის თხზულების რუსული თარგმანის გამოცემისას მიუთითა: ზაქარია რიტორთან „ხაზარის“ მოხსენიება არის „სახელ ხაზარის“ ერთ-ერთი პირველი ხსენება სუფთა სახით, რადგან უფრო ადრეული ხანის ბერძენი მწერლები იხსენიებენ მხოლოდ აკაცირებს. როგორც ცნობილია, - დასძენს იგი, - ακ-χазар - თეთრ ხაზარს ნიშნავს¹⁵.

მსგავსი თვალსაზრისია გამოთქმული ა. გადლოს მონოგრაფიაში. მიუხედავად იმისა, რომ ა. გადლო კარგად იცნობს მ. არტამონოვის იმ ნაშრომს, რომელშიც იგი უარყოფს ხაზარების აკაცირებთან გაიგივებას, მან IV - X საუკუნეების ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ეთნიკური ისტორიისადმი მიძღვნილ ნაშრომში აკაცირებთან ხაზარების გაიგივების საკითხს გვერდი ვერ აუარა. ა. გადლო წერს: „თანამედროვეთა ფრაგმენტული ცნობების გათვალისწინებაც ცხადყოფს, რომ ჰუნები არ წარმოადგენდნენ ერთიან კულტურულ-სამეურნეო ერთეულს. მათი ნაწილი ატარებდა აკაცირების (ákaziroi) - ტყის ხალხის (თურქულად araz-er - ტყის ადამიანი) გამომხატველ სახელწოდებას. ეს იყო ხალხთა ჯგუფები, რომლებიც აღმოსავლეთ ევროპაში გადმოსვლამდე ან ტყესთან იყვნენ დაკავშირებულნი, ან მიგრაციის შემდეგ ტყიან რაიონებში იქნენ განსახლებულნი. მეორე ნაწილი, - განაგრძობს ა. გადლო, - მათგან განსხვავებით ველის ჰუნები იყვნენ“¹⁶. „ლიტერატურაში დიდი ხანია არის მცდელობა პრისკოსთან და იორდანესთან მოხსენიებული აკაცირების VII - X სს. ხაზარებთან გაიგივებისა (უთითებს ი. მარკვარტის ზემოწახსენებ ნაშრომს, გვ. 41) და იქვე დასძენს: „ასეთი გაიგივების სისწორეზე მიუთითებს რავენელი ანონიმი (VII ს.), რომელიც აღნიშნავს, რომ „იორდანე აკაცირებს უწოდებს იმ

ხალხს, რომელსაც ჩვენ ხაზარებს ვეძახით¹⁷ ამის შემდეგ ა. გადლო აკაცირ-ხაზარების საცხოვრებელ ადგილად ჩრდილო კავკასიას უთითებს. ა. გადლოსავე თქმით, ყუბანის ჩრდილოეთით ცხოვრობდნენ ონოგურები, რომელთაც დამორჩილებული ჰყავდათ ბულგარული ჯგუფის ტომები, ხოლო კუმის ჩრდილოეთით შეიქმნა ბარსილთა კავშირი, რომელშიც შედიოდა აკაცირების ტომის ნარჩენები – შემდგომი დროის ხაზარები¹⁸.

ამრიგად, მიუხედავად იმისა, რომ აკაცირები პრისკოს პანიელთან და იორდანესთან ხაზარების ძირითადი საცხოვრებელი ადგილებიდან ძალიან შორს – ბალტიისპირეთში იხსენიებიან, ეს გარემოება ა. გადლოს ხელს არ უშლის ისინი ხაზარებად მიიჩნიოს და მათ საცხოვრებელ ადგილად ჩრდილო კავკასია ჩათვალოს.

იორდანეს მიერ დასახელებული აკაცირები რომ ბალტიის ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროსთან სადღაც ახლოს იხსენიებიან და ხაზართა ძირითადი ადგილსამყოფელიდან ძალიან შორს არიან, ამაში, ა. გადლოს აზრით, იორდანეცაა დამნაშავე, რადგან, მან ვერ შეძლო ზუსტად განესაზღვრა მათი განსახლების ადგილი და, როგორც ჩანს, აკაცირები აურია პეროდოტესთან მოხსენიებულ ძველ აგათირსებში (Ἀγαθιρσῶν – αγαθίρσων). მათ აკუთვნებს უზარმაზარ ტერიტორიას ესტებიდან ბოლგარებამდე და მათი განსახლების ადგილი გადაჭიმულია პონტოს ზღვამდე¹⁹.

ასევე, ჰუნების ისტორიის ცნობილ გერმანელ მკვლევარს ფრანც ალტჰაიმს ეჭვი არ ეპარება, აკაცირების საცხოვრებელი ადგილის შესახებ ძველი საისტორიო წყაროთა (ამ შემთხვევაში პრისკოს პანიელისა და იორდანეს) მონაცემები რომ სწორია. არ ცდება იორდანე, – წერს იგი, როცა აკაცირებს ოკეანის სანაპიროზე მცხოვრებ აესტებისა (Aesti) და შვეი ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ ბოლგარებს შორის ათავსებს. Ἀγαῖ-ἄρι – „ტყის ხალხს“ (Waldleute) ნიშნავს და მათი სახელიდან ჩანს, რომ ისინი რუსეთის ტყიანი ზონის მაცხოვრებელთა სახელს ატარებდნენ²⁰, ჰუნი აკაცირებიც ტყის ზონაში იხსენიენ²¹. მათ პრისკოს პანიელი „სკვითურ ეთნოსად“ („Σκυθικὸν ἔθνος“), ხოლო იოანე მალალა „ჰუნ აკაცირებად“ („Ἀκατιρῶν συρῶν“) მიიჩნევს. ისინი არიან „αἱ Ἀγαῖ-ἄρι“ – „Waldleute“ – ტყის ხალხი²².

რუსულ ისტორიოგრაფიაში ადრე იყო ცდა, აეხსნათ როგორც სიტყვა „ხაზარის“, ისე „აკაცირის“ ეტიმოლოგია. მაგ., ი. ზაბელინის თანახმად, ირანის შაჰმა ხოსრო I-მა ჩრდილო კავკასიაში მრავალი ქალაქი ააშენა, მათ რიცხვში იყო თვით ხაზართა დედაქალაქი მდ. ვოლგაზე „ხოზარი“, საიდანაც უნდა გაერცელებულიყო ხაზარების სახელწოდება „ხოზარი“. პლინიუსის ცნობით (VI, 19), სკვითები სპარსელებს „ხოზარებს“ (χορσάρ) უწოდებდნენ²³. მ. არტამონოვის აზრით, სახელწოდება „ხაზარი“ წარმოშობილია თურქული ძირიდან „хаз“ – რაც „მომთაბარეობას“ („кошачь“) ნიშნავს²⁴.

ძველი თურქების ისტორიის ცნობილმა რუსმა მკვლევარმა ლ. გუმილიოვმა ეთნონიმ „აკაცირის“ ეტიმოლოგიის ახსნისას აღნიშნა: აკაცირე-

ბის შესახებ ცნობების თავმოყრის შემდეგ, შესაძლებელი გახდა ამ ეთნონიმის ეტიმოლოგია შეგვეჩინა. „მ“ ბერძნულში გამოითქმის როგორც „მ“, მაშასადამე, უნდა წავიკითხოთ *ακαϋερι*. *Ακα* – ძველ თურქულში ნიშნავს მამაკაცთა ხაზით უფროსს, *ყერი* – (*Çäriğ*) – ჯარს და იგი ინდურიდან ნასესხები სიტყვაა²⁵. ასე რომ, – დასძენს ლ. გუმლილივი, – *ακαϋερι* ნიშნავს „უფროს ჯარს“ („რაზმი“ – „დრუჟინა“), აქედან „უფროსი ტომი“, რომელიც ათვისებულ მიწაზე დარჩა²⁶. ანალოგიურ დასკვნამდე მივიდა თურქული ენების ისტორიულ-ლინგვისტიკური კლასიფიკაციის საფუძველზე ბასკაკოვი²⁷.

აკაცირების შესახებ საინტერესოა ი. მარკვარტის მოსაზრება. მისი მტკიცებით, იორდანესთან მოხსენიებული აკაცირების საცხოვრებელი ტერიტორიაა გვიანდელი დრეველიანების საცხოვრებელი ოლქი. სახელი *Drǣwļjane* (ტყის ხალხი – *Waldleute*) თავისი არსით აკაცირის მნიშვნელობის გამომხატველია, მაგრამ საქმე ისაა, რომ *Drǣwļjane*-ბი იყო სლავური წარმოშობის ხალხი, მაშინ, როცა აკაცირები თავიანთი ხასიათითა და ცხოვრების წესით აშკარად ჰუნურ-ბულგარული და სლავების ზოგიერთი ნიშნის მატარებელი იყო²⁸.

ი. მარკვარტის, ვფიქრობ, სრულიად სამართლიანი მოსაზრება არ გაიზიარა მ. არტამონოვმა. ი. მარკვარტის ჰიპოთეზა, – წერს მ. არტამონოვი, – „იმის შესახებ, რომ აკაცირი ესაა თურქული ტომის სახელწოდება *ακαϋερι* – ტყის ხალხი, რომლის შესახებაც ლაპარაკობს რაშიდად-დინი, არც ფილოლოგიურად და არც ისტორიულად არ დასტურდება“²⁹. ამის შემდეგ მ. არტამონოვმა თავის მხრივ აღნიშნა: დღეისათვის შეიძლება ვიფიქროთ, რომ აკაცირები იყვნენ ჰუნების ნაწილი, რომლებიც პანონიაში არ წავიდნენ და შავი ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ველებზე დარჩნენ. ისინი ჰუნების ტომთა გაერთიანების დაცემის შემდეგ კვლავ განაგრძობდნენ არსებობას, თუმცა მცირე ხნით³⁰.

ამრიგად, მ. არტამონოვის თანახმად, აკაცირები ჰუნური ტომი იყო, რომელიც ჩრდილო შავიზღვისპირეთში ჰუნებთან ერთად მოვიდა და დასავლეთისაკენ გზა აღარ გააგრძელა. ამ მეტად საინტერესო თვალსაზრისთან დაკავშირებით მინდა მოკლედ შევეხო პრისკოს პანიელის ცნობებს.

ბიზანტიელი ისტორიკოსი და დიპლომატი პრისკოს პანიელი 448 წელს იყო ჰუნების ბელადის ატილას კარზე (პრისკოსი ბიზანტიის იმპერატორის თეოდოსი II-ის (408 – 450 წწ.) მიერ ატილას კარზე წარგზავნილი მაქსიმიანუსის ელჩობაში მონაწილეობდა როგორც მრჩეველი. ატილას რეზიდენცია კი პანონიაში – თანამედროვე უნგრეთის ტერიტორიაზე მდებარეობდა). 448 წლისათვის ატილას სამი ძეთაგან – უფროსი ელაკი იმ ხანად აკაცირებისა და სხვა ხალხების გამგებლად იყო დანიშნული და პრისკოსის ატილას კარზე ჩასვლის დროისათვის, იგი აკაცირების ქვეყანაში იმყოფებოდა. ამიტომ, პრისკოსი დაინტერესდა აკაცირთა ქვეყნით, მათი ვინაობით და თავის თხზულებაში შეიტანა ცნობები აკაცირთა შესახებ.

ატილას ბანაკში ყოფნისას პრისკოსმა რომის იმპერიის დასავლეთი ნაწილის ელჩის – რომულისაგან გაიგო, რომ „მიდიის (ე. ი. ირანის – ვ. გ.) ოლქებამდე მივიდნენ „კაცები სამეფო სკვითების გვარიდან“ („*мужья царского скифского рода*“) ვასახი და კურსახი“³¹.

ვასახი და კურსახი, როგორც ჩანს, აკაცირთა იმ ნაწილის ბელადები იყვნენ, რომლებიც ატილას ემორჩილებოდნენ. მათი ირანში ლაშქრობის ამბავი რომულმა იქიდან იცოდა, რომ ამ ლაშქრობის შემდეგ ისინი იტალიაში ჩავიდნენ ზავის დასადებად. თუ ვასახი და კურსახი, მართლაც, აკაცირთა ბელადები იყვნენ, მაშინ გამოდის, რომ აკაცირებს ორჯერ ულაშქრიათ ამიერკავკასიაში (ალბათ, საქართველოშიც). პირველად 448 წლამდე, მეორედ – 463 წლის შემდეგ, დაახლ. 466 წელს, როცა პრისკოსისავე ცნობით, სარაგურებმა აკაცირებთან და სხვა ხალხებთან ერთად ირანის სამფლობელოების წინააღმდეგ, დარიალის გავლით მოაწყვეს ლაშქრობა. ისინი პირველად მიაღწენ კასპიის კარს (ივულისხმება დარუბანდი), მაგრამ იგი ირანელთა გარნიზონს ისე ჰქონდა გამაგრებული, რომ ამიერკავკასიაში ვერ შემოვიდნენ. ამიტომ გამობრუნდნენ უკან და დარიალის გზით ქართლში გადმოვიდნენ. იქიდან ესხმოდნენ თავს ირანის ქვეშევრდომი ქვეყნების პროვინციებს³².

პრისკოსის ცნობებიდან გამომდინარე, აკაცირებით ბიზანტიის ხელისუფალთა დანტერესება ივარაუდება. მათ უნდოდათ აკაცირები ატილას მხარეზე არ გადასულიყვნენ. აღნიშნულიდან გამომდინარე, უნდა ვივარაუდოთ, რომ აკაცირთა ის ნაწილიც, რომელიც ატილას არ ემორჩილებოდა, საკმაოდ მრავალრიცხოვანი და ძლიერი გაერთიანება უნდა ყოფილიყო.

აკაცირთა წარმომავლობისა და განსახლების არიალის შესახებ საინტერესოა პრისკოს პანიელისა და გოთთა ისტორიკოსის იორდანეს (VI ს.) ცნობები. პრისკოსის თქმით, აკაცირები სკვითური წარმომავლობის ხალხი (народ скифский) იყო და პონტოსპირეთის სკვითეთში ცხოვრობდა³³.

მ. არტამონოვი როცა პრისკოსის ზემომოტანილ ცნობას შეეხო, მიუთითა: პრისკოსის მონაცემების მიხედვით, აკაცირების საცხოვრებელი ადგილი ლოკალიზებული უნდა იქნას ველის დნეპრისპირეთში³⁴.

პრისკოსის მოღვაწეობიდან ერთი საუკუნის შემდეგ აკაცირების განსახლების არეალის შესახებ იორდანე წერდა: „ოკეანის სანაპიროზე, მდ. ვისტულის შესართავთან, ცხოვრობენ სხვადასხვა ტომებისაგან შემდგარი ვიდივარები, მათ შემდეგ ოკეანის სანაპირო უჭირავთ მშვიდობიან ხალხს – ესტებს“³⁵. მათ სამხრეთით ემეზობლება აკაცირების ძლიერი ტომი, რომლებიც არ მისდევენ ხვან-თესვას და მესაქონლეობას, მხოლოდ მონადირეობით ცხოვრობენ“³⁶. იორდანესავე ცნობით, აკაცირების შემდეგ პონტოს ზღვამდე ბულგართა განსახლების ადგილია, იქ უკვე ჰუნები არიან...“³⁷.

იორდანეს თხზულების რუსული თარგმანის გამომცემელს ე. სკრინინსკაიას იორდანეს ცნობა ესტების მეზობლად აკაცირების ცხოვრების შესახებ გადაჭარბებულად მიაჩნია. „იორდანეს თანახმად, – აღნიშნავს იგი, – აკაცირები ცხოვრობდნენ უზარმაზარ ტერიტორიაზე ესტებისა,

რომელთაც ეკავათ ტერიტორია, ბალტიის ზღვის ქარვის სანაპიროს მახლობლად და პონტოს ზღვის სანაპიროზე მცხოვრებ ბოლგარებს შორის, რაც უდავოდ გაზვიადებულია³⁸. მას აკაცირების საცხოვრებელი ადგილის ლოკალიზებისათვის უფრო სარწმუნოდ პრისკოსის ცნობა მიაჩნია.

აკაცირების განსახლების ადგილის შეცვლას VI ს. შუახანებისათვის ჯერ კიდევ გ. დესტუნისმა მიაქცია ყურადღება. გ. დესტუნისის აზრით, იორდანეს მონაცემები აკაცირების საცხოვრებელი ადგილის ცვლილების შესახებ, გამოწვეული უნდა იყოს მათი ჩრდილოეთისაკენ გადანაცვლებით. რადგანაც მათ ადგილზე VI ს-ის შუახანებში უკვე ბოლგარები იხსენიებიან, შეიძლება დავასკვნათ, – წერს იგი, – რომ აკაცირები ნაწილობრივ დარჩნენ ძველ ადგილზე (ე. ი. შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროს ველებზე – ვ. გ.) ბოლგართა ბატონობის ქვეშ. დანარჩენი კი ბოლგართა მიერ განდევნილი იქნენ ჩრდილოეთისაკენ³⁹.

თუ გ. დესტუნისის ზემომოტანილ მოსაზრებას გავიზიარებთ, მაშინ გამოდის, რომ V ს. შუახანებისათვის პუნი აკაცირები ცხოვრობდნენ შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროს მიმდებარე ველებზე (მ. არტამონოვის თანახმად, ესაა ველის დნეპრისპირეთი), ხოლო VI ს-ის შუახანებში აკაცირების ნაწილი კვლავ ძველ ადგილზე დარჩა და ბოლგარებს შეერია, აკაცირთა ნაწილმა კი ბოლგართა დანაოლის შედეგად ჩრდილო-დასავლეთისაკენ გადაინაცვლა.

* * *

§ 5. აკაცირები და აგათირსები

აკაცირების ნაწილის ჩრდილო-დასავლეთისაკენ გადანაცვლების შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება, ვფიქრობ, საინტერესოა თვით ეთნონიმ „აკაცირის“ სახელის წარმომავლობის გასარკვევად. როგორც ი. მარკვარტი წერს, იორდანესთან მოხსენიებული აკაცირების საცხოვრებელი ტერიტორია თუ გვინადელი დრეველიანების (Waldleute - ტყეში მცხოვრები ხალხი) განსახლების ადგილი იყო, მეორე მხრივ, იმავე ტერიტორიაზე ცხოვრობდნენ პეროდოტესთან მოხსენიებული მაღალი კულტურის მქონე აგათირსები, მაშინ აკაცირების სახელის წარმომავლობის საკითხს შეიძლება სულ სხვა კუთხით მივუდგეთ. ყურადღება უნდა მიექცეს იმ ფაქტსაც, პრისკოს პანიელი აკაცირებს „სკვითურ ეთნოსად“ რომ იხსენიებს (შესაძლოა, ამით მას სურდა აკაცირები სხვა პუნებისაგან განესხვავებინა). იქნებ მას ასეთი განსხვავებისათვის, მართლაც, ჰქონდა მიზეზი. საქმე ისაა, რომ დაახლ. იმ ადგილებს, სადაც პრისკოსი აკაცირებს ასახელებს, ძველი ბერძენი ავტორები პეროდოტედან მოყოლებული, ძველი სლავური ტომების – „აგათირსების“ საცხოვრებელ ადგილებად მიიჩნევდნენ.

პეროდოტეს ცნობით, „...აგათირსთა (Ἀγαθιρσῶν) მხრიდან მოედინება მდინარე მარისი, რომელიც ასევე უერთდება ისტროსს (მდ. დუნაი – ვ.

გა)“¹. პეროდოტე ასახელებს აგათირსთა მეფეს – არიპემათეს და მიუთითებს ამ ხალხზე ელინთა გავლენის შესახებ². მისივე გადმოცემით, „ისტროსიდან ზემოთ მდებარე ადგილებში, რომლებსაც მივყავართ ხმელეთის შიგნით, სკვითების მეზობლები პირველად აგათირსები არიან...“³. ისინი თავიანთი ნეს-ჩვეულებით თრაკიელებს ემსგავსებიან“⁴.

როგორც ვხედავთ, ჯერ კიდევ პეროდოტეს დროინდელი აგათირსები, რომლებიც ზღვის სანაპიროზე მცხოვრები სკვითების ჩრდილოეთით ცხოვრობდნენ, საკმაოდ მალალკულტურული ხალხი ყოფილა. პეროდოტე სპეციალურად მიუთითებს მათზე ელინური გავლენის შესახებ. ნეს-ჩვეულებით კი ინდოევროპული მოდგმის თრაკიელებს ამსგავსებს.

პეროდოტეს შემდეგ, აგათირსებზე ცნობას გვანდის ახ. ნ. I საუკუნეში მცხოვრები რომაელი ავტორი პომპონიუს მელა (მისი ნაშრომი დაწერილია ახ. ნ. 44 წ.). პომპონიუსის ცნობით, მეოტიდის „...რკალს ჰყვეთს მდინარე ბუკესი. აქ ცხოვრობენ აგათირსები (Agathyrsi) და სავრომატები, ამაქსაბიებს რომ უწოდებენ... მერე მრუდი ზოლია, ბოსფორისაკენ რომ ეშვება და პონტოთი და მეოტიდით შემოისაზღვრება“⁵.

აგათირსებზე მსგავს ცნობებს გვანდის ფსევდო სკიმნოსი, დიონისიოს პერიეგეტი, არისტოტელე („mirabi mundi“), პტოლემეოსი⁶.

როგორც ვხედავთ, ძველი ბერძენი ავტორების მიერ აგათირსების საცხოვრებელ ადგილად მითითებული ტერიტორიები, თითქმის, იმავე ადგილებში ლოკალიზდება, სადაც შემდეგში ჰუნი აკაცირები ცხოვრობდნენ. ამ ორი სხვადასხვა წარმოშობის ეთნოსის საცხოვრებელი ადგილის დამთხვევასთან დაკავშირებით, არ შეიძლება ყურადღება არ მიექცეს ჰუნი აკაცირების სახელის („Akatziri“) მსგავსებას ძველი სლავური ტომის აგათირსების („Aγαθίρσιοι“) სახელთან.

იქნებ IV ს-ის 70-იან წლებში, ან შემდგომ ახლო ხანაში მოსული ჰუნების ერთ-ერთი ტომი, რომელთა საკუთარი სახელწოდება არაა ცნობილი, მართლაც, არ გაჰყვა ატილას დასავლეთ ევროპაში, როგორც ამას მ. არტამონოვი ვარაუდობდა და შავი ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ველებზე დარჩა, იმ ადგილებში, სადაც ძველი სლავური ტომები აგათირსები და მათი მონათესავე სხვა ხალხი სახლობდა, და ახლად მოსულმა ჰუნური მოდგმის ხალხმა, ამ ადგილების ძველი მკვიდრების სახელი მიიღო. ძნელი გასარკვევია, უბრალოდ დამთხვევაა, თუ მართლა ერთი და იგივე ტერიტორიაზე მოსახლობით უნდა იყოს გამოწვეული ის „Akatziri“-ც ძველ თურქულად რომ ტყის მცხოვრებს ნიშნავს. ამ მხრივ, იქნებ ანგარიშგასაწევია ი. მარკვარტის თვალსაზრისი აკაცირებისა და დრევილიანების სახელების ეტიმოლოგიური მსგავსების შესახებ. ორივე ხალხის საკუთარი სახელი შინაარსობრივად „ტყის ხალხს“ – (ტყეში მცხოვრებ ხალხს) ნიშნავს. შესაძლოა, რაიმე გენეტიკური კავშირიც კი არსებობდა დრევილიანებსა და აგათირსებს შორის. მართალია, ასეთი კავშირის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში ჯერჯერობით სათანადო მასალას ვერ მივაკვლიე, მაგრამ ასეთი კავშირის შესაძლებლობა გამორიცხული არაა და ეს საკითხი შემდგომ კვლევას მოითხოვს. ერთი კი ცხადია, VI ს-ში დრევილიანები ცხოვრობდნენ

პოლიანების დასავლეთით, პოლესიესა და მარჯვენა ნაპირის უკრაინაში, მდინარეების ტეტერის, უჟის, უმორტისა და სტივიგას აუზში. მათი მთავარი ქალაქი იყო ისკოროსტენი (თანამედროვე Коростень-ი. უიტომირის ჩრდილოეთით)⁷. აღნიშნული ტერიტორიები კი, თითქმის, ემთხვევა იორდანეს მიერ, VI ს-ის შუახანებში, აკაცირების საცხოვრებელ ადგილად დასახლებულ მინებს.

მოსაზრება „აკაცირების“ აგათირსებთან იგივეობის შესახებ ახალი არ არის რუსული ისტორიოგრაფიისათვის. ასეთი მოსაზრების ავტორია XIX ს-ის რუსი ისტორიკოსი და არქეოლოგი ი. ზაბელინი (1820 – 1908)⁸. ასეთი გაიგივებისათვის, მართალია, მას მიზნად ჰქონდა მაშინდელი რუსეთის იმპერიის ტერიტორიაზე მცხოვრები ყველა ხალხის სლავების წინაპრებად გამოცხადება, მაგრამ, ვუქრობ, ზოგიერთ საკითხში მის თვალსაზრისს მაინც უნდა გაეწიოს ანგარიში.

ი. ზაბელინს აკაცირების აგათირსებთან იდენტურობის დამადასტურებელ მასალად მოაქვს სლავური წარმოშობის ის სიტყვები, რომლებიც პრისკოს პანიელს ატილას კარზე ელჩობისას ჩაუწერია.

ი. ზაბელინის ასეთ დაკვირვებას პ. ტრეტიაკოვმაც მიაქცია ყურადღება. „მიუთითებენ, – წერს პ. ტრეტიაკოვი, – რომ პრისკოსმა ჰუნებთან ჩაინერა ისეთი სლავური სიტყვები, როგორებიცაა: мед (medos) და хвас (cavas – სასმელი ქერისაგან), რომ ამავე დროს ეკუთვნის სიტყვა страса (strava – ქელეხი გარდაცვლილთათვის). ატილას ხის სასახლე, – დასძენს პ. ტრეტიაკოვი, – მხოლოდ სლავებს შეეძლოთ აეგოთ. ასევე, მრავალი წესჩვეულება, რომლებიც პრისკოსმა შეამჩნია თავისი მოგზაურობის დროს, მოგვაგონებენ სლავური ყოფის ნორმებს და ა. შ.⁹“.

ჰუნების სლავების მიწებზე შეჩერებისა და მათთან ერთად ცხოვრების ანარეკლი რომ უნდა იყოს ზემომოტანილი მაგალითები, ეს, შეიძლება ითქვას, არც ისე საეჭვოა. ამასთანავე, მისაღებად მიმჩნია რა ი. ზაბელინის მოსაზრება ჰუნური მოდგმის ტომების ერთ ნაწილზე სლავური გავლენის შესახებ, აქვე მინდა აღვნიშნო: მე მათი იგივეობის მტკიცებას არ ვაპირებ. აკაცირების სახელის ქვეშ, რა თქმა უნდა, როგორც მ. არტამონოვი ფიქრობდა, ცენტრალური აზიიდან მოსული ჰუნების ის ნაწილი უნდა იგულისხმებოდეს, რომლებიც ატილას არ გაჰყვა დასავლეთ ევროპისაკენ ლაშქრობაში და სამომთაბაროდ აღმოსავლეთ ევროპაში, კერძოდ, შავი ზღვის ჩრდილო ველებზე, უძველესი დროიდანვე მცხოვრები სლავური წარმოშობის ხალხის – აგათირსების საცხოვრებელ მიწებზე დარჩა.

ჯერ კიდევ პეროდოტეს დროინდელი აგათირსები მაღალგანვითარებული კულტურის მატარებელი ხალხი ჩანს, რომელთაც საკუთარი მეფე (უფრო სწორად ტომთა გაერთიანების ბელადი) მართავდა. აი ამ მაღალკულტურული ხალხის სახელით იხსენიებენ, როგორც ჩანს, აზიიდან მოსული ჰუნების ნაწილს (ამ ჰუნების საკუთარი სახელი არაა შემონახული) ჯერ პრისკოს პანიელი, შემდეგ კი იორდანე. სავარაუდოა, მოსულმა ჰუნური მოდგმის ხალხმა ადგილობრივი აბორიგენი – სლავური წარმოშობის ხალხის – აგათირსებისაგან მიიღო სახელი – აგათირსი → აგატირსი →

აკაცირო. აკაცირ/აგათირსი რომ ძირითადად ადგილობრივი წარმომავლობის ხალხების გაერთიანება იყო, ეს შემდეგიდან ჩანს: პრისკოს პანიელის ცნობიდან გამომდინარე, სწორედ აკაცირები (აგათირსები) მიიჩნევა მასთან მიწების მესაკუთრედ – გავიხსენოთ, აზიიდან მოსულმა ხალხმა აკაცირებს მიწები რომ სთხოვა დასასახლებლად.

ხდებოდა პირუკუც, როცა აღმოსავლეთ ევროპაში მოსული ტომები აბორიგენ ხალხთან ერთად მონაწილეობდნენ ახალი პოლიტიკური ერთეულის შექმნაში და ამ ახალ პოლიტიკურ გაერთიანებას სახელსაც თვით აძლევდნენ. აღნიშნულ გარემოებას ა. ბერნშტამმა აღმოსავლეთ ევროპაში ჰუნების ტომთა გაერთიანების წარმოქმნის საკითხის განხილვასთან დაკავშირებით მიაქცია ყურადღება. იგი წერდა: „აღმოსავლეთი ევროპის სამხრეთში, ჰუნური ტომების კავშირის წარმოქმნა ძირითადად ავტოქტონური პროცესი იყო, რომელშიც გადაწყვეტ როლს ადგილობრივი მომთაბარე ტომები ასრულებდნენ. ხოლო აღმოსავლელმა ჰუნებმა მხოლოდ დააჩქარეს ეს პროცესი და სახელი მისცეს ახალ გაერთიანებას“¹⁰.

ამრიგად, ცენტრალური და შუა აზიიდან აღმოსავლეთ ევროპაში მოსული ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხები, რომელნიც დაპყრობილ მიწებზე ახალ-ახალ პოლიტიკურ გაერთიანებებს ქმნიდა, ზოგჯერ მას საკუთარ სახელს აძლევდა, მაგრამ ზოგჯერ მოსული ხალხი იმდენად მცირერიცხოვანი იყო, რომ ახალ ტერიტორიაზე მცხოვრებ – აბორიგენი ხალხის მასებში სულ რამდენიმე ათეული (გამონაკლის შემთხვევაში რამდენიმე ასეული) წლის განმავლობაში ერეოდა და მათ ტერიტორიაზე მოსახლეობის გამო, სახელსაც მათგან იღებდა. ამ მხრივ ა. ბერნშტამის ზემომოყვანილი მოსაზრება, ვფიქრობ, ანგარიშგასაწევია. ჰუნი აკაცირების სახელი სლავური წარმომავლობის აგათირსების სახელიდან წარმომდგარად უნდა მივიჩნიოთ.

ზემოთ ვრცელი მსჯელობა აკაცირებს შესახებ იმიტომ დამჭირდა, რათა მეჩვენებინა: 1. როგორც ევროპულ, ისე რუსულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმული მოსაზრება აკაცირების ხაზარებთან იგივეობის შესახებ არაა მართებული. აკაცირები შავი ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ველებზე მცხოვრები ხალხი იყო და ხაზარებთან, რომლებმაც აკაცირების ისტორიის ასპარეზიდან გაქრობის შემდეგ, დაახლ. 200 წლის მერე შექმნეს სახელმწიფო მდ. ვოლგის ქვემო წელსა და ჩრდილო კავკასიის მიმდებარე ველებზე, საერთო არაფერი ჰქონდათ, გარდა იმისა, რომ ორივე ხალხი (აკაცირთა ჰუნური ნაწილი) ურალსიკითა მხრიდან იყვნენ მოსულნი. იმ დროისათვის, როცა საისტორიო წყაროებში აკაცირები აღმოსავლეთ ევროპაში იხსენიებიან, ხაზარები ჯერ კიდევ არ იყვნენ გადმოსულნი ურალის დასავლეთით.

2. აღმოსავლეთ ევროპაში IV ს. 70-იან წლებში მოსულ ჰუნთა იმ ნაწილს, რომელიც ატილას დასავლეთისაკენ სალაშქროდ არ გაჰყვა და სამომთაბარეოდ შავი ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ველებზე დარჩა, დროთა განმავლობაში უნდა შეეღწია ძველი მაღალკულტურული აგათირსების საცხოვრებელ ადგილზე და შემდეგ სახელი - „აკაცირი“-ც მათგან უნდა მიეღო.

§ 6. ჩრდილო კავკასიაში ხაზარების მოსვლის დრო. ათონიძე „ხაზარის“ წარმომავლობის საკითხი

როგორც ვნახეთ, არ დადასტურდა თვალსაზრისი ხაზარების აკაცი-რებთან გაიგივებისა, ასევე საბირთა გაერთიანებაში ხაზარების ყოფნის შესახებ. საბირები დაახლ. V ს. დასასრულს (პ. გოლდენის თანახმად, 506 წელს) მოვიდნენ აღმოსავლეთ ევროპაში და 515 წლისათვის შეძლეს სათა-ვეში ჩადგომოდნენ ახალ გაერთიანებას. ამ ხანებში ჩრდილო კავკასიაში ხაზარები არ იყვნენ და მათ ვერც საბირები დაიმორჩილებდნენ. ასევე ვნა-ხეთ, რომ ახ. წ. IV ს. 70-იან წლებამდე და უფრო გვიანაც ხაზართა მოხსე-ნიების საკითხი ქართულ, სომხურ და არაბულ საისტორიო წყაროებში ანაქრონიზმადაა მიჩნეული. სირიულ წყაროებში კი VI ს. შუახანებისათვის ხაზარების მოხსენიების რეალურობა ეჭვს იწვევს.

როცა საბირებისადმი ხაზართა დამორჩილებაზე წერენ, მკვლევრები მხედველობიდან უშვებენ ერთ გარემოებას. კერძოდ, VI ს. შუახანებში – 558 წ. საბირები თვით აღმოჩნდნენ ამ წელს ცენტრალური აზიიდან ახლად მოსულ ავარების ქვეშევრდომობაში. ცოტა ხნის შემდეგ, 567 – 571 წლებ-ში, აღმოსავლეთ ევროპაში თვით ავართა გამომძევებელნი – თურქები მო-ვიდნენ. მათ მთელი ჩრდილო კავკასია დაიპყრეს და საბირები ამჯერად მათი ქვეშევრდომები გახდნენ. ამის შემდეგ წყაროებში არაერთხელაა და-სახელებული თურქთა მიერ ჩრდილო კავკასიაში დამორჩილებული ხალხე-ბი, მაგრამ მათ შორის ხაზარები არაა ნახსენები. აღნიშნული, ვფიქრობ, კიდევ ერთი საბუთია იმისა, 567 – 571 წლებში ხაზარები ჯერ კიდევ რომ არ უნდა ყოფილიყვნენ მოსულნი ჩრდილო კავკასიაში. ასეთ თვალსაზ-რის გარკვეულწილად დადასტურებს ბიზანტიურ საისტორიო წყაროთა მი-ერ 627/628 წლამდე ხაზართა მოუხსენებლობა¹.

ასეთი მდგომარეობის მიუხედავად, ზოგი მკვლევარი VI ს. დამდეგი-სათვის ხაზარებს აღმოსავლეთ ევროპაში მოსულებად მიიჩნევს. VI ს. დამ-დეგისათვის ირანის შაჰის კავად I-ის (488 – 531 წწ.) მეფობაში ჩრდილო კავკასიაში ხაზარების ყოფნის შესახებ მიუთითა ბორის ზახოდერმა. „კა-ვადის მეფობის მეორე ნახევარზე ხედება, – წერს იგი, – ომი ბიზანტიას-თან და ხაზართა თავდასხმები, რომელნიც აღმოსავლელ თურქებთან ერ-თად მუდმივ საფრთხეს წარმოადგენდა სასანიანთა სახელმწიფოსათვის“¹. ამავე ხანებში თურმე ხაზარები არათუ იჭრებიან ამიერკავკასიაში ჩრდი-ლოეთიდან, არამედ, როგორც ზ. ბუნიატოვი ფიქრობდა, თვით ალბანეთ-შიც კი ჰქონდათ ფეხი ისე მოკიდებული, რომ იქ ამის შემდეგ 100 წლის განმავლობაში ბატონობდნენ². ასეთივე აზრია გატარებული „აზერბაიჯა-ნის ისტორიის“ I ტომში. მასში აღნიშნულია, რომ „558 წელს ხაზართა ეთ-ნიკური ელემენტი ალბანეთში გაძლიერდა ახალი მოსულების ხარჯზე“³.

„IX ს. არაბი ისტორიკოსის ალ-ბალაზურის ცნობით, – წერს მ. არტა-მონოვი, – რომელსაც იმეორებს იბნ ალ-ასირი, კავად I-ის დროს ხაზარებ-მა დაიპყრეს ჯურზანი (ქართლი) და არანი (ალბანეთი). კავადმა ისინი გან-დევნა და ააგო ქ. ბარდაა, რაც ხაზარს ნიშნავს“⁴. „იაკუბის ცნობით. – გა-ნაგრძობს იგი, – ხაზარებმა დაიპყრეს სომხეთის ყველა ოლქი. კავადმა და-

იბრუნა ეს მიწები ბაბ-ალანამდე (დარიალი) 360 ქალაქის ჩათვლით, მაგრამ შემდეგ ხაზარებმა კვლავ დაიკავეს ეს მიწები⁴⁵.

ს. პლეტნიოვას თანახმად კი, ხაზარებთან დაკავშირებული მონაცემები წერილობით წყაროებში თავს იჩენს არა უადრეს VI ს. ამბებეთან დაკავშირებით. ირანის შაჰის კავადის მეფობაში, გვიანდელი არაბული თხზულებების (ალ-ბალაზური, ალ-იაკუბი), მონაცემებით ხაზარებმა დაიპყრეს საქართველო, ალბანეთი და სომხეთი. კავადმა დიდი ბრძოლების შემდეგ გაათავისუფლა ეს ქვეყნები და ააგო კედელი⁴⁶.

მ. არტამონოვსაც რეალურად მიაჩნია ზემოდასახელებული არაბი ავტორების ის ცნობები, რომლებშიც ამიერკავკასიაში ხაზართა ლაშქრობის ამბებია მოთხრობილი. მასვე დასაშვებად მიაჩნია პროკოპიოს კესარიელთან მოხსენიებული ხალხი, რომლებიც კავადს ეომებოდნენ, ხაზარები ყოფილიყვნენ⁴⁷. „პროკოპიოს კესარიელი მოგვითხრობს იმ ხანგრძლივ ომებზე, რომელსაც 504 წლიდან ირანის შაჰი კავადი აწარმოებდა თავისი ქვეყნის ჩრდილოეთ ოლქებში, მაგრამ ვისთან – არა წერს. ამიტომ, თუ მხედველობაში მივიღებთ არსებულ ცნობებს, კავადის ჩრდილოელი მტრები ხაზარები უნდა ყოფილიყვნენ“⁴⁸. შემდეგ მ. არტამონოვი იქვე დასძენს: „თუმცა VI ს. ბიზანტიელი ავტორები საკმაოდ უხვ ცნობებს გვანუნიან საბირებზე, მაგრამ სრულებით არ იხსენიებენ ხაზარებს“⁴⁹.

მართლაც, ბიზანტია-ირანის 527-532, 540-562 წლების ომებში საბირები დაქირავებული ლაშქრის სახით იბრძოდნენ ხან ირანის, ხან კი ბიზანტიის მხარეზე, მაგრამ ბიზანტიელი ავტორები მათთან ხაზარებს არ იხსენიებენ. მ. არტამონოვის თანახმად, მხოლოდ მოვსეს კალანკატვაცი მიაწერს ხაზარებს 552 წელს ალბანეთში შეჭრას⁵⁰. მ. არტამონოვის ვარაუდით, მოვსეს კალანკატვაცისთან მოხსენიებული ხაზარები, საბირები უნდა ყოფილიყვნენ, რადგან ხოსრო I-მა ალბანეთში დატყვევებული ხაზარები, რომლებიც კაბალის რაიონში დაასახლა, შემდეგში ხაზარების სახელით იყვნენ ცნობილნი⁵¹.

ვ. ი. მ. არტამონოვს მაინც დასაშვებად მიაჩნია საბირების დაქირავებული ჯარში ხაზარები ყოფილიყვნენ. თუმცა, ხაზარებს, ბალანჯარებს და ბოლგარებს მათ ლაშქარში მეორეხარისხოვანი როლი უნდა ჰქონოდათ⁵². მისი ვარაუდით, საისტორიო წყაროებში საბირებისა და ხაზარების ასეთი აღრევა შეიძლება აიხსნას მხოლოდ იმით, რომ ისინი მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული ერთმანეთთან, შეადგენდნენ ერთ სამხედრო-პოლიტიკურ გაერთიანებას, რომლის სათავეში საბირები იდგნენ⁵³. ის რომ, – განაგრძობს მ. არტამონოვი, – VI ს. პირველ ნახევარში უმეტეს წყაროებში მათი სახელით აღინიშნება დარუბანდის ჩრდილოეთით მცხოვრები კასპიისპირეთის ბარბაროსები, იქ მათ რეალურ არსებობაზე მიგვანიშნებს⁵⁴. ხაზარებისა და საბირების აღრევას, – დასძენს იგი, – ხელს უწყობდა მათი ერთნაირი ეთნიკური წარმოშობა. ერთნიც და მეორენიც არსებითად ბოლგარები იყვნენ⁵⁵ (როგორც ქვემოთაც ვნახავთ, საბირები და ხაზარები ერთი წარმომავლობის ხალხი არ იყო – ვ. გ.).

აღნიშნულის შემდეგ მ. არტამონოვი კვლავ უბრუნდება თავის მოსაზრებას ხაზარების საბირებისადმი მორჩილების შესახებ და აღნიშნავს:

„პირველად ხაზარები შედიოდნენ საბირთა კავშირში, მაგრამ როცა საბირთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ამიერკავკასიაში გადასახლდა, ხოლო დარჩენილი ნაწილი ავარებმა გაფანტეს, გაბატონებული მდგომარეობა ჩრდილო კავკასიაში (დაღესტანში) ხაზართა ხელში გადავიდა და საბირები ამჯერად მათ ქვეშევრდომობაში აღმოჩნდნენ“¹⁶.

მ. არტამონოვის ზემომოჩინილი თვალსაზრისის გაანალიზებისას თავისთავად ისმება კითხვა: 1. თუ საბირები გაბატონებული ხალხი იყო ჩრდილო კავკასიაში და ისინი იძულებით გადმოსახლებულნი იქნენ ამიერკავკასიაში, მაშინ ამ გადმოსახლებას როგორ დააღწიეს თავი მათმა ქვეშევრდომმა ხაზარებმა?

2. 558 წელს ჩრდილო კავკასიაში მოსულმა ავარებმა როცა საბირები დაიმორჩილეს, რატომ დაინდეს ხაზარები?

ვფიქრობ, გამოსავალი ერთია: ხაზარები იმ ხანად ჯერ კიდევ არ უნდა ყოფილიყვნენ მოსულნი ჩრდილო კავკასიაში. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ზემოდასახელებული ავტორები როცა ირანის შაჰის კავად I-ის მეფობაში ამიერკავკასიაში ხაზართა შემოჭრისა და ალბანეთში მათი დასახლების შესახებაც კი მიუთითებენ, ცდებიან. ცხადია, არც კავადს დასჭირდებოდა მის გავლენაში მყოფი ამიერკავკასიის ქვეყნებიდან ხაზართა განდევნა და იქ კვლავ თავის გავლენის აღდგენა.

ი. მარკვარტი ამიერკავკასიაში ხაზარებისა და თურქების ლაშქრობის საკითხს როცა შეეხო, აღნიშნა: ხოსრო I-ის დროს (531 - 579 წწ.) პირველად გამოჩნდნენ თურქები ამიერკავკასიაში, რომლებიც ბევრს, მაგრამ შეცდომით ხაზარებად ჰყავდათ მიჩნეული. ეს უკანასკნელნი კი ისტორიულად პირველად დადასტურებულნი არიან 585 წელს, როდესაც მათ გაეცნო იოანე ეფესელი. მათ წინააღმდეგ მძიმე ბრძოლების გადახდა მოუხდა ხოსრო I-ის მემკვიდრეს ჰორმიზდ IV-ს, მაგრამ სამწუხარად, სებეოსი ამ ბრძოლების შესახებ არაფერს წერს. 627 წელს ისინი ეხმარებოდნენ იმპერატორ ჰერაკლეს თბილისის გარემოცვაში¹⁷.

როგორც ზემოთ აღვნიშნე, 585 წლამდე ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები ხალხების დასახელებისას 555 წლის ქვეშ ხაზარებს იხსენიებს ზაქარია რიტორი, მაგრამ რატომღაც ი. მარკვარტი ზაქარიას მიერ დასახელებული „ხაზარის“ შესახებ არაფერს წერს.

იქნებ ზაქარია რიტორის ცნობას ი. მარკვარტი სანდოდ არ თვლიდა? ამის შესახებ ვერაფერს ვიტყვი. მაგრამ, ჩემი დაკვირვებით, ზაქარიას ცნობის სიზუსტეში, მართლაც, შეიძლება ეჭვის შეტანა (იხ. ქვემოთ).

ახლა კვლავ VI ს. სირიელი ავტორის იოანე ეფესელის ცნობას დავუბრუნდეთ. ეს ცნობა შემონახულია გვიანდელი რედაქციით მიხეილ სირიელისა და ბარ ებრაის თხზულებებში¹⁸.

როგორც ითქვა, 567 - 571 წლებში თურქებმა მთელი ჩრდილო კავკასია დაიპყრეს, მაგრამ მათ მიერ ხაზარების დაქვემდებარების შესახებ ძველი ავტორები არაფერს წერენ. რით უნდა აიხსნას ეს გარემოება?

მ. არტამონოვის თანახმად, მართალია, ხაზარები იმ დროისათვის აღმოსავლეთ ევროპაში უკვე მოსულები იყვნენ და ვოლგისა და თერგის ველებზე მომთაბარებოდნენ, მაგრამ მათ არ ჰქონდათ შექმნილი სახელ-

მნიფო. ამიტომ მათთვის დიდი პოლიტიკური მნიშვნელობის აქტი არ ყოფილა ახალი დამპყრობლის ხელქვეით მოქცევა. მათ მჭიდროდ დაუკავშირეს თავიანთი ბედი ახალ, ძლიერ დამპყრობლებს – თურქებს და მათი მხარდაჭერით აზოვ-კასპიის ზღვებს შორის მცხოვრებ ხალხებში წამყვანი ადგილი დაიკავეს, თავიანთი ძალაუფლება და სახელი თანდათან განავრცეს მათზე¹⁹.

ვფიქრობ, არ უნდა იყოს სწორი მ. არტამონოვი, როცა იგი 585 წლისათვის აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა დიდი მასის არსებობაზე მიუთითებს. ჩრდილო კავკასიაში იოანე ეფესელის მიერ მოხსენიებული „ხაზარ“-ი, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ამ ხალხის აღმოსავლეთ ევროპაში პირველ შემოღწევას აღნიშნავდა. ახლად შემოსული ხაზარული ელემენტი ჯერ კიდევ ძალიან მცირერიცხოვანი უნდა ყოფილიყო და, სავარაუდოა, ისინი იმხანად მდ. ვოლგის დასავლეთ ველებზე შეჩერდნენ, იმ ადგილას, სადაც შემდეგში მათი დედაქალაქი იტილი მდებარეობდა.

589 წლისათვის ხაზარები უშუალოდ ჩრდილო კავკასიაში ჯერ კიდევ რომ არ უნდა ყოფილიყვნენ განსახლებულნი, ვფიქრობ, ეს ძველი ქართველი ავტორის (ფსევდო ჯუანშერის) მონაცემებით დასტურდება. 589 წელს ირანში აღმოსავლეთიდან „თურქთა მეფე საბას“ შემოჭრის თანადროულად იგი როცა ჩრდილოეთიდან ბიზანტიელთა მოკავშირის – ქართლის მაშინდელი ერისმთავრის მიერ ბიზანტიელთა ფულით დაქირავებული ლაშქრის შემოჭრის ამბავს გადმგვცემს, დაქირავებულ ლაშქარში კავკასიის მთიელებს („ოვსნი, ღურძუკნი, დიდონი“) ასახელებს²⁰. სამაგიეროდ, მართლია, ამ ამბების აღწერისას არაბულ წყაროებში ჩრდილოეთიდან შემოჭრილ ხალხად ხაზარებია დასახელებული, მაგრამ, როგორც ითქვა, არაბი ავტორებისათვის (ტაბარი, ბალამი, ფირდოუსის „შაჰ-ნამე“) ასეთი ცნობები ჩვეულებრივ ანაქრონისტული მოვლენაა. ხაზარები არაბ ავტორებთან უფრო ადრინდელი ამბების გადმოცემის დროსაც იხსენიებიან. გვიანი ხანის არაბ ავტორებს ყველა ის მოვლენა, რომელიც ადრე ჩრდილო კავკასიაში ხდებოდა, ხაზარებისადმი აქვთ მიწერილი. ამ მხრივ სამართლიანად მიუთითა გ. მამულიამ. „ტაბარის, ბალამისა და ფირდოუსის თხზულებებში ხაზართა მოხსენიება, – წერს იგი, – შემდგომი დროის რეალობას წარმოადგენს. ამას ჯუანშერის წყაროს ჩვენებებიც უჭერენ მხარს“. ჯუანშერთან, – განაგრძობს იგი, – იმ დროს ხაზართა მოუხსენებლობა, ჯუანშერის წყაროს სიძველის მაჩვენებელია. ქართველ ავტორს ამ ამბების წერილმანი დეტალებიც კი აქვს აღნიშნული. ამ ამბების შესახებ ჯუანშერზე ვრცელი წყარო არ არსებობს²¹.

ჩემი ვარაუდით, ქართულ წყაროში მოთხრობილი ამბავი თანადამხედურის მიერაა ჩაწერილი, და მას კარგად ეცოდინებოდა ვინ დაიქირავა ქართლის ერისმთავარმა გუარამმა ჩრდილო კავკასიაში. დაქირავებულთა შორის ხაზარებიც რომ ყოფილიყვნენ, იგი აუცილებლად მიუთითებდა²².

ზემოთ შევეცადე მეჩვენებინა ხაზარების მოხსენიების საკითხში ძველი ქართული, სომხური (ნანილობრივ) და არაბული წყაროების ანაქრონისტული ხასიათი. საეჭვოდ მივიჩნიე ზაქარია რიტორის ცნობაც (იგი 555 წლის ქვეშ ახსენებს ხაზარებს). ასეთი დასკვნა თუ ისტორიული რეა-

ლობის ამსახველია, მაშინ რამდენად სანდოა ბიზანტიური წყაროები – როცა მათში ხაზარები აღმოსავლეთ ევროპაში მხოლოდ 626/628 წლებში იხსენიება პირველად? დასმული საკითხის უკეთ წარმოსაჩენად თანმიმდევრულად უნდა გავადევნოთ თვალი იმ ბიზანტიელ ავტორთა მონაცემებს, რომლებიც ჩრდილო კავკასიის ხალხებს ეხება. მათი მონაცემები განსაკუთრებით საინტერესოა ჩრდილო კავკასიის გავლით ბიზანტიიდან თურქთა კავანატიში (შუა აზიაში) მიმავალი და პირიქით, კავანატიდან უკან წამოსული ელჩობების გზის აღწერასთან დაკავშირებით. ეს ავტორები იმ ხანად ჩრდილო კავკასიაში მოსული ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების შესახებაც გვანვდიან ცნობებს.

როგორც ცნობილია, ბიზანტიის საიმპერატორო კარი და ამდენად, ვფიქრობ, იმ დროის ბიზანტიელი ისტორიკოსებიც დაინტერესებულნი იყვნენ ჩრდილო კავკასიასა და შავი ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ველებზე მიმდინარე პოლიტიკური ცვლილებებით. ასეთი ცვლილებები ამ ადგილებში შუა აზიიდან ახალი ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების მოსვლით იყო ხოლმე გამოწვეული. ბიზანტიელთა ინტერესი აქაური ამბებისადმი მით უფრო დიდი იყო, თუ ასეთი ცვლილება იქ ახალი, ძლიერი ხალხის გამოჩენით იყო გამოწვეული. რადგან ყოველ ახლად გამოჩენილ ხალხს თვალი ბიზანტიის იმპერიის მდიდარი სამფლობელოებისაკენ ეჭირა.

ასეთი ვითარებით იყო განპირობებული სწორედ ბიზანტიის დიპლომატიას მხედველობის არედან რომ არ რჩებოდა აღმოსავლეთ ევროპაში ყოველი ახალი, შედარებით მცირერიცხოვანი და სუსტი ხალხის გამოჩენაც კი. რაც კარგადაა ასახული ბიზანტიურ საისტორიო წყაროებში, მითუმეტეს, მათ მხედველობიდან არ გამოეპარებოდათ ხაზართა არათუ გაერთიანების არსებობა ჩრდილო კავკასიასა და ვოლგის დასავლეთ ველებზე, არამედ მათი მოსვლაც. ასეთი შემთხვევა იმიტომაცაა გამორიცხული, რომ იმ ადგილებში, სადაც შემდეგში ხაზარებმა დიდი და ძლიერი სახელმწიფო შექმნეს, არაერთხელ გაიარეს თურქთა კავანატიში მიმავალმა ბიზანტიელმა დიპლომატებმა და არ შეიძლებოდა მათ ხაზარების ყოფნა ამ გზაზე არ აღენუსხათ. ამ ელჩობებთან დაკავშირებული ამბების გადმოცემისას, ბიზანტიელი ავტორები ხშირად გვანვდიან ცნობებს ჩრდილო კავკასიასა და ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში მოსახლე თუ მომთაბარე ხალხების შესახებ, თუმცა, ხაზარების შესახებ არაფერს წერენ. რაც, ვფიქრობ, იმ ხანად ჩრდილო კავკასიაში და საერთოდ, აღმოსავლეთ ევროპაში რეალურად არსებული მდგომარეობის კონსტატაციაა.

ქვემოთ შევეცდები თანმიმდევრულად ვაჩვენო იმ ბიზანტიელ ავტორთა ცნობები, რომლებშიც ჩრდილო კავკასიაში სხვადასხვა თურქული მოდგმის ტომთა მოსვლაა ასახული.

ჩრდილო კავკასიაში ხაზართა პირველი მოხსენიება რადგან 555 წლით თარიღდება (ზაქარია რიტორი), ამიტომ ბიზანტიელ ავტორთა ცნობების გაანალიზებას ამ წლის ამსახველი მასალით დავიწყებ. ამ მხრივ საინტერესოა პროკოპიოს კესარიელის მონაცემები. პროკოპიოსმა თავისი ისტორიის VIII წიგნი 553/554 წლებში დაამთავრა²². ამ დროს იგი კონსტანტინოპოლში იყო. მას იმ ხანად თავისი ისტორიისათვის მასალები სჭირდებოდა, ამიტომ

ჩრდილო კავკასიაში მომხდარი და მიმდინარე ამბები მის ინტერესთა სფეროში იქნებოდა. თავის მხრივ, ბიზანტიის იმპერია სისხლხორცილად იყო დაინტერესებული არათუ ჩრდილო კავკასიაში, არამედ შუა აზიაში მომხდარი პოლიტიკური ცვლილებებითაც.

პროკოპიოსი 549 წლის ამბების გადმოცემისას ჩრდილო კავკასიაზე წერს: „მთელი ეს ქვეყანა, რომელიც გადაჭიმულია კავკასიის იქით კასპიის კარამდე ალანებს ეკუთვნით. ისინი დამოუკიდებელი ხალხია“²⁴. თითქმის იმავე ხანაში, პროკოპიოს კესარიელი ჩრდილო კავკასიაში ალანებს გარდა ასახელებს საბირებსა და სხვა ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხებს: „იქ ცხოვრობენ ეგრეთ წოდებული საბირების ჰუნები და ზოგიერთი სხვა მოდგმის ტომები“²⁵.

საყურადღებოა ის, რომ როცა პროკოპიოსი ჩრდილო კავკასიაზე წერდა, მან ჯერ კიდევ არაფერი იცოდა ამ ტერიტორიაზე არა თუ ხაზარების, არამედ ავარების მოსვლის შესახებაც კი. ვფიქრობ, 553/554 წლებისათვის პროკოპიოსის მიერ აღწერილი პოლიტიკური სურათი რეალურად ასახავს აღმოსავლეთ ევროპაში – კერძოდ, ჩრდილო კავკასიასა და შავი ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ველებზე არსებულ მდგომარეობას, ამ ადგილებში ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების განსახლების მხრივ.

პროკოპიოსიც წერს და სამეცნიერო ლიტერატურიდანაც ცნობილია, რომ იმჟამად აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში არსებული საბირთა სახელმწიფო, ჰუნურ-თურქულ გაერთიანებათა შორის ერთ-ერთი უძლიერესი იყო. ხოლო ალანთა გაერთიანება, რომელიც უშუალოდ კავკასიის ქედს ეკვროდა, ჯერ კიდევ დამოუკიდებელი ყოფილა. როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ამ ამბებიდან რამდენიმე წლის შემდეგ ჩრდილო კავკასიაში მოსულ ავარებს პირველად ალანთა მეფემ საროსიამ უშუამდგომლა ბიზანტიის საიმპერატორო კართან.

კიდევ ვიმეორებ, VI ს. შუახანებში ჩრდილო კავკასიაში ხაზარები რომ მოსულები ყოფილიყვნენ (თუნდაც უკვე საბირების მიერ დამორჩილებულნი), არ შეიძლებოდა მათ თავი არ გამოეჩინათ. როგორც პროკოპიოს კესარიელს, ისე სხვა ავტორებს მხედველობიდან არ გამორჩენიათ საბირების მონაწილეობა ბიზანტია-ირანის 527 – 532, 540 – 562 წლების ომებში, კარგად იცოდნენ არა მარტო ბიზანტიის ჯარში მყოფი ცალკეული ტომები (გერულები, ლანგობარდები და სხვა), არამედ ირანის ჯარში მყოფი არაირანული წარმომავლობის (მაგ. დელაბიტები და სხვა) ხალხები.

პროკოპიოსის ცნობებში ყურადღება უნდა მიექცეს იმასაც, რომ იმ ადგილებში, სადაც შემდეგში ხაზართა სახელმწიფო შეიქმნა, 553/554 წლებისათვის სხვა ხალხები იყვნენ განსახლებულნი.

საბირთა გაერთიანება, როგორც ცნობილია, კასპიის ზღვის დასავლეთით მდებარე ველებზე, დარუბანდის ჩრდილოეთით არსებობდა. მათ დასავლეთით პროკოპიოსი ალანთა დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულს ასახელებს. შემდეგ კი აზოვის ზღვის აღმოსავლეთი სანაპიროს ველები, მდ. დონის (ტანაისის) აღმოსავლეთი ეკავათ უთურგურებს, ტეტრაქსიტებს, ხოლო მეოტიდის ზღვის დასავლეთ ველებზე უთურგურების მონათესავე კუ-

თურგურები მომთაბარეობდნენ. მათ შემდეგ კი ანტები და გეპიდები²⁶ ცხოვრობდნენ.

ზემომოტანილი მასალის შემდეგ, არ შეიძლება დამაჯერებლად არ გამოიყურებოდეს პროკოპიოსის მიერ 555 წლამდე აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზარების მოუხსენებლობის ამბავი. იგი აღმოსავლეთ ევროპაში პუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების საკმაოდ ზუსტ სურათს გვანვდის, მაგრამ ხაზართა შესახებ, როგორც ჩანს, მან არაფერი იცოდა.

პროკოპიოსის ისტორიის გაგრძელებას წარმოადგენს აგათიას²⁷ თხზულება, რომელიც 552-558 წლებზე მოგვითხრობს. 555 წლისათვის ზაქარია რიტორის მიერ მოხსენიებული ხაზარები თუ, მართლაც, პროკოპიოსის მიერ აღწერილი ამბების (553/554) შემდეგ გამოჩნდნენ ჩრდილო კავკასიაში, აგათიასთან ისინი აუცილებლად უნდა ასახულიყვნენ.

აგათია თავის თხზულებაში ბიზანტია-ირანის 540-562 წლების ომზე თხრობისას, საბირებს იხსენიებს, მაგრამ მათ რიგებში ხაზარების ყოფნის შესახებ არაფერს წერს. მან იცის პუნი საბირების ბელადების სახელები: გაიმახი, კუტილძისი, ილაგერი²⁸. მისივე გადმოცემით, ადრე პუნები აზიაში ცხოვრობდნენ. 557 წლის ქვეშ აგათია წერს: პუნების ხალხი უნინ ცხოვრობდა მეოტიდის ტბის იმ ნაწილის გარშემო, რომელიც მიმართულია აღმოსავლეთისაკენ. ისე, როგორც სხვა ბარბაროსები, რომლებიც აზიაში ცხოვრობდნენ იმპიონის მთის²⁹ იქით, ყველა ისინი იწოდებიან პუნებად ან სკვითებად. ტომების სახით კი ცალ-ცალკე ისინი, ერთი იწოდებიან კოტრიგურებად, სხვანი უთიგურებად, ზოგნი ულტიძურებად... სხვები ბურგუნდებად. რამდენიმე ასეული წლის უკან ისინი გადმოვიდნენ ევროპაში..."³⁰.

თუ აგათია 557 წლისათვის აღმოსავლეთ ევროპაში არ იცნობს ხაზარებს, სამაგიერდ ამავე ხანებში – 555 წლის ქვეშ, როგორც ზემოთ არაერთხელ ითქვა, ჩრდილო კავკასიის ხალხების ჩამოთვლისას მათ იხსენიებს ზაქარია რიტორი.

აი რას წერს იგი: „კარებს იქით [ცხოვრობენ] წარმართი და ბარბაროსი ხალხი ბურგარები [თავიანთი] ენით, მათ აქვთ ქალაქები და ალანები მათ აქვთ ხუთი ქალაქი. დადუს³¹ საზღვრებიდან მთებში ცხოვრობენ და ციხესიმაგრეები აქვთ. ავნაგურის ხალხი კარვებში ცხოვრობენ. ავგარი, საბირი, ბურგარი, ალანი, კურტარგარი, ავარი, ხასარი, დირმარი, სირურგური, ბაგრასიკი, კულასი, აბდელი, ეფტალიტი – ეს ცამეტი ხალხი ცხოვრობს კარვებში, არსებობენ საქონლის ხორციითა და თევზით, გარეული მხეცებითა და იარაღით“³².

როგორც ვხედავთ, ჩრდილოეთის ხალხების ჩამოთვლისას ზაქარია ხაზარებს (хазар), მართლაც, იხსენიებს. მაგრამ, ბიზანტიური წყაროების მონაცემთა ფონზე რამდენად სარწმუნოა ზაქარიას თხზულებიდან ზემომოტანილ ტექსტში მოხსენიებული ხალხების შესახებ ცნობები?

ნ. პიგულევსკაია როცა ამ ცნობას შეეხო, აღნიშნა: „ავარები და ხაზარები, რომელნიც აქ იხსენიება როგორც გვაროვნული ტომები, ჯერ კიდევ არ იყვნენ ცნობილნი, როგორც მრისხანე ურდოები... ესაა სახელ ხაზარის

ერთ-ერთი პირველი მოხსენიება მისი სუფთა სახით, რადგან ისინი ადრე აკაცირებად იწოდებოდნენ³³.

ზემოთ შევეხე ნ. პიგულევსკაიას თვალსაზრისს, რომლის თანახმადაც, აკაცირები მას ხაზარების წინაპრებად მიაჩნდა. ამიტომ მათი იდენტურობის შესახებ აქ აღარაფერს ვიტყვი. რაც შეეხება 555 წლის ქვეშ ზაქარიას მიერ „ხასარ“-ის მოხსენიებას, ეს ჯერჯერობით ამ ხალხის პირველ მოხსენიებად უნდა ჩაითვალოს. ამიტომ ისმება კითხვა – რამდენად მისაღებია ზაქარიას მიერ 555 წლისათვის ჩრდილო კავკასიაში ხასარ („ხაზარის“) მოხსენიება?

ქვემოთ შევეცდები ტექსტის ანალიზის შედეგად მასში წინააღმდეგობები გამოვავლინო, რაც ზაქარიას ცნობათა სანდოობაში გარკვეულ ეჭვს შეგვიქმნის.

ზაქარიას ცნობის გაანალიზებისას, უპირველეს ყოვლისა, ჩემი ყურადღება მიიქცია 555 წლისათვის ჩრდილო კავკასიაში ავარების მოხსენიებამ. თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ ავარები ჩრდილო კავკასიაში პირველად 558 წელს გამოჩნდნენ, მაშინ ზაქარიას 555 წლისათვის ავარები არ უნდა ეხსენებინა. ამ ხანებისათვის, როგორც ზემოთ ვნახეთ, არც პროკოპიოსი და არც აგათია (557 წელსაც კი) ავარებს არ იცნობენ. ასე რომ, ზაქარიას თხზულებიდან ზემომოყვანილ ტექსტში ხაზარების მოხსენიება, ამ ხალხის 555 წლისათვის უკვე აღმოსავლეთ ევროპაში ყოფნის უტყუარი ყოფნის დამადასტურებელ საბუთად არ გამოგვადგება. ასეთი თვალსაზრისის სისწორეს აგათიას გამგრძელებლის, მენანდრეს მონაცემებიც უნდა ადასტურებდეს. მენანდრეს, როგორც ჩანს, ზუსტი ინფორმაცია ჰქონდა ჩრდილო კავკასიაში მიმდინარე ცვლილებების შესახებ. ამის გამოა, რომ მან მაშინვე აღნიშნა 558 წ. ჩრდილო კავკასიაში ავარების გამოჩენის ამბავი. „ავარებმა, – წერს იგი, – ჩქარა ომი დაიწყეს ჰუნური მოდგმის ხალხებთან და გაანადგურეს საბირთა ძალები“³⁴. მაგრამ, ამ ამბის გადმოცემისას იგი არაფერს წერს ავარების ხაზარებთან შეჯახებაზე.

558 წლისათვის ხაზარები ჩრილო კავკასიაში თუ უკვე მოსულები იყვნენ, ამ წელს, ავარების მიერ საბირების დამარცხების შემდეგ, როგორც მ. არტამონოვი წერს, ხაზარებს, მართლაც, შედარებით თავისუფლება უნდა მოეპოვებინათ, რადგან მათი ბატონები – საბირები დამარცხებული იყვნენ (ამის შემდეგ, მათი გარკვეული ნაწილი ამიერკავკასიაში გადმოსახლდა), ხოლო გამარჯვებული ავარები კი, მათი გამომძევებელი თურქების შიშით, ბალკანეთისაკენ მიიწევდნენ³⁵. ასეთი პიოთეზა დასაშვებია, მაგრამ, როგორც ზემოთ არაერთხელ მივუთითე, 558 წლიდან (ავარების მოსვლა) 627 წლამდე ხაზარების ჩრდილო კავკასიაში (საერთოდ აღმოსავლეთ ევროპაში) არსებობის შესახებ ბიზანტიური საისტორიო წყაროები არაფერს წერენ.

558 – 626 წწ-ის ამსახველი ბიზანტიური საისტორიო წყაროთა მონაცემები, ვფიქრობ, განსაკუთრებული ნდობის ღირსია, რადგან ამ დროს ბიზანტიელთა არა ერთმა ელჩობამ იმოგზაურა ჩრდილო კავკასიაზე გავლით შუა აზიაში – თურქთა დასავლეთი კავანატის მბრძანებელთა რეზიდენციამდე.

საინტერესოა 568 წელს ზემარქის მეთაურობით ბიზანტიელთა ელჩების მიერ თურქთა კაგანატიდან უკან დაბრუნებისას გამოვლილი გზის აღწერა.

კაგანმა დიდიბულოსმა (ისტემი – ვ. გ.) ელჩობას თავისი კაცი გამოაყოლა. ელჩებმა გამოიარეს „მდინარე ოიხი და დიდი გზის გავლის შემდეგ მიაღწიეს უცნობ დიდ ტბამდე“³⁶. ელჩობა 12 დღე მიდიოდა ამ ტბის სანაპიროზე. შემდეგ მიაღწია მდ. იხ-ს, შემდეგ მდინარე დაიხს და სხვადასხვა ჭაობების გავლით მივიდა მდ. ატილამდე³⁷. ამის შემდეგ ელჩობამ მიაღწია უჯრებთან..., მათი უფროსი დიდიბულოსის სახელით მართავდა ამ ხალხს. ზემარქს წინ შეხვდა ტბა, რომელსაც ერთვის მდ. კოფინი. ამის შემდეგ ელჩები დიდი შიშით მივიდნენ ალანეთში. მენანდრე აღნიშნავს, რომ ელჩებს განსაკუთრებით ეშინოდათ ორომუსხების ტომებისა³⁸. ამ ელჩობას, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, თურქებიც გამოყვნენ. ჩრდილო კავკასიაში მოსვლისას ელჩობა მოადგა ალანთა მეფის რეზიდენციას. ალანთა მეფე საროსიამ ბიზანტიელები კარგად მიიღო, თურქებს კი მოსთხოვა უიარაღოდ შესულიყვნენ სასახლეში. კამათის შემდეგ თურქები დათანხმდნენ³⁹.

ამრიგად, 568 წლისათვის ჩრდილო კავკასიაში ჯერ კიდევ არსებობდა ალანთა დამოუკიდებელი სამეფო. მაგრამ ბიზანტიელთა შემდგომ ელჩობის დროს თურქთა ხანი თურქსანფი (ტანხანი) ალანებს უკვე მის მიერ დამორჩილებულ ხალხებში ასახელებს (იხ. ქვემოთ).

როგორც ზემოთაყვანილი ციტატიდან ჩანს, ელჩობამ შუა აზიიდან გამოიარა მდ. ოიხის (ზოგი მკვლევარი მას მდ. იაქსარტად – სირდარიად მიიჩნევს), დიდი ტბის (არალის ზღვა), შემდეგ მდ. იხ-ის (ვარაუდობენ მდ. ემბას), მდ. დაიხის (მდ. იაკი = ურალი) ველები. ბოლოს გადმოლახა მდ. ატილა – იტილი (= მდ. ვოლგა)⁴⁰, განვლეს ჩრდილო კავკასია (სადაც დამოუკიდებელი ალანთა სამეფო არსებობდა), მაგრამ ხაზარების შესახებ ელჩობას არაფერი სმენია – ასეთი ხალხი მათ გზაში არ შეხვედრია. ასეთივე მდგომარეობა იყო 576 წელს, როცა კონსტანტინოპოლიდან წამოსულმა ელჩობამ თურქებთან ერთად გაიარა ქვიშიანი ველები, ჭაობიანი ვაკეები... ასევე ქვეყანა აკაგი, რომლის მმართველი დაყენებული იყო „უტიგურების“ მიერ⁴¹ და ბოლოს მიაღწიეს თურქსანფის სამფლობელოს⁴². ამ დროისათვის (576 წ.) თურქებს შუა აზიიდან მოკიდებული უკვე მთელი ჩრდილო კავკასია ჰქონდათ დაპყრობილი. თურქი უფლისწული ტანხანი (ბიზანტიური წყაროების თურქსანფი) მის მიერ დამორჩილებული ხალხების დასახელებისას ხაზარებს არც ამჯერად ახსენებს. მენანდრეს გადმოცემით, თურქსანფი ასე მიმართავდა ელჩებს: „აი შეხედეთ უბედურ ალანთა ხალხს, ასევე უტიგურთა ტომებს, რომლებსაც თავიანთი ძალის იმედი ჰქონდათ და გაბედეს წინ აღდგომოდნენ უძლეველ თურქებს, მაგრამ ისინი მოტყუვდნენ თავიანთ იმედებში. ახლა ისინი ჩვენი მონები გახდნენ“⁴³. აქედან ბიზანტიელთა ელჩები თურქსანფმა გაგზავნა თავის უფროს ძმასთან – ტარდუ ხანთან (ტარდუშ ხანი), რომლის რეზიდენცია იყო ეკდალის მთასთან⁴⁴.

თურქსანფი, როგორც ქვემოთაც ვნახავთ (იხ. თავი IX), აღმოსავლეთ ევროპაში თურქთა კაგანატის მიერ ახლად დაპყრობილი მიწების გამგებელი იყო. ამიტომ მან კარგად იცოდა, რომ სულ რამდენიმე წლის წინათ და-

მოუკიდებელი ალანები ახლა მათი – თურქების ქვეშევრდომები იყვნენ, ასევე უთურგურები. რაც შეეხება საბირებს, მათი დიდი ნაწილი იმ დროს უკვე ამიერკავკასიაში უნდა ყოფილიყო გადმოსახლებული. ზუსტად 576 წელსვე, მენანდრეს ცნობით, ბიზანტიელთა სარდლები კურსი და თეოდორე, ხელმეორედ შევიდნენ ალბანეთში და აიძულეს საბირები და ალბანელები (αλβανες) გადასახლებულიყვნენ მდ. მტკვრის მეორე მხარეს და ისევ რომაელთა ქვეშევრდომობაში ყოფილიყვნენ⁴⁵. შესაძლოა ამის გამოა, რომ თურქსანფი არაფერს ამბობს მის მიერ საბირების დამარცხებაზე ან დამორჩილებაზე.

მენანდრე თუ არაფერს წერს აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზარების ყოფნის შესახებ, სამაგიეროდ, ჩრდილო კავკასიაში ზუსტად თურქების შემოჭრის აღწერისას, არაბი ავტორები მიუთითებენ თურქების მიერ ხაზარების დამორჩილების შესახებ. მაგალითად, ტაბარი აშკარად მიუთითებს 567 – 574 წწ-ში, როცა თურქებმა მთელი ჩრდილო კავკასია დაიპყრეს⁴⁶, მათ მიერ ხაზარების დამორჩილების შესახებაც. მ. არტამონოვს მოჰყავს ტაბარის ცნობა, რომ „თურქებმა დაიმორჩილეს ბნ-დჟ-რ (ბოლგარი), ბელენჯერი და ხაზარი. მიაღწიეს დარუბანდამდე და დაინახეს რა ციხესიმაგრეები, გაბრუნდნენ უკან ველებში“⁴⁷. როგორც ზემოთ ვაჩვენე, არაბულ წყაროებში ხაზარები უძველეს დროიდანვე იხსენიებიდან, ამიტომ ტაბარის მიერ 567 – 571 წწ-ში ხაზარის მოხსენიება ჩრდილო კავკასიაში, ვფიქრობ, ძველი ანაქრონისტული ცნობების განმეორება უნდა იყოს.

მენანდრეს ისტორიას თეოფილაქტე სიმოკატა აგრძელებს. იგი 582 – 602 წწ. ამბებს გადმოგვცემს. თეოფილაქტე საინტერესო ცნობებს გვწვდის თურქებზე, ჩრდილო კავკასიის ხალხებზე და მათ მოძრაობაზე. აქვს ცნობები აღმოსავლეთ ევროპაში აფართო მოსვლის შესახებ. „...როცა იმპერატორ იუსტინიანეს, – წერს იგი, – სამეფო ტახტი ეკავა, უარისა და ხუნების ტომების ზოგი ნაწილი გამოიქცა და ევროპაში დასახლდა. თავიანთ თავს მათ აფარები უწოდეს, ხოლო თავიანთ ბელადს მისცეს კავანის საპატიო სახელი. ბარსილებმა, უნოგურებმა, საბირებმა და მათ გარდა სხვა ჰუნურმა ტომებმა დაინახეს უარისა და ხუნის გამოქცეული ხალხების მხოლოდ ნაწილი, შეშინდნენ, ეგონათ, რომ მათთან აფარები გადმოსახლნენ“⁴⁸.

ასე რომ, არც თეოფილაქტე სიმოკატამ იცის ხაზარები – 582-602 წლების ამბების აღწერისას, იგი მათ არ ახსენებს.

ყოველივე აღნიშნულის შემდეგ უნდა ვივარაუდოთ, რომ კავკასიონის ქედის გადაღმა მცხოვრებ ხალხებზე ცნობების შეგროვებისას ზაქარიამ სხვადასხვა – როგორც ძველი, ისე შედარებით გვიანდელი წარმოშობის წყაროებით ისარგებლა. გამორიცხული არაა, ზაქარიას ტექსტის ამ ადგილს შემდგომი ხანის გადამწერ-რედაქტორის ხელშიც განეცადა ცვლილება. რის გამოც, ზოგი ხალხი მასში ორჯერაა დასახელებული. „კარებს იქით“ ორჯერ იხსენიებიან: ალანები, ბულგარები (βυρραν, βυρραν) და ჰეფთალიტები (αβδαλ, αβδαλ). ეს უკანასკნელნი იგივე თეთრი ჰუნები არიან და წყაროებში ისინი ჩრდილო კავკასიაში საერთოდ არა ჩანან.

ჰეფთალიტების ძლიერი გაერთიანება შუა აზიაში, თანამედროვე ავღანეთის, ჩრდილო-დასავლეთ ინდოეთსა და აღმოსავლეთ თურქესტანის ნაწილს მოიცავდა⁴⁹. მართალია, ხშირი იყო მათი შემოსელა-თავდასხმები ირანსა და ამიერკავკასიაში, მაგრამ, მხოლოდ აღმოსავლეთიდან – კასპიის ზღვის სამხრეთიდან. მეორეც, ჰეფთალიტების წინ ზაქარიას ტექსტში მოხსენიებული ხალხი „აბდელი“, თეოფილაქტე სიმოკატას მითითებით, იგივე „ეფთალიტია“⁵⁰. რაც მონშობს, რომ კომპილაციის ავტორი გვიანდელი წყაროთიც სარგებლობდა. ჰეფთალიტების სახელმწიფო გაერთიანება 560-იანი წლების ბოლომდე არსებობდა. ამ წელს იგი სასანიანთა ირანისა და თურქთა დასავლეთი კავანატის ერთობლივი დარტყმების შედეგად დაინგრა⁵¹. აღნიშნულიდან გამომდინარე, მხოლოდ 560 წლის შემდეგ შეიძლება დაენწყოთ ჰეფთალიტების ცალკეულ ჯგუფებს მოძრაობა დასავლეთისაკენ, 560 წელზე ადრე ჰეფთალიტების მოხვედრა ჩრდილო კავკასიაში საეჭვო ჩანს.

ჰეფთალიტებს გარდა, ზაქარიას ტექსტში, როგორც ვნახეთ, ორჯერა დასახელებული ალანები და ბოლგარები. ამ უკანასკნელთა ორჯერ მოხსენიებას იმით ხსნიან, თითქოს, ჩრდილო კავკასიასა და მის მიმდებარე ველებზე არსებობდა ადრე შემოსული (ჩვენი ერის პირველი საუკუნიდან), აბორიგენ მოსახლეობასთან შეგუებული, ბინადარ ცხოვრებაზე გადასული ბოლგარები და უფრო გვიან შემოსული – ყუბანისპირეთსა და აზოვისპირეთში მომთაბარე ბოლგართა გაერთიანება⁵².

ყურადღება უნდა მიექცეს იმასაც, რომ ზაქარიას ტექსტში ჩრდილო კავკასიაში დასახელებული „кутары“⁵³-ი, იგივე კუთურგურები, როგორც პროკოპიოსი წერს, იმ ხანებში, კერძოდ 553/554 წლებში აზოვის ზღვის დასავლეთ სანაპიროზე ცხოვრობდნენ. ხოლო „сарыры“⁵⁴-ი იგივე სარაგურები, პრისკოს პანიელის ცნობით, 463 წლისათვის შავი ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ველებზე ადრე აკაცირების მიერ დაკავებულ ტერიტორიაზე დამკვიდრდნენ და დაახლოებით 466 წელს, მათი ამიერკავკასიაში ლაშქრობის შემდეგ, როგორც მ. არტამონოვი წერს, ისინი საერთოდ ქრებიან ისტორიის ასპარეზიდან⁵⁵.

ზაქარიას თხზულებიდან ზემომოტანილ ტექსტში სხვადასხვა დროს შექმნილი, უძველესი მითიური ამბებიცაა ასახული. ეს იქიდან ჩანს, რომ ჩამოთვლილი ხალხის შემდეგ, ზაქარია მიუთითებს მათ ჩრდილოეთით „ამაზარტებისა“ და „ხალხი-ძაღლების“ („живи-дичи“) განსახლების შესახებ. მათ დასავლეთითა და ჩრდილოეთით მითიურ ამაზონებს („amazonides“) იხსენიებს⁵⁶.

რით შეიძლება აიხსნას უზუსტობანი ზაქარიას ტექსტში? გადავხედოთ მის ბიოგრაფიას. ნ. პიგულევსკაიას თანახმად, ზაქარია დაიბადა ქ. მაიუმში. 482 – 489 წლებში სწავლობდა ქ. ალექსანდრიაში, შემდეგ სწავლა განაგრძო ბეირუთის ცნობილ იურიდიულ სკოლაში (აქედან მისი მეორე სახელი – რიტორი). ჯერ კიდევ ზენონის (474 – 491) იმპერატორობის დროს ზაქარია იურისტად მიშაობდა კონსტანტინოპოლში. 536 წელს კონსტანტინოპოლის საეკლესიო კრების აქტებზე არის მისი ხელმოწერა, როგორც მიტილენის ეპისკოპოსისა. მისი გარდაცვალების თარიღი ცნობილი

არაა, მაგრამ 553 წელს ქ. მიტილენის საეპისკოპოსო კათედრა რადგან პალადიუსს გადაეცა, ფიქრობენ, რომ ამ წელს ზაქარია ცოცხალი აღარ იყო⁵⁴.

ზაქარია რიტორის მითითება 555 წლისთვის ჩრდილო კავკასიაში ხაზარების ყოფნის შესახებ რომ საეჭვოა, ეს თეოფილაქტე სიმოკატას მონაცემებით დასტურდება. ჩრდილო კავკასიაში ავართა გამოჩენის (558 წ.) დროისათვის იგი ასახელებს: ბარსელტს, უნუგურებს, საბირებსა და სხვა ჰუნური მოდგმის ტომებს (გვ. 160), მაგრამ ხაზარებს არ იხსენიებს. რა თქმა უნდა, ისეთ ძლიერ ხალხს, როგორიც ხაზარები იყვნენ, თეოფილაქტე „სხვა ჰუნურ“ ტომებს არ მიათვლიდა.

აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა პირველი ტალღების გამოჩენის თვალსაზრისის მხრივ, არანაკლებ საყურადღებოა თეოფილაქტეს ქვემო-მოყვანილი ცნობა. ცნობიდან ირკვევა, შუა აზიიდან აღმოსავლეთ ევროპაში ავართა მოსვლის შემდეგ კვლავ რომ ხდებოდა ახალ-ახალი ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების მოსვლა. თეოფილაქტეს თანახმად, „ამავე დროს, ტარნიახისა და კოტზაგიურების (ისინი იყვნენ უარისა და ხუნების მოდგმისა) ტომები გამოექცნენ თურქებს და მოვიდნენ ევროპაში, სადაც შეუერთდნენ იმ ავარებს, რომლებიც კაგანის ხელქვეითი იყვნენ. ამბობენო, – განაგრძობს იგი, – რომ ზაბენდერის ტომიც უარისა და ხუნის ხალხებს განეკუთვნებოდა. ეს დამატებითი სამხედრო ძალა, რომლებიც ავარებს შეუერთდნენ, ათი ათს კაცს შეადგენდა“⁵⁵.

ფრანც ალტჰაიმის თანახმად, აღმოსავლეთ ევროპაში მოსულმა War-ისა და Chaz-ის მასებმა დასავლეთს 558 წელს მიაღწიეს, როცა თურქებმა ჰეფთალიტების სახელმწიფო დაანგრეს. ზოგიერთი ცნობით, – წერს იგი, – ვარი და ხუნი ჰეფთალიტები იყვნენ. რამდენიმე ათეული წლის შემდეგ, VI ს. 80-იან წლებში, მათ მეორედ დაიწყეს მოძრაობა დასავლეთისაკენ. მაგრამ, ისინი ამჯერად ჰეფთალიტები კი არა, ბოლგარები და ხაზარები იყვნენ“. ამ მოძრაობის დაწყების ადგილი, ალტჰაიმის თქმით, კვლავ გარკვევით დგინდება, ესაა ირანის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი, სადაც მერვის მიმდებარე ადგილებში 651 წლისათვის კვლავ ჩანს „hazar“-ი⁵⁶.

აღმოსავლეთ ევროპაში, ავარების მოსვლის შემდეგ, ირანის ჩრდილო-აღმოსავლეთი მხრიდან – კერძოდ, მერვის მიმდებარე რაიონებიდან ხაზარების მოსვლის შესახებ ფრანც ალტჰაიმის მიერ გამოთქმული მოსაზრება მისაღებად მეჩვენება. როგორც ჩანს, სწორედ ხალხთა აღნიშნული მოძრაობა (ხაზარებისა) უნდა იგულისხმებოდეს თეოფილაქტესთანაც, როცა იგი აღნიშნავს ტარნიახისა და კოტზაგიურების ხალხის გამოქცევას თურქებისაგან და მათ ავარებთან შეერთებას. კოტზაგიური – შეიძლება სწორედ „ხაზარს“ აღნიშნავს. რაც მთავარია, ესენი 10 000 კაცით მოდიან, რასაც სხვა წყაროების მონაცემებიც უჭერს მხარს (იხ. ქვემოთ). ფრ. ალტჰაიმი ხაზარების აღმოსავლეთ ევროპაში პირველად გამოჩენის დროდ ჰორმიზდ IV-ის (579 – 590 წწ.) მეფობის ხანას მიიჩნევს⁵⁷. რაც გარკვეული კორექტივით მისაღებია. ალტჰაიმი ასეთი ვარაუდის გასამართლებლად მიხეილ სირიელის ცნობას ეყრდნობა.

აღნიშნული ცნობა, რა თქმა უნდა, დიდი ხანია ცნობილია სამეცნიერო წრეებისათვის. მაგრამ რადგან ყველა მკვლევარს, რომელიც კი ხაზართა ისტორიას ეხებოდა, როგორც ვაჩვენე, ეჭვი არ შეჰქონდა ძველი საისტორიო წყაროების სისწორეში და IV ს-ის 70-იანი წლებიდან მაინც ისტორიულ წყაროებში აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზარების მოხსენიებას რეალურ ფაქტად თვლიდა, აქედან გამომდინარე, ისინი მიხეილ სირიელის ცნობაში გადმოცემულ ამბავს ისე არ უდგებოდნენ, რომ მასში აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა პირველი ტალღების მოსვლა დაენახათ.

მიხეილ სირიელის ცნობაში ხაზართა მოხსენიების საკითხს როცა ნ. პიგულევსკაია შეეხო, აღნიშნა: „მიხეილ სირიელი, როცა გადმოგვცემს „სკვითების“ ახალი ჯგუფის მოსვლის შემდეგ, მათ რომ მიიღეს ახალი სახელწოდება ხაზარი – ხაზარიკის სახელის მიხედვით, შეიძლება სწორი იყოს, რადგან სახელი ხაზარი ცნობილი ხდება მხოლოდ VI ს-ის ბოლოს და VII საუკუნეში⁵⁸.

მიხეილ სირიელი ანტიოქიაში იაკობიტთა პატრიარქი იყო XII ს-ში. მისი წყაროა იოანე ეფესელი⁵⁹ (იოანე ეფესელის „ისტორიის“ ერთი ნაწილი, გვიანდელი რედაქციით, შემონახულია მიხეილ სირიელისა და ბარ-ებრაის თხზულებებში). მის ცნობაში ნათქვამია, რომ ბიზანტიის იმპერატორ მავრიკიოსის (582 – 602) მეფობაში შიდა სკვითეთიდან გამოვიდა სამი ძმა თავიანთი ურდოებით⁶⁰. ისინი 65 წელში მოვიდნენ იმპერიის მთების მხარიდან (იგულისხმება ტიანშანის მთები – ვ. გ.) ვოლგამდე. მათი მოსვლისას ზამთარი იყო. როცა მოსულებმა რომის საზღვრებს მიაღწიეს, ერთმა ძმამ, სახელით ბულგარიუსმა – (Bulgarius) 10 ათასი კაცით გადალახა ტანაისი და მავრიკიოსს შეატყობინა მოსვლა. მავრიკიოსმა მისცა მათ ზემო და ქვემო მეზია, ასევე დაკია, ცარიელი ადგილები, რომლებიც ანასტასიოსის დროს ავარებმა გაანადგურეს. ბულგარიუსის ხალხმა დაიწყო იქ ცხოვრება და რომაელებისათვის შექმნეს დამცველი დასახლებები. თავიანთი ბელადის სახელის მიხედვით, მათ ბულგარები ეწოდათ.

დარჩენილი სკვითები ორი სხვა ძმისა მივიდნენ ალანთა ქვეყანაში, რომელიც ბერსილიად იწოდება (das Berzylia genant ist). ესენი შემდეგ ხაზარებად იწოდნენ, უფროსი ძმის სახელის გამო, რომელსაც კაძარიგი (Kazarig) ერქვა. ეს ხალხი ძლიერი იყო და გამრავლდა⁶¹.

ს. პლეტნიოვას თანახმად, ხაზართა კავშირი ბარსილიის ქვეყანასთან თეოფანე ჟამთააღმწერელისა და ნიკიფორე პატრიარქის ცნობებითაც დასტურდება. თეოფანე წერს, რომ ხაზარები ბარსილიიდან გამოსული დიდი ხალხია⁶².

მიხეილ სირიელის აღნიშნულ ცნობას ა. გადლოც შეეხო. მიხეილ სირიელის ქრონიკაში, – წერს იგი, – არის ეთნოგენეტიკური გადმოცემა ხაზარებისა და ბულგარების⁶³ შესახებ. იგი აღმოცენდა არა უადრეს VII საუკუნისა, მასში ღაპარაკია, მავრიკიოსის დროს შიდა სკვითეთიდან თავისი ხალხით სამი ძმის გადმოსახლების შესახებ⁶⁴.

მიხეილ სირიელის ცნობაში მოთხრობილ ამბავს VI ს-ის ბოლოს, აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზარების მოსვლის შესახებ, მხარს უჭერს თვით ხაზართა ისტორიული ტრადიცია, რომელიც კარგადაა ასახული ხაზართა

მეფის იოსების წერილში. იოსები ჩამოთვლის 10 ეპონიმს: აგიორ, ტირას, ავარ, უგინ, ბიზ-ლ, ტ-რ-ნა, ხაზარ, ზ-ნურ, ბ-ლ-გ-დ, სავირ⁶⁵.

იოსების წერილში ხაზართა მონათესავე ათი ხალხის დასახელება იმიტომაცა საინტერესო, რომ თურქთა კაგანატი, როგორც ლ. გუმელილი მიუთითებს, 10 ტომთა კავშირს წარმოადგენდა⁶⁶. თავის მხრივ, ხაზართა კაგანატი რადგან თურქთა დასავლეთი კაგანატის ნანგრევებზე აღმოცენდა და თავს მის მემკვიდრედ თვლიდა, როგორც ჩანს, ისიც თურქთა კაგანატის 10 ტომისაგან შედგენილობის ტრადიციას აგრძელებდა.

იოსების წერილიდან ამკარაა, რომ იმ ხანად, კერძოდ X ს. შუახანებში, ხაზართა კაგანი, მდ. ვოლგაზე მდებარე ხაზართა დედაქალაქ – იტილში იჯდა. იოსები ჩამოთვლის იმ ხალხებს, რომლებიც მას „ემსახურებოდნენ და ხარკს უხდიდნენ“. დამორჩილებულ ხალხში, სხვათა შორის, იხსენიებიან ქართველებიც („Г-рѣхъ“)⁶⁷. რაც მთავარია, იოსები ხაზარი ხალხის წინაპრებზე წერს: „...როცა ჩემი წინაპრები იყვნენ, ჯერ კიდევ მცირერიცხოვანი, ...ისინი ომობდნენ მრავალ ხალხთან, რომლებიც მათზე ძლიერებიცა და მრავალრიცხოვანნიც იყვნენ. ღვთის წყალობით [ხაზარებმა] ისინი განდევნეს და დაიკავეს მათი ქვეყანა, ზოგიერთი მათგანი კი აიძულეს ხარკი ეხადათ, რაც გრძელდება დღემდე. ქვეყანაში, რომელშიც მე ვცხოვრობ, ადრე ცხოვრობდნენ ვ-ნ-ნ-ტრ-ები. ჩვენი წინაპრები – ხაზარები ეომებოდნენ მათ. ვ-ნ-ნ-ტრ-ები უფრო მრავალრიცხოვანნი იყვნენ, ისე მრავალრიცხოვანნი, როგორც ზღვის ქვიშა, მაგრამ ვერ შეძლეს ხაზარებს გამკლავებოდნენ. მათ დატოვეს თავიანთი ქვეყანა და გაიქცნენ. ხაზარები კი დევნიდნენ მათ, სანამ არ მიაღწიეს მდინარემდე, რომელის სახელია „დუნა“. დღემდე ისინი მდინარე „დუნაზე“ ცხოვრობენ, კუნსტანტინის მახლობლად. ხოლო ხაზარებმა დაიკავეს მათი ქვეყანა და დღემდე იქ ცხოვრობენ“⁶⁸.

ტექსტის გამომცემლის პ. კოკოვცოვის განმარტებით, ვ-ნ-ნ-ტრ-ები, ხალხი, რომელთა დამარცხებაზე და განდევნაზეც იოსები თავის წერილში ლაპარაკობს, სამეცნიერო ლიტერატურაში შემდეგი დროის მადიარებად – უნგრელებად არიან მიჩნეულნი⁶⁹. პ. კოკოვცოვი შემდეგ დასძენს: ისინი ბიზანტიელი მწერლების ცნობებით, ბულგარული წარმოშობის ტომები ჰუნგუდურები იყვნენ. VII ს. დასაწყისში ავარებს ემორჩილებოდნენ, რომლებიც მაშინ ზღვისპირა მხარეში ბატონობდნენ. 635 წ. ხან კუბრატის დროს გადაიგდეს ავართა უღელი და სრული თავისუფლება მოიპოვეს. როცა ხაზარებმა დაიწყეს დაახლ. 650 წ. თავიანთი ძალაუფლების გავრცელება აზოვის ზღვის სანაპიროს ველებზე მცხოვრებ ხალხებზე, ჰუნგუდურების ნაწილმა თავიანთი ბელადის – ასპარუხის მეთაურობით დატოვა თავისი სამშობლო და დნეპრისა და დნესტრის გადაღაზვის შემდეგ შეჩერდა მდ. დუნაის ნაპირზე. მეორე ნაწილი კი დარჩა ყუბანში და ხაზარებს დამორჩილდა⁷⁰.

იოსების წერილში გადმოცემული ამბავი ხაზარებთან ბრძოლაში მადიარების წინაპრების დამარცხებისა და მათი მდ. დუნაზე გადასახლების შესახებ (ასევე ბულგართა ხანის კუბრატის ძის – ასპარუხის თავისი ურდოთი ხაზარებისაგან გაქცევა, როგორც ამას კოკოვცოვი წერს), ისტორიულ სინამდვილეს ასახავს. როგორც ცნობილია, ძველ ბოლგართა გაერთი-

ანება, რომელიც ვოლგისპირეთის ქვედა ველებზე და აზოვისპირეთში მდებარეობდა, ხაზართა დარტყმების შედეგად დაიშალა და ბოლგართა ერთი ნაწილი ხან ასპარუხის მეთაურობით ჯერ სამხრეთ ბესარაბიაში, შემდეგ კი დუნაის მარჯვენა ნაპირზე გადასახლდა⁷¹. ბიზანტიის იმპერატორი კონსტანტინე IV პოგონატი (668 – 685) იძულებული გახდა 681 წელს ბალკანეთში დამკვიდრებულ ბოლგართა (ბულგართა პირველი სახელმწიფო) არსებობა ეცნო.

ჩრდილო კავკასიასა და მის მიმდებარე ველებზე ხაზართა მოსვლისა და მათ მიერ სხვა ხალხების დამორჩილების ამბავი ასახულია სომხურ გეოგრაფიაშიც. მასში ნათქვამია: „რიპეის მთებიდან გამოიქცა ხუდბარდის (კუბრატის) ძე“. გეოგრაფიის ავტორი შემდეგ წერს: „თრაკიაში არის მდინარე დანუბი (დუნაი), რომელიც 6 ტოტად იყოფა და ჰქმნის ტბასა და კუნძულს, რომელსაც პიუკი (Πιυκ) ეწოდება. ამ კუნძულზე ცხოვრობს ასპარხრუკი (ასპარუხი), ხუბრატის ძე, რომელიც ხაზარებს გამოექცა...“⁷².

ასე რომ, ჩრდილო კავკასიაში მოსვლის შემდეგ ხაზართა პირველი გამარჯვების ამბავი კარგად ყოფილა ცნობილი. იგი ასახულა როგორც ხაზართა ისტორიულ ტრადიციაში, ისე სომხურ გეოგრაფიაში. ხაზართა პირველი მსხვერპლი ბოლგარები გახდნენ. ეს ასეც იყო მოსალოდნელი. როგორც ისტორიულ ენციკლოპედიაშია მითითებული, ასპარუხის ქვეშევრდომი ბოლგარები, სანამ მათ წინააღმდეგ ხაზარები ომს დაიწყებდნენ, ვოლგის ქვემოთმდინების ველებზე იმყოფებოდნენ. სავარაუდებელია, როგორც მიხეილ სირიელის ცნობაშია მითითებული, ეს ბოლგარები, მართლაც, „შიდა სკვითეთიდან“ გამოსული სამი ძმის ერთ-ერთი ტომი იყო, რომელიც დანარჩენ ორ ძმაზე ადრე მოვიდა აღმოსავლეთ ევროპაში და შემდეგ დანარჩენი ორი ძმის, კერძოდ უფროსი ძმის – ხაზარიკის ურდოს მოსვლის შემდეგ იძულებული გახდა დუნაიზე გადასულიყო.

მ. არტამონოვმა, ასპარუხის დუნაიზე გადასახლების შესახებ ცნობების გაანალიზებისას აღნიშნა: „ყოველივე ზემოთმოყვანილის გათვალისწინებით და კონსტანტინე პორფიროგენეტის მითითების საფუძველზე, როცა ეს უკანასკნელი ასპარუხს ონოგურს უწოდებს, ერთხელ კიდევ დასტურდება ა. ბურმოვისა და ზოგი სხვა მეცნიერის მოსაზრება, რომ ოგზონდორები, ჰუნუგუნდურები და ონოგურები – ერთი და იგივე ბოლგარული ტომის სახელწოდება იყო“⁷³. ე. ი. ის ხალხი, რომელნიც იოსების წერილში ვ-ნ-ტ-რ-ებად იწოდება, როგორც კოკოვცოვი წერს, იგივე ბიზანტიელი ავტორების Ουαυαυαυαοι Βοὺλγαροι, Ονογισνδουροι – თანამედროვე მაღიარების ერთ-ერთ წინაპარია და ისინი ბოლგართა ტომის ნაწილს წარმოადგენდნენ.

ასე რომ, ხაზართა პირველი ტალღის მოსვლა აღმოსავლეთ ევროპაში VI საუკუნის ბოლოსათვის იმპერატორ მავრიკიოსის დროს მომხდარ ფაქტად უნდა მივიჩნიოთ. როგორც ვნახეთ, ამის შესახებ მიუთითებს ფრანც ალტჰაიმი. ასეთი ფაქტი წყაროთა მონაცემებითაც დასტურდება. უეჭველია, თეოფილაქტე სიმოკატას მიერ გადმოცემული ამბავი, რომელშიც ვარისა და ხუნის მოდგმის ხალხების (ტარნიახებისა და კოტზაგირების) გამოქცევაზე და ავარებისადმი შეერთებაზეა მითითება, სწორედ მი-

ხეილ სირიელის ცნობაში მოთხრობილ ამბავით პოულობს მხარდაჭერას. თეოფილაქტეს ცნობით, თურქებისაგან გამოქცეული ხალხები – ტარნიახი, კოტზაგირი და ზებენდერი 10 000 კაცი იყო. მიხეილ სირიელის ცნობითაც, ხომ „შიდა სკვითეთიდან“ სამი ძმის ხალხი (ჟურდო) წამოვიდა, რომელთაგან თითოეულს 10 000 კაცი ჰყავდა.

კოტზაგირის მიერ მოყვანილ ბოლგარული მოდგმის ტომებს თუ აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა მოსელის პირველ ტალღად მივიჩნევთ, უნდა ვიფიქროთ, რომ მათ შემდეგ ამ ბოლგარული მოდგმის ხალხების სულ ახალ-ახალი ნაკადი მოდიოდა შუა აზიიდან, მაგრამ მათი ეთნიკური მასა მდ. ვოლგის დასავლეთ ველებზე მომთაბარე ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხებს შორის გარკვეულ დრომდე მაინც უმნიშვნელო უნდა ყოფილიყო. ამერიკელი მეცნიერის დანლოპის თანახმად, „...თიგურების ჯგუფები, სარაგურებისა და ონოგურების გამოჩენიდან არაერთხელ გადმოსახლდნენ ევროპაში. მათ უნდა მიეკუთვნონ ხაზარებიც“⁷⁴.

ხაზარები აღმოსავლეთ ევროპაში ირანის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, კერძოდ, მერვის მიმდებარე რაიონებიდან რომ უნდა გადმოსულიყვნენ, როგორც ამის შესახებ ფრანც ალტჰაიმიც მიუთითებს, ამას ისიც მოწმობს, რომ 651 წლისათვის იქ ჯერ კიდევ იყო ხალხი *hazar*-ი. X ს-ის არაბი გეოგრაფის მასუდის ცნობაში არსებული მინიშნებით ხაზართა მეფის ჯარი წარმოშობით დაახლოებით რომ ხორეზმიდან იყო⁷⁵, იქნებ იმაზე მიგვითითებს, კავანის პირადი გვარდია (რომელშიც ძირითადად ხაზარები იყვნენ) შუა აზიიდან – ხორეზმის რაიონიდან გამოსულთაგან რომ კომპლექტდებოდა.

VI ს-ის ბოლოს აღმოსავლეთ ევროპაში მოსული მცირერიცხოვანი ხაზარები ვოლგისპირეთისა და ჩრდილო კავკასიის ველებზე არსებული როგორც ჰუნურ-თურქული, ისე აბორიგენი წარმოშობის მრავალრიცხოვან ხალხებში კარგა ხანს გარკვეულ კვალს ვერ დაამჩნევდა. ამის გამოა, რომ ხაზარების მიერ თავიანთი მონათესავე ბოლგარების განდევნა ჩრდილო კავკასიისა და აზოვის ზღვის აღმოსავლეთით მდებარე ველებიდან მხოლოდ ხაზართა სახელმწიფოს წარმოქმნის შემდეგ მოხდა. ხაზარებს აღმოსავლეთ ევროპაში – ვოლგის დასავლეთი სანაპირო ველებიდან მოყოლებული, ჩრდილო კავკასიის, აზოვისა და ყირიმის ჩრდილოეთით მდებარე ველების ჩათვლით გაბატონებული მდგომარეობა რომ დაეკავებინათ, ძლიერი და მრავალრიცხოვანი ხალხი უნდა ყოფილიყვნენ. ასეთად ხაზარები კი მხოლოდ 630 წელს, თურქთა დასავლეთი კავანატის დანგრევის შემდეგ შეიქმნენ. ვფიქრობ, ხაზარული ეთნოსის გაზრდა ჩრდილო კავკასიაში პირდაპირ კავშირში უნდა იყოს თურქთა დასავლეთი კავანატის დაცემასთან.

ხაზართა კავანატი თავს, როგორც ითქვა, თურქთა დასავლეთი კავანატის მემკვიდრედ თვლიდა და ყოველმხრივ აგრძელებდა მის ტრადიციას (სახელმწიფოს 10 ტომისაგან შედგენა, მმართველობის აპარატი და სხვა). ამიტომ ისმება კითხვა: ხაზარები თურქთა დასავლეთი კავანატის ერთ-ერთი შემადგენელი ხალხი ხომ არ იყო? რომლის ძირითადი მასა 626-628 წლამდე, თურქებთან ერთად ამიერკავკასიაში ლაშქრობამდე (უფრო სწო-

რად, თურქთა კაგანატის დანგრევამდე, 630 წ.) ჯერ ისევ აზიაში ცხოვრობდა?

ამ მხრივ ჩემი ყურადღება მიიპყრო მოვსეს კალანკატვაცის თხზულებიდან ერთმა ადგილმა.

626-628 წწ-ში იმპერატორ პერაკლესთან ერთად ანტიირანულ კოალიციაში მონაწილეობა თურქთა დასავლეთმა კაგანატმა, როგორც ვიცით, ამიერკავკასიაში ლაშქრობით გამოხატა⁷⁶. 628 წ. თბილისის აღების შემდეგ თურქთა ჯარის სარდალი მოხო ჯაბლუ უკან – შუა აზიაში გაბრუნდა. თავისი ძე ბური შათი კი ამიერკავკასიაში დატოვა ალბანეთის დასაპყრობად. ბური შათს ალბანეთში ყოფნა 630 წლამდე გაუხანგრძლივდა.

628 წელს შუა აზიაში ჩასული მოხო ჯაბლუ კაგანატში დანყებულ შინაომის დროს დაიღუპა. ალბანეთში მყოფმა მისმა ძემ კი ასეთი ამბავი შეიტყო მამისაგან: „ახლა შენ ნულარ დააგვიანებ შენთან მყოფი ხალხის განადგურებას. ეცადე თავი დააღწიო მათგან იმაზე ადრე, ვიდრე ეგენი გაიგებენ მომხდარი ამბების შესახებ და დააჩქარებენ შენს მოსპობას. მე კი დავიღუპე და მოვწყდი ჩემს შვილებს“⁷⁷.

ლ. გუმილიოვის შენიშვნით, მოხო ჯაბლუ იყო თურქთა დასავლეთი კაგანატის მბრძანებლის კაგან ტუნ შეჰუს მომდევნო ძმა, ღირსებით მეორე კაგანატში. როცა კაგანატში აჯანყებები დაიწყო, მოხო გაეშურა ძმის – კაგან ტუნ შეჰუს დასახმარებლად, მაგრამ იგი დულუს ტომების მიერ იქნა დამარცხებული და დაიღუპა. მოხოს რჩევა თავისი შვილისადმი, რომ გაენადგურებინა მასთან მყოფი მეომრები, სანამ ისინი კაგანატში მომხდარ ამბავს გაიგებდნენ, არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება ალბანელებზე ნათქვამად მივიჩნიოთ. რადგან ისინი ისე ტერორიზებულნი იყვნენ თურქთაგან, რომ მათი აჯანყებისა ბურის არ შეეშინდებოდა. როგორც ჩანს, მოხოს სიტყვებში დულუს ტომის ის თურქები უნდა იგულისხმებოდნენ, რომლებიც ბური შათის ჯარში იყვნენ. ცნობილი არაა, ბური შათმა შესარულა თუ არა მამის რჩევა, მაგრამ იგი გადარჩა და VII ს-ის 30-იან წლებში აქტიურ მონაწილეობს ლებულობდა ნუშუბის ტომების მხარეზე თურქთა დასავლეთ კაგანატში მიმდინარე შინაომებში⁷⁸.

როგორც თეოფილაქტე სიმოკატას ცნობის გაანალიზებისას ზემოთ ვაჩვენე, ჯერ კიდევ VI ს-ის ბოლო წლებში თურქთა დასავლეთი კაგანატი დატოვა და აღმოსავლეთ ევროპაში გადასახლდა ვარისა და ხუნის ტომები, რომელთა ერთ-ერთი ბელადი კოტზაგირი იყო (ასეთივე ცნობა აქვს მიხეილ სირიელსაც). აღნიშნულიდან გამომდინარე, შეიძლება ვიფიქრო, რომ თურქთა დასავლეთ კაგანატში შინაომები ჯერ კიდევ VI ს-ის 80-იან წლებში უნდა დანყებულყოფიყო. აღმოსავლეთ ევროპაში მოსული ხალხი რადგანაც ბოლგარებად ითვლებიან, ხოლო ბოლგართა ბელადები კუბრატი და ასპარუხი კი დულუს ტომთა საგვარეულოს ეკუთვნოდნენ, ამიტომ სავარაუდებელია, ნუშუბის დინასტიის წარმომადგენელი მოხო ჯაბლუ ამიერკავკასიაში მყოფ თავის ძეს სწორედ დულუს ტომების თურქების განადგურებას ურჩევდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ სწორედ ეს დულუს მოდგმის თურქები – ბოლგარები გამოდიან ისტორიის ასპარეზზე შემდეგში, როგორც ხაზარები.

ზემოთ არაერთხელ მივუთითე – სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ბოლგარები, ავარები, ხაზარები – ყველა ერთი – თურქული წარმოშობის ხალხი იყო. რომ ბოლგარები და ხაზარები ყველაზე ახლოს იდგნენ ერთმანეთთან და, თითქმის, ერთ ენაზე ლაპარაკობდნენ. ხაზარებზე შეიძლება ითქვას, რომ ისინი თურქთა დასავლეთ კავანატში შემავალი დულუს ტომების თურქები იყვნენ. რაც შეეხება მათი ხაზართა სახელით მოხსენიებას – ეს სახელი დულუს ტომთა ერთ ნაწილს, მართლაც, შეიძლება ხაზარი-კოტზაგირის სახელისაგან მიიღო.

დულუს ტომთა მეორე ნაწილი აღმოსავლეთ ევროპაში ბოლგართა სახელით გახდა ცნობილი და ისე, როგორც ხაზარებმა, მათაც სახელი დულუს ტომის ერთ-ერთი ბელადის – ბოლგარიუსისაგან მიიღეს.

თურქთა დასავლეთ კავანატის შინაბრძოლებში გამარჯვებულ დულუს ტომის თურქები, როგორც ჩანს, 630 წლიდან თანდათან აღმოსავლეთ ევროპაში გადმოვიდნენ და ადრე გადმოსულ კოტზაგირ-ხაზარების თურქებს შეუერთდნენ და დაიწყეს ბრძოლა აღმოსავლეთ ევროპაში ახალი გაერთიანების შესაქმნელად. აღმოსავლეთ ევროპაში მოსულმა დულუს ტომის თურქებმა, რომლებიც ისტორიის ასპარეზზე შემდეგში ხაზარების სახელით გახდნენ ცნობილი, მხოლოდ 650/51 წლისათვის შესძლეს ახალი სახელმწიფო გაერთიანების შექმნა კავანიტ სათავეში და საფიქრებელია, ამ გაერთიანებას ახალი – დულუს დინასტია განაგებდა. თუ ასეთ თეალსაზრისს მივიღებთ, მაშინ, ვფიქრობ, სწორი არ უნდა იყოს ს. პლეტნიოვას მოსაზრება, თითქოს, როცა „...ბულგარეთთან ერთდროულად კასპიისპირეთის დასავლეთ ველებზე ჩამოყალიბება დაიწყო ხაზართა სახელმწიფომ, ოდესღაც ძლიერი თურქული საგვარეულოს აშინას ნარჩენები, დასავლეთში გადმოვიდნენ და ხაზარეთში გაჩერდნენ, სადაც ახალი მმართველი დინასტია შექმნეს“⁷⁹. მე მგონია, დამარცხებული თურქული ტომების გამგებელ აშინას საგვარეულოს (რომელიც დულუს ტომებზე თურქთა კავანატის წარმოქმნის – 555 წ. დღიდანვე ბატონობდა), ამჯერად გამარჯვებული დულუს თურქების დიდკაცობა ხელახლა აღარ გააბატონებდა. ხაზართა კავანები სწორედ დულუს საგვარეულოს (ისე როგორც ბოლგართა სახელმწიფოს დამაარსებელნი – კუბრატი და მისი ძენი: ასპარუხი, ბათბაი და კოტრაგი⁸⁰) წარმომადგენლები უნდა ყოფილიყვნენ. დინასტიური ცვლილების მოუხედავად, დულუს ტომთა მეთაურობით ხაზართა ახლადწარმოქმნილი სახელმწიფო, როგორც ითქვა, თავს მაინც თურქთა კავანატის მემკვიდრედ თვლიდა. „ხაზარები, – წერს ს. პლეტნიოვა, – თავს თვლიდნენ თურქთა კავანატის უშუალო მემკვიდრედ, ამიტომ თავიანთ მმართველს უწოდებდნენ კავანს, ხოლო სახელმწიფოს – კავანატს“⁸¹.

თავი VII. ამიერკავკასიაში საღ იყო „ჰუნთა ქვეყანა“?

„ჰუნთა ქვეყანად“ თანამედროვე უნგრელთა წინაპრებს საქართველო მიაჩნდათ. როგორც უნგრელი ქართველოლოგი ლაიოშ ტარდი წერს, უნგრეთში ჯერ კიდევ მეფე მატიაშ ჰუნიადის (1458 – 1490 წწ.) დროს პოპულარული იყო თვალსაზრისი, რომელიც უნგრელებსა და ქართველებს ერთი წარმომავლობის ხალხად თვლიდა. იმ დროის სამეფო კარზე ისტორიკოსების საუბრის მუდმივი საგანი იყო ჰუნებისა და მაღიარების სიდიადეზე – მათი სკვითური წარმომავლობის შესახებ. ისტორიკოსი ტუროში, – დასძენს ლ. ტარდი, – ქართველებს მიიჩნევდა უნგრელების მეზობლად, ნათესავად. იგი მდ. რიონს სკვითების ერთ-ერთ მდინარედ თვლიდა და ასკვნიდა: არავის არ შეუძლია ეჭვი შეიტანოს იმაში, – უნგრელი ხალხის თავდაპირველი სამშობლო სკვითეთი რომ იყო¹.

ჰუნიადის მეფობის შემდეგ, ეროვნული აღორძინების ხანაში – XVIII ს. დასასრულიდან, განსაკუთრებით გაძლიერდა უნგრელთა ინტერესი აღმოსავლეთში დარჩენილი თანამემამულეების მიმართ². მთელი რიგი არისტოკრატიული ოჯახები ცდილობდნენ თავიანთ შთამომავლობაში კავკასიური (ქართული) ელემენტი ეჩვენებინათ. უფრო მეტიც, არაერთმა სწავლულმა იმოგზაურა საქართველოში, რათა თავიანთი ნათესავების ნაკვალევითვის მიეგნო. მაგალითად, უნგრელი მეცნიერი მორ დეჩი 1884 – 1907 წლებში შეიძვერ ყოფილა საქართველოში³.

ცხადია, დროთა განმავლობაში, მას შემდეგ, რაც გაირკვა – უნგრელებს წარმომავლობის მხრივ არაფერი რომ არ აკავშირებდა ქართველებთან, ინტერესი საქართველოსადმი უნგრეთში შენელდა, თუმცა, ის საისტორიო წყაროთა მონაცემები, რომლებიც ამიერკავკასიაში ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხების – მათ შორის უნგრელთა მონათესავე ხალხად მიჩნეული საბირების (საეარდების) ყოფნის შესახებ მიუთითებენ, არაერთმა მკვლევარმა გააანალიზა.

დასმული საკითხისადმი ინტერესი განაპირობა შემდეგმაც: ლ. ტარდიმ ვენის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში მიაკვლია ასტრონომისა და გეოგრაფის, ნიურნბერგის უნივერსიტეტის პროფესორის იოჰანეს შონერის (1477 – 1547 წწ.) მიერ დახატულ და გაფერადებულ მსოფლიო რუკას. რუკაზე საქართველო აღნიშნულია შავ და კასპიის ზღვებს შორის, წარწერით "ქუმანიის სათათრეთი". იქვეა ლათინური მინაწერი – "Georgia seu Hungaria antiqua", ე. ი. "საქართველო ანუ უძველესი უნგრეთი"⁴.

ლ. ტარდის თანახმად, რუკის შემდგენელი გერმანელი შონერი არასდროს ყოფილა არც უნგრეთსა და არც საქართველოში. ცნობები რუკის შესადგენად მას უნდა აეღო ცნობილი სწავლულის იოჰან რეგიონონტანუსისაგან (გარდ. 1476 წ.), რომელიც, უნგრეთის მეფის მატიაშ ჰუნიადის მიწვევით, ერთხანს, უნგრეთის სამეფოს ბერძნულ ხელნაწერებზე მუშაობდა⁵.

ასე რომ, სწორედ იოჰან რეგიონონტანუსს უნდა ჰქონოდა გარკვეული ცნობები, რომლებიც ამიერკავკასიაში უნგრელთა წინაპრების ცხოვრებას შეეხებოდა, მაგრამ რატომ დაანერა ი. შონერმა მის მიერ შედგენილ რუკაზე საქართველოს შესაბამისად "კუმანიის სათათრეთი" ანუ "უძველესი უნგრეთი"?

როგორც სათანადო სამეცნიერო ლიტერატურიდანაა ცნობილი, ბალკანეთში დამკვიდრებული უნგრელების წინაპრები, მართალია, ძირითადად უგორული მოდგმის ტომები იყვნენ, მაგრამ "ახლად დაპყრობილ სამშობლოში" მათ სლავებს გარდა მრავლად დახედათ ადრე მისული თურქულენოვანი ჰუნების, ავარების, ბოლგარებისა და სხვა ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხთა ცალკეული ჯგუფები. აღნიშნულს გარდა, უნგრელთა წინაპრებმა თურქული გავლენა ჯერ კიდევ ბალკანეთში მისვლამდე განიცადეს. დასავლეთ ციმბირიდან გამოსული უნგრელთა წინაპრები, ონოგურ-მადიარები, V საუკუნიდან ბალკანეთში გადასვლამდე ჩრდილო კავკასიის, აზოვისა და შავი ზღვისპირა ტერიტორიებზე სწორედ ჰუნურ-თურქულ გარემოში ცხოვრობდნენ⁶. მკვლევრები იმაზეც მიუთითებენ, რომ თვით უნგრელთა შემადგენლობაში სხვადასხვა თურქული მოდგმის, მათ შორის სამი ხაზარულ-თურქული ტომიც შედიოდა⁷. ყოველივე აღნიშნულმა განაპირობა ის, რომ ბალკანეთში გადასვლამდე უნგრელთა წინაპრებს თურქიზაციის საკმაოდ ძლიერი პროცესი ჰქონდათ გავლილი და მეზობელ ხალხებისათვის ისინი, ისე როგორც მათი მონათესავე საბირები, თურქები (ჰუნები) იყვნენ. ი. შონერის წყარო ამიტომ უწოდებს მათ "თათრებს".

ახლა რაც შეეხება საკითხს, რატომ თვლიდა უნგრული ტრადიცია საქართველოს უნგრელთა წინაპრების ერთ-ერთ სამშობლოდ, რა საფუძველი არსებობდა ასეთი თვალსაზრისისათვის, იყო საქართველოს ან, საერთოდ, ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე ჰუნურ-უნგრული დასახლება?

ი. შონერის მსოფლიო რუკაზე საქართველოს უნგრეთად მიჩნევა ლ. ტარდიმ ასე ახსნა: წარწერის ავტორს, - წერს იგი, - ალბათ ეგონა, რომ როცა უნგრელებმა კავკასიაზე გაიარეს, იქ დააარსეს თავიანთი სამშობლო, რომელიც შემდეგ გაურკვეველი მიზეზით დატოვეს⁸. ლ. ტარდისავე სიტყვით, უფრო გვიან, 1527 წელს, ი. შონერის რუკის საფუძველზე ძველი უნგრეთი ისევ შავი და კასპიის ზღვებს შორის მოათავსა ცნობილმა ინგლისელმა კომერსანტმა და გეოგრაფმა რობერტ ტორნიმ. ამ რუკაზეც არის წარწერა - "საქართველო ანუ ძველი უნგრეთი"⁹.

ლ. ტარდის თანახმად, ძლიერი დამპყრობლების - მონღოლების შესახებ ცნობამ როცა უნგრეთს მიაღწია, უნგრეთის მეფემ ბელა IV-მ ამ ახალი მტრის ვინაობის დასადგენად 1232 წელს აზიაში მისია გამოგზავნა. მისიას ევალებოდა აზიაში დარჩენილი უნგრელი ტომების მოძებნა და მათი შემწეობით მონღოლებზე ცნობების შეკრება. როგორც ლ. ტარდი წერს, ამ მისიის წევრი ოტო "უნგრელთა ტომებს უნგრო-სავიარამებს შეხვდა ალანების მეზობლად, სახელდობრ კავკასიის სამხრეთით". 1235 წელს, იმავე ბელა IV-ის დევალეობით, მისია იულიანე მონაზონის ხელმძღვანელობით კვლავ იმყოფებოდა კავკასიაში. ამ დროს ისინი, - დასძენს ლ. ტარდი,

– მართალია, "შიდა საქართველოში მაინც ვერ მოხვდნენ", მაგრამ მთავარი ისაა, სწორედ მონღოლთა ბატონობის ხანაში რომ ჩაეყარა საფუძველი ქართველთა და უნგრელთა ურთიერთობას¹⁰.

აღმოსავლეთში დარჩენილი თანამოძმეებისადმი ინტერესი, როგორც ვნახეთ, უნგრეთში მონღოლთა ბატონობის შემდგომ ხანაშიც დიდი იყო. პიპოტეზა უნგრელების წინარე სამშობლოდ ამიერკავკასიის მიჩნევის შესახებ, – წერს ლ. ტარდი, – არა მარტო იმ ეპოქის რუკებზეა ასახული, არამედ არსებობს რამდენიმე წერილობითი წყარო, რომელიც აგრეთვე გადაკერით მიგვანიშნებს ამაზე. ლ. ტარდის სიტყვით, ასეთი აზრი გამომდინარეობს ჰანს ლოვენკლაუს ნაშრომიდან. ლოვენკლაუს შეხედულება ასეთი იყო: "როცა იუგრებმა თავიანთი სამშობლო – იუგრი მიატოვეს, ისინი ჯერ დამკვიდრდნენ მეოტიის ჭაობთან ახლოს, შემდეგ იქიდან გადინაცვლეს ხაზართა მიწაზე, მივიდნენ შავ ზღვამდე, იქ რამდენიმე ხანს იცხოვრეს; ბოლოს ხალხის ერთმა ნაწილმა გზა გაიკაფა დუნაიმდე, სახელდობრ პანონიამდე, რომელიც ახლანდელი უნგრეთია, მეორე ნაწილი კი გადავიდა იბერიასა და სომხეთში და საბოლოოდ სპარსეთის ტერიტორიაზე დამკვიდრდა"¹¹.

ამიერკავკასიაში დასახლებულ თავიანთ თანამოძმეებად უნგრეთში დიდხანს ე. წ. სავარდები მიაჩნდათ. უნგრელმა ისტორიკოსებმა, – წერს ლ. ტარდი, – დაადგინეს, რომ ამიერკავკასიაში დამკვიდრების შემდეგ სავარდებმა კონტაქტი დაამყარეს უნგრელებთან, რომლებმაც ჯერ კიდევ 950 წელს მათ ელჩები გაუგზავნეს... ეს კავშირი დიდხანს არ შემწყდარა, რადგან XI ს-ის უნგრელ მემკვიდრეებს, როგორც ჩანს, მათ შესახებ ბევრი რამ სცოდნია. ლ. ტარდისავე მითითებით, ასევე დაახლოებით სარწმუნოა ის, რომ XIII საუკუნეში უნგრელ მისიონერებს ეს ხალხი დახვდათ კავკასიონის გადაღმა¹². 1253 წელს ნახიჩევანში რუბრუკისი შეხვდა უნგრელ დომინიკანელ მონაზონს, რომელიც თბილისისაკენ მიემართებოდა. ნახიჩევანიდან თბილისისაკენ მიმავალი გზა კი გადიოდა უნგრელი სავარდების ძველ ტერიტორიაზე. XIV ს-ის დასაწყისშიც არსებობდა არაპირდაპირი კონტაქტები ევროპაში ემიგრირებულ უნგრელებსა და საქართველოში დარჩენილ უნგრელებს შორის¹³.

ამრიგად, ძველ რუკებზე საქართველოს უნგრეთად მიჩნევას, ლ. ტარდის თანახმად, მართალია, გარკვეული გაუგებრობა ედო საფუძვლად, მაგრამ ნახიჩევანიდან თბილისისაკენ მიმავალ გზაზე – აღმოსავლეთ საქართველოში მას სადღაც მაინც ეგულება უნგრელთა მონათესავე სავარდების საცხოვრისი, რაც, მისი აზრით, უნგრეთის მეფის ბელა IV-ის მიერ გამოგზავნილი მისიების წევრთა ცნობებით მტკიცდება. ამასთან ერთად, უნგრელ ისტორიკოსთა ცნობით, დაახლოებით 950 წელს ამიერკავკასიაში მცხოვრებ სავარდებთან ელჩები გააგზავნეს მათმა უნგრელმა თანამოძმეებმა, მაგრამ, კერძოდ, ვინ იყვნენ ეს სავარდები, როდის უნდა გადმოსულიყვნენ ისინი ამიერკავკასიაში, ნახიჩევანიდან თბილისისაკენ მიმავალ გზაზე, სად უნდა ლოკალიზდებოდეს სავარდების საცხოვრებელი ადგილი, – ლ. ტარდი არა წერს.

სათანადო საისტორიო წყაროთა გაანალიზების შემდეგ ამიერკავკასიაში სავარდების საცხოვრისის გაურკვევლობის შესახებ მიუთითა 1994 წელს უნგრეთ-საქართველოს ძველი ურთიერთობისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიაში რ. ხუციშვილმა¹⁴. "მიუხედავად ზემოაღნიშნული მონაცემებისა, - წერს იგი, - დღემდე არ ხერხდება კავკასიაში დარჩენილ (მცხოვრებ) უნგრელთა მიკვლევა, მათი საცხოვრებელი ადგილის დადგენა. ჯერ კიდევ მრავალი დოკუმენტისა თუ სხვა სახის მასალის გამოვლენა-გაცნობაა საჭირო, რათა მეცნიერულად იქნას შესწავლილი უნგრულ-კავკასიური პრობლემის ეს საინტერესო პერიოდი".

დასავლეთ ციმბირიდან გამოსული უნგრელთა წინაპრები ბალკანეთში დასახლებამდე გარკვეულ ხანს ჩრდილო კავკასიისა და აზოვის (მეოტიდის) ზღვის მიმდებარე ველებზე რომ ცხოვრობდნენ, ეს საყოველთაოდ აცნობილი. მაგრამ ანგარიშგასწავლია უნგრულ საისტორიო ტრადიციაში შემონახული ცოდნაც, რომლის თანახმად, უნგრელთა წინაპრებიდან ჩამოცილებული მათი თანამოძმეები სადღაც ამიერკავკასიაშიც რომ იმყოფებოდნენ. ზემომოტანილი მასალა უნგრეთის სამეფო კარის ისტორიკოსებსა და ამ საკითხით დაინტერესებულ სამეფო მოხელეებს, მართლაც, აძლევდა საფუძველს სამეფო კარზე საუბრისას საქართველო თუ არა, ამიერკავკასიის რაღაც ნაწილი თავიანთ ერთ-ერთ წინარე სამშობლოდ მიეჩნიათ.

ამიერკავკასიაში სავარდების ყოფნის საკითხით ჯერ კიდევ ნ. მარი დაინტერესდა. ნ. მარის თანახმად, წყაროებში დაფიქსირებულ "sev-ordi-q"-ს არავითარი კავშირი არა აქვს უცხო ეთნიკური ჯგუფის არსებობასთან ამიერკავკასიაში. sev-ordi-q, - დასძენს იგი, - "შავ ბავშვებს" ("чёрные дети") ნიშნავს და იგი სომხურად სევანის ტბის ხალხური ეტიმოლოგიაა, რომელიც გამოყენებული აქვთ ძველ სომეხ ისტორიკოსებს: იოანე კათალიკოსსა და ასოლიკს. მათთან sev-ordi-q მდ. არაქსის დასავლეთით, მდ. მტკვარსა და არცახის პროვინციას შორის მდებარე სიღ-ის ოლქს აღნიშნავს. ნ. მარის აზრით, სწორედ სომხურმა ხალხურმა ეტიმოლოგიამ მიაღწია კონსტანტინე პორფიროგენეტამდე (გარდ. 959 წ.) და მის თხზულებაში აისახა Σαβειοί-ს ფორმით¹⁵.

რამდენად მისაღებია ნ. მარის ზემომოტანილი თვალსაზრისი, ამის შესახებ ქვემოთ მექნება საუბარი, მანამდე კი ვნახოთ, რა ცნობებია საისტორიო წყაროებში ამიერკავკასიაში არსებულ "ჰუნთა ქვეყანაზე" და რა აზრისანი არიან მკვლევრები მისი ლოკალიზაციის შესახებ.

დასმული საკითხების კვლევა შუასაუკუნეების უნგრეთში შექმნილი საისტორიო ნაწარმოებით უნდა დავიწყო. 1992 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ჟურნალში ("მაცნე" ისტორიის... სერია, 2) რ. ხუციშვილმა გამოაქვეყნა მის მიერ უნგრულიდან ნათარგმნი, შიმონ კეზაის მიერ დაახლ. 1283 წელს შედგენილი "ჰუნების ისტორია". ეს თხზულება კეზაის სხვადასხვა საისტორიო წყაროზე დაყრდნობით აქვს შედგენილი, უნგრელთა წინაპრების ისტორიის გადმოცემისას კი ძირითადად იმ ხანად უნგრეთში არსებულ საისტორიო ტრადიციას ეყრდნობა.

შ. კეზაი ცდილობს თავისი ხალხის წარმოშობა ბიბლიურ ტრადიციას დაუკავშიროს. მან იცის, უნგრელთა თავდაპირველი სამშობლო სკვითეთი (სადაც მდ. იტილი – ვოლგა მიედინება) რომ იყო; იცის სკვითეთში მოსახლე ხალხების ბუნება, ჩვევები და ფერი; მაღიართა მონათესავენი რომ არიან ბაშკირები, მოგორები (ალბათ, უგორები – ვ. გ.) და სხვანი. შ. კეზაის თანახმად, სკვითეთზე უფრო ადრე უნგრელთა სამშობლო "სპარსეთის მხარე" იყო, საიდანაც გადასახლდნენ უნგრელთა წინაპრები – მენროტის უფროსი ძეები ჰუნორი და მაღიარი ჯერ ჩრდილო კავკასიაში, შემდეგ მეოტიდის (აზოვის) ზღვის მიმდებარე ველებზე, იქიდან კი პანონიაში. თუმცაო, ჰუნორისა და მაღიარის მომდევნო და-ძმათა შთამომავლები ისევ ცხოვრობენ "სპარსეთის მხარეში"-ო. შ. კეზაის "ჰუნების ისტორიიდან" არანაკლებ საინტერესოა ის, რომ უნგრული საისტორიო ტრადიცია ცდილობს თავიანთი წარმომავლობა აღანებს (ოსებს) დაუკავშიროს. უნგრეთში გადასახლებული მაღიარები დედით აღანების შთამომავლებად გამოჰყავს¹⁶. აღნიშნულიდან გამომდინარე, სხვა დატვირთვას იძენს ის გარემოება, – სევანები ოსებს "მუსავ" (ნ. ვოლკოვას თანახმად, ეს იგივე "самы" – ე. ი. საბირი არის) რომ ეძახიან¹⁷.

შ. კეზაის ზემომოტანილ ცნობას "სპარსეთის მხარეში" მაღიართა წინაპრების ერთი ნაწილის ცხოვრების შესახებ, მხარს უჭერს ბიზანტიელ ავტორთა ცნობები. ბიზანტიელი ქრონისტის თეოფანე ჟამთააღმწერლის (გარდ. 818 წ.) ცნობით, ირანის წინააღმდეგ პირველი ლაშქრობისას ბიზანტიის იმპერატორმა ჰერაკლემ როცა გაიგო, ირანის შაჰი ხოსრო II (591 – 628 წწ.) ქ. განძაკში იმყოფებოდა, გაემართა მის წინააღმდეგ. ხოსრო II გაიქცა, ჰერაკლემ კი აიღო ეს ქალაქი, დაანგრია იქ არსებული ცეცხლის ტაძარი და ამის შემდეგ მკაცრი და გაუსაძლისი ცივი ზამთარი ალბანეთში გაატარა. 623 წელს დაწყებული ახალი სამხედრო კამპანიისას, რამდენიმე ბრძოლის შემდეგ, როცა ხოსრო II-ის სარდლები შაჰვარაზი და შაჰინი გაერთიანდნენ, ჰერაკლე წავიდა "ჰუნთა ქვეყანაში" გაუვალი, უსწორმასწორო და რთული გზით. ჰერაკლეს ამ ლაშქრობაში, თეოფანეს ცნობით, იბერები, ლაზები და აბაზგები მონაწილეობდნენ და შეშინებული ლაზები და აბაზგები ჩამოცილდნენ ჰერაკლეს ლაშქარს¹⁸.

როგორც ვხედავთ, თეოფანეს ცნობიდან არა ჩანს 623/624 წლების ზამთარი სად გაატარა ჰერაკლემ და შესაბამისად გაურკვეველია, სად იყო "ჰუნთა ქვეყანა". აღნიშნულმა განაპირობა თეოფანესეული "ჰუნთა ქვეყნის" ლოკალიზაციის საკითხზე მკვლევართა სრულიად განსხვავებული მოსაზრებები. 1894 წელს გერმანელმა მეცნიერმა ე. გერლანდმა იმპერატორ ჰერაკლეს ირანში ლაშქრობისადმი მიძღვნილ გამოკვლევაში "ჰუნთა ქვეყანა" ჩრდილო კავკასიაში არსებულ საბირთა გაერთიანებად ჩათვალია¹⁹. 1915 წელს "ჰუნთა ქვეყნის" ლოკალიზაციის საკითხს ცნობილი ბიზანტინოლოგი ი. კულაკოვსკი "ბიზანტიის ისტორიის" III ტომში შეეხო. მისი მტკიცებით, ქ. განძაკის ალების შემდეგ, რადგან ზამთარი დგებოდა, ჰერაკლე გამოსაზამთრებლად ირანის ქვეშევრდომი ალბანეთისაკენ გაემართა. ალბანეთში აიღო ქ. ბარდა და მდ. მტკერის შენაკად ტერტერას ქვემო დინებასთან დაბანაკდა. აქ შეუერთდა მას იბერების, ლაზებისა და

აბაზგების დამხმარე ძალები. უტის ოლქში – გარდმანის პროვინციაში მყოფმა პერაკლემ, როგორც ი. კულაკოვსკი წერს, მართალია, ირანელი სარდალი შაჰინი დაამარცხა, მაგრამ გაიგო თუ არა შაჰვარაზისა და შაჰინის არმიების გაერთიანების ამბავი, უკან დახევისას "ჰუნთა ქვეყანაში" მოხვდა. ი. კულაკოვსკის მტკიცებით, "ჰუნთა ქვეყანა" უტის ოლქის ჩრდილოეთით მდებარე საკაშენე იყო. ის ადგილი, სადაც პერაკლე შევიდა, ყოელად დაუშვებელია კავკასიის მთებს იქით ვიგულისხმოდ, როგორც ეს ე. გერლანდმა და ი. მარკვარტმა იფარაუდეს, – დასძენს ი. კულაკოვსკი²⁰.

მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, უტის ოლქის ჩრდილო-დასავლეთით, სტრაბონისეულ საკაშენეში უცხო ეთნიკური ტომების – სკეიტების ან საკების შთამომავალთა ცხოვრების შესახებ მიუთითა "ალბანეთის ისტორიის ნარკვევებში" კ. ტრევერმა (სტრაბონის ცნობით, ეს სახელიც ამიტომ ეწოდა აღნიშნულ ტერიტორიას²¹), მაგრამ ალბანეთის ტერიტორიაზე იმპერატორ პერაკლეს შესვლასთან დაკავშირებით იქ "ჰუნთა ქვეყნის" არსებობის შესახებ იგი არაფერს არ წერს²². ასევე, ნ. ლომოურმა სპეციალურ გამოკვლევაში, როცა "ირაკლი კეისრის" ირანსა და საქართველოში ლაშქრობები განიხილა, მიუთითა 623 – 624 წლების ზამთარი პერაკლემ ალბანეთში რომ გაატარა, მაგრამ "ჰუნთა ქვეყნის" საკითხით არც ის დაინტერესებულა²³. აკად. ი. მანანდიანის მტკიცებით კი თეოფანეს ტექსტში შეცდომაა და თსუი-ს ნაცვლად უნდა იყოს Σούσ, სომხეთის ოლქი სივნეთი²⁴. მანანდიანის ეს თვალსაზრისი გაიზიარა მ. არტამონოვმა²⁵. ი. მანანდიანის მოსაზრება იმის შესახებ, თითქოს თეოფანეს ტექსტში "ჰუნთა ქვეყნის" ნაცვლად "სივნეთი" უნდა იყოს, სამართლიანად უარყო რუსმა მკვლევარმა ი. ჩიჩუროვმა.

მანანდიანის თვალსაზრისი, – წერს იგი, – წინააღმდეგობრივია. "ქრონოგრაფის" ბერძნულ ტექსტში ი. მანანდიანის მიერ შემოთავაზებული შესწორება, თითქოს, ტექსტში თსუი-ს ნაცვლად უნდა იყოს Σούს, არ არის გამონეული ხელნაწერის დამახინჯებით. "ქრონოგრაფის" ყველა ხელნაწერში "ισουα" იკითხება. ავტორის ტექსტის უცვლელობას მხარს უჭერს XI ს. ბოლოს კონსტანტინოპოლში პაპის ბიბლიოთეკარის ანასტასიოსის მიერ შესრულებული "ქრონოგრაფის" ლათინური თარგმანი. ბერძნული დედნის შესაბამის ადგილას ანასტასიოსის ლათინურ თარგმანში არის "in regionem huiusmodi". ი. ჩიჩუროვი იქვე დასძენს, რომ აქ საქმე ეხება არა ტექსტის უზუსტობას, არამედ თეოფანეს ცნობის შესაძლო უზუსტობას. თეოფანე თავის "ქრონოგრაფში" არსად არ ახსენებს არც სივნეთს და არც სივნელებს. ამის შემდეგ ი. ჩიჩუროვი აანალიზებს როგორც თეოფანეს ცნობას, ისე პერაკლეს საომარ მოქმედებათა არეალს და ასკენის – "ჰუნთა ქვეყანა" – სადაც ბიზანტიელთა არმია უკანდახევისას მივიდა, – თურქთა დასავლეთი კავანატის ტერიტორია იყო²⁶.

თეოფანე ჟამთააღმწერელთან მოხსენიებული "ჰუნთა ქვეყნის" ლოკალიზაცია ამიერკავკასიიდან შორს, თურქთა დასავლეთი კავანატის ტერიტორიაზე, გაუმართლებლად მეჩვენება. 1991 წელს "ჰონთა" ეთნიკური კუთვნილებისა და "ჰონთა ქვეყნის" ლოკალიზაციის საკითხს სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა ვახტანგ ითონიშვილმა. მანაც "ჰონთა ქვეყანად",

ისე როგორც ე. გერლანდმა, დერბენდის ჩრდილოეთით მდებარე საბირთა გაერთიანება მიიჩნია²⁷.

თეოფანე ჟამთააღმწერლის მიერ დასახელებული "ჰუნთა ქვეყნის" ლოკალიზაციის საქმეში, ვფიქრობ, მოვსეს ხორენაცისა და მოვსეს კალანკატვაციის ცნობები უნდა დაგვეხმაროს. ხორენაცის თანახმად, სომეხმა სწაველულმა მესროპ მამტოცმა (გარდ. 440 წ.), როცა შეიტყო, რომ ბალასაკანის მხარეში მოკალათებულიყვნენ ბოროტების ძველი მასწავლებლები, "გაემართა იქითკენ და მოაქცია მრავალი მათგანი, ხოლო თითოთოროლა ურჩი განდევნა ჰუნთა საბრძანებელში"²⁸.

სად იყო "ჰუნთა საბრძანებელი", სადაც მესროპმა ბალასაკანიდან ურჩი ურწმუნონი განდევნა?

ბალასაკანი რადგან მდ. არაქსსა და არცახის ოლქს შორის მდებარე სივნიეთის ტერიტორიაა²⁹, ხორენაცის მიერ დასახელებული "ჰუნთა საბრძანებელი" სადაც მის მახლობლად უნდა ყოფილიყო. ხორენაცის ცნობის "ჰუნთა საბრძანებელში" სტრაბონისეული საკაშენე უნდა იგულისხმებოდეს. რაც შეეხება მოვსეს კალანკატვაციის ცნობებს, მათგან ირკვევა, რომ ირანიდან გამოსაზამთრებლად გამობრუნებული ჰერაკლე მივიდა ალბანეთში და უტის ოლქში, მდ. ტერტერას ხეობაში (ტერტერას დასავლეთით მდებარეობდა ძველი სტრაბონისეული საკაშენე) გაჩერდა, მაგრამ ხოსროს სარდლებმა აიძულეს იქაურობა დაეტოვებინა და სივნიეთზე გავლით იმპერიაში დაბრუნებულიყო³⁰.

ირანის წინააღმდეგ იმპერატორ ჰერაკლეს პირველი ომის დროინდელი სამხედრო კამპანიათა ანალიზიდან გამომდინარე, ასეთი სურათი წამოგვიდგება: 622 წელს ჰერაკლემ აიღო ქ. განძაკი, იმავე წლის შემოდგომაზე გამოემართა კავკასიისაკენ და 622 – 623 წლების ზამთარი ალბანეთში გაატარა (ამ დროს შეუერთდნენ მას იბერთა, ლაზთა და აბაზგთა დამხმარე ძალები). 623 წლის სამხედრო კამპანიის დროს ჰერაკლემ ირანზე შეტევა ველარ განახორციელა და ბიზანტიის აღმოსავლეთის პროვინციებში იმყოფებოდა, შემდეგ თავისი ლაშქრით ისევ ალბანეთში, უტის ოლქის გარდმანის პროვინციაში ჩანს და მის ქართლში შესვლას ხოსროს სარდლებმა შეუშალეს ხელი. ამიტომ იძულებული გახდა გარდმანიდან უფრო აღმოსავლეთით საკაშენეში (თეოფანე ჟამთააღმწერლის "ჰუნთა ქვეყანა") შესულიყო, 624 წელს იქიდან სივნიეთზე გავლით ბიზანტიაში დაბრუნებულიყო.

აღნიშნული დროისათვის საკაშენესა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე, როგორც ჩანს, ჰუნ საბირთა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი და კომპაქტური დასახლება არსებობდა. საქმე ისაა, რომ 558 წელს ჩრდილო კავკასიაში მოსული ახალი დამპყრობლების – ავარების დანოლით საბირების ნაწილი იძულებული გახდა ამიერკავკასიაში გადმოსახლებულიყო³¹, რაც დაფიქსირებულია VI ს. ბიზანტიელი ავტორის მენანდრე პროტიქტორის თხზულებაში. მისი ცნობით, როცა ბიზანტიელთა სარდლებმა კურსმა და თეოდორემ გაიგეს, რომ ალბანეთიდან მათი გამოსვლისთანავე, საბირები რომაელთა ბატონობიდან გამოსულიყვნენ, ისინი 576 წელს ხელახლა შევიდნენ ალბანეთში და აიძულეს საბირები და ალევანები გადასახლებულიყ-

ენენ მდ. მტკვრის მარჯვენა მხარეზე და კელავ რომაელთა ქვეშევრდომობაში დარჩენილიყვნენ³². ეს ტერიტორია მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე იყო ძველი საკაშენე, ამჟერად, VI საუკუნისათვის იქ პუნი საბირების ძალით ჩასახლების გამო - "პუნთა ქვეყანა".

ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით მენანდრეს კიდევ ერთმა ცნობამ მიიქცია ჩემი ყურადღება. იმპერატორ ტიბერიუსის (578 - 582 წწ.) დროს, ნერს იგი, რომელი სარდლები შევიდნენ ალბანეთში, აიყვანეს მძევლები საბირებიდან და ასევე სხვა ხალხებიდან და დაბრუნდნენ ბიზანტიაში. მაშინ ჩავიდნენ რომაელებთან ელჩები ალანებიდან და საბირებიდან. იმპერატორმა ისინი გულთბილად მიიღო და უთხრა, რომ თუ ისინი ბიზანტიელთა მხარეზე გადავიდოდნენ, ირანელებზე ორჯერ მეტს გადაუხდიდნენ. ბარბაროსებს ისე გაეხარდათ, ნათქვამი ღვთის წყალობად მიიჩნიეს და რომაელთა ქვეშევრდომები გახდნენ. მათ იმპერატორს ამცნეს, რომ ცოტა ხნის წინ აჯანყდა ავირი, მათ არაფრად ჩააგდეს თავიანთი მძევლები და ირანელთა მხარეზე გადავიდნენ. იმპერატორმა ელჩებს განუცხადა, ვინც ნებით დამორჩილდებოდა, მათ წყალობას არ მოაკლებდა, ვინც ამას არ მოისურვებდა, ძალით დაიმორჩილებდა³³.

მენანდრეს თხზულებიდან ზემომოტანილ ფრაგმენტში, რადგან ბიზანტიელი სარდლების მიერ ალბანეთში ისევ მძევლების აყვანაზეა საუბარი, მენანდრე, როგორც ჩანს, ისევ წინა ცნობას იმეორებს. რაც შეეხება ელჩობას, ვფიქრობ, საბირებისა და ალანების ელჩები კონსტანტინოპოლში ჩრდილო კავკასიიდან უნდა ყოფილიყვნენ ჩასულნი და ბიზანტია მათთან კეთილმეზობლურ ურთიერთობას აპირებდა, უნდოდა საომარი მოქმედებებისას ისინი ირანელთა მხარეზე არ გადასულიყვნენ. რაც შეეხება მათ მიერ მიტანილ ცნობას "ავირთა აჯანყების" შესახებ, რადგან აქ ისევ მძევლებზეა საუბარი, მენანდრეს ამ ფრაგმენტში მოთხრობილი ამბავი ისევ ალბანეთში მყოფ საბირებს უნდა ეხებოდეს - ისინი აუჯანყდნენ ბიზანტიელებს და ირანელთა მხარეზე გადავიდნენ. ნათქვამში რომ დავრწმუნდეთ (ე. ი. "ავირ"-ში ისევ საბირები რომ იგულისხმებიან), მენანდრეს ამ ცნობას ქვემოთ შედარებით ვრცლად შევხებით.

რუსმა მკვლევარმა ა. გადლომ "ავირ"-ში ქართლი იგულისხმა და დაასკვნა: როგორც ჩანს, იმპერატორმა ალანებსა და საბირებს დაავალა გადმოსულიყვნენ ამიერკავკასიაში, რათა აჯანყებული საქართველო ისევ იმპერიის სიტყვაში დაებრუნებინათ³⁴.

"ავირ"-ს ქართლთან ("ივერ", "იბერ"-თან), რომ საერთო არაფერი ჰქონდა, ეს აშკარა იყო, ამიტომ 1981 წელს, ა. გადლოს მონოგრაფიის რეცენზირებისას, როცა მენანდრეს ზემომოტანილ ცნობას შევეხე, აღვნიშნე: VI ს. 70-იან წლების ქართლის პოლიტიკურ ვითარებას თუ გავითვალისწინებთ, არ შეიძლება "ავირ" ქართლად მივიჩნიოთ. მართალია, ქართლი იმ ხანად, მართლაც, აჯანყებული იყო, მაგრამ არა ბიზანტიის, არამედ ირანელთა წინააღმდეგ, და "ავირ"-ში მაინცდამაინც თუ ქართლი იგულისხმება, მაშინ ცდება მენანდრე, რადგან ამ აჯანყებას ბიზანტიელთა წინააღმდეგ მიმართულად მიიჩნევს³⁵.

იმ ხანად, როგორც ვნახეთ, ჩემთვის უცნობი იყო, რა უნდა მეგულისხმა „ავირ“-ში. რამდენიმე ხნის შემდეგ ჩემი ყურადღება მიიქცია ირანელი ისტორიკოსის რაშიდ ად-დინის (გარდ. 1318 წ.) ერთმა ცნობამ. იგი მონღოლთა მიერ ყივჩაყთა ველის, ბოლგარების, რუსების, ალანებისა და სხვა ხალხების დაპყრობის ამბავის გადმოცემისას, აღნიშნავს: როცა გუიუქ და მენგუ ხანებმა ზამთარში 1240 წლის გაზაფხულის ლაშქრობები დანიშნეს, მათ ბუკდაის დაავალეს წასულიყო თიმურ-კახალკაში (Тимур-кахалка), რათა ოლქი „ავირ“-ი („Авир“) დაეკავებინა³⁶.

რაშიდ ად-დინის თხზულების რუსულ ენაზე გამოცემელთა განმარტებით, „თიმურ კახალკა“ იგივე დარუბანდის კარია („რკინის კარი“ – „Железные ворота“) და იქ გაგზავნილ მონღოლთა სარდალს დაეველა „ავირ“ ოლქის დაპყრობა. დარუბანდის კარის ჩრდილოეთით, კასპიის ზღვის დასავლეთით გაშლილ ველებზე VI ს. დამდეგიდან სწორედ ჰუნი საბირების გაერთიანება არსებობდა. ჩანს, „ავირ“-ის სახელით საბირთა ყოფილი გაერთიანების ტერიტორია იწოდებოდა. საბირთა გაერთიანება, როგორც ცნობილია, ჩრდილო კავკასიაში ხაზართა კაგანატის შექმნის შემდეგაც განაგრძობდა არსებობას და ხაზართა კაგანის იოსების წერილში – მის ქვეშევრდმთა შორის დასახელებული ხალხი „ავიიორ“-ი³⁸ იგივე „ავირ“-ი საბირი რომაა, ეს, ვფიქრობ, საეჭვო არ უნდა იყოს.

თუ ზემომოტანილ მასალას გავითვალისწინებთ, მაშინ მენანდრეს მიერ დასახელებული – ბიზანტიელთა წინააღმდეგ აჯანყებული ხალხი „ავირ“-ი, თანამედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მცხოვრები ჰუნი საბირები უნდა ყოფილიყვნენ. ასეთ მოსაზრებას მხარს უჭერს მენანდრესაცე ცნობა 576 წელს ბიზანტიელი სარდლების მიერ საბირების („აზერბაიჯანის ისტორიის“ ავტორთა თანახმად, ესენი ხაზარები იყვნენ³⁹) ისევ ბიზანტიელთა მფლობელობაში მყოფ ტერიტორიაზე მდ. მტკვრის მანჯვენა ნაპირზე გადასახლების შესახებ. შესაძლოა, 576 წელს ბიზანტიის წინააღმდეგ აჯანყებული საბირები ისევ ჩრდილო კავკასიაში აპირებდნენ დაბრუნებას, მაგრამ ბიზანტიელმა სარდლებმა მათ ამის საშუალება არ მისცეს. რაც შეეხება იმას, ალბანეთის ტერიტორიაზე ჩასახლებულ ჰუნებს მენანდრე ორი სახელით – საბირებად და ავირ-ად რომ იხსენიებს, სავარაუდოა, აღნიშნული ეპიზოდების გადმოცემისას მან სხვადასხვა წყაროთი ისარგებლა და ერთი ხალხის ორი სახელით მოხსენიება შეუმჩნეველი დარჩა. ან შესაძლოა, „ავირ“-ი საბირთა გაერთიანებაში შემავალი ცალკე ტომი იყო.

ალბანეთში „ჰუნთა ქვეყნის“ არსებობის საკითხი, რა თქმა უნდა, მხედველობიდან არ გამორჩებოდათ აზერბაიჯანელ მკვლევრებს. ი. ჯაფაროვის თანახმად, მას შემდეგ, რაც 558 წელს ჩრდილო კავკასიაში მოსულმა ავარებმა საბირების გაერთიანება გაანადგურეს, საბირთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ამიერკავკასიაში გადმოსახლდა და ხოსრო I-მა ისინი ალბანეთში, მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე დაასახლა⁴⁰. 576 წელს კი ისინი, ალანებთან ერთად, კურსმა და თეოდორემ აიძულეს მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე გადასახლებულიყვნენ, მენანდრეს სიტყვით, ისევ „რომაელთა მიწაზე დარჩენილიყვნენ“.

რაც შეეხება ალბანეთში მცხოვრებ საბირთა შემდგომ ბედს, ი. ჯაფაროვის თანახმად, ვიცით კონსტანტინოპოლში საბირთა ელჩობის ამბავი. მტკერის მარჯვნივ დასახლებული საბირებისა და ალანების შემდგომი ისტორია უცნობია. შეიძლება ისინი კვლავ ხოსროს მხარეზე გადავიდნენ, რადგან 578 წელს ხოსრო I-ის მესოპოტამიაში ლაშქრობისას, მის ლაშქარში საბირებიც იმყოფებოდნენ. ყოველივე აღნიშნულიდან გამომდინარე, — დასძენს ი. ჯაფაროვი, — სრულიად შესაძლებლად მეჩვენება, რომ სწორედ საბირთა ეს ნაწილი იხსენიებოდეს სომხურ წყაროებში „სევორდიკ“-ის (რაც ხალხური ეტიმოლოგიით ნიშნავს „შავ ვაჟებს“ — „ყუფანე ხანა“), ხოლო არაბულში „საეურდია“-ს („სიაეურდია“-ს) სახელით. არაბი ავტორის ბალაზურის ცნობით, VIII ს. შუახანებში სავარდებს დაუნგრეულია ძველი, აყვავებული ქალაქი შამქორი. ბალაზურისავე თანახმად, ეს იყო ხალხი, რომელიც შესდგა სხვადასხვა მხრიდან მოსულთაგან, შემდეგ გაძლიერდა და თვითნებურად იქცეოდა⁴¹. 576 წელს მდ. მტკერის მარჯვნივ ჩასახლებული საბირები, რომ მართლაც, შემდგომი ხანის სავარდები არიან, ი. ჯაფაროვის მტკიცებით, ამას მოწმობს ის, რომ საბირები ჩასახლებული უნდა ყოფილიყვნენ სწორედ ისტორიული უტის ოლქის ტერიტორიაზე აღსტაფასა და შამქორს (რომელიც 150 წლის შემდეგ დანგრეული იქნა სავარდების მიერ) რაიონში⁴².

მდ. მტკერის მარჯვენა ნაპირზე — ძველი საკაშენეს ტერიტორიაზე (ასევე მის მიმდებარე მიწებზე), მართლაც, რომ იყო ჰუნი საბირების ქვეყანა (უფრო გვიანდელი სავარდების სამყოფელი), ეს, ვფიქრობ, ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. თუ ცნობილ რუს აღმოსავლეთმცოდნეს ვ. მინორსკის დავუჯერებთ, ამიერკავკასიაში თვით მადიარების (უნგრელების) წინაპრები გადმოსახლდნენ და ისინი VII ს. შუახანებში შამქორში — განჯის დასავლეთით სახლობდნენ. კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობით, — წერს იგი, — თურქთა (ასე უწოდებდნენ ბიზანტიელი ავტორები უნგრელებს) ძველი სახელი იყო „საბარტოი ასფალი“. სწორედ ეს ხალხია სომხური წყაროების „სევორდიკ“ — „შავი ვაჟები“. მათი დასახლების ცენტრი იყო ტაუსი (ახლანდელი ტაუზი — ვ. გ.) განჯასა და თბილისს შორის⁴³.

ახლა ისევ უნგრეთის სამეფო კარზე ჩამოყალიბებულ ტრადიციას გადავხედოთ. უნგრეთის მეფის ბელა IV-ის თანამედროვენი, თავიანთ თანამოძმეებს (ესენი იყვნენ საბირები, იგივე სევორდები), როგორც ვნახეთ, ნახიჩევანიდან თბილისისაკენ მიმავალ გზაზე ეძებდნენ. იმაზეც მივუთითებ, ალბანეთში — უტის ოლქში, მდ. მტკერის მარჯვენა მხარეს ბიზანტიელებმა ძალით რომ ჩაასახლეს ჰუნი საბირები. გამოდის, რომ უნგრელებს ამ საბირების შთამომავალნი და უფრო გვიან გადმოსული მადიართა ნაწილი ეგულებოდათ ამიერკავკასიაში. აღნიშნულთან ერთად, კონსტანტინე პორფიროგენეტის (გარდ. 959 წ.) მოღვაწეობის დროისათვის უნგრელები რადგან „აგზავნიდნენ წარმომადგენლებს და ნახულობდნენ“ თავიანთ თანამოძმეებს, ხოლო რომის პაპმა იოანე XXII-მ (1316 — 1334 წწ.) შეიტყო კავკასიაში დარჩენილი უნგრელების მიერ ქრისტიანული სარწმუნოების შენარჩუნების ამბავი⁴⁴, მაშინ ალბანეთის ტერიტორიაზე ჰუნი საბირების/სავარდების ცხოვრების ფაქტი ისტორიულ რეალობად უნდა მივიჩნი-

ოთ. ძველი ალბანეთის ისტორიული გეოგრაფიის მკვლევრის ფარიდა მამედოვას სიტყვით, VI ს. შუახანებში უტის ოლქის ერთ-ერთ პროვინციაში – საკაშენეში იქნა ჩასახლებული ჰუნი საბირების დიდი კომპაქტური მასა⁴⁶.

ამრიგად, ზემომოტანილი მასალიდან გამომდინარე, ძველ ალბანეთში – უტის ოლქის პროვინცია საკაშენე და მისი მიმდებარე ტერიტორია იყო თეოფანე ჟამთააღმწერლის მიერ იმპერატორ ჰერაკლეს აღმოსავლეთში ლაშქრობასთან დაკავშირებით დასახლებული „ჰუნთა ქვეყანა“. ალბანეთის ამ ტერიტორიამ ძველად საკების დასახლების გამო მიიღო სახელი საკაშენე, ხოლო ახ. წ. 576 წელს ამავე ტერიტორიაზე ჩრდილო კავკასიიდან ალბანეთში გადმოსახლებული უნგრელთა მონათესავე, უგორული წარმოშობის, მაგრამ გათურქებული ჰუნი საბირები ძალით დასახლეს ბიზანტიელებმა. საბირები, ისევე როგორც მათი მონათესავე მადიარების წინაპრები, ძველ ავტორებთან ჰუნებადაც იწოდებიან. ამიტომ არ ცდება თეოფანე, როცა მათ დასახლებას ალბანეთში „ჰუნთა ქვეყანას“ უწოდებს. VI ს. ბიზანტიელი ავტორის მენანდრე პროტიქტორის ცნობა 576 წელს მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე ბიზანტიელი სარდლების მიერ საბირების ჩასახლების შესახებ თეოფანეს ცნობის რეალურობის მაჩვენებელია. თეოფანე რომ არ ცდება და მის ტექსტში მართლა „ჰუნთა ქვეყანა“ ეწერა, ეს მისი თხზულების XI ს. ლათინური თარგმანიდან ჩანს. ლათინური ტექსტის თანახმადაც, 623 წელს უკანდახევისას იმპერატორი ჰერაკლე თავისი ლაშქრით „in regionem hannonum“ შევიდა. მეორე მხრივ, IX – X სს. სომეხი ავტორები იოანე დრასხანაკერტელი და ასოლიკი სწორედ უტის ოლქს მიიჩნევენ სეგორდების დასახლების ადგილად და, იოანე არაერთხელ მიუთითებს სეგორდელთა ავაზაკური ბუნების შესახებ, მათდამი აშკარად არაკეთილადაა განწყობილი. როგორც ჩანს, საბირთა ნაწილის ალბანეთში გადასახლების ფაქტი შემოინახა უნგრულმა ზეპირმა საისტორიო ტრადიციამ და აღმოსავლეთ ევროპაში (პანონიაში) დაკვიდრებული მადიარების შთამომავლები შუა საუკუნეებში თავიანთ თანამოძმეებს სამართლიანად ეძებდნენ ამიერკავკასიაში, თუმცა ცდებოდნენ, როცა საქართველოშიაჩნდათ თავიანთ ძველ სამშობლოდ.

უნგრელ მეცნიერთა ვარაუდით, ალბანეთში ჩასახლებულ საბირებს (თუ მადიარებს) ურთიერთობა არ გაუწყვეტიათ თავიანთ ძველ თანამოძმეებთან – დასავლურციმბირული წარმომავლობის მადიარებთან. მათი ასეთი სიახლოვე შემთხვევითი არ იყო. თვით საბირებიც უგორული (დასავლურ ციმბირული) მოდგმის ტომები იყვნენ, რომლებმაც ისეთი თურქიზაციის პროცესი განვლეს, რომ მეზობელი არათურქული წარმომავლობის ხალხები მათ, ისევე როგორც მადიარებს, თურქებს უწოდებდა. ორივე ხალხი ერთმანეთს თანამოძმეებად თვლიდა.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ ნ. მარის მტკიცება, თითქოს „sevordiq“ სევანის ტბის ხალხური სახელია (და ამ სიტყვას ალბანეთში ჰუნური დასახლებების არსებობასთან საერთო არაფერი აქვს) არ დასტურდება. როგორც ვნახეთ, თვით ნ. მარის მიერ მოხმობილი იოანე კათალიკოსისა და ასოლიკის ცნობებით უტის ოლქში სავარდები/სევერდები ცხოვ-

რობდნენ, რაც უტის ოლქში „ჰუნთა ქვეყნის“ არსებობის შესახებ მიუთითებს. მაღიარ-საბირებს, როგორც ჩანს, გარკვეული კონტაქტები უნდა ჰქონოდათ ქართველებთანაც. ივ. ჯავახიშვილის თანახმად, მათი ქართველთა მეზობლად ცხოვრების ერთ-ერთი დამადასტურებელი ნიშანი შეიძლება იყოს საქართველოში ციმბირული წარმოშობის ტარხუნის გავრცელება და საქართველოსა და უნგრეთში მისი ერთნაირი სახელწოდება⁴⁶. ასევე, ამ კონტაქტებზე უნდა მიუთითებდეს ქართულად და უნგრულად (ასევე ოსურად) ხიდის საერთო სახელი⁴⁷.

თავი VIII.

„აბხაზი“ ძველ არაბ და სომეხ ავტორთა თხზულებაში

შუა საუკუნეების არაბი და სომეხი ავტორები ტერმინ „აბხაზ“-ს სხვადასხვა შინაარსით ხმარობენ. თუ სომეხ ავტორებთან (სტეფანოს ტა-რონეცი, ვარდან დიდი) და არაბ ისტორიკოსთან – აბ-ტაბარისთან „აბ-ხაზ“-ი ეთნოსის გამომხატველია, IX – X სს. არაბი გეოგრაფები „აბხაზ“-ს ხან ქვეყნის, ხან კი ქალაქის აღმნიშვნელად იყენებენ. რაც მთავარია, დასახელებული ავტორები „აბხაზ“-ს, აფხაზთა განსახლების არეალიდან შორს, სხვადასხვა ადგილზე მიუთითებენ. ასე მაგალითად, არაბი მოგზაური და გეოგრაფი ალ-მუკადასი (გარდ. 1000 წ.) „აბხაზ“-ს რანის (ძველი ალბანეთის) ქალაქთა: ბაბ-ულ-აბვაბის (დერბენდი. - ვ. გ.), კაბალას და სხვათა გვერდით ასახელებს¹. იგი იქვე წერს: „აბხაზ ესაა აყვავებული ადგილი, ისე, როგორც ამ მხარის სხვა ქალაქები². ალ-მუკადასის ტექსტის გამომცემლის ნ. კარაულოვის შენიშვნით, ქ. აბხაზი ყუბის ახლოს, ან მის ადგილზე მდებარეობდა³.

„აბხაზ“-ის შესახებ სრულიად განსხვავებული ცნობა აქვს არაბ ისტორიკოსსა და მოგზაურს ალ-მასუდის (გარდ. 956 წ.). მისი ცნობით, მდინარე მტკვარი სათავეს იღებს ქართველთა სამეფოს ხაზარანის ქვეყანაში, მიედინება აბხაზის საზღვრებში და აღწევს სასაზღვრო ქალაქ ტიფლისს⁴. არაბი გეოგრაფი იბნ-ჰალკალი (X ს.) იმის მითითებისას რანის ქალაქებს შორის რა მანძილია, აღნიშნავს: შემახიიდან შირვანამდე სამი დღის გზაა, შირვანიდან – აბხაზამდე ორი დღისა, აბხაზიდან ჯასარ-სამურამდე 12 ფარსახია, ჯასარ-სამურიდან ბაბ-ულ-აბვაბამდე 20 ფარსახი⁵.

შავი ზღვის სამხრეთ და აღმოსავლეთ სანაპიროებზე მცხოვრები ხალხების სხვა ადგილზე მოხსენიების მხრივ ზემოდასახელებული ავტორები გამონაკლისი არ არიან. ასე მაგალითად, ფსევდო არიანე (V ს.) შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე მცხოვრებ პენიოხებს კასპიის ზღვისპირეთში მოიხსენიებს⁶. სწორედ აღნიშნულ პრობლემას მიუძღვნა სპეციალური გამოკვლევა აკად. ს. ერემიანმა. მან ეს საკითხი „ზოროასტრის ქააბას“ წარწერაში მოხსენიებულ ქვეყანა „მახელონიას“ ლოკალიზაციასთან დაკავში-

რებით გააანალიზა და დაასკვნა (სიზუსტისათვის ტექსტი რუსულ ენაზე მომაცეს): "...Рассмотренные нами сведения первоисточников показывают, что как на кавказском побережье Черноморья, так и на прикаспийском побережье с древнейших времен жили родственные между собою племена и народности: «сарматские» - черкесо-абхазские, лезгинские и мегрело-чанские племена и «скифские», т. е. скифо-иранские племена и народности, из которых наиболее значительными были массагеты, имевшие своё государство. Дошедшие до нас данные этнонимики показывают, что прикаспийское побережье являлось зоной смешения «сарматско»-кавказских и «скифо»-иранских этнических миров. К этой зоне относится прежде всего интересующая нас страна «Махелония» греческой версии грехязычной надписи Киаба-и — Зардушт. Наши разыскания, таким образом, показывают, что, наряду с «Царством махелонов и гениохов» на черноморском побережье, существовало другое одноименное политическое образование — «Махелония» — на прикаспийском побережье»⁷.

"ზოროასტრის ქააბას" სამეოვანი წარწერა ირანის შაჰის შაბურ I-ის (239- 272 წწ.) ბრძანებით 260 წელს ქ. ედესასთან რომაელებზე გამარჯვების აღსანიშნავად იქნა ამოკვეთილი. მასში შავი ზღვის სამხრეთით მდებარე მახელონია ქართლთან, ალბანეთთან და სომხეთთან ერთად ირანისადმი დამორჩილებულ ქვეყანათა შორის იხსენიება. ს. ერემიანის დასკვნიდან გამომდინარე კი, მახელონები ჩერქეზ-აფხაზებთან და მეგრულ-ჭანებთან ერთად კასპიის ზღვის სანაპიროზეც ცხოვრობდნენ და «Каспийское побережье являлось зоной смешения «сарматско»-кавказских и «скифо»-иранских этнических миров».

მეგრულ-ჭანების-აფხაზების, მახელონებისა და პენიოხების განსახლების შესახებ აკად. გ. მელიქიშვილი არაერთხელ საუბრობს თავის ცნობილ მონოგრაფიაში „К истории древней Грузии“ (Тб., 1959), იგი კარგად იცნობს «ზოროასტრის ქააბას» წარწერის ტექსტსაც, მაგრამ არსად არა წერს ზემოდასახელებული პენიოხ-მახელონები ჩერქეზულ-აფხაზურ და მეგრულ-ჭანურ მოსახლეობასთან ერთად კასპიის ზღვის სანაპიროზეც რომ ცხოვრობდნენ. ამიტომ 1970 წელს გამოცემულ „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ I ტომში, სადაც იგი ძირითადად "К истории древней Грузии"-ს ტექსტს იმეორებს, მოსალოდნელი იყო 1967 წელს ს. ერემიანის მიერ გამოთქმულ ზემომოტანილ მტკიცებულებებს სათანადო პასუხს გასცემდა, მაგრამ გ. მელიქიშვილმა რატომღაც ს. ერემიანის გამოკვლევა უყურადღებოდ დატოვა. რამდენადაც ჩემთვის ცნობილია, მას შემდეგ დასმული საკითხი — რატომ იხსენიება „აბხაზი“ მათი განსახლების არეალიდან შორს — აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, ან კასპიისპირეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, სპეციალურად არავის უკვლევია. აქ, რა თქმა უნდა, ძნელია აკად. ს. ერემიანის მიერ მოხმობილი ყველა ის მასალა გავაანალიზო, რომელთაც იგი ეყრდნობა კასპიისპირეთში ზემოდასახელებული ხალხების განსახლების მტკიცებისას, იმას კი აღვნიშნავ, ფსევდო-არიანეს ცნობა ("За гениохами же выше лежит море, называемое каспийским") და ვარდან

დიდის განმარტება («Абхаз – это страна мазкутов, находящаяся на берегу моря Врканской страны») ს. ერემიანს, მართლაც, აძლევდა ზემომოტანილი დასკვნის გამოტანისათვის გარკვეულ საფუძველს, მაგრამ, ვფიქრობ, უკეთესია დღესაც ის ვიკვლიოთ, თუ რას უნდა განეპირობებინა ძველ ავტორებთან ასეთი ცნობების გაჩენა (და არა ამ ცნობათა რეალურობა ვამტკიცოთ). ქვემოთ სწორედ დასმული საკითხის გარკვევას შევეცდებით.

* * *

აფხაზთა განსახლების ადგილიდან შორს, „აბხაზის“ მოხსენიების შესახებ ძველ ავტორთა მონაცემების განხილვას ცნობილი არაბი ისტორიკოსის ატ-ტაბარის (გარდ. 923 წ.) ცნობით დავიწყებ. ტაბარის თანახმად, თურქთა კაგანის ბუმინის ძმამ – სინჯიბუმ (იგივე ისტემი, გარდ. 576 წ.) ჰეფთალიტების დამარცხების შემდეგ, დაახლოებით 566 წლის მომდევნო ხანაში ჩრდილო კავკასიაში დაიმორჩილა „ბანჯარი“, „ბელანჯარი“, „აბხაზი“ და დერბენდის კედელს მიაღება, საიდანაც მუქარა შეუთვალა ირანის შაჰს⁸.

ტაბარის მიერ დერბენდის ჩრდილოეთით აფხაზის მოხსენიების ფაქტი სამეცნიერო ლიტერატურაში არარეალურადაა მიჩნეული. ასე მაგალითად, ხაზართა ისტორიის ცნობილი მკვლევარი მ. არტამონოვი ფიქრობდა, რომ რადგან აფხაზები შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე ცხოვრობენ, ტაბარის ტექსტში „აბხაზის“ მაგიერ ხაზარი უნდა იყოს⁹. ა. გადლოს სიტყვით კი, ტაბარი ცდება, როცა ტექსტში ხაზარის ნაცვლად აბხაზს ასახელებს¹⁰.

თავისთავად ცხადია, მკითხველი იკითხავს, – როგორი აზრისანი არიან აღნიშნული საკითხის შესახებ აფხაზი ისტორიკოსები.

აფხაზეთის ისტორიის ცნობილი მკვლევრის, პროფ. ზ. ანჩაბაძის 1959 და 1976 წელს გამოცემულ მონოგრაფიებში ტაბარის ზემომოყვანილი ცნობის შესახებ არაფერია ნათქვამი¹¹. 1976 წელსვე შ. ინალ-იფამ როცა ვრცლად განიხილა მის მიერ „აფხაზურ ტოპონიმებად“ მიჩნეული ადგილის სახელები (საქართველოს ტერიტორიაზე), მოსალოდნელი იყო, რომ ტაბარის ცნობაზე კომენტარს გააკეთებდა, მაგრამ ტაბარის ცნობა მანაც უყურადღებოდ დატოვა¹².

ტაბარი, დერბენდის კედლის ჩრდილოეთით, რადგანაც „აბხაზს“ იხსენიებს, როგორც ჩანს, ამისათვის მას გარკვეული საფუძველი ჰქონდა. ამიტომ, ვფიქრობ, არ შეიძლება ტაბარის ტექსტში „აბხაზის“ მაგიერ ხაზარის ჩასმა, როგორც ამას მ. არტამონოვი აკეთებდა¹³. საქმე ისაა, რომ VI საუკუნის შუახანებისათვის ხაზარები ჯერ კიდევ არ იყვნენ მოსულნი ჩრდილო კავკასიაში და ტაბარის წყარო იმ დროისათვის ასეთ ფაქტს ვერ დააფიქსირებდა. უეჭველია, ტაბარის წყარომ ან ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრებ აფხაზთა მონათესავე ხალხის ყოფნა აღნიშნა „აბხაზ“-ით, ან რაღაც ტრადიციაზე დაყრდნობით, ტაბარი „აბხაზ“-ი თვით მიიჩნია დერბენდის ჩრდილოეთით მცხოვრებად.

ახლა ვნახოთ, ძველ ავტორებს თუ ჰქონდათ რაიმე საფუძველი დერბენდის ჩრდილოეთით, თურქული მოდგმის ბანჯარისა და ბელანჯარის

ტომების გვერდით კავკასიური წარმოშობის ხალხის – „აბხაზ“ – ის ყოფნაზე, ხოლო ჰირკანიაში (კასპიის ზღვის სამხრეთით) „აბხაზთა ქვეყნის“ არსებობაზე მიუთითებინათ.

უპირველეს ყოვლისა უნდა აღვნიშნო: ალ-მასუდი როცა წერს მდ. მტკვარი „აბხაზის საზღვრებში“ მიედინებაო, აქ, რა თქმა უნდა, „აბხაზში“ იგი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიას გულისხმობს („აბხაზ“ – რანის ტერიტორიაზე, როგორც ჩანს, ქალაქის სახელიც იყო). რაც შეეხება ტაბარის ცნობას, მის მიერ დერბენდის ჩრდილოეთით დასახელებულ, ეთნონიმ „აბხაზ“-ის სახელის ქვეშ შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მცხოვრები – ძველი ქართული წყაროების აფხაზს, მართლაც, ვერ ვიგულისხმებთ. უფრო მოსალოდნელია, ტაბარის ამ ტერმინის ქვეშ ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები აბაზა-აფსუათა მონათესავე რომელიმე ეთნოსი დაეფიქსირებინა.

VI საუკუნის შუახანებში, როგორც ცნობილია, აღმოსავლეთ ევროპას ცენტრალური აზიიდან წამოსული ახალი დამპყრობლები – ავარები მოეწვინენ. ჩრდილო კავკასიაში მოსვლისთანავე, როგორც VI ს. ბიზანტიელი ავტორი მენანდრე პროტიქტორი წერს, ავარებმა ომი დაიწყეს პუნური მოდგმის ზალებთან და გაანადგურეს საბირთა ძალები¹⁴ (კასპიის ზღვის ჩრდილო-დასვლეთით მცხოვრები საბირების ერთი ნაწილი ამიერკავკასიაში გადმოსახლდა). ჩრდილო კავკასიის ხალხების დამორჩილების შემდეგ ავარებმა გზა დასავლეთ ევროპისაკენ გააგრძელეს. მათ ხელში მოექცა უზარმაზარი ტერიტორია ჩრდილო კავკასიიდან ბალკანეთამდე.

ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ბატონებად ავარები დიდხანს არ დარჩენილან. აღმოსავლეთ ევროპისაკენ ცენტრალური აზიიდან ავართა გამომძევებელი თურქები მოიწვედნენ. სანამ მდ. ვოლგას გადმოლახავდნენ, თურქებმა ირანელებთან კავშირში 567 წელს ჰეფთალიტთა გაერთიანება დაამარცხეს, შემდეგ არაერთი თურქული და უგორული ტომი დაიმორჩილეს (სწორედ ისინი აესებდნენ თურქთა ლაშქარს). ვინც მათ არ დამორჩილდა, აიყარა და აღმოსავლეთ ევროპისაკენ გადაინაცვლა. დაახლოებით 567 წელს, როგორც ითქვა, ისტემის ლაშქარი უკვე დერბენდის ჩრდილოეთით იმყოფებოდა.

ჩრდილო კავკასიაში ახალი დამპყრობლის გამოჩენას ყოველთვის თან სდევდა იქ მყოფი ხალხების ადგილგადანაცვლება. IV ს-ის 70-იან წლებში ჰუნთა პირველი ტაღლების მოსვლისას, ალანთა ნაწილი მათ თუ თან გაიყოლეს, დარჩენილნი უფრო ღრმად შევიდნენ კავკასიის მთიანეთში. ასე იყო ავართა გამოჩენის დროსაც. ავართა მოსვლამ ჩრდილო კავკასიის მკვიდრი ჯიქების (ბიზანტიური წყაროების ზიხები) ადგილგადანაცვლება რომ გამოიწვია, ამის შესახებ ცნობა აქვს VI ს. ბიზანტიელ ისტორიკოსს პროკოპიოს კესარიელს. იგი მიუთითებს ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები ზიხების ექვსინიის პონტოს (ე. ი. შავი ზღვის. – ვ. გ.) ნაპირზე დამკვიდრების შესახებ¹⁵. აღნიშნული ცნობა იმაზე მიგვითითებს, VI ს. შუახანებამდე ჯიქებს გაცილებით აღმოსავლეთით რომ უნდა ეცხოვრათ. გამოორიცხული არაა, ამ დროს ზიხების ერთი ნაწილი დერბენდის ჩრდილოეთითაც გამოჩენილიყო.

VI ს. შუახანებში ჩრდილო კავკასიაში ავართა გაბატონებამ რომ იქ მყოფი მოსული და აბორიგენი მოსახლეობა აამოძრავა, ამის დასტურად პროკოპიოსის ზემომოტანილ ცნობასთან ერთად, აფშერონის ნახევარკუნძულზე, ქ. ბაქოს გარეუბანში ტოპონიმ „ზიხის“ არსებობა უნდა მივიჩნიოთ¹⁶.

ზიხების შესახებ საინტერესოა ზ. ანჩაბაძის მოსაზრება. როგორც იგი წერს, შავი ზღვისპირეთში მცხოვრები ზიხების ეთნიკური კუთვნილება ჯერ კიდევ არაა სათანადოდ დადგენილი, არის საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ამ სახელით ადრეფეოდალურ ეპოქაში გამოდიან არა მარტო ადიღეური (ჩერქეზული) ტომები, არამედ აფხაზეთთან ახლო ურთიერთობაში მყოფი ეთნიკური ჯგუფები. აქვე აღვნიშნავ, – დასძენს იგი, – რომ ადიღელები დღემდე უწოდებენ აფხაზებს „ა-ზეგა“-ს¹⁷. ი. ფიოდოროვის თანახმად, ზიხები აფსუების მონათესავე ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები აბაზების უშუალო წინაპრებად უნდა მივიჩნიოთ. საკუთრივ აფხაზეთის ჩრდილო-დასავლეთით, – წერს იგი, – მდ. ბზიფს გადაღმა „მცირე აფხაზეთი“ მდებარეობდა, რომელიც შუასაუკუნეებიდანვე დასახლებული იყო აბაზების ტომებით¹⁸ (დასახლებულ ავტორებს, როცა აფხაზებზე საუბრობენ, მხედველობაში აფსუა ჰყავთ. – ვ. გ.).

ზემონახსენები ხალხებიდან აბაზები, როგორც ითქვა, უშუალოდ ემეზობლებოდნენ აფხაზებს (საზღვარი მდ. ფსოზე გადიოდა). აფხაზთა სამეფოს წარმოქმნის შემდეგ აფხაზმა მეფეებმა თავიანთი ხელისუფლება მათზე და ჯიქებზეც გაავრცელეს. ჯიქებს ერისმთავარი დაუნიშნეს. ამ დროიდან ისინი, ცხადია, აფხაზი მეფეების სამხედრო ოპერაციებშიც მონაწილეობდნენ მონაწილეობას. ასეთ ვითარებაში ჯიქებისა და აბაზების გარკვეული ნაწილი მათთან ახლო ნათესაობაში მყოფ აფხაზეთის მოსახლეობას შეერწყნენ.

რაც შეეხება ირანულენოვანი, სარმატული წარმოშობის ალან-ოსებს, ადრეშუასაუკუნეებში ისინი აფხაზების ჩრდილოეთით, ახლანდელი ყარაჩაი-ჩერქეზეთის ავტონომიური ოლქის ტერიტორიაზე ცხოვრობდნენ. მათთან აფხაზებს მარუხისა და ქლუხორის ზეკარები აკავშირებდა (ეს უკანასკნელი ბიზანტიურ წყაროებში „აფხაზთა გზათაც“ იწოდება). როგორც ზ. ანჩაბაძე წერს, ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრებმა ალანებმა, ჯიქებთან ერთად, „сыграли определенную роль в этнических судьбах ахвазского народа“¹⁹.

თვით ალან-ოსები ჯერ კიდევ მეოთხე საუკუნისათვის ეთნიკურად არაერთგვაროვანი იყვნენ²⁰. ალანთა თანაცხოვრება შემდეგშიც აბორიგენი და თურქულენოვანი (მ. შ. ბოლგარების) ეთნოსების გვერდით რომ გრძელდებოდა, ვ. კოვალეფსკაიას თანახმად, ეს VI – VIII სს. ზემო ყუბანის სამაროვნებიდან შეიძლება ვივარაუდოთ²¹. ალბათ ამან განაპირობა ის, რომ თუ აფხაზები (ძირითადად მდ. კოდორსა და ღალიძგას შორის მცხოვრები აბჟუები) ოსებს აუაჰს („ауаһ“, ასევე აუაჰსკვას ეძახიან²², აფხაზთა მეზობელი სვანებისათვის ისინი „მუსავ“ (ნ. ვოლკოვას თანახმად, ეს იგივე „савыр“ – ე. ი. საბირი) არის²³.

ამრიგად, ადილელებისათვის აფხაზი (აფსუა. ვ. გ.) დღესაც თუ აზეგაა, იგივე ზიხია (ზ. ანჩაბაძე), მეორეს მხრივ, ზიხები აფსუების მონათესავე აბაზების უშუალო წინაპრებადაა მისაჩნვეი (ი. ფიოდოროვი) და ზიხებთან ერთად აფხაზი (აფსუა) ხალხის „ეთნიკურ ბედზე“ ინდოევროპული მოდგმის აღანებმაც გარკვეული როლი შეასრულეს (ზ. ანჩაბაძე), მაშინ, ცხადია, VI საუკუნისათვის ატ-ტაბარის წყაროს დერბენდის ჩრდილოეთით გამოჩენილი ზიხისათვის შეეძლო „აბხაზ“-იც ეწოდებინა, მითუმეტეს X საუკუნისათვის, როცა არაბი ავტორები მთელ საქართველოს აფხაზეთად მოიხსენიებენ²⁴. რაც შეეხება ვრკანის ქვეყანაში „აბხაზის“ მოხსენიებას, ამ შემთხვევაში ძველი ტრადიციიდან მომდინარე ცოდნასთან გვაქვს საქმე, რის დასაბუთებასაც ქვემოთ შევეცდები.

როგორც აკად. ს. ერემიანი წერს, სომეხი ავტორის ვარდან დიდის (გარდ. 1271 წ.) „გეოგრაფიაში“ „აბხაზი“ „მაზკუტანი“ (ე. ი. მასაგეტთან) არის გაიგივებული. იგი „აბხაზს“ ასე განმარტავს: „აბხაზი – ესაა მაზკუტთა ქვეყანა, მდებარეობს ზღვის პირას ვრკანის ქვეყანაში“ („Абхаз – это страна мазкутов, находящаяся на берегу моря Врканской страны“)²⁵.

ძველი სომეხი ავტორის განმარტება, „აბხაზი“ რომ „მაზკუტთა ქვეყანაა“ და იგი ზღვის პირას „ვრკანის ქვეყანაში“ მდებარეობს, მართლაც, უცნაურად გამოიყურება. დერბენდის ჩრდილოეთით „ზიხის“ შესაბამისად „აბხაზის“ მოხსენიებას თუ რაღაც საფუძველი შეიძლება ჰქონოდა, „ვრკანის ქვეყანაში“ – კასპიის ზღვის სამხრეთ-დასავლეთით მდ. გურგანისა და ატრეკის აუზში მდებარე ჰირკანიაში (ჰირკანია ამ მხარის ბერძნული სახელია, ძველსპარსულად „ვრკანი“ ერქვა. აქ მოსახლე ჰირკანებისაგან მიიღო კასპიის ზღვამ თავისი ერთ-ერთი სახელი²⁶) აფხაზთა ქვეყნის არსებობა ყოველგვარ საფუძველს მოკლებულია.

ასე რომ, ტაბარი „აბხაზ“-ს თუ დერბენდის ჩრდილოეთით – კასპიის ზღვის დასავლეთით ასახელებს, ვარდან დიდი, ფსევდო არიანეს მიერ კასპიისპირეთში დასახელებული ქვეყანა მახელონიის კვალდაკვალ, „აბხაზთა ქვეყანას“ კასპიის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ათავსებს. ამჯერად, როგორც ვხედავთ, მეტად საინტერესოა გაირკვეს, რატომ დაუკავშირა სომეხმა ავტორმა „აბხაზი“ „მაზკუტთა ქვეყანას“ და მისი მდებარეობა ჰირკანიაში რატომ მიუთითა.

აფხაზების სარმატიის ქვეყანაში ცხოვრების შესახებ სხვა ავტორთანაც გვაქვს ცნობა. ასე მაგალითად, სომეხი ისტორიკოსი სტეფანოს ტარონეცი (ასოლიკი) (X – XI სს.) როცა სომხეთის მეფის აბასის (928 – 952 წწ.) მოღვაწეობის ამბავს გადმოგვცემს, აღნიშნავს, რომ აბასმა ბოლო მოუღო სომხეთზე ივერიელთა და სარმატთა თავდასხმებს და დასძენს: „В это время князь Алхазов [вышедший] из земли Сарматов, что по ту сторону гор Кавказских, предпринял поход во главе войска в несколько десятков тысяч“. ეს ლაშქარი აფხაზთა მთავრის ბელის სარდლობით მდ. მტკვრის ნაპირზე დადგა და ბელს განზრახვა ჰქონდა, – წერს სტეფანოსი, – მთელი ჩვენი ქვეყანა გაენადგურებინა²⁷.

სტეფანოსი, როგორც ვხედავთ, საგულდაგულოდ მიუთითებს, აფხაზთა მთავარი კავკასიის მთებს იქით მდებარე სარმატთა მიწიდან რომ გადმოვიდა სომხებთან საბრძოლველად.

საეჭვო არ უნდა იყოს, სტეფანოსისათვის კარგად რომ იყო ცნობილი სომხების წინააღმდეგ მებრძოლი აფხაზთა მთავარი და მისი ლაშქარი დასავლეთ საქართველოში არსებულ ეგრის-აფხაზეთის ქართულ სახელმწიფოს რომ განეკუთვნებოდა, მაგრამ სტეფანოსი მათ მაინც ჩრდილო კავკასიიდან მოსულებად როცა აცხადებს, ჩანს, ისე როგორც ვარდან დიდი, რაღაც ტრადიციას ეყრდნობა.

სანამ ამ ტრადიციის შესახებ ვისაუბრებ, ვნახოთ, როგორ დამთავრდა აფხაზთა მთავრის ბრძოლა სომხების წინააღმდეგ.

მდ. მტკვრის სანაპიროზე მდგომმა ბელმა ელჩები გააგზავნა სომხთა მეფესთან და მოსთხოვა ეკლესიები არ ეკურთხებინათ ნმიდა გრიგორის მართლმადიდებლური წესით, სანამ თვითონ არ მივიდოდა და ქალკედონური წესის მიხედვით არ აკურთხებდა. ამ დროსო, – დასძენს სტეფანოსი, – მეფეს აშენებული ჰქონდა კათედრალური ტაძარი ქ. ყარსში.

სტეფანოსის ცნობით, როცა სომხთა მეფემ ამ ლაშქრობის ამბავი გაიგო, დიდი ცხენოსანი ჯარით მივიდა მდ. მტკვართან და განლაგდა ბერის ლაშქრის მოპირდაპირე მხარეს. რამდენიმედღიანი შეტაკებების შემდეგ, თავზარდაცემული ჩრდილეთის ხალხი („Северный народ“) გაიქცა. სომხებმა დაატყვევეს აფხაზთა მთავარი ბერი, მიიყვანეს ქ. ყარსში და თვალები დასთხარეს. აფხაზებმა ოქროს ფასად გამოისყიდეს დაბრმავებული მთავარი და სომხებთან ფიცით ზავი დადეს²⁸.

ზემომოტანილ ცნობას როცა ალ. აბდალაძე შეეხო, აღნიშნა: „სარმატთა ქვეყნის“ ხსენება „აფხაზთა მთავართან“ დაკავშირებით მაინცდამაინც არ უნდა გავიკვირდეს. ასოლიკს ბაგრატ III-ის შესახებაც ნათქვამი აქვს, რომ „აფხაზთა მეფე მრავალრიცხოვანი ჯარით დაიძრა სარმატთა ქვეყნიდან“-ო. ეტყობა, – წერს აბდალაძე, – კავკასიონის კალთების მოსახლეობას სომეხი მემკთიანეები სარმატებადაც ნათლავდნენ ხოლმე²⁹.

რაც შეეხება ასოლიკის მიერ „აფხაზთა მთავრად“ დასახელებული ბერის ვინაობას, ალ. აბდალაძის სიტყვით, მის შესახებ სხვა წყაროებიდან არაფერია ცნობილი. იგი არ შეიძლება ყოფილიყო „აფხაზთა“ (ლიხიქითა) მეფე, რამდენადაც ცნობილია, „აფხაზთა“ არც ერთ მეფეს სახელად ბერი არ რქმევია. შესაძლოა, ასოლიკისეული ბერი უფლისწული ყოფილიყო. თუმცა, ბერის უფლისწულობის შესახებაც ჭირს ლაპარაკი. ასოლიკთან სახელი ბერი არც დამახინჯებული უნდა იყოს, რადგან იგი „აფხაზთა მთავარს“ ბერს ადარებს ბიბლიურ ბელს, იგივე ნებროტს, ბერსაც, ბელის მსგავსად, ამპარტავენად, ქედმაღლად მიიჩნევს³⁰.

ა. აბდალაძემ ყურადღება მიაქცია X ს. 20-იანი წლებით დათარიღებულ ჭალისუბნის წარწერაში ნახსენებ ცხრაზმისხევის ხელისუფალ ბერის პიროვნებას და კითხვას სვამს, ხომ არ შეიძლება მასთან გავაიგიოთ ასოლიკისეული ბერი, რადგან იგი ლიხიქეთის მეფის მოხელე ყოფილა³¹.

ასე რომ, ასოლიკის მიერ აფხაზთა მთავრად დასახელებული ბერის ვინაობა ჯერჯერობით გაურკვეველი რჩება. ალ. აბდალაძის თანახმად,

ასოლიკის ცნობიდან მხოლოდ იმის დასკვნა შეიძლება, იმ ხანად, სომეხთა მეფე აბასის დროს, ურთიერთობა ლიხსიქეთისა და სომხეთის (ბაგრატუნთა) სამეფოებს შორის მეტისმეტად მწვავე ყოფილა. სომეხი ბაგრატუნები მთელ ამიერკავკასიაში ლიხიქითა მეფეებს სერიოზულ წინააღმდეგობას ვეღარ უწევენ. ამ საქმეში აფხაზთ მეფეებს მხარს უბამს ქართული ეკლესიაც, რომელსაც სომხეთის ბაგრატუნთა სამეფოს დედაქალაქ ყარსში ახლად აგებული ეკლესიის „ქართული წესით“ კურთხევა, ე. ი. მისი ქალკედონურ კერად გადაქცევა განუზრახავს³².

ზემომოტანილი მასალების მიხედვით ერთი დასკვნის გამოტანა შეიძლება: არა მარტო ჩრდილო კავკასიაში – თურქულ-სარმატულ გარემოში განსახლებული, აფსუათა მონათესავე აბაზინ-ზიხების, არამედ კავკასიის ქედს სამხრეთით მცხოვრები ქართველ-აფხაზების საცხოვრებელი ადგილიც კი შუა საუკუნეების არაბი და სომეხი ავტორებისათვის მაზკუტ (მასაგეტების) – სარმატების ქვეყანა იყო. ამასთან ერთად, ეს ხალხი მათთან, საერთოდ ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებლებად მოიაზრებოდა. აღნიშნულიდან გამომდინარე, როგორც ზემოთ ითქვა, სრულიად მოსალოდნელი იყო ატ-ტაბარის წყაროს VI ს. შუახნებისათვის დარუბანდის ჩრდილოეთით „ბანჯარ“, „ბელანჯარ“-თან ერთად, დასახელებულ „აბხაზ“-ში აბაზინ-ზიხი მიეჩნია.

ახლა რაც შეეხება სომეხ ავტორებს. როგორც ვნახეთ, დასახელებული სომეხი ავტორების მოღვაწეობის დროისათვის, მართლაც, არსებობდა გარკვეული ტრადიცია აფხაზეთის (და არა მარტო აფხაზეთის) სკვითეთში ან სარმატიაში მდებარეობის შესახებ, მაგრამ, კიდევ ვიმეორებ, დაუჯერებელია, XIII ს-ში მცხოვრებ სომეხ ავტორს – ვარდან დიდს, არ სცოდნოდა „აფხაზთა ქვეყანა“ კასპიის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით – პირკანიაში რომ არ მდებარეობდა. ასევე, ვფიქრობ, სტეფანოს ტარონეცმაც კარგად იცოდა სომეხთა მეფე აბასთან მეზობლი აფხაზთა ჯარი ლიხსიქითა საქართველოში არსებული ქართულ-აფხაზური სახელმწიფოსი რომ იყო. ასეთი ცოდნის მიუხედავად, მათ თხზულებებში ზემომოტანილი ცნობების არსებობა, მართლაც, გაკვირვებას იწვევს და მხოლოდ ძველ ტრადიციაზე დაყრდნობით მათი ახსნა მიჭირს.

უძველესი დროიდან მომდინარე ტრადიცია შავი ზღვის სამხრეთითა და ამიერკავკასიაში მცხოვრები ხალხების „მაზკუტთა“ (მასაგეტთა) ქვეყანაში ან სარმატიაში ბინადრობის შესახებ XIII ს-ის ბიზანტიაში ჯერ კიდევ რომ არსებობდა, ამის შესახებ ქვემოთ მოგახსენებთ.

ძვ. წ. III ს-ში ეგვიპტის ქ. ალექსანდრიაში მოღვაწე ბერძენი პოეტი ლიკოფრონის³³ თხზულების – „კასანდრა“-სადმი დართულ კომენტარებში XII ს. ბიზანტიელი ავტორი იოანე ცეცე აბაზგებს მასაგეტებთან აკავშირებს: ერთ სქოლიოში იგი მიუთითებს, რომ კოლხები, რომლებიც ლაზებადაც იწოდებიან, ცხოვრობენ აბაზგების, რომლებიც ასევე მასაგეტებად იწოდებიან, მახლობლად“-ო³⁴. ხოლო სხვაგან წერს: „კოლხები იწოდებიან აგრეთვე აზიის სკვითებად და ცხოვრობენ აზიის მიდამოებში მდ. ფასისთან, ხოლო ევროპის სკვითეთი მდებარეობს მეოტიდასთან და ტანაისთან. იოსებ ებრაელი, – დასძენს იოანე ცეცე, – ევროპელი სკვითების ტომებს

უნოდებს იმავე მეოტიდისა და ტანაისთან, ალექსანდრეს მიერ რკინის კარით ჩაკეტილი ჰირკანებისა და კასპიელების გასასვლელთან მცხოვრებ ალანებსაც – „აბაზგები ძველი მასაგეტებია“³⁵.

ზემომოტანილი ციტატის შემდეგ, ვფიქრობ, ყველაფერი ნათელია, მაგრამ იოანე ცეცეს კომენტარის შესახებ მაინც მოვიტან ტექსტის გამომცემლის ვ. ლატიშევის შენიშვნას. კასპიის კარებში, – ნერს იგი, – პირველ რიგში იგულისხმება მთიანი გასასვლელი ჩრდილო ირანში, რომელიც გაიარა აღმოსავლეთისაკენ მიმავალმა ალექსანდრე მაკედონელმა. გვიან ეს სახელწოდება გადატანილი იქნა ჩრდილო კავკასიიდან ამიერკავკასიაში გადმომავალი დარიალისა და ასევე კასპიის ზღვის სანაპიროსთან მდებარე დერბენდის გასასვლელებზე. იოსებიდან გამომდინარე, რომ მეოტიდასთან და ტანაისთან მცხოვრები ალანები იმავდროულად ჰირკანებისა და კასპების გასასვლელთან ცხოვრობდნენ³⁶.

აფხაზთა მეზობელი ალანებიც რომ ჰირკანიაში ცხოვრობდნენ, ამის შესახებ იოანე ცეცეს ცნობა, როგორც ვხედავთ, ცნობილი ებრაელი ისტორიკოსის იოსებ ფლავიუსის (გარდ. ახ. წ. 100 წ.) თხზულებიდან აუღია. შეიძლებოდა გვევარაუდა, რომ იოანე ცეცეს უნდა სცოდნოდა ალანები ჩრდილო კავკასიიდან ამიერკავკასიაში გადმომავალი დარიალის ზეკარის ჩრდილოეთით რომ ცხოვრობდნენ, ამიტომ მას ფლავიუსიდან მომდინარე, ერთი შეხედვით, „შეცდომა“ არ უნდა გაემოურებინა. მაგრამ, როგორც ვ. ლატიშევი შენიშნავს, დარიალისა და დერბენდის ზეკარებს ჰირკანის კარი გვიან კი არ ეწოდა, თვით იოსების მოღვაწეობის დროისათვის ასეთი ცოდნა უკვე დამკვიდრებული ყოფილა. იოსები როცა ნერს, „ალანთა ტომი სკვითები არიან და ცხოვრობენ ტანაისთან და მეოტიდის ტბასთან“-ო, იქვე დასძენს: ისინი ფიქრობდნენ მიდიაში და მასზე უფრო შორს შეჭრას ძარცვის მიზნით და ამიტომ ჰირკანელთა მეფესთან მოლაპარაკებას აწარმოებდნენ. ეს იმიტომ, რომ [ჰირკანელთა მეფე] იყო იმ გასასვლელის მფლობელი, რომელიც მეფე ალექსანდრემ რკინის ბჭეებით ჩაქეტა“³⁷.

იოსებ ფლავიუსი, როგორც ვხედავთ, საკმაოდ კონკრეტულად მიუთითებს „ჰირკანელთა მეფის“ ტერიტორიაზე რომ გადიოდა ტანაისთან (მდ. დონი) და მეოტიდასთან (აზოვის ზღვა) მცხოვრები ალანების გზა და ამიტომ სთხოვდნენ მას მიდიაში სალაშქროდ გზა მიეცა მათთვის. აღნიშნულს გარდა, როგორც იოანე ცეცე განმარტავს, ტანაისთან და მეოტიდასთან მცხოვრები „ევროპელი სკვითები“ – ალანები, მართალია, „ჰირკანელებისა“ და „კასპიელების“ გასასვლელთანაც ცხოვრობდნენ, მაგრამ ამ უკანასკნელ მითითებაში საკუთრივ კასპიის ზღვის სამხრეთით მდებარე კასპიის კარი არ იგულისხმება. 1959 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში აკად. გ. მელიქიშვილმა „ჰირკანელთა მეფეში“ სამართლიანად ივარაუდა ქართლის მეფე³⁸.

ასე რომ, იოსებ ფლავიუსი არ ცდება. მისი მოღვაწეობის დროისათვის ჰირკანის (იგივე კასპიის) კარად ჩრდილო კავკასიიდან ამიერკავკასიაში გადმომავალი დერბენდის კარის გარდა, ზოგჯერ დარიალის („ოვსთა კარი“) კარიც იწოდებოდა, ხოლო „ჰირკანიად“ ამიერკავკასიის ის ქვეყნები, სადაც ჩრდილო კავკასიიდან გზა გადმოდიოდა (ასე იყო აფხაზეთის

მიმართაც. როგორც ითქვა, ჩრდილო კავკასიასთან აფხაზეთს მარუხისა და ქლუზორის ზეკარები აკავშირებდა). საეჭვო არ უნდა იყოს, კასპიის კართა აღრევის გამო მოათავსა ჯერ კიდევ ახ. წ. V ს-ში ფსევდო არიანემ შავი ზღვის სამხრეთში მცხოვრები პენიოხები კასპიის ზღვის სამხრეთით, ხოლო XIII ს-ში ვარდან დიდმა აღანთა მეზობელი აფხაზები – პირკანიამი (კასპიის ზღვის სამხრეთში).

დასახელებულ ავტორთა თხზულებებში ზემომოტანილი ცნობების არსებობის შესახებ უნდა აღვნიშნოთ: მართალია, ეს ცნობები ძველი ტრადიციის ასახვას წარმოადგენს, მაგრამ ფსევდო არიანეს, განსაკუთრებით კი XIII ს-ში მცხოვრებ სომეხ ავტორს – ვარდან დიდს ძველი ტრადიცია უკრიტიკოდ არ უნდა გაემეორებინა. ასეთი ცნობის არსებობა ვარდანის თხზულებაში, ძველი სამყაროდან მომავალი ტრადიციის კარგ ცოდნაზე, მაგრამ კავკასიის ხალხთა განსახლების საქმეში მის გაურკვევლობაზე მიუთითებს. მსგავსი მდგომარეობაა სტეფანოს ტარონეცისთანაც, როცა სომხებთან მეტრძოლ დასავლეთ საქართველოში არსებულ ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს ლაშქარს ჩრდილო კავკასიიდან (სარმატიიდან) გადმოსულად თვლის.

ასე რომ, უძველესი დროიდან არსებული ტრადიცია ამიერკავკასიის ქვეყნების (მ. შ. ქართლის) პირკანიად მიჩნევის შესახებ იოსებ ფლავიუსი-დან მომდინარე იმ მითითებას ემყარება, რომლის თანახმად, დარიალის კარი – „პირკანიის“ (იგივე კასპიის) კარიც იყო. რაც შეეხება „აბხაზთა ქვეყნის“ სარმატიაში ან „მაზუტთა“ (მასაგეტთა) მხარეში მდებარეობის შესახებ, ჩემი ვარაუდით, მას შემდეგი ფაქტი უდევს საფუძვლად:

ძვ. წ. VIII ს. 30 – 20-იან წლებში წინა აზიაში მეოტის გზით ჩრდილოეთიდან კიმერიელები, ხოლო დერბენდის კარით სკვითები შემოვიდნენ და ერთ ხანს, მათ წინა აზიაში სახელმწიფოც შექმნეს. შემდეგში მათი ნაწილი სამხრეთ კავკასიასა და მცირე აზიის აღმოსავლეთით — კაპადოკიაში (ამ მხარეში სომხურ მწერლობაში მიიღო სახელი „გამრიქ“, რაც კიმერიელთა ქვეყანას ნიშნავს) დასახლდა³⁹. რის გამოც, უფრო სამხრეთით მცხოვრები ხალხები ტერიტორიას კაპადოკიიდან მოკიდებული კავკასიის მხარის ჩათვლით სარმატიად ან სკვითეთად მიიჩნევდნენ⁴⁰. ივ. ჯავახიშვილის თანახმად, ქრისტიან თეოლოგს ორიგენეს (გარდ. 253 წ.) ანდრია პირველწოდებული სკვითების განმანათლებლად ჰყავს გამოყვანილი, ხოლო ბიზანტიელ ავტორს ნიკიტა პაფლაგონიელს (გარდ. 890 წ.) ანდრიას ნილხვდომილ ქვეყანად ჩრდილოეთი აქვს მითითებული, თვით ანდრიას კი იბერების, სავრომატების, ტაურებისა და სკვითების განმანათლებელს უწოდებს⁴¹.

ამრიგად, ატ-ტაბარის თუ გარკვეული საფუძველი ჰქონდა VI ს-ში ჩრდილო კავკასიაში მომხდარი ხალხთა ადგილგადანაცვლებისას დერბენდის ჩრდილოეთით მოხვედრილი ზიხები (ან მათი მონათესავე აფსუა-აბაზები) „აბხაზ“ სახელით მოეხსენებინა, XIII ს. სომეხ ავტორს ვარდან დიდს, ძველი სამყაროდან მომდინარე ტრადიცია, რომელიც კასპიის ზღვის სამხრეთით მდებარე პირკანიის კარის (კასპიის კარის) დარიალის კართან გაიგივების მცდარ შეხედულებას ემყარებოდა, უკრიტიკოდ არ უნდა მიეღო — აფხაზეთი კასპიის ზღვის სამხრეთით მდებარე პირკანიამი არ უნდა მი-

ეთითებიანა. რა თქმა უნდა, არაა სწორი აკად. ს. ერეშიანის დასკვნაც, რომლის თანახმად, ჩრდილო კავკასიასა და შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით განსახლებული ხალხები (ჩერქეზ-აფხაზები, მეგრულ-ჭანები და სხვანი), თითქოს, კასპიის ზღვის სამხრეთითაც ცხოვრობდნენ. ფსევდო არიანეს ცნობა ასეთი დასკვნისათვის თუ გარკვეულ საფუძველს იძლეოდა, თვით არიანეს (ახ. წ. II ს.) მონაცემებზე ამას ვერ ვიტყვი⁴².

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ სამართლიანი მეჩვენება გ. ნულაის შენიშვნა იმის შესახებ, რომ "Вопросы исторической этнонимии Кавказа относятся к числу наиболее сложных и до сих пор недостаточно изученных в кругу кавказоведческих дисциплин"⁴³.

თავი IX.

თეოფილაქტე სიმოკატას ერთი ცნობა კოლხთა შესახებ და მისი რეალურობის საკითხი

საქართველოს ძველი ისტორიის შედარებით უკეთ წარმოსაჩენად, ძველ ქართულ საისტორიო წყაროთა მონაცემებთან ერთად უცხოენოვან ავტორთა ცნობებს, როგორც ცნობილია, დიდი, ზოგჯერ გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს. ამიტომ, XIX საუკუნის დამდეგიდან მოკიდებული საქართველოს ძველი ისტორიით დაინტერესებული მკვლევრები გულმოდგინედ ცდილობდნენ თხრობა უცხოენოვან წყაროებში მიკვლეული ცნობებით გაქმდიდრებინათ. ასეთი მცდელობის მიუხედავად, VII ს. ბიზანტიელი ავტორის – თეოფილაქტე სიმოკატას „ისტორიაში“ არსებული მითითება თურქთა მიერ „კოლხთა ბელადებისა“ და „სამასი ათასი კოლხის ამოხოცვის“ შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიას დღემდე ყურადღების მიღმა დარჩა. სამაგიეროდ, თეოფილაქტეს დასახელებული ცნობა სათანადოდ აისახა რუსულ და აზერბაიჯანულ ისტორიოგრაფიაში.

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, თავისთავად ისმება კითხვა. რა მოხდა, ქართველმა ისტორიკოსებმა თეოფილაქტეს ცნობა ყურადღების ღირსად არ ცნეს, თუ იგი ვერ მიაკვლიეს?

ვფიქრობ, თეოფილაქტეს „ისტორიაში“ კოლხთა შესახებ არსებული ცნობა მეტად მნიშვნელოვანია, თუმცა, შეიძლება ვინმემ თქვას, თეოფილაქტეს მონაცემები არარეალურია, კოლხეთში (უფრო სწორად ეგრისში) ასეთი რამ არ მომხდარაო. მაგრამ, უარყოფასაც დასაბუთება უნდა. წყაროში არცერთი ცნობა უმიზეზოდ არ ჩნდება და თეოფილაქტეს რადგან ასეთი მითითება აქვს, მისი ინტერპრეტაცია ქართველ ისტორიკოსთა ვალი იყო. მითუმეტეს, ჩვენი რუსი და აზერბაიჯანელი კოლეგები, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, თეოფილაქტეს ცნობაში არარეალურს ვერაფერს ხედავენ – ცნობის მონაცემთა სანდოობა მათ ოდნავაც არ აეჭვებთ. ამიტომ გა-

დაეწყოთ თეოფილაქტეს ცნობა ქართველი ისტორიკოსის თვალთახედვით გამეანალიზებინა.

სანამ თეოფილაქტეს ცნობის შესახებ საუბარს დაიწყო, მინდა მკითხველს მოკლედ თვით თეოფილაქტე სიმოკატას ვინაობა გავაცნო. რადგან, ვფიქრობ, თეოფილაქტეს ბიოგრაფია, მუშაობის მეთოდი, მსოფლმხედველობა გარკვეულწილად უნდა დაგვეხმაროს მის „ისტორიაში“ კოლხთა შესახებ არსებულ მონაცემთა გაანალიზებაში.

თეოფილაქტეს ბიოგრაფია ნაკლებადაა ცნობილი. იგი „წარმოშობით ეგვიპტიდან იყო“. განეკუთვნებოდა ბიზანტიის იმპერიის ზედაფენას. როგორც ვარაუდობენ, განათლება მას ათენში უნდა მიეღო. სწორედ აღნიშნულით ხსნიან, თეოფილაქტემ კარგად რომ იცოდა, უყვარდა და დიდად აფასებდა ანტიკურ კულტურას. ბერძნულის გარდა უნდა სცოდნოდა სირიული და სპარსული ენები. ბიზანტიელ ავტორთა შორის იგი ერთადერთია, რომელიც უშუალოდ არაბთა დაპყრობითი ომების დაწყების წინა ხანაში მოღვაწეობდა, იყო იმპერატორ ჰერაკლეს (610 – 641 წწ.) მრჩეველი.

თეოფილაქტეს თხზულებებიდან ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა „ისტორია“, რომელიც 582 – 602 წლების ამბებს მოიცავს და VI ს. ბიზანტიელი ავტორის მენანდრე პროტიქტორის შრომის გაგრძელებას წარმოადგენს. თხრობის მთავარი თემაა ის ომები, რომელთაც ბიზანტიის იმპერია ბალკანეთის ნ.-კუნძულზე ავარებთან და სლავებთან, აღმოსავლეთში კი სასანიანთა ირანთან აწარმოებდა¹.

მიუხედავად იმისა, რომ თეოფილაქტე მის მიერ მოთხრობილი ამბების უმცროსი თანამედროვე იყო (მან თავისი „ისტორია“ 628 – 638 წლებში შეადგინა), როგორც ნ. პიგულევსკაია წერს, ცნობილი გერმანელი ბიზანტინოლოგი კარლ კრუმბახერი მას ბრალს სდებდა იმაში, რომ იგი უშუალოდ არ იცნობდა იმ პირებს, არც იმ ადგილებს, რომელთა შესახებ წერდა – სათანადო მასალა არ ჰქონდა ამ ოლქების პოლიტიკური ისტორიისა და გეოგრაფიისათვის. მაგრამ, – დასძენს ნ. პიგულევსკაია, – თეოფილაქტეს „ისტორიის“ შემდგომმა კვლევამ მნიშვნელოვანწილად შეამსუბუქა კ. კრუმბახერის მკაცრი შეფასება (უფრო ადრე, ინგლისელი ისტორიკოსი ე. გიბონი თეოფილაქტეს არასაჭირო წერილმანების გადმოცემაში ადანაშაულებდა²).

თეოფილაქტეს „ისტორია“, მართლაც, მნიშვნელოვანი საისტორიო თხზულებაა. ქართველ მკვლევართათვის მასში განსაკუთრებით ფასეულია ბიზანტიისა და ირანის მუდმივი ინტერესების სფეროში შემავალი კავკასიის ქვეყნების (იბერიის, ეგრისის, სომხეთის), ასევე სხვადასხვა ადგილობრივი (მაგ. სვანების) და აზიიდან აღმოსავლეთ ევროპაში მოსული ხალხების (ავარების, თურქებისა და სხვა) შესახებ არსებული ცნობები. რაც შეეხება თეოფილაქტეს „ისტორიის“ წყაროებს, მენანდრე პროტიქტორის (რომელსაც ქებით იხსენიებს) თხზულების გარდა მას გამოყენებული აქვს: იოანე ლიდესა და იოანე ფფესელის „ისტორიები“, ევაგრეს „საეკლესიო ისტორია“, ელჩობების მოხსენებები, ცირკის პარტიათა და სასახლის ქრონიკალური ჩანაწერები. მისი „ისტორიის“ ერთი ნაწილი (მესამე ნიგნის მე-9 თავიდან მეხუთე ნიგნის მეთხუთმეტე თავის გარკვეული ნა-

ნილი) უშუალოდ იოანე ეპიფანელის თხზულებაზე დაყრდნობითაა დანერჩილი.

თეოფილაქტეს „ისტორიის“ შემდგომი მონაცემით, რომელშიც ჩვენთვის საინტერესო ცნობაა (ნიგნი VII, თავი VIII), ნ. პიგულევსკაიას სიტყვით, ამ შემთხვევაში რა წყაროებით სარგებლობდა თეოფილაქტე, ამაზე მითითება ძნელია. მთელი რიგი შეუსაბამობანი ქრონოლოგიაში გამოწვეული უნდა იყოს წყაროს შეცვლით. უკანასკნელ ნიგნებში (ნიგნი VI, VIII), თეოფილაქტეს თხრობა მის მიერ ნანახ ამბებსა და მდიდარ ზეპირ ტრადიციას უნდა ემყარებოდეს³.

ამრიგად, თუ ნ. პიგულევსკაიას ზემომოტანილ აზრს გავითვალისწინებთ, თეოფილაქტეს ცნობას თურქთა მიერ კოლხების (გულისხმობენ ეგრისის მოსახლეობას) ამოხოცვის შესახებ რა წყარო უდევს საფუძვლად, ძნელი გასარკვევია. ამასთანავე, მიუხედავად იმისა, რომ მისი მონაცემები 300 ათასი კოლხის ამოხოცვის შესახებ აშკარად გაზვიადებულია, თეოფილაქტეს ამ ცნობის მთლად იგნორირება არ შეიძლება. როგორც ქვემოთ ვნახავთ, მის მონათხრობს გარკვეული ისტორიული რეალობა უდევს საფუძვლად. აზიიდან ჩრდილო კავკასიაში მოსული დამპყრობლების რისხვა ოგორების განადგურების შემდეგ, როგორც ჩანს, მართლაც, დაატყდა თავს ლაზებს, რის დამტკიცებას ქვემოთ შევეცდები.

VI ს. დასასრულის ეგრისში თურქთა ლაშქრობის შესახებ სხვა საისტორიო წყაროებში ცნობები არაა. ამიტომ თეოფილაქტეს მიერ მოთხრობილი ამბავის რეალურობა-არარეალურობის დასადასტურებლად, თვით ცნობის მონაცემთა გაანალიზებისას მიღებულ შედეგებს უნდა დავეყრდნო, გავითვალისწინო იმ დროის საერთაშორისო ვითარება.

სანამ თეოფილაქტეს ცნობის შინაარსს გავაანალიზებ, მინდა იმ მიზეზის შესახებ მივუთითო, რამაც, ჩემი აზრით, თეოფილაქტეს ცნობის ქართველ მკვლევართა თვალთახედვიდან გამორჩენა გამოიწვია.

ქართულ ისტორიოგრაფიას თეოფილაქტეს ცნობა დღემდე რომ ყურადღების მიღმა დარჩა, ამის მიზეზი, ვფიქრობ, საქართველოს შესახებ თეოფილაქტე სიმოკატას ცნობების აკად. ს. ყაუხჩიშვილისეული გამოცემაც არის. საქმე ისაა, რომ 1941 წელს გამოქვეყნებული „გეორგიის“ IV ტომში (ნან. I), რომელშიც სხვა ბიზანტიელ ავტორებთან ერთად თეოფილაქტეს „ისტორიიდან“ საქართველოს შესახებ ცნობების ქართული თარგმანიცაა⁴, თეოფილაქტეს ზემომოტანილი ცნობა არაა შეტანილი. არა მგონია, ს. ყაუხჩიშვილს თეოფილაქტეს ცნობა მისი გაზვიადებული მონაცემების გამო გამოეყოფებინა, რა მოხდა ძნელი სათქმელია. ერთადერთი სავარაუდო ისაა, რომ თეოფილაქტეს „ისტორიიდან“ საქართველოს შესახებ ცნობათა ამოკრეფისას ზემოდასახელებული მითითება მას მხედველობიდან გამორჩა. ისე კი უნდა ითქვას: უცხოელ ავტორთა საისტორიო თხზულებების შემოკლებული ქართული თარგმანი ზოგჯერ დიდი გაუგებრობების მიზეზიც ხდება. ასე მაგალითად, „გეორგიის“ იმავე ტომში შესული ბიზანტიელი ქრონისტის თეოფანე ჟამთააღმწერელის ცნობების შემოკლებულ ქართულ თარგმანში 628 წელს თბილისის აღების შესახებ თხრობას მცირე ინტერვალის შემდეგ მოსდევს მითითება ბიზანტიელთა

მიერ ქართველი დიდებულის (მთავრის) ვარსამუსეს დატყვევების შესახებ⁶. ეს ტექსტი გახდა საფუძველი ა. ბოგვერაძეს ვარსამუსე თბილისის აღებისას დატყვევებულად (სინამდვილეში იგი ირანის ტერიტორიაზე, ნინევიის ნანგრევებთან გამართულ ბრძოლაში იქნა დატყვევებული⁷) და ქართლის ერისმთავრად მიეჩნია. მისი თვალსაზრისი აისახა „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ მეორე ტომში⁸, რომელიც ადრეფოდალური ხანის საქართველოს ისტორიისათვის დღესაც საქართველოს უმაღლესი სასწავლებლებისათვის სალექციო კურსის ერთ-ერთი ძირითადი დასაყრდენია. სტუდენტებს ათეული წლების განმავლობაში შეცდომით ასწავლიან, თითქოს, ვარსამუსე ქართლის ერისმთავარი იყო („ნარკვევების“ მეორე ტომიდან ეს შეცდომა განმეორდა ზოგიერთი ავტორის სალექციო კურსშიც⁹).

ახლა რაც შეეხება იმ პოლიტიკურ ვითარებას, რომელიც აღმოსავლეთ ევროპაში აზიიდან თურქების (იგივე ტურკიუტები) მოსვლისა და მათ მიერ ჩრდილო კავკასიის დაპყრობის შემდეგ შეიქმნა.

ჩრდილო კავკასიასა და მის მიმდებარე ველებზე მცხოვრებმა ხალხებმა ჰუნ-თურქთა პირველი დიდი დარტყმები, როგორც ცნობილია, IV ს. 70-იან წლებში ცენტრალური აზიიდან წამოსული ჰუნთა მრავალრიცხოვანი ურდოებისაგან განიცადეს. ჰუნების შემდეგ მდ. ვოლგა არაერთმა ჰუნურ-თურქულმა და თურქიზირებულმა უგორულმა ტომმა გადმოლაზა და სამომთაბარეოდ დროებით ჩრდილო კავკასიისა და აზოვის ზღვისპირეთის აღმოსავლეთით მდებარე ველებზე შეჩერდა. დროთა განმავლობაში მათ იქ სახელმწიფო გაერთიანებები შექმნეს. რომელთაგან მნიშვნელოვანი იყო კასპიის ზღვის ჩრდილო-დასავლეთით საბირთა, ხოლო აზოვის ზღვის აღმოსავლეთით თურქულ-უგორულ ტომთა გაერთიანება. ამ უკანასკნელ გაერთიანებაში შედიოდა უფრო ადრე ჩრდილო კავკასიის ველებზე მოსული სარმატული წარმოშობის ალანები და ჩრდილო კავკასიის აბორიგენი მოსახლეობის ნაწილი.

ჩრდილო კავკასიისა და აზოვის ზღვისპირეთში არსებული გაერთიანებების, ერთი მხედვით, მშვიდი ცხოვრება VI ს. შუახანებში ცენტრალური აზიიდან გამოქცეულმა ყუან-ყუანებმა (ყუყანებმა, რომლებიც აღმოსავლეთ ევროპაში ავართა სახელით გახდნენ ცნობილი) დაარღვიეს. ავარები თავიანთ ყოფილ ქვეშევრდომებს ტურკიუტებს (თურქებს) გამოექცნენ.

ტურკიუტებმა გადამწყვეტი გამარჯვება ყუყანებზე 553 წლის შემოდგომაზე მოიპოვეს. დასავლეთისაკენ ჯოგების გარეშე გამოქცეულ ყუყანებს 554 წლის გაზაფხულზე, იმ ხანად გარდაცვლილი, თურქთა (ტურკიუტთა) სახელმწიფოს (კაგანატის) შემქმნელის კაგან ბუმინის მომდევნო ძმა – ისტემი (მისი ტიტული იყო „იაბლუ“ – „ჯაბლუ“, რაც კაგანატში ღირსებით მეორეს ნიშნავდა) დაედევნა. 555 წელს ისტემიმ უკვე „დასავლეთის ზღვას“ (არალის ზღვას გულისხმობენ) მიაღწია. ლაშქრობისას დაიმორჩილა ცენტრალური ყაზახეთი, შვიდმდინარეთი, ხორეზმი. არალის ზღვის ჩრდილოეთით მის ლაშქარს დიდი წინააღმდეგობა გაუწია ხუნუს (ხიონიტების), უარისა და ოგორთა ტომებმა. მათი დამარცხება ისტემიმ

მხოლოდ 558 ნელს შეძლო და მდ. ვოლგის აღმოსავლეთით მდებარე ველებს მიაღდა. უფრო ადრე – კერძოდ 556 ნელს ისტემის უფროსმა ძემ ყარა-ჩურინმა მამის ნებართვით დაიმორჩილა სამხრეთი ჯუნგარია და აბარების მიწაზე თავისი საუფლისწულო სახანო შექმნა (მისი რეზიდენცია ჩრდილო ტიანშანში – აკდალის მთებში იყო). 558 ნელს ყარა-ჩურინი მონაწილეობდა ურალსა და ვოლგისპირეთში ისტემის ლაშქრობაში, თუმცა ახლადდაპყრობილი ეს მიწები საუფლისწულოდ ყარა-ჩურინის უმცროს ძმას ტანხანს (ბიზანტიური წყაროების თურქსანფი) და ბიძაშვილს ბური ხანს გადაეცა⁹.

დასავლეთისაკენ მიმავალი ისტემის ლაშქარი წინ მიერეკებოდა ყველა იმ ხალხს, რომლებიც მას არ დამორჩილდა. ასეთები იყვნენ „უარისა“ და „ხუნუს“ ტომებიდან – დაახლ. 20000 კაცი (შემდეგში ისინი ჩრდილო კავკასიაში ავარებს შერწყნენ).

რაც შეეხება თურქებისაგან დევნილ ჟუჟანებს (რომელთაც არც ჯოგები ჰყავდათ და აღარც სამშობლო ჰქონდათ), მათი მდგომარეობა, თითქოს, უიმედო იყო. რადგან მათ წინაშე იდგნენ მრავალრიცხოვანი ხალხები, რომელთაც ძლიერი გაერთიანებები ჰქონდათ და გამარჯვებაც შეეძლოთ, მაგრამ ჟუჟანებმა ყოველგვარი წინააღმდეგობა დაძლიეს. ისინი თურქებისაგან მიუწვდომელნი გახდნენ¹⁰.

ავარებმა თურქების დევნას რომ თავი დააღწიეს, ეს შემდეგმა გარემოებამ განაპირობა. ვოლგის აღმოსავლეთ ველებზე მოსულმა ისტემიმ ვერ გარისკა ზურგს უკან შუა აზიაში არსებული ჰუნი პეფტალიტების ძლიერი გაერთიანება დაეტოვებინა. ირანთან კავშირში მათი დამარცხება ისტემიმ, მართალია, მხოლოდ 571 ნელს შეძლო¹¹, მაგრამ მანამდე, 558 წლის ივლისში, იუსტინიანე I-თან ელჩობა გაგზავნა, 567 ნელს ჩრდილო კავკასიაში ილაშქრა და დერბენდის კედელს მიაღდა.

თავის მხრივ, 558 ნელს ჩრდილო კავკასიაში მოსულმა ჟუჟანებმა დიდი სისასტიკით დაიმორჩილეს საბირთა გაერთიანება (საბირთა ნაწილი ამიერკავკასიაში გადმოსახლდა). აღმოსავლეთ ევროპაში უკვე ავარებამდ სახელდებული ჟუჟანები, რადგან მოკავშირეებსაც ეძებდნენ, ალანთა ბელადის საროსიას შუამდგომლობით ეგრისზე გავლით კონსტანტინოპოლში ჩავიდნენ. იმპერატორმა იუსტინიანე I-მა ავართა ელჩები უნდობლად მიიღო, თუმცა ავარებთან საპასუხო ელჩობა მაინც გააგზავნა და სთხოვა, როგორც მოკავშირეებს ომი მისი მტრის – ირანის წინააღმდეგ დაენწყოთ¹² (იმ ხანად ეგრისში, ბიზანტიასა და ირანს შორის ჯერ კიდევ მიმდინარეობდა ომი). ავარები პირიქით მოიქცნენ. მათი მსხვერპლი ბიზანტიის მოკავშირე საბირების შემდეგ აზოვის ზღვის აღმოსავლეთ ველებზე არსებული ოგორების გაერთიანება გახდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ავარები კონსტანტინოპოლში თურქთა ელჩობის კარგად მიღებამ გააღიზიანა, ხოლო 567 ნელს ჩრდილო კავკასიაში ისტემის ლაშქრის გადმოსვლისთანავე მათ სასწრაფოდ დატოვეს ჩრდილო კავკასია და დასავლეთისაკენ გაემართნენ. მდ. დონის ქვემო დინების მარცხნივ მდებარე ველებზე თავს დაესხნენ პუნური მოდგმის ზალებს¹³, გადალახეს მდ. დონი და სლავური წარმოშობის ანტების განსახლების არეალი მთლიანად გაანადგურეს¹⁴. მათი ნაწილი,

როგორც ჩანს, თან გაიყოლეს. საბოლოოდ ბინა ავარებმა ბალკანეთში – პანონიაში დაიდეს. ასე გაუმეზობლდნენ იმპერიას ბალკანეთიდან და ამის შემდეგ მათ არაერთხელ სცადეს კონსტანტინოპოლის აღება¹⁵.

567 წელს ჩრდილო კავკასიაში მისული ისტემი ავარებს არ დაეღვენა. იგი უკან გაბრუნდა და პეფთალიტებთან ბრძოლა განაგრძო. 576 წელს კი გარდაიცვალა.

ისტემის გარდაცვალების შემდეგ კაგანატის დასავლეთ ნაწილში უმაღლესი ხელისუფალი სწორედ მისი უფროსი ძე – ყარა-ჩურინი გახდა. მან მემკვიდრეობით მიიღო კაგანატის დასავლეთი ნაწილი და ტარდუმ ხანად იწოდა. შორეულ ლაშქრობებს თავი დაანება და ძირითადად აკდალის რეზიდენციაში იმყოფებოდა. მას და მის ძმას ტანხანს ემორჩილებოდა მდ. ვოლგის აღმოსავლეთით და დასავლეთით, ასევე ჩრდილო კავკასიაში მყოფი თურქული ძალები. დასავლეთში სამხედრო ოპერაციებს ზემოდასახელებული ბური ხანი ხელმძღვანელობდა. მან აიღო 576 წელს ბოსოფრი, 580 წელს სცადა ყირიმს დაუფლებოდა¹⁶.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, 558 – 567 წლებში ავარები ჩრდილო კავკასიასა და მის მიმდებარე ველებზე მცხოვრები ხალხების ბატონები იყვნენ. ბალკანეთში გადასვლის შემდეგ მათ ხელში აღმოჩნდა ვრცელი ტერიტორია ჩრდილო კავკასიიდან ბალკანეთამდე. 576 წლიდან ბური ხანმა ავართა მფლობელობაში მყოფი ტერიტორიების დამორჩილება დაიწყო. მკვლევართა მტკიცებით, 580 წელს ყირიმზე უშედეგო შეტევის შემდეგ, 582-583 წლებში, თურქები ეგრისში შეიჭრნენ¹⁷.

582/583 წლებში თურქთა ეგრისში ლაშქრობა მე საეჭვოდ მივიჩნიე¹⁸. ამჯერად ქვემოთ მის დასაბუთებას შევეცდები.

როგორც ავარები, ისე თურქები (ტურკიუტები) ძველ ავტორთა თხზულებებში „თურქებად“ და „ჰუნებად“ იხსენიებიან. ძველი თურქების ისტორიის ცნობილი მკვლევარი ლ. გუმილიოვი თეოფილაქტეს ცნობების გაანალიზებისას კოლხთა ბელადებისა და 300 ათასი კოლხის ამოხოცვას სწორედ თურქებს მიაწერს. მისი სიტყვით, ეს ამბავი 584 წლის წინა ხანაში ბიზანტია-ტურკიუტების ომის დროს მოხდა. ტურკიუტები, მისი ვარაუდით, აფხაზეთის მხრიდან შეიჭრნენ ეგრისის ტერიტორიაზე და დაახლოებით 160 კილომეტრი (4 დღის სავალი) გზის გასწვრივ მოფენილი გვამები იმ ტყვეებისა უნდა ყოფილიყო, რომელთა წაყვანა უკანდახეულმა არმიამ ვერ შეძლო¹⁹. „ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ისტორიის“ ავტორთა თანახმად, 582/583 წლებში თურქებმა კავკასიიდან ბიზანტიაში შელწევა სცადეს²⁰.

აზერბაიჯანელი ა. იუნუსოვის თანახმად, 582 – 583 წლებში ტურკიუტები თავს დაესხნენ ბიზანტიის იმპერიის ქვეშევრდომ დასავლეთ საქართველოს. ამ ამბების თანამედროვე ბიზანტიელი ისტორიკოსის (მხედველობაში ჰყავს თეოფილაქტე სიმოკატა, რომელმაც VII ს. 30-იან წლებში დაწერა თავისი ისტორია – ვ. გ.) ცნობით, ტურკიუტებმა კოლხთა ბელადები დახოცეს. ომის დროს ამ ტომიდან განადგურებული იქნა სამასი ათასი კაცი, მაგრამ, მაშინ, როცა გამარჯვება კაგანის მხარეზე იყო, თურქთა შორის დაიწყო შინაბრძოლები და მათ დატოვეს საქართველო²¹.

თეოფილაქტეს ცნობამ კოლხთა შესახებ ი. კოლომიცევის წიგნში უკვე რომანტიკული ელფერი მიიღო. მისი სიტყვით, ავარებისა და თურქების აზიიდან აღმოსავლეთ ევროპაში მოსვლით ხალხთა დიდი გადასახლების მეორე ეტაპი დაიწყო, როცა ილუპებოდნენ არა მარტო ცალკეული პირები, არამედ მთელი ტომები. „583 წელს კი ძველი თურქების ლაშქარმა ევროპაში შეღწევა კავკასიის მთავარი ქედის გავლით სცადა. მაგრამ ახლანდელ დასავლეთ საქართველოს მთებში ისინი ადგილობრივი ტომების ზუსტად მსროლელებმა შეაჩერა. შეტევის ჩაშლით განაწყენებულმა აზიატებმა სამსხვერპლო ცხოველების მსგავსად ველური მძვინვარებით ამოხოცეს, თითქმის, 300 ათასი – მილიონის მესამედი ტყვე, რომლებიც დამპყრობლებს ნებაყოფლობით ჩაბარდნენ. სიკვდილით დასჯილთა გვამები ჯგუფებად ეყარა გზის გასწვრივ ოთხი დღის სავალზე. ცოცხლად დარჩენილ იმ მცხოვრებთა დასაშინებლად, რომლებიც საშინელ მდგომარეობაში ტყეებსა და მთათა ხეობებს აფარებდნენ თავს. არავინ იყო, რომ მინისათვის მიეზარებინა თავმოკვეთილი გვამები, მხოლოდ მელიები, ტურები და ყვავები იხდიდნენ მათზე შავ ალაქს²².

რა შეიძლება ითქვას თეოფილაქტეს ცნობის ზემომოტანილ ინტერპრეტაციათა შესახებ?

უპირველეს ყოვლისა უნდა აღვნიშნო: თურქებს ეგრისში რომ 300 ათასი კაცი დაეტყვევებინათ და დაეხოცათ (ალარაფერს ვამბობ იმათზე, ვინც ბრძოლებში დაიღუპებოდა), ეგრისის სამეფოს დიდი ნაწილი გაუკაცრიელდებოდა. რაც მთავარია, თეოფილაქტეს ცნობიდან არა ჩანს სამასი ათასი კოლხი ტურკიუტებმა მაინცდამაინც დასავლეთ საქართველოში რომ ამოხოცეს. ნ. პიგულევსკაიას იმ შენიშვნას თუ გავითალისწინებთ, რომლის თანახმად, თეოფილაქტეს თავისი „ისტორიის“ შედგენისას იმ ოლქების გეოგრაფიაზე, რომლებზეც წერდა, სათანადო მასალა არ ჰქონდა, მას ტურკიუტთა მიერ ჩატარებული სამხედრო ოპერაციის ზუსტ მითითებაში შეიძლებოდა შეცდომა მოსელოდა. ასევე, თეოფილაქტეს მიერ ნახმარი გამოთქმა „კოლხთა ბელადები“ საკუთრივ ეგრისის სამეფოს არ უნდა ეხებოდეს. ფიქრობ, თეოფილაქტეს, როგორც ათენის უმაღლეს სკოლაში განათლებამიღებულ ისტორიკოსს, კარგად ეცოდინებოდა VI საუკუნის ეგრისში მცხოვრები ხალხის დიდი წარსული. თეოფილაქტეს წინამორბედი ბიზანტიელი ავტორის – აგათია სქოლასტიკოსის სიტყვით, ლაზები (კოლხები – ვ. გ.) ხომ ის ხალხი იყო, რომლებიც ამყობდნენ „კოლხთა ძველი სახელით“, „სახელგანთქმულნი“ და „განდიდებულნი“ იყვნენ²³. ამიტომ, ფიქრობ, თეოფილაქტეს (უფრო სწორად მის წყაროს) მხედველობაში საკუთრივ ეგრისის სამეფოს ტერიტორია არ უნდა ჰქონოდა.

582/583 წლებში ეგრისში თურქთა ასეთი გამანადგურებელი ლაშქრობა რადგან სხვა წყაროებით არ დასტურდება, ფიქრობ, ზემოდასახელებულ მკვლევრებსაც ასე ხელალებითა და უკრიტიკოდ თეოფილაქტეს ცნობა არ უნდა მიეღო.

თეოფილაქტეს ცნობაში საყურადღებოა მითითება თურქთა კაგანატში დანყებული შინაომის გამო კოლხებთან მებრძოლმა თურქებმა გამრჯებით ბოლომდე რომ ვერ ისარგებლეს. მკითხველი ალბათ იკითხავს,

თურქებმა ეგრისში თუ 300 ათასი კაცი ამოხოცეს, გამარჯვებულები რატომ არ იყვნენ? ზემოდასახელებულ მკვლევართა პასუხი ერთი იქნება – თურქთა კაგანატში დაწყებულმა შინაომმა აიძულა თურქები ბრძოლის ველი (ე. ი. ეგრისის ტერიტორია) სასწრაფოდ დაეტოვებინათ, თითქოს, ისინი ისეთი სისწრაფით ტოვებდნენ ეგრისს, რომ ჩამორჩენილ ტყვეებს გზადაგზა ზოცავდნენ.

რომ გავერკვეთ ასეთი სისწრაფით ვის უნდა დაეტოვებინა ბრძოლის ველი, დეტალურად უნდა გავეცნოთ თურქთა კაგანატში დაწყებულ შინაომს და ვნახოთ, მართლაც, თუ იყო საჭირო თურქებს კოლხეთიდან (უფრო სწორად კავკასიიდან) ჯარი გაენვიათ.

თურქთა კაგანატში დაწყებული შინაომი სპეციალურად აქვს გაანალიზებული ლ. გუმილიოვს. როგორც იგი წერს, ეს ომი ისტორიკოსთა მიერ, თითქმის შეუსწავლელია. მასზე ბიზანტიურ წყაროებში ფრაგმენტული ცნობებია, სპარსულმა და ქართულმა წყაროებმა ჩვენამდე არ მოაღწია. რაც შეეხება ჩინელ ავტორებს, მისი სიტყვით, ისინი ისე შორს იყვნენ ომის ასპარეზიდან, რომ ცუდი წარმოდგენა ჰქონდათ შავიზღვისპირეთის გეოგრაფიის შესახებ. ამიტომ, მეტად ძვირფასია იმპერატორ მაჟიენის სადღი თეოფილაქტეს „ისტორიაში“ შემონახული თურქთა კაგანის – ყარაჩურინის წერილის ფრაგმენტული მონაცემები²⁴.

კაგანის წერილსა და ჩინურ წყაროებში არსებულ ცნობებზე დაყრდნობით კაგანატში დაწყებული შინაომის ამბავს ლ. გუმილიოვი ასე გადმოგვცემს: 581 წლის ბოლოს დიდმა ხანმა ტობომ (მისი რეზიდენცია ჩრდილო-დასავლეთ მონღოლეთში მდ. ორხონის აუზში მდებარეობდა) გარდაცვალების წინ, კაგანატში არსებული ტახტის მემკვიდრეობის წესიდან გამომდინარე, მემკვიდრედ თავისი ძე ამრაკი კი არა, თავისი უფროსი ძმის – მულან ხანის ძე ტორემანი (ჩინური წყაროების აბო ხანი. კაგანის წერილში იგი „ტურუმ“-ად იწოდება და მას მიეწერება შინაომის დაწყება – ვ. გ.) დაასახელა. კაგანატის ერთ-ერთი მხარის გამგებელმა (ხანმა), ტობოს მომდევნო ძმის, ადრე გარდაცვლილი ყარა ისიკ ხანის ძემ – შეთუმ (ჩინური წყაროების შაბოილო ხანი) მხარი ამრაკს დაუჭირა და განაცხადა: თუ მის წინადადებას არ მიიღებდნენ, ომს დაიწყებდა. შეთუმს წინააღმდეგობა ვერ გაუწიეს. ასე გახდა ამრაკი დიდი ხანი, მაგრამ ტორემანის წინააღმდეგობის გამო მან ჩქარა უარი სთქვა პირველი ხანის ტიტულზე და ეს ღირსება შეთუმს დაუთმო – შეთუ გახდა კაგანი. მის შემდეგ კაგანატში მეორე პირად ისტემის უფროსი ძე ყარა-ჩურინი ითვლებოდა. ამრაკი მესამე, ტორემანი მეოთხე ხანი გახდა. ამ ოთხი დიდი ხანის გარდა, კაგანატში ოთხი მცირე ხანიც იყო. კაგანატის დასავლეთში სამხედრო ოპერაციებს ერთ-ერთი მცირე ხანი ბური აწარმოებდა. ლ. გუმილიოვის თანახმად, ყირიმში მისი შეჭრის უშედეგო მცდელობის შემდეგ თურქები კავკასიაში დაწყებული სამხედრო ოპერაციით შემოიფარგლნენ – ომი დაიწყო ბიზანტიასთან (მისი მტკიცებით, ამ დროს ამოხოცეს თურქებმა 300 ათასი კოლხი). მეორე მხრივ, ამ ომის დასასრულს იგი რადგან კაგანატში სამოქალაქო ომის დაწყების (584 წლის დამდეგი) წლით ათარიღებს, ვნახოთ, თუ იყო საჭირო

თურქებს სასწრაფოდ შეენწყვიტათ ეგრისში ლაშქრობა და სამხედრო ძალები კავკასიიდან შუა აზიაში გაენვიათ.

როგორც ლ. გუმილიოვი წერს, ბიზანტიასთან დაწყებული ომის თანადროულად ტურკიუტები ჩინელებს ებრძოდნენ, მაგრამ თურქ ხანებს შორის ერთ-ერთმა უძლიერესმა ყარა-ჩურინმა 582 წელს ჩინეთთან სეპარატული ზავი დადო და ჩინეთიდან თავისი ლაშქარი გამოიყვანა. 583 წელს კი ჩინელებმა ტორემანი დაამარცხეს და ტურკიუტების ლაშქარი განადგურებისაგან კაგან შაბოილოს (შეთუს) გამარჯვებამ გადაარჩინა²⁶. ამის შემდეგ ჩინურმა დიპლომატიამ მოახერხა, შაბოილო და ტორემანი ერთმანეთისათვის დაეპირისპირებინა. 584 წლის მარტში შაბოილო თავს დაესხა ტორემანის ბანაკს, ხოცვა-ჟლეტისას ტორემანის დედა დაიღუპა. ამ ფაქტმა თურქთა ყველა ხანი ისე გაანანყენა, რომ ისინი (მათ შორის ყარა-ჩურინი და ტანხანი) ტორემანს სამხედრო ძალით დაეხმარნენ. ტორემანის ხელქვეით ისეთმა ძალამ მოიყარა თავი, რომ შაბოილოს ძმა – ჩოლოხოუ ხანიც მას მიემხრო. 584 წლის შემოდგომაზე შაბოილო იძულებული გახდა ჩინეთის იმპერიასთან არა მარტო ზავი დაედო, თავი იმპერატორის ქვეშევრდომადაც გამოაცხადა. ჩქარა ასე მოიქცა ყარა-ჩურინიც. მისი და ტანხანის დამხმარე ძალები ტორემანს ჩამოსცილდა (თურქთა ხანების ასეთი ქმედება, ძირითადად ჩინეთიდან აბრეშუმის გამოტანის აუცილებლობით იყო განპირობებული²⁷). ტორემანის შესუსტებული ძალები შაბოილო ხანმა დაამარცხა. ჩქარა მისი ოჯახის წევრებიც დაატყვევეს, თვით ტორემანი თავისი ლაშქრის ნარჩენებით სამხრეთში (ახლანდელი ბუხარის რაიონში) გადავიდა, სადაც ყარა-ჩურინის ძემ დაამარცხა და დაატყვევა. მისი ბრძანებით ამბოხებული ხანი წითელი ფუტკრებით სავსე ტომარაში ჩასვეს, ასე მოუღეს ბოლო²⁷.

სანამ ტორემანი ცოცხალი იყო, კაგანი შაბოილო თავს მშვიდად ვერ გრძნობდა. ტორემანს იგი ჩინეთში გაერიდა, 587 წელს გარდაიცვალა. შაბოილოს ძემ კაგანის ტახტი ბიძას – ჩოლოხოუს შესთავაზა და თავი მის ქვეშევრდომად აღიარა. ტახტის დაკავების შემდეგ ჩოლოხოუ ყარა-ჩურინის წინააღმდეგ გამოემართა, მაგრამ ბრძოლაში დამარცხდა და დაიღუპა. ამის შემდეგ ტახტის მემკვიდრეობის წესიდან (უფროსი ხანი – კაგანი, გვარში უფროსი ხდებოდა) გამომდინარე, კაგანატში პირველი პირი – კაგანი, ყარა-ჩურინი გახდა. აი ამ ამბების შესახებ ატყობინებდა ყარა-ჩურინი იმპერატორ მავრიკიოსს.

ამრიგად, თუ ყოველივე ზემოთქმულს გავითალისწინებთ, 581 წლიდან კაგანატში დაწყებული შინააშლილობის დროს ისეთი არაფერი მომხდარა, ყარა-ჩურინსა და მის ძმას – ტანხანს კავკასიაში მებრძოლი, მათ დაქვემდებარებაში მყოფი ბური ხანის ლაშქარი სასწრაფოდ შუა აზიაში გაეხმოთ. პირიქით, 582 წელს ყარა-ჩურინმა თავისი ძალები ჩინეთიდან გამოიყვანა. ამის შემდეგ მას და მის ძმას – ტანხანს ათი ათასობით მეომარი ჰყავდათ რეზერვში. ასეც რომ არ ყოფილიყო, აკდლის რეზიდენციიდან ათასობით კილომეტრით დაშორებულ კავკასიაში ომს, როგორც ითქვა, ყარა-ჩურინის ხელქვეითი ბური ხანი აწარმოებდა და 580 წელს ყირიმის

დაუფლების უშედეგო ცდის შემდეგ სამხედრო ძალით დახმარება, პირიქით, მას სჭირდებოდა. ამიტომ, ლ. გუმილიოვის მტკიცება (რომელსაც სხვა მკვლევრებიც იზიარებენ), თითქოს, 582/83 წლებში ტურკიუტებმა უშედეგოდ სცადეს ეგრისის გავლით ბიზანტიაში შეჭრა, დამაჯერებლობას მოკლებულია. თურქთა ასეთი ქმედების შესახებ ხომ ყარა-ჩურინის ნერილშიც არფერია ნათქვამი.

ამ უკანასკნელ გარემოებას ლ. გუმილიოვი დიპლომატიური დელიკატურობით ხსნის²⁸. მაგრამ ყარა-ჩურინის ქვეშევრდომ ხანს ეგრისში ბიზანტიელთა 300 ათასი ქვეშევრდომი რომ ამოეხოცა, ამას დიპლომატიური ეტიკეტით ვერ უარყოფდა. აღნიშნულიდან გამომდინარე, უფრო მისაღები ხომ არ იქნება იმ ხალხად, რომლებმაც კოლხები ამოხოცა, ავარები მივიჩნიოთ. აქ თუ იმასაც გავიხსენებთ, თეოფილაქტეს ცნობიდან გამომდინარე, ოგორთა და კოლხთა განადგურება იუსტინიანე I-ის ზეობაში (527 – 565 წწ.) მომხდარ ფაქტად ივარაუდება, და, როგორც ზემოთ ითქვა, თავისი „ისტორიის“ ამ ნაწილში, თეოფილაქტეს ქრონოლოგიაშიც აქვს შეუსაბამობანი, ასეთი ვარაუდი ისტორიულ რეალობასთან უფრო ახლოს უნდა იყოს. 558 წლის ივნისში იუსტინიანე I-ის მიერ თურქთა ელჩობის კარგად მიღებამ ავარები ხომ ისე გააღიზიანა, რომ ისინი იუსტინიანე I-ის მოკავშირეებს დაერივნენ. ხოლო 567 წელს ჩრდილო კავკასიაში ისტემის გამოჩენის შემდეგ სასწრაფოდ დატოვეს ჩრდილო კავკასიისა და აზოვის ზღვის ამოსავლეთით მდებარე ველები. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ სწორედ ავარები იჩენდნენ დაპყრობილი ხალხების მიმართ დიდ სისასტიკეს. მაშინ როცა ისტემი და ყარა-ჩურინი, თვით ლ. გუმილიოვის სიტყვით, დამორჩილებულ ქვეყნებში *modus vivendi*-ს პოლიტიკას ატარებდნენ²⁹.

ზემოგამოთქმული მოსაზრება რომ უფრო დამაჯერებელი გახდეს, სხვა მასალასაც მოვიხმობ, პირველ რიგში კი თეოფილაქტეს „ისტორიაში“ არსებულ ცნობებს გავაანალიზებ.

„ისტორიის“ მეშვიდე წიგნის VIII თავში, თეოფილაქტე როცა ბალკანეთში მიმდინარე ამბებზე საუბრობს, წერს: „რადგან მე მოგიტხრობთ კავკასიასთან და ჩრდილოეთამდე მცხოვრებ სკვითებზე, საჭიროდ მიმაჩნია ამ დიდი ხალხის შესახებ ჩემს ისტორიაში დამატებითი თხრობა ჩავერთო“-ო და გვამცნობს: როცა ზაფხული დადგა (იგულისხმება 598 წ. – ვ. გ.) იმან აღმოსავლეთში თურქები რომ კაგანს უწოდებენ მავრიკიოსთან გააგზავნა ელჩები და ნერილი, რომელშიც დიდი ქებით იყო აღწერილი ყველა მისი გამარჯვება“. თეოფილაქტეს იქვე მოაქვს კაგანის ნერილის დასაწყისი, სადაც კაგანი (ე. ი. ყარა-ჩურინი) თავის თავს შვიდი ტომის მბრძანებლის უწოდებს. იმპერატორს ატყობინებს, რომ მან „დაამარცხა აბდელთა ტომი, ახლა რომ პეფრალიტებად არიან ცნობილნი“³⁰. ამის შემდეგ, თეოფილაქტე, როგორც ჩანს, ნერილის შინაარსს გადმოსცემს და მას, მის ხელთ არსებული სხვა წყაროთა მონაცემებით ავსებს. მოგვითხრობს თურქთაგან ავარების დამარცხების ამბავს და წერს: კაგანმა სხვა საქმეებიც მოიმოქმედა – დაიმორჩილა ერთ-ერთი ძლიერი და მრავალრიცხოვანი ოგორის ტომის ხალხი, რომელთა ნაწილი დასავლეთისაკენ გამოიქცა, დასახლდა ეეროპაში და იქვე დასძინს, მოგიტხრეთ რა ავარებზე, გადავალ შემდეგ

ისტორიაზე – როცა ოგორთა ტომი საბოლოოდ იქნა დამარცხებული, კაც-მა ნათესაობით კაგანის ახლობელმა ტურუმმა მოინდომა სახელმწიფო გადატრიალება, შეკრიბა დიდი ძალები, მაგრამ დამარცხდა. ყველა ამ გამარჯვებების შესახებ აცნობა კაგანმა იმპერატორს³¹.

როგორც ვხედავთ, ყარა-ჩურინი იმპერატორ მავრიკიოსისადმი გაგზავნილ წერილში ყურადღებას ძირითადად თურქთა მიერ პეფტალიტების, ავარებისა და ოგორების დამარცხებაზე ამახვილებს. კაგანატში შინაომის დაწყება, ჩვენთვის ნაცნობი ტორემანის ამოხეხვასთანაა დაკავშირებული.

ზემომოთხრობილ ამბავს, თეოფილაქტე, როგორც ითქვა, მხოლოდ კაგანის წერილზე დაყრდნობით არ გადმოგვცემს (წერილში კოლხთა დამარცხებაზე არაფერია ნათქვამი). რაც მთავარია, დასახელებული ხალხები ისტემიმ დაამარცხა, ამიტომ, ჩანს, ყარა-ჩურინი იმპერატორს, საერთოდ, თურქთა წარმატებების შესახებ ატყობინებდა. თეოფილაქტესთან კოლხთა ამოხოცვის ამბავი რადგან უშუალოდ ოგორთა დამარცხებას მოსდევს, მის წყაროს მხედველობაში დასავლეთ ციმბირში მცხოვრები ოგორები კი არა, იმ ხანად აზოვის ზღვის აღმოსავლეთით არსებული ის „ქვეყანა ონოგორია“ (ოგორთა ქვეყანა) უნდა პქონოდა, რომელსაც VII ს. რავენელი ანონიმი ასახელებს. „ქვეყანა ონოგორიის“ სამხრეთით კი ძველი ავტორები ლაზთა (კოლხთა) განსახლების შესახებ მიუთითებენ. ასე მაგალითად, ახ. წ. II ს. ავტორი, 131 – 137 წლებში კაპადოკიის გამგებელი ფლავიუს არიანე, რომელიც კარგად იცნობდა შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს, როცა მოგვითხრობს ამ სანაპიროზე მდებარე ქალაქებს შორის რა მანძილი იყო, თანამედროვე ქ. ტუაფსეს ჩრდილოეთით „ძველ ლაზიკას“ ასახელებს³².

არიანეს შემდგომი ხანის ავტორებიდან ფსევდო არიანე (V ს.) უფრო აკონკრეტებს „ძველი ლაზიკის“ მდებარეობას და წერს: ძველი ლაზიკის ადგილას ახლა ეგრეთ ნოდებული ნიკოფსია მდებარეობს³³. „ძველ ლაზიკას“ იხსენიებს სტეფანე ბიზანტიელიც (VI ს.). მისი განმარტებით, „ძველი ლაზიკის“ შესახებ ცნობა თუ არიანედან მომდინარეობს³⁴, ძველი ბერძენი გეოგრაფის კლავდიოს პტოლემეაიოსის (გარდ. ახ. წ. 161 წ.) რუკაზე შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთი სანაპირო ლაზთა ქვეყანადაა მითითებული³⁵. რუკის გამომცემლის ბ. გოგიას მითითებით, იმ ხანად კოლხეთის ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი თუ აზოვის ზღვამდე არა, მდ. ყუბანამდე მაინც აღწევდა. ეს უფრო გვიანდელი წყაროებითაც ჩანს³⁶.

მოტანილი მასალიდან ერთი დასკვნის გამოტანა შეიძლება: თეოფილაქტეს წყარო რომ თურქთა მიერ კოლხების (ლაზების) ამოხოცვის შესახებ წერდა, მას მხედველობაში ჩრდილო კავკასიის შავიზღვისპირეთში მდებარე, ანტიკური ავტორებისათვის კარგად ცნობილი „ძველი ლაზიკის“ მიმდებარე ტერიტორიებზე განსახლებული ხალხი ჰყავდა. ოგორების („ქვეყანა ონოგორიის“) განდგურების შემდეგ, როგორც ჩანს, ავარები მათ სამხრეთით მცხოვრებ ლაზებს დაესხნენ თავს.

„ქვეყანა ონოგორიის“ განადგურებისა და ლაზთა ამოხოცვის შემდეგ ამ ხალხთა საცხოვრებელი არეალი მეზობლად მცხოვრები ტომებისათვის

უპრობლემოდ დასასახლებელი მხარე რომ გამხდარა, ამას VI ს. ბიზანტიელი ავტორის პროკოპიოს კესარიელის (გარდ. 562 წ.) ცნობა მოწმობს. პროკოპიოსი ჩრდილო კავკასიაში განსახლებული ხალხების აღწერისას აღნიშნავს: აი ახლა „ექესინიის პონტოს ნაპირზე დამკვიდრდნენ ჯიქები“-ო³⁷.

ჯიქების მიერ შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს დაკავების ამბავი რადგან პროკოპიოსის თხზულებაშია ასახული, იგი კი თავის ისტორიას 562 წლის წინა ხანაში წერდა, უნდა ვივარაუდოთ, რომ დასახელებულ ტერიტორიაზე მოსახლეობის ამოხოცვა 562 წლის წინა ხანაში ავართა ლაშქრობას მოჰყვა.

ჯიქების ადგილგადანაცვლებისა და მათ მიერ შავიზღვისპირეთის დაკავება ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრებაშიც“ არის ასახული. ვახტანგ გორგასლის ჩრდილო კავკასიაში ლაშქრობის აღწერისას, მასში ნათქვამია: „მაშინ მუნ იყო პაჭანიკეთი მოსაზღვრედ ოვსეთისა, მდინარესა მას ოვსეთისავე წიაღ, და ჯიქეთი მუნვე იყო. შემდგომად ჟამთა მრავალთა იოტნეს პაჭანიკი და ჯიქნი თურქთაგან; და ნარვიდეს პაჭანიკი დასავლით კერძო, ხოლო ჯიქნი დაემკდრნეს ბოლოსა აფხაზეთისასა“³⁸.

VI ს. შუახანებში შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე ჯიქების დამკვიდრების შესახებ ზემომოტანილ ცნობებს, ერთი შეხედვით, ძველი ბერძენი გეოგრაფის სტრაბონის (ძვ. წ. 64/63 – ახ. წ. 23/24) მონაცემები (იგი „ზიგებს“ შავიზღვისპირეთში ჰენიოხების ჩრდილოეთით ასახელებს. როგორც ვარაუდობენ, სარმატიიდან ამ ტერიტორიაზე ჯიქების ერთ ნაწილს ძვ. წ. I ს-ში კოლხეთის სამეფოს დაცემის შემდეგ უნდა შეეღწია³⁹), ეწინააღმდეგება. მაგრამ, გარდა იმისა, რომ ზოგი მკვლევარი სტრაბონისეულ ზიგებს სარმატული მოდგმის იაზიგებთან (რომლებიც შემდეგ ბალკანეთში გადასახლდნენ) აკავშირებს⁴⁰, თვით სტრაბონის მონაცემები ჰენიოხებისა და ზიგების საცხოვრისი ადგილის შესახებ იმდენად ზოგადია⁴¹, რომ მათი განსახლების ადგილის ზუსტი განსაზღვრა ჭირს. აღნიშნულთან ერთად, სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული მითითებით, ეთნონიმი კოლხი რადგან „სხვა უფრო წერილ, როგორც ქართველურ (მეგრულ-ჭანურ და სვანურ), ისე შესაძლებელია, აფხაზურ-ადილეურ ტომებსაც“ ფარავდა⁴², უნდა ვივარაუდოთ, რომ 558 წლის შემდგომ ახლო ხანაში შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მცხოვრებ კოლხებთან (ლაზებთან) ერთად აფხაზურ-ადილეური მოსახლეობაც გახდა ავართა თავდასხმის მსხვერპლი. იმ მხარეში „ძველი ლაზიკის“ არსებობის გამო, შესაძლოა, თეოფილაქტეს წყარომ მთელი მოსახლეობა კოლხებად მიიჩნია. მოსახლეობისაგან დაცილილ ზღვისპირეთში კი სარმატიიდან ჯიქების ახალი, დიდი მასის ჩასახლება მოხდა, რაც აისახა პროკოპიოს კესარიელის თხზულებაში.

ახლა ისევ ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრებაში“ არსებულ ცნობას დავუბრუნდეთ.

ქართული წყაროს „ბოლო აფხაზეთისა“ სწორედ ფლავიუს არიანეს „ძველ ლაზიკას“ შეესაბამება. ჯიქების მიერ შავიზღვისპირეთის დაკავება წყაროში ჩრდილო კავკასიაში ვახტანგ გორგასლის ლაშქრობიდან (447 – 450 წწ.) „შემდგომად ჟამთა მრავალთა“ თურქთაგან პაჭანიკთა დამარცხე-

ბას უკავშირდება, ამიტომ იგი XI ს-ში მომხდარ ამბად იქნა მიჩნეული⁴³, მაგრამ ქართული წყაროს ცნობა რადგან პროკოპიოს კესარიელის მითითებას იმეორებს და ხალხთა ადგილგადანაცვლება ზუსტად ემთხვევა იმ პოლიტიკურ ვითარებას, რომელიც ჩრდილო კავკასიაში ავართა გამოჩენის შემდეგ შეიქმნა, ვფიქრობ, გარკვეული საფუძველი არსებობს პროკოპიოსისა და ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრებაში“ არსებული ცნობები თეოფილაქტე სიმოკატას მონაცემთა ანალიზიდან გამომდინარე შედეგების (ე. კოლხთა ამოხოცვის შემდეგ ზღვისპირეთის ტერიტორია ოთხი დღის სავალზე რომ უკაცრიელი შეიქმნა) დამადასტურებლად მივიჩნიოთ. მართალია, თეოფილაქტეს ცნობა თურქთა (იგივე ავართა) მიერ 300 ათასი კოლხის (ლაზის) ამოხოცვის შესახებ გარკვეულწილად გაზვიადებულია, მაგრამ იგი, როგორც ვნახეთ, ისტორიული რეალობის ამსახველი უნდა იყოს.

რა წყაროთი სარგებლობდა ის პიროვნება, რომელმაც ვახტანგ გორგასლის „ცხოვრებაში“ შეიტანა ცნობა თურქთა დანოლით პაჭანიკებისა და ჯიქთა ადგილგადანაცვლების შესახებ, ძნელი სათქმელია. იმის ვარაუდი კი შეიძლება, ასეთი ჩანამატი ვახტანგის „ცხოვრების“ ტექსტში XI საუკუნეში „ქართლის ცხოვრების“ კრებულის შედგენა-რედაქტირებისას ლეონტი მროველს შეეტანა. ჩანართის ავტორმა (ლეონტიმ?) ჩრდილო კავკასიაში მოსული თურქთა დანოლით როცა დასავლეთისაკენ პაჭანიკთა, ხოლო ჯიქთა „აფხაზეთის ბოლოს დამკვიდრების“ შესახებ ვახტანგის „ცხოვრებაში“ ცნობა ჩართო, მან არ იცოდა როდის მოხდა ასეთი ადგილგადანაცვლება, ამიტომ ეს ამბავი ჩრდილო კავკასიაში ვახტანგის ლაშქრობიდან „შემდგომადა ჟამთა მრავალთა“ განსაზღვრა, ხოლო თურქთაგან დევნილი ავარების სახელი მის თანადროული პაჭანიკებით შეცვალა⁴⁴. ჯიქების აფხაზეთის ბოლოს დამკვიდრება ჩრდილო კავკასიაში თურქების მოსვლას დაუკავშირა.

ახ. წ. II – VI საუკუნეებში შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე რომ ლაზური მოსახლეობა იყო, შემთხვევითი არაა. როგორც ცნობილია, უძველესი დროიდან მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ქართველური ტომები ფართოდ გავრცელდნენ ამიერკავკასიის ფარგლებს გარეთ და დაიკავეს სამხრეთით, თითქმის, მთელი ანატოლია, ხოლო ჩრდილოეთით ჩრდილო-აღმოსავლეთი კავკასია გროზნოს მხარის ჩათვლით⁴⁵. ეს ტერიტორია, არა თუ VI, XI საუკუნეშიც რომ ქართული მხარე იყო, კარგად სცოდნია ლეონტი მროველს. მისი ცნობით, ეგრისელთა (ლაზთა, კოლხთა) ეპონიმის – ეგროსის წილხვდომილი ქვეყნის ჩრდილო საზღვარი იყო „მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადა წარსწუთების წუერი კავკასისა“⁴⁶.

ზემომოტანილ ცნობაზე დაყრდნობით, ივ. ჯავახიშვილმა ეგრისის ჩრდილოეთის „მოსაზღვრე ხაზად მდ. ყუბანის შესართავი და კავკასიის ქედის წვერი“ მიიჩნია⁴⁷, მაგრამ, როგორც ზ. რატიანი წერს, ლეონტის მონაცემიდან გამომდინარე, ეგრისის ჩრდილოეთი საზღვარი მთლიანად მდ. ყუბანის დინება იყო⁴⁸. მისი სიტყვით, ძველად საქართველოს გარკვეული ნაწილი ჩრდილო კავკასიაშიც მდებარეობდა – ეს იყო „პირიქითა საქართველო“⁴⁹. იგი მდ. ყუბანის დინების სამხრეთით მდებარე ტერიტორიას

მოიცავდა ტამანის ნახევარკუნძულამდე და ლეონტი მროველის თანახმად, უძველესი დროიდან ქართველთა ისეთივე დედასამშობლო – პირველ-საცხოვრისი ყოფილა, როგორც საქართველოს სხვა კუთხეები⁵⁰. ზ. რატიანის მტკიცებით, მის ასეთ თვალსაზრისს XVI ს. ქართული საისტორიო ძეგლის „ბიჭვინთის იადაგარის“ (მასში ბიჭვინთელი კათალიკოსის სამწყსოს ჩრდილო საზღვრად კაფა/კოფინი – მდ. ყუბანი არის დასახელებული), რუსი ისტორიკოსის ვასილი ტატიშჩევისა (მის «История Российскоѣ»-ში აღნიშნულია: ჩვენი წინაპრები რომ ობეზებს უწოდებენ, ახლა მათი მიწების დიდ ნაწილს ყუბანელები ავსებენო – გვ. 171) და 1990 წელს მოსკოვში რუსულ ენაზე გამოცემული კასიმ მერეტუკოვის „ადილეურ ტომონიმიკურ ლექსიკონში“ თვით მერეტუკოვის მიერ ქართული წარმომავლობის ტომონიმებად მიჩნეული (ასევე თვით ზ. რატიანის მიერ გამოვლენილი – ვ. გ.) მასალა უჭერს მხარს⁵¹.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ უნდა დავასკვნა:

I. თეოფილაქტე სიმოკატას ცნობის ანალიზისას მიღებული შედეგები (სხვა მასალასთან ერთად) იმის დასტურად უნდა იქნეს მიჩნეული, რომ შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთი სანაპირო, როგორც მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ერთ-ერთი მხარე, ახ. წ. VI ს-ში (შემდგომაც) კვლავ ქართველური მოდგმის ტომების განსახლების არეალად რჩებოდა;

II. VII ს. ბიზანტიელი ავტორის – თეოფილაქტე სიმოკატას „ისტორია-ში“ არსებული ცნობა, რომელიც დღემდე ქართული ისტორიოგრაფიისათვის უცნობი იყო, თურქთა მიერ კოლხთა ბელადებისა და 300 თასი კოლხის ამოხოცვის შესახებ, გარკვეულწილად გაზვიადებულია, მაგრამ იგი ისტორიულ რეალობას ემყარება;

III. დაახლ. 558 წელს (ან ცოტა გვიან – 562 წლამდე) ცენტრალური აზიიდან გამოქცეულმა ყუყანებმა (რომელნიც აღმ. ევროპაში ავართა სახელით გახდნენ ცნობილნი), აზოვის ზღვის აღმოსავლეთით არსებული ოგორების განადგურების შემდეგ, როგორც ჩანს, შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს მოსახლეობაც ამოხოცეს, მათი განსახლების ყოფილი ტერიტორია სარმატიაში (უფრო სავარაუდოა, ჩრდილო კავკასიის მთისპირეთში) მცხოვრებმა ზიხებმა (ჯიქებმა) დაიკავეს, რაც აისახა ძველ ქართულ და უცხოენოვან წყაროებში.

საერთო დასკვნები

I. ქართლის სახელმწიფო თავისი არსებობის პირველივე წლებიდან ახერხებდა ჩრდილო კავკასიიდან საქართველოში გადმომავალ ზეკარებზე კონტროლის დანესებას, რაც მას საშუალებას აძლევდა, ჩრდილო კავკასიასა და მის მიმდებარე ველებზე მოსახლე თუ მომთაბარე ხალხებთან კეთილმეზობლური ურთიერთობა დაემყარებინა. მათი სამხედრო ძალა თავისი სიძლიერის სამსახურში ჩაეყენებინა.

IV ს. 70-იანი წლებიდან ცენტრალური აზიიდან აღმოსავლეთ ევროპაში (მ. შ. ჩრდილო კავკასიაში) ჰუნების პირველი დიდი მასების მოსვლის შემდეგ მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა. იმ დროის ორი უძლიერესი იმპერია - ირანი და რომი (შემდეგში ბიზანტია) ცდილობდნენ ჰუნების მიერ შექმნილ სამხედრო გაერთიანებებზე კონტროლი დაენესებინათ, იმავედროულად მათთვის ჩრდილო კავკასიიდან ამიერკავკასიაში გადმომავალი ზეკარების ჩაკეტვა იმდენად მნიშვნელოვანი გახდა, რომ ზეკარების ჩაკეტვა-დაცვის ორგანიზება ქართლის სამეფოს სიუზერენმა - სასანიანთა ირანმა თავის ხელში აიღო. ქართლის სამეფოს მესვეურებს ჩამოაშორა ჩრდილო კავკასიიდან ქართლში გადმომავალი ზეკარების კონტროლი (ამის გამო იყო 482 - 484 წლების ანტიირანული აჯანყებისას ვახტანგ გორგასალმა ჰუნების დაქირავება რომ ვერ შეძლო). ამ გარემოებამ საგრძნობლად შეასუსტა ქართლის სამეფოს სამხედრო პოტენციალი.

როგორც ბიზანტია, ისე ირანი ცდილობდნენ კავკასიის ზეკარები (ძირითადად დერბენდი და დარიალი) საერთო ძალისხმევით დაეცვათ, მათ ჩასაკეტად საერთო ენა გამოენახათ. ზეკარების დაცვისათვის ბიზანტია ირანს ყოველწლიურ გასამრჯელოს უხდიდა. ბიზანტიის მიერ ამ თანხის გადაუხდელობა, ხშირად მათ შორის ომის მიზეზი ხდებოდა.

ჩრდილო კავკასიასა და მის მიმდებარე ველებზე არსებული რომელიმე გაერთიანების სამხედრო ძალა როცა ირანს ან ბიზანტიას დაქირავებული ლაშქრის სახით გადმოჰყავდა, მაშინ ისინი გარკვეულწილად კონტროლს ექვემდებარებოდნენ. მაგრამ, როცა ჰუნ-თურქები დამოუკიდებლად ლაშქრობდნენ ამიერკავკასიასა და წინა აზიაში, მაშინ მათი ლაშქარი, პირველ რიგში, ამიერკავკასიის ქვეყნებისათვის დიდი უბედურების მომტანი იყო (ასე მოხდა 441 და 466 წლებში ამიერკავკასიაში ჰუნთა ლაშქრობისას). ამიერკავკასიაში გადმოსვლის შემდეგ, ისინი ხშირად, გარკვეული ხნით რჩებოდნენ ახალ ტერიტორიაზე და მოსახლეობის ძარცვა-გლეჯასთან ერთად სიამოვნებით დგებოდნენ დამქირავებლის სამსახურში;

II. ჩრდილო კავკასიასა და შავი ზღვის ჩრდილოეთით დამკვიდრებული ჰუნ-თურქების ამიერკავკასიასა და მის მეზობელ მხარეებში ლაშქრობები სათანადოდაა ასახული: ძველ ქართულ, სომხურ, სირიულ, არაბულ და ბიზანტიურ საისტორიო წყაროებში. მათგან ძველ ქართულ, სომხურ და არაბულ (ნაწილობრივ სირიულ) წყაროებში არსებული ის ცნობები, რომლებშიც ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან თურქების, ბოლგარების, ბარსილების, ხაზარების, პაჭანიკების, ყივჩაყებისა და

სხვათა შემოსვლა-ლაშქრობების, ან მათი დასახლებათა შესახებაა მოთხრობილი, ანაქრონისტული ხასიათისაა. ამიერკავკასიის ქვეყნების ძველი ისტორიის გასამართავად, ან ამიერკავკასიის ქვეყნებთან დასახლებული ხალხების ურთიერთობის წარმოსაჩენად მათი გამოყენებისას სათანადო კრიტიკული მიდგომაა საჭირო. ზუსტად უნდა განისაზღვროს ის ეთნონიმი, რომლის სახლი გვიანდელმა ავტორმა ან რედაქტორმა თავისი თანადროული ეთნიკური ერთეულის სახელით შეცვალა.

ისტორიულ-რეალურად თუ როდის ილაშქრა ამიერკავკასიის რომელიმე ქვეყანაში ამა თუ იმ ჰუნურ-თურქული მოდგმის ხალხმა, დიდი მნიშვნელობა აქვს იმის გარკვევას, რომელი გაერთიანება არსებობდა იმ ხანად ჩრდილო კავკასიაში ან მის მიმდებარე ტერიტორიებზე. ამ რთული საკითხის გადასაწყვეტად, უპირველეს ყოვლისა, უნდა დადგინდეს აღმოსავლეთ ევროპაში მათი მოსვლის დრო, რაც საისტორიო წყაროთა სიმწირისა და ურთიერთსაინააღმდეგო მონაცემების გამო ყოველთვის არ ხერხდება;

III. არ დადასტურდა ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება საქართველოს ტერიტორიაზე ჰუნებთან დაკავშირებული ტოპონიმების არსებობის შესახებ. VI ს. ბიზანტიელი ავტორის აგათია სქოლასტიკოსის მითითება დასავლეთ საქართველოში ჰუნ ონოგურების სახელთან დაკავშირებული ციხე ონოგურისის არსებობის შესახებ, ისტორიულ რეალობას არ უნდა შეესაბამებოდეს. ალბათ, აღნიშნულით უნდა აიხსნას ქართველ მკვლევართა (ს. ყაუხჩიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი და სხვანი) ცდა ონოგურისის ციხის ადგილმდებარეობა განესაზღვრათ, უშედეგოდ რომ დამთავრდა. გარდა იმისა, რომ დასავლეთ საქართველოში ონოგურების ლაშქრობა სხვა წყაროებით არ დასტურდება, თვით აგათიასავე ცნობით, მისი მოღვაწეობის დროისათვის, ციხის სახელი "ონოგურისი" უკვე დავიწყებული რომ იყო, ციხის ადგილს კი მოსახლეობა უკვე წმიდა სტეფანე პირველმონაშის სახელზე აგებული ტაძრის სახელით იცნობდა, სწორედ აგათიას ცნობის მცდარობაზე მიუთითებს. როგორც ჩანს, ახლანდელი მარტვილისა და ხონის რაიონებს შორის მდებარე უნაგირას მთის სახელწოდება აგათიამ თვითონ დაუკავშირა მისთვის კარგად ცნობილ ონოგურების ტომის სახელს.

აგათიას მიერ „ონოგურისად“ სახელდებული ციხე, ირანელთა და ჰუნ საბირთა მიერ დიდი მარგილევით გარშემორტყმული დროებითი გამაგრებული ადგილი უნდა ყოფილიყო ახლანდელი აბაშის რაიონის სოფ. სეფიეთის სასაფლაოს ადგილზე. ამ სასაფლაოზე მდგარ ეკლესიის კედლებში ჩატანებული როგორც ბერძნულწარწერიანი ქვა (რომელშიც წმიდა სტეფანე იხსენიება), ისე „დიდი გათლილი ქვები“, სწორედ იქვე ახლოს VI ს. შუახანებში არსებული წმიდა სტეფანე პირველმონაშის სახელზე აგებული ეკლესიის ნანგრევებიდან უნდა იყოს გადატანილი.

ასევე არ დადასტურდა ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმული მოსაზრება (ლ. მელიქსეთ-ბეგი), აღმოსავლეთ საქართველოში არსებული ციხესიმაგრე ხუნანის ჰუნების სახელიდან წარმომავლობის შესახებ. სწორი არაა ამ ციხის სახელის სპარსულ "ჰუნარ" (აქედან გამომდინარე, ციხის "უნარიანად აშენებულად" ახსნა) სიტყვასთან დაკავშირება (პ. ჰიუბშმანი).

ქართლის სამეფოს ეს უძველესი ციხექალაქი "ხუნანად" აღმოსავლეთ ევროპაში პუნების გამოჩენამდე ბევრად ადრე იწოდებოდა, ამიტომ ამ ციხე-ქალაქის სახელის შინაარსი წინარე ქართულ ენაში უნდა ვეძიოთ.

ძველი სომეხი ავტორების (მაგ. ფავსტოს ბუზანდაცი) ცნობებით, კავკასიის მთიანეთში მცხოვრებ ხალხებს "ცხოვრების წესი" რომ პუნების მსგავსი ჰქონდათ, ეს იმის საფუძველს არ იძლევა, "ხონთა ერთი შტო" კავკასიურ წარმოშობისად მივიჩნიოთ (კ. ტრევერი). მიუღებელია, V ს. სომეხ ავტორთან – აგათანგელოსთან მოხსენიებული "მასახა-ხუნების" (იგივე მასკუთების – მასაგეტების?) კავკასიურ ტომად, ხოლო "ვეინახთა განსახლების ადგილის" "ჰონთა ქვეყნად" მიჩნევა.

რუსი მკვლევრის ა. გადლოს ცდა დაამტკიცოს: თითქოს, ბარსილები ირანულენოვანი ხალხი იყო (აქედან გამომდინარე, თანამედროვე ოსთა წინაპრები) და მათი სახელიდან მომდინარეობს ჩრდილო კავკასიაში ტომონიმი "ბასიანი", დამაჯერებლობას მოკლებულია. ასეთი მტკიცებისათვის მას XVIII ს. მოღვაწე ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობები არ გამოადგება. ბარსილებიდან მომდინარე, რაიმე ტომონიმი არც XIV – XV სს. ქართულ ეპიგრაფიკაში აისახებოდა. I – VII ს-ებში ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე ირანულენოვანი (თუნდაც თურქულენოვანი) ეთნიკური ჯგუფების შემოსვლისა და მათ მიერ დასახლებათა შექმნის დასამტკიცებლად ა. გადლოს სხვა მასალა უნდა მოეტანა. ბარსილთა შესახებ გაეთვალისწინებინა მ. არტამონოვის აზრი (იგი ბარსილებს ხაზარების მონათესავედ თვლის).

რაც შეეხება VI ს. ბიზანტიელი ავტორის პროკოპიოს კესარიელის ცნობას "კასპიის კარს" (დარიალს) შთამომავლობით პუნი ამბაზუკი რომ ფლობდა, მასში 502 წელს ბიზანტია-ირანს შორის დაწყებული ომის წინა ხანაში დარიალის ციხეში პუნთა მეციხოვნე რაზმის ყოფნა უნდა იყოს ასახული.

არაგვის ხეობაში უცხოური წარმოშობისად მიჩნეული ადგილის სახელებიდან ტომონიმიკურ ლიტერატურაში „კობი“, მართალია, თურქული წარმომავლობისადაა მიჩნეული, მაგრამ, ისევე როგორც „დუშეთი“ (რომელიც პარალელებს პოულობს ჩრდ. კავკასიასა და ლაზეთში. პ. იოსელიანი), კობიც იბერიულ-კავკასიური ფუძე ენიდან უნდა მომდინარეობდეს. საქართველოს ტერიტორიაზე პუნურ-თურქული მოდგმის ხალხებთან დაკავშირებული ტომონიმი, ჯერჯერობით, მიკვლეული არაა;

IV. ამიერკავკასიაში პუნების შემოსვლისა და დასახლების მხრივ, უფრო ხელმოსაყიდი მასალა ძველი ალბანეთის ტერიტორიის მიმართ გვაქვს. დერბენდის სამხრეთით, ალბანეთის ერთ-ერთ პროვინციას სახელი „ჩოლი“, „სული“ („შუშანიკის ნამებაშია" „ჩორ") თურქიზირებული მასკუტ-მასაგეტებისაგან (შემდგომი ხანის პუნი ჰეფთალიტები) უნდა მიეღო. ამ ადგილმა სახელი „ჩოლი" თუ დიდხანს შეინარჩუნა, სამაგიეროდ თვით ჩოლის ტომების წარმომადგენლები ჩქარა იქნენ ასიმილირებულნი ადგილობრივი მოსახლეობისა და შემდეგში დერბენდის გზით შემოსული სხვადასხვა თურქულენოვანი ხალხების მიერ.

მცდარია აზერბაიჯანელ მეცნიერთა მტკიცება იმის შესახებ, თითქოს უძველესი დროიდან ალბანეთის ტერიტორიაზე ადგილობრივი დიდი

თურქული კომპაქტური წარმონაქმნები" (ზ. ბუნიატოვი) და „ატროპატენის თურქული ეთნიკური მასა" (ზ. იამპოლსკი) არსებობდა და ამ ადგილობრივ თურქულ ელემენტს ზედ დაერთო ადრიდანვე ჩრდილო კავკასიიდან ალბანეთის ტერიტორიაზე ჰუნ-თურქების დიდი რაოდენობით შესვლა-დასახლება, რამაც ადრეშუასაუკუნეებიდანვე განაპირობა ალბანეთის არათურქული მოსახლეობის ეთნიკური ცვლილება.

გარდა იმისა, რომ საისტორიო წყაროებით, ძველ ალბანეთსა და ატროპატენში ადგილობრივი - ავტოქტონი თურქების არსებობა არ დასტურდება, არც ჩრდილო კავკასიიდან ალბანეთის ტერიტორიაზე ჰუნ-თურქების შესვლას ჰქონია ისეთი ინტენსიური ხასიათი, რომ ადრეშუასაუკუნეებშივე ალბანელი ხალხის დეეთნიზაცია მომხდარიყო და მათ თავისი ენა დაეკარგათ. X ს. დასასრულამდე მაინც ალბანეთის ავტოქტონი მოსახლეობა რომ ისევ ქრისტიანული მრწამსის აღმსარებლად რჩებოდა და მშობლიურ ენას ინარჩუნებდა, ამას მოწმობს ალბანეთში საკათალიკოსო კათედრის არსებობა (მოვსეს კალანკატვაცი) და ბოლო ხანს ალბანურ ენაზე შესრულებული "ლექციონარის" აღმოჩენა. ეს აქტი ადრეშუასაუკუნეების ალბანეთში განვითარებული საეკლესიო მწერლობის არსებობაზე მიუთითებს, რადგან "ლექციონარი" მხოლოდ იმ ხალხს შეიძლება ჰქონოდა, რომელსაც თავის ენაზე ბიბლიის სრული ტექსტის თარგმანი გააჩნდა (ზ. ალექსიძე);

V. რუსულ სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული მოსაზრება ახ. წ. II ს-ში აღმოსავლეთ ევროპაში ჰუნი საბირების ყოფნის შესახებ ძველი ბერძენი ავტორის პტოლემეიოსის (გარდ. დაახლ. 161 წ.) გეოგრაფიაში მოხსენიებული საგარების - ჰუნ საბირებთან გაიგივების მცდარ თვალსაზრისს ემყარება. საგარები შემდეგდროინდელი სლავური ტომების - სევერიანების წინაპრები იყვნენ (პ. შაფარიკი, ა. უდალცოვი, პ. ტრეტიაკოვი). მათი ლოკალიზაციის ადგილად უნდა მივიჩნიოთ არა მდ. ვოლგის დასავლეთით მდებარე ველები (მ. არტამონოვი), არამედ მდ. დნეპრის შუა დინება, კერძოდ, ტერიტორია დღევანდელი ქ. ჩერნიგოვის ჩრდილოეთით, სადაც შემდგომ სლავური ტომები სევერიანები ცხოვრობდნენ. აღნიშნული გაიგივების გამო იმის მტკიცება, თითქოს, ახ. წ. II ს-ში ჰუნი საბირები უკვე აღმოსავლეთ ევროპაში იყვნენ მოსულნი, ყოველგვარ რეალობას მოკლებულია.

V ს. ბიზანტიელი ავტორის პრისკოს პანიელის 24-ე ფრაგმენტში (მასში საბირებიც იხსენიებიან და მოთხრობილია დაახლ. 463 წ. ავართა დაწოლით ციმბირიდან აღმოსავლეთ ევროპაში ხალხთა ადგილგადმონაცვლების შესახებ) არსებული ცნობები 463 წლისათვის აღმოსავლეთ ევროპაში საბირების ყოფნის სამტკიცებლად არ გამოგვადგება. პრისკოს პანიელის თხზულებაში აღნიშნული ფრაგმენტი გვიანდელი ჩანამატი ჩანს და იგი ერთი საუკუნის შემდგომ - დაახლ. 555 წელს აზიაში მომხდარ ამბავს ასახავს.

საბირთა პირველი ჯგუფები აღმოსავლეთ ევროპაში - ძირითადად კასპიისპირეთის დასავლეთით მდებარე ველებზე, სხვა თურქიზირებულ ტომებთან ერთად დაახლ. 492 წლიდან გამოჩნდნენ (ფ. ალტჰაიმი). ახლად-

მოსულმა საბირებმა იქ დამხვედურ ჰუნურ-თურქული და აბორიგენი ხალხების მასებში დანიშნაურება დაახლ. 515 წლისათვის შეძლეს, სათავეში ჩაუდგნენ ახალ გაერთიანებას და მას საკუთარი სახელი მისცეს. ამ დროიდან ბიზანტიელი ავტორები მათ "ჰუნი საბირების" ან "თურქების" სახელით იხსენიებენ და ხშირად აფიქსირებენ მათ მონაწილეობას დაქირავებული ლაშქრის სახით ბიზანტია-ირანის ომებში.

ასევე არაა სწორი რუსულ სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული მოსაზრება საბირებისა და ხაზარების ერთი წარმომავლობისა და საბირთა გაერთიანებაში ხაზარების ყოფნის შესახებ. კასპიის ზღვის დასავლეთით ერთ-ერთი ძლიერი ჰუნურ-თურქული გაერთიანების შემქმნელი საბირები წარმოშობით დასავლეთციმბირული (უგორული) მოდგმის ხალხი იყო, რომელთაც ჯერ კიდევ თავიანთ პირველსაცხოვრის ტერიტორიაზე განცდილი ჰქონდათ საკმაოდ ძლიერი თურქიზაციის პროცესი. დასავლეთ კასპიისპირეთში დამკვიდრების შემდეგ ამიტომ იწოდებოდნენ ისინი ძველ ავტორებთან "ჰუნებად" და "თურქებად";

VI. მიუღებელი აღმოჩნდა როგორც ევროპულ, ისე რუსულ ისტორიოგრაფიაში არსებული მოსაზრება აკაციებისა და ხაზარების იდენტურობის შესახებ (ასეთი გაიგივება საფუძვლად უდევს 463 წლიდან აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა ყოფნის თვალსაზრისს). აკაციების შესახებ საისტორიო წყაროებში არსებული მონაცემებისა და სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებების ანალიზიდან გამომდინარე, V ს. შუახანებისათვის აკაციების წინაპრები, რომელთა საკუთარი სახელი უცნობია, შავი ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ველებზე (მ. არტამონოვის თანახმად, ეს იყო ველის დნეპრისპირეთი) ცხოვრობდნენ. VI ს. შუახანებისათვის მათი ის ნაწილი, რომელიც ძველ ადგილზე დარჩა, ბოლგარებს შეერია, ნაწილმა ბოლგართა დანოლის შედეგად ჩრდილო-დასავლეთით – ძველი სლავური მოდგმის აგათირსების განსახლების ტერიტორიაზე გადაინაცვლა და, როგორც ჩანს, სახელი „აკაცირი“ მათგან მიიღო. აგათირსების ტერიტორიაზე ცხოვრების გამო, V ს. შუახანებისათვის „ჰუნ აკაცილებზე“ უკვე სლავური გავლენა შეიმჩნეოდა. „აკაცირი“ („აგაჩერი“) ძველ თურქულად „ტყის ხალხს“ ნიშნავს, აკაცი-აგათირსების განსახლების ადგილას შემდეგში სლავური ტომები დრეველიანები ცხოვრობდნენ, რომელთა სახელი ასევე „ტყის ხალხად“ იხსენიება;

VII. ხაზართა წინაპრების ერთი ნაწილი აღმოსავლეთ ევროპაში VI ს. დასასრულს ირანის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე მერვის მიმდებარე რაიონიდან უნდა მოსულიყვნენ (ფრ. ალტჰაიმი). ევროპაში გადმოსულმა ხაზართა წინაპრებმა აბორიგენ ხალხებსა და ჰუნურ-თურქულ, უგორულ მრავალრიცხოვან ხალხებში კარგა ხანს თავი ვერ გამოიჩინეს. როგორც ხაზართა კავანის – იოსების წერილიდან ჩანს, ხაზართა წინაპრები თავდაპირველად ჩრდილო კავკასიასა და მდ. ვოლგის დასავლეთით მცირერიცხოვანნი იყვნენ. მათი გაძლიერება 630 წელს თურქთა დასავლეთი კავანატის დაცემის შემდეგ დაიწყო, როცა აღმოსავლეთ ევროპაში თურქთა კავანატში შემავალი დულუს ტომების თურქების დიდი ჯგუფები შემოვიდა. ამის შემდეგ უფრო ინტენსიური გახდა მათი ბრძოლა ახალი მიწების დასა-

უფლებლად. დასავლეთ კავკასიიდან და აზოვის ზღვის აღმოსავლეთით მდებარე ველებიდან ხაზარებმა თავიანთი მონათესავე ბოლგარები, როგორც ჩანს, 650/51 წელს ხაზართა კაგანატის შექმნის შემდეგ გააძევეს. მათგან გაძევებული ასპარუხი თავისი ურდოთი 681 წელს უკვე ბალკანეთში გამოჩნდა და ბიზანტიის იმპერიის ტერიტორიაზე პირველი ბოლგარული სახელმწიფო დააარსა.

არაბი გეოგრაფის მასუდის (X ს.) ცნობით, ხაზართა კაგანის პირადი დაცვა ხორეზმიდან გამოსული მეომრებით რომ კომპლექტდებოდა, შესაძლოა იმაზე მიგვითითებდეს, ხაზართა პირველი საცხოვრისი სწორედ მერვის მიმდებარე ტერიტორია რომ იყო.

ხაზართა კაგანატი თავს თურქთა დასავლეთი კაგანატის მემკვიდრედ თვლიდა და ყოველმხრივ აგრძელებდა მის ტრადიციებს (სახელმწიფოს 10 ტომისაგან შედგენა, მმართველობის აპარატი და სხვ.), რაც იმის დასტურად უნდა იქნას მიჩნეული, ხაზართა კაგანატის შემქმნელი ტომები თურქთა დასავლეთ კაგანატში შედიოდნენ და თურქთა კაგანატის დანგრევამდე (630 წ.), ამ ტომების ძირითადი მასა ისევ შუა აზიაში ცხოვრობდა.

ბოლგარები და ხაზარები (ასევე ავარები) თურქული წარმომავლობის ტომები იყვნენ. მათ ენაც, თითქმის, ერთნაირი ჰქონდათ. რაც შეეხება ხაზართა წინაპრების მიერ სახელ „ხაზარის“ მიღებას, ზოგიერთი ცნობით, ხაზართა კაგანატის შექმნისას (650/51 წ.) მერვის მიაღმოებში რადგან ჯერ კიდევ ცხოვრობდა ხალხი „ჰაზარ“-ის სახელწოდებით, შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ თურქთა ერთი ნაწილი იმთავითვე „ხაზარად“ იწოდებოდა, მაგრამ უფრო რეალური მეჩვენება სახელი „ხაზარი“ დულუს ტომების თურქებს, მათი ერთ-ერთი ბელადის – ხაზარიკ // კოტზაგირის (ისევე როგორც ბოლგარებმა ბოლგარიუსის) სახელისაგან მიეღო.

ხაზართა კაგანატს თურქთა დასავლეთ კაგანატში – შინაბრძოლებში გამარჯვებული დულუს დინასტია განაგებდა (ს. პლეტნიოვას მტკიცებით, ხაზართა კაგანები ისევ თურქთა დასავლეთი კაგანატის მმართველ აშინას დინასტიას განეკუთვნებოდნენ).

ხაზართა კაგანატი, თითქმის სამი საუკუნის განმავლობაში, ერთ-ერთი უძლიერესი სახელმწიფო იყო, მაგრამ მის სიძლიერეს გარეშე მტრებთან (ძირითადად არაბებთან) ბრძოლის გარდა, ბუნებაც ანგრევდა. როგორც ამ ბოლო ხანებში გაირკვა, კასპიისპირეთში არსებულ ხაზართა დასახლებებს „გამუდმებით უტევდა ზღვის წყალი“ და ნელ-ნელა წყლით იფარებოდა „კასპიისპირეთის ნიდერლანდების“ დაბლობი. X ს. შუახანებისათვის კასპიისპირეთის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიების ორი მესამედი უკვე წლის ქვეშ იყო მოქცეული.

ერთი მხრივ ზღვის სტიქიის შეტევამ, ხოლო მეორე მხრივ IX ს. დასასრულიდან ჩრდილო კავკასიაში პაჭანიკების გამოჩენამ არსებითად შეცვალა ჩრდილო კავკასიასა და მის მიმდებარე უზარმაზარ ველებზე ძალთა თანაფარდობა. X ს. 60-იანი წლებიდან კი ხაზართა კაგანატის სიძლიერე ნელში გატეხა კიევის რუსეთის დიდი მთავრის სვიატოსლავ იგორის ძის ლაშქრობებმა, თუმცა, ამ ლაშქრობათა შემდეგაც, ერთ ხანს ხა-

ზართა კაგანატში ცხოვრება არ ჩამკედარა. გადამწყვეტი დარტყმა კაგანატის სწორედ პაჭანიკებმა მიყენეს - შინაგანი წინააღმდეგობებით დასუსტებულმა კაგანატმა არსებობა შეწყვიტა. თურქული მოდგმის ხაზარები ადვილად იქნენ ასიმილირებულნი იმ თურქული მოდგმის ხალხებში (პაჭანიკები, ყივჩაყები, მონღოლები და სხვანი), რომლებიც უწყვეტ ნაკადად მოდიოდნენ შუა აზიიდან;

VIII. უნგრეთში არსებული საისტორიო ტრადიცია უნგრელთა წინარე სამშობლოდ - "ჰუნთა ქვეყნად" საქართველოს თვლიდა. უნგრეთის მეფის ბელა IV-ის (1235 - 1270) დავალებით უნგრელი მისიონერები თავიანთ წინაპრებს ამიერკავკასიაში ეძებდნენ და, თითქოს, "უნგრო-საეირებს" შეხვდნენ კიდევ სადღაც ნახჩევანიდან თბილისისაკენ მიმავალ გზაზე. შემდგომში, უნგრეთის მეფის მათიამ ჰუნიადის (1458 - 1490) დროს, უნგრეთში პოპულარული გახდა თვალსაზრისი უნგრელებისა და ქართველების ერთი წარმომავლობის შესახებ. იმ დროს შედგენილ რუკებზე აღნიშნული იყო "საქართველო ანუ ძველი უნგრეთი" - XV ს-დან მოკიდებული უნგრელები ცდილობდნენ გაერკვიათ ამიერკავკასიაში სად იყო უნგრელთა წინაპრებად მიჩნეული "უნგრო-საეირების" განსახლების ადგილი. საკითხის გადანყევება თანამედროვე მკვლევრებმაც (ლ. ტარდი, რ. ხუციშვილი) სცადეს.

უნგრეთში შექმნილი აღნიშნული საისტორიო ტრადიცია გარკვეულწილად ისტორიულ რეალობას ემყარება. ძველი ალბანეთის ტერიტორიაზე - უტის ოლქში, მდ. მტკერის მარჯვენა ნაპირზე, სტრაბონისეული საკაშენეს მიმდებარე ტერიტორიაზე, მართლაც, არსებობდა ჰუნი საბირების დასახლება. მას ბიზანტიის იმპერატორ ჰერაკლეს (610-641) აღმოსავლურ ლაშქრობასთან დაკავშირებით "ჰუნთა ქვეყნად" იხსენიებს თეოფანე უამთააღმწერელი. VI ს. ბიზანტიელი ავტორის მენანდრე პროტიქტორის ცნობით, "ჰუნთა ქვეყნის" მცხოვრებლები საბირები იყვნენ, რომლებიც 576 წელს ბიზანტიელმა სარდლებმა ძალით დაასახლეს მდ. მტკერის მარჯვენა ნაპირზე (საბირთა ამ ნაწილმა ჩრდილო კავკასია დაახლ. 558 წელს, იქ ავართა გამოჩენის შემდეგ დატოვა).

უტის ოლქში მოსახლე "სევორდიკები" ძველ სომეხ ავტორთა (იოანე დრასხანაკერტელი, ასოლიკი) ცნობებით, "ავაზაკური ბუნებისანი" იყვნენ და ძირეულად განსხვავდებოდნენ ადგილობრივი მცხოვრებლებისაგან.

ასე რომ, ჩრდილო კავკასიის მიმდებარე ტერიტორიებიდან ბალკანეთში - პანონიაში დამკვიდრებული მაღიარების შთამომავლები თავიანთ თანამოძმეებს სამართლიანად ეძებდნენ ამიერკავკასიაში, თუმცა ცდებოდნენ, როცა საქართველო თავიანთ ძველ სამშობლოდ მიაჩნდათ;

IX. შუა საუკუნეების არაბი და სომეხი ავტორები, გარდა იმისა, რომ ეთნონიმ "აბხაზს" სხვადასხვა შინაარსით ხმარობენ, არაბი ისტორიკოსი ატ-ტაბარი (გარდ. 923 წ.) "აბხაზს" დერბენდის კარის ჩრდილოეთით 566 წლის მომდევნო ხანაში იხსენიებს. ტაბარის ცნობას, როგორც ჩანს, საფუძვლად უდევს VI ს. შუახანებში ჩრდილოკავკასიაში მომხდარი ადგილგადანაცვლებისას დერბენდის ჩრდილოეთით ზიხების (ან მათი მონათესავე აფსუა-აბაზების) მიგრაციის ფაქტი.

რაც შეეხება XIII ს. სომეხი ავტორის ვარდან დიდის მიერ კასპიის ზღვის სამხრეთით – შირკანიაში აბხაზის მოხსენიებას, მას საფუძვლად უდევს ანტიკური სამყაროდან მომდინარე, კასპიის ზღვის სამხრეთით მდებარე შირკანიის კარის (კასპიის კარის), დარიალის კართან გაიგივების მცდარი შეხედულება. ეს თვალსაზრისი XIII ს. სომეხ ავტორს – ვარდან დიდს უკრიტიკოდ არ უნდა გაემოკრებინა და აბხაზი კასპიის ზღვის სამხრეთით არ უნდა მიეთითებინა. რა თქმა უნდა, ასევე არაა სწორი აკად, ს. ერემიანის ის დასკვნა, რომლის თანახმად, ჩრდილო კავკასიასა და შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით განსახლებული ჩერქეზ-აფხაზები, მეგრულ-ჭანები და სხვანი, თითქოს, კასპიის ზღვის სამხრეთითაც ცხოვრობდნენ. მისი ასეთი დასკვნა „კასპიის კარის“ „შირკანიის კართან“ გაიგივების არასწორ თვალსაზრისზეა დამყარებული. შირკანიაში მდებარე კასპიის კარის დარიალის კართან გასაიგივებლად ფსევდო არიანეს ცნობა თუ გარკვეულ საფუძველს იძლეოდა, თვით არიანეს მონაცემებზე ამას ვერ ვიტყვი;

X. VIII. ბიზანტიელი ავტორის - თეოფილაქტე სიმოკატას "ისტორია-ში" არსებული ცნობა (თურქთა მიერ კოლხთა ბელადებისა და 300 ათასი კოლხის ამოხოცვის შესახებ), რომელიც დღემდე ქართული ისტორიოგრაფიისათვის უცნობი იყო, გარკვეულწილად გაზვიადებულია, მაგრამ იგი ისტორიულ რეალობას ემყარება;

ცენტრალური აზიიდან გამოქცეულმა ყუყანებმა (რომელნიც აღმოსავლეთ ევროპაში ავართა სახელით გახდნენ ცნობილნი) დაახლოებით 558 წელს (ან ცოტა გვიან - 562 წლამდე) აზოვის ზღვის აღმოსავლეთით არსებული ოგორების განადგურების შემდეგ, როგორც ჩანს, შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს მოსახლეობაც ამოხოცეს, მათი განსახლების ყოფილი ტერიტორია კი სარმატიაში (უფრო სავარაუდოა, ჩრდილო კავკასიის მთისპირეთში) მცხოვრებმა ზიხებმა (ჯიქებმა) დაიკავეს, რაც აისახა ძველ ქართულ და უცხოენოვან (პროკოპიოს კესარიელი) წყაროებში.

თეოფილაქტე სიმოკატას ცნობის ანალიზისას მიღებული შედეგები (სხვა მასალებთან ერთად) იმის დასტურად უნდა იქნას მიჩნეული, შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთი სანაპირო, როგორც მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ერთ-ერთი მხარე, ახ. წ. VI ს-ში (და შემდგომაც) კვლავ ქართველური მოდგმის ტომების განსახლების არეალად რომ რჩებოდა.

მითითებული წყაროები და ლიტერატურა, კომენტარებით

შესავალი

1. Савиры, БСЭ, გამოცემა მესამე, ტ. 22, გვ. 483; Федоров, Я. А., Историческая этнография Северного Кавказа, М., 1983, გვ. 16.
2. Мерперт, Н. Я., К вопросу о древнейших болгарских племен, Казань, 1957, გვ. 5. ი. კულაკოვსკის ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები ბალყარები VII. ს. შუახანებში ევროპაში გადასული ბოლგარების ნაწილად მი-
აჩნია. იხ. მისი Свидетельство о водворении болгар за Дунаем и Именник болгарских ханов. წიგნში: История Византии, т. III, Киев, 1915.
3. Мерперт Н. Я. დასახ. ნაშრომი, გვ. 6. მოესეს ხორენაცის ცნობით, ბოლ-
გარები ამიერკავკასიაშიც დასახლდნენ. იხ. მისი, სომხეთის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა ალ. აბდლაძემ, თბ., 1984, გვ. 104, 110.
4. Фрай Р. Н., Наследие Ирана, перевод с Английского, М., 1972, გვ. 27.
5. Пигулевская Н. В., Сирийские источники по истории народов СССР, М., 1944, გვ. 80.
6. Буниятов З. М., О длительности пребывания хазар в Албании в VI – VIII вв., ИААН, 1961, № 1, გვ. 21 – 34.
7. Агафий, О царствовании Юстиниана, перевод, статьи и примечания М. В. Левченко, М., 1953, გვ. 72 – 74.
8. ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, წიგნი II, თხზ., ტ. V, თბ., 1986, გვ. 259.
9. Фрай Р. Н., დასახ. ნაშრომი, გვ. 309, შენიშვნა. ასადი ტუსი ცხოვრობ-
და სულთან მაჰმუდ ლაზნევის (999 – 1030 წწ.) დროს. ლექსიკონის
("ლულათი ფურს") გარდა იგი ავტორია საგმირო-ეპიკური პოემისა
"გერშაფ-ნამე". იხ. კობიძე დ., სპარსული ლიტ., ისტორია, თბ., 1975,
გვ. 187.
10. Сказания Приска Панийского. Перевод с греческого Г. С. Дестуниса. Уз.
II отд. ИАН., книга VII, в. I, СПб., 1861, გვ. 94.
11. "მოქცევაჲ ქართლისაჲ", ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერა-
ტურის ძეგლები, წ. I (V – X სს.), თბ., 1963, გვ. 94 – 95.
12. История епископа Себеоса. Перевел с четвертого исправленного
армянского издания С. Г. Малхасянц, Ереван, 1939, გვ. 30.
13. Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, Тб., 1959, გვ. 292.
14. იქვე, გვ. 293.
15. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 517.
16. იქვე.
17. იქვე, გვ. 517 – 518.
18. იქვე, გვ. 529.

7. პროკოპი კესარიელი, გეორგიკა, II, თბ., 1965, გვ. 50. მიუხედავად იმისა, რომ IV ს. 70-იანი წლებიდან მოკიდებული ჩრდილო კავკასიაში რუსების გაბატონებამდე იმ ადგილებში ჰუნურ-თურქული ტომების მიერ შექმნილი გაერთიანებები დომინირებდნენ, უახლეს სამეცნიერო ლიტერატურაში (იხ. გასვიანი გ., გასვიანი თ., ჩრდილო კავკასიის ხალხები უძველესი დროიდან XX საუკუნემდე, თბ., 2006), მათი ისტორია, თითქმის, არაა წარმოდგენილი.

თავი I. ძველი ქართული და სომხური წყაროების ცნობები ამიერკავკასიაში თურქულენოვანი ხალხების შემოსვლის შესახებ. ამ ცნობათა რეალურობის საკითხი

- "ქართლის ცხოვრებაში" ხაზართა შესახებ არსებული ცნობები სპეციალურ გამოკვლევაში გააანალიზა გ. ანჩაბაძემ. მისი დასკვნით, "ქართლის ცხოვრების" სხვადასხვა ნაწილში ხაზარების სახელის ქვეშ იხსენიებიან აღმოსავლეთ ირანული ჯგუფის ტომები (სკვითები, სარმატები, მასკუთები და სხვ.), ზოგჯერ თვით ხაზარები. იხ. მისი, ეთნონიმ "ხაზარის მნიშვნელობისათვის" "ქართლის ცხოვრებაში", ქნ. VIII, თბ., 1993, გვ. 47.
- ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, "ქართლის ცხოვრება", ტ. I, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1955, გვ. 11 – 12.
- იქვე, გვ. 12.
 - იქვე, გვ. 13.
 - იქვე, გვ. 19.
 - იქვე, გვ. 12.
 - იქვე.
 - ლეონტის ამ კონცეფციას ეყრდნობა ა. გადლო, როცა ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ეთნოგენეზს ეხება. Гадло А. В., Этническая история Северного Кавказа IV – X вв. Л., 1979, გვ. 22 – 23; შდრ., Тогошвили Г. Д., Леонти Мровели о происхождении осетинского народа. «Происхождение осетинского народа», Орджоникидзе, 1967.
 - ლეონტი მროველი, დასახ. თხზ., გვ. 15.
0. იქვე.
 1. მოქცევაჲ ქართლისაჲ. შატბერდის კრებული. გამოსცეს ბ. გიგინეიშვილმა და ე. გიუნაშვილმა, თბ., 1979, გვ. 320.
 2. იქვე.
 3. ლეონტი მროველი, დასახ. თხზ., გვ. 18.
 4. იქვე, გვ. 27.
 5. იქვე, გვ. 59.
 6. იქვე, გვ. 45.

17. ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 156.
18. მოვსეს ხორენაცი, დასახ. თხზ., გვ. 103 – 104
19. История Армении Моисея Хоренского, перевод с примечаниями и приложениями Н. Эмина, М., 1893, გვ. 56.
20. მოვსეს ხორენაცი, დასახ. თხზ., გვ. 110.
21. იქვე, გვ. 154.
22. იქვე, გვ. 275, შენ. 167.
23. История Армении Моисея Хоренского, გვ. 243, შენ. 135. 6. ემინის თანახმად, ბასიანი აირარატის ოლქშია. დიოდორე სიცილიელთან ბასიანი ფასიანად იწოდება. იქვე, შენ. 134.
24. იქვე, გვ. 243, შენ. 135.
25. იქვე. სლავთმცოდნეობის ერთ-ერთი ფუძემდებლის, ჩეხი მეცნიერის პ. შაფარიკის თანახმად, ბოლგარები ურალურ-ჩუდური («поколение урало-чудской») მოდგმის ხალხი იყო, რომლის სახელი შემდეგში სლავებმა შეითვისეს მიზიაში. იხ. მისი, Славянские древности. Перевод О. М. Бодянского, т. I, М., 1848, გვ. 250.
26. Овнянц С. В., Армяно-Болгарские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во второй половине XIX в., Ереван, 1968, გვ. 17 – 18.
27. Гадло А. В., დასახ. ნაშრომი, გვ. 58.
28. История Армении Моисея Хоренского..., გვ. 261, შენ. 279.
29. Мавандян Я. А., Когда и кем была составлена «Армянская география», приписываемая Моисею Хоренскому, ВВ, т. I, (XXVI), М., 1947, გვ. 138.
30. Тревер К., Очерки по истории и культуре кавказской Албании IV в. до н. э. - VII в. н. э., М. – Л., 1959, გვ. 192.
31. იქვე.
32. იქვე, გვ. 193.
33. იქვე.
34. იქვე, გვ. 194.
35. Волкова Н. Г., Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, М., 1973, გვ. 128-130.
36. ითონიშვილი ვ., კავკასიის უძველესი ეთნონიმიდან («ჰონთა» ეთნიკური კუთვნილებისა და "ჰონთა ქვეყნის" ლოკალიზაციის საკითხისათვის), "მაცნე" ისტორიის.... სერია, 1991, 1.
37. იქვე, გვ. 136
38. Ковалевская В. Б., Кавказ и Аланы, М., 1984, გვ. 95.
39. იქვე, გვ. 94.
40. Лукошкин В. Г., Надпись Нарсе в Пайкули и Бишапурский рельеф. Древний и ранне средневековый Иран, М., 1987, გვ. 163 – 169.
41. ნიკოლოზიშვილი ნ., ქართლი ელიზიზმისა და ქრისტიანობის სათავეებთან "მოქცევაჲ ქართლისაჲსა" და "ქართველ მეფეთა ცხოვრების" მიხედვით, თბ., 2006 (ხელნაწერი).

42. Altheim Franz, Geschichte der Hunnen. Erste Band von den anfangen bis zum einbruch in Europa. Berlin, 1959, გვ. 417.
43. Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, გვ. 356, შენ. 71. შდრ. გვ. 472.
44. Армянская география VII века по Р. Христа, издал К. Патканов, СПб., 1877, გვ. 37, შენ. 134.
45. იქვე.
46. იქვე.
47. Гадло А. В., დასახ. ნაშრომი, გვ. 62.
48. იქვე. შდრ., ჩემი რეცენზია ა. ვ. გადლოს ნაშრომზე, "მაცნე", ისტორიის..... სერია, 1981, 4.
49. Гадло А. В., დასახ. ნაშრომი, გვ. 67.
50. იქვე.
51. იქვე.

თავი II. ტოპონიმების ძიება საქართველოს ტერიტორიაზე

§ 1. ტოპონიმების შესწავლა საქართველოში (ზოგადი მიმოხილვა)

1. მასალა მომეკეს შ. აფრიდონიძის ნაშრომიდან – Из грузинской ономастической литературы, Ономастика Востока, М., 1980, გვ. 277 – 278.
2. თბილისის უნივერსიტეტის ახალი ქართული ენის კათედრასთან ტოპონიმიკური კვლევის ცენტრი (ლაბორატორია) შეიქმნა 1969 წელს. დღეისათვის მისი კარტოთეკა ნახევარ მილიონ ერთეულს წარმოადგენს. გამოიცა კრებულები: ტოპონიმიკა I (1976), ტოპონიმიკა II (1984), კრებული "ონომასტიკა" I (1987). 2007 წელს გამოიცა „ქართული ონომასტიკა“ III.
3. ამ გამოცემაში აღნიშნულია: "მას შემდეგ, რაც ხელნაწერთა ინსტიტუტი გამოაქვეყნებს სრულ მასალას ისტორიული ონომასტიკონის შესახებ, საფუძველი შეიქმნება ქართული ისტორიული ონომასტიკონის ენციკლოპედიის შესადგენად"-ო (გვ. 7).
4. ბედოშვილი გ., ქართულ ტოპონიმთა განმარტებით-ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 2002; მისივე, ერწო-თიანეთის ტოპონიმია, თბ., 1980.
5. ჯიქია ს., აღმოსავლური წარმოშობის სიტყვათა ისტორიიდან. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები (აღმ. ენათა სერია), ტ. II, თბ., 1960, გვ. 1 – 12.
6. ანდრონიკაშვილი მ., ირანული სატომო და ადგილის სახელები ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში (V – XIII სს.). ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები (აღმ. ენათა სერია), I, თბ., 1954, გვ. 14.
7. იქვე, შენიშვნა.

8. მურზაევ Э. М., Избранная тюркская географическая лексика. Ономастика Востока, М., 1980, გვ. 72.
9. მურზაევ Э. М., Развитие топонимии в нашей стране. Очерки топонимии, М., 1974, გვ. 28. ამ წერილში ე. მურზაევი საყვედურს გამოსთქვამს ამიერკავკასიის მკვლევრების მისამართით, თითქოს, მათ ვერ შეძლეს შეესწავლათ და გამოეყენებინათ ტოპონიმიკური მასალა (იქვე, გვ. 29) და დღემდე არაა მიღებული საერთო აზრი ისეთ სახელწოდებათა ასახსნელად, როგორიცაა: «Кавказ», «Кура», «Аракс», «Рион» და სხვა (იქვე, გვ. 70).
10. მურზაევ Э. М., დასახ. ნაშრომი, გვ. 35.
11. იქვე, გვ. 28 – 29. შდრ. მურზაევ Э. М., География в названиях, М., 1982, გვ. 4 – 18.

§ 2. ძველთურქული წარმომავლობის ტოპონიმებად მიჩნეული ადგილის სახელები საქართველოში

12. ამ საკითხს ჯერ კიდევ 1979 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში შევეხე. იხ. გოილაძე ვ., ჰუნების მოხსენიების საკითხისათვის აღმოსავლეთ ევროპაში ახ. წ. II საუკუნეში. თბ. უნ-ტის შრომები, ისტორია, ხელოვნება, ეთნოგრაფია, ტ. 205, თბ., 1979.
13. ამ მკვლევართა განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევდა "მოქცევაჲ ქართლისაჲ"-ს ქრონიკის ცნობა ბუნ-თურქთა შესახებ.
14. Юнусов А., Месхетинские турки: дважды депортированный народ, Баку, 2000.
15. Ломоури Н., Абуладзе Ц., Джангидзе В., По поводу одной статьи В. Л. Гукасяна, "მაცნე" ენისა და ლიტ. სერია, 1982, 3.
16. ჯანიაშვილი ლ., 1944 წელს სამხრეთ საქართველოდან გასახლებულთა ეთნოისტორიული პრობლემები, თბ., 2006, გვ. 75 – 77; მისივე, 1944 წელს სამხრეთ საქართველოდან გასახლებულთა ეთნიკური ვინაობის საკითხისათვის, თბ., 2006, გვ. 5 – 8. ვრცლად ა. იუნუსოვის ნაშრომის შესახებ იხ. ვ. გოილაძე, "მინის ენა" მრუდე სარკეში, თბ., 2007.

დარიალის ხეობა. ამაგაზუჰის პუნები

17. ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული პრობლემები, ნ. I, თბ., 1950, გვ. 47.
18. აკად. ს. ერეშიანის მოსაზრება მომყავს ჩემს საკანდიდატო დისერტაციაზე მის მიერ გამოგზავნილი გამომხატურებიდან.

პროკოპი კესარიელი, გეორგიკა, ტ. 2, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ., 1965.

გვასალია ჯ., დვალეთი, ქსე, ტ. 3, გვ. 490.

გეოგრაფიის ავტორის თანახმად, სარმატიის საზღვარი «*шпростирается вдоль Кавказских гор у Грузии и Албании до Каспийского моря*» (Армянская география, გვ. 35).

გოზალიშვილი გ., კასპიის კარი, ენიშკის მოამბე, 5 – 6, თბ., 1940; მიწივე, სტ. ამბაზუკი, ქსე, ტ. 1.

Армянская география..., გვ. 37.

იქვე, გვ. 36, შენ 133.

იქვე.

იქვე, გვ. 36 – 37, შენ. 133.

Иоселиани П., Описание города Душета. Тифл., 1860, გვ. 2.

იქვე, გვ. 2 – 3.

“კობი”, “კობე”, “კობუ” თურქულად ნიშნავს “მცირე ველს”, “მთიან ველს”, “მშრალ კალაპოტს”. იხ. Мурзаев Э. М., Очерки топонимии, გვ. 173. ე. მურზაევის თანახმად, აზერბაიჯანში სოფ. “კობა” არის ბაქოს დასავლეთით, “კობუს ველი” ყაზახეთში (იქვე). ეს სიტყვა ძველ თურქულში ნიშნავდა “ცარიელს”, “ტიტველს”, და საქართველოს სამხედრო გზაზე სწორედ ეს სიტყვაა ტოპონიმის სახით შემონახული. იხ. მისი, Избранная тюркская географическая лексика, გვ. 79.

გ. ბედოშვილის ვარაუდით, “დუშეთი” ადამიანის საკუთარი სახელისაგან (მაგ., დუშია) მომდინარე გეოგრაფიული ერთეული უნდა იყოს. იხ. მისი ქართული ტოპონიმია... გვ. 134.

Иоселиани П., დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.

ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს, კავკასიის..., გვ. 53.

ხუნანი

ხუნანი, სომხურ წყაროებში „ჰუნარკერტის“ სახელით იხსენიება. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, 1, თბ., 1977, გვ. 153.

ლეონტი მროველი, დასახ. თხზ., გვ. 8.

მუსხელიშვილი დ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 153.

Hübischmann H., Die Altarmenischen Ortsnamen, Straßburg, 1904, გვ. 445.

Меликсет-бек Л. М., К истории появления гуннов в Восточном Закавказьи, Доклады АН Азерб. ССР, т. XIII, № 6, გვ. 712. მელიქსეთ-ბეგი იქვე საუბრობს ლეონტი მროველისეულ ბუნ-თურქებზე და მათ ხუნანს უკავშირებს.

ეს ლექცია დაიბეჭდა კრებულში – Известия Кавказского отделения Московского археолог. общества, в. VI, Тифлис, 1921.

მელიქსეთ-ბეგი ლ., ტოპონიმიური შტუდიები. მარქსისტული ენათმეცნიერება, თბ., 1934, გვ. 152.

40. იქვე, გვ. 153.
41. იქვე, გვ. 154. მელიქსეთ-ბეგი იქვე წერს: ამჟამად არმენოლოგიურ ლიტერატურაში მამიკონიანებისა და ორბელიანების ჩინეთიდან წარმოშობა უარყოფილია და ამ საგვარეულოთა წარმოშობას ტაოკლარჯეთს – ჭანეთს ანუ ლაზეთს უკავშირებენ (იქვე, გვ. 154). მ. ჯანაშვილმა „ხუნანი“ ახსნა, როგორც ხუნა → ხვნა. იხ. ბატონიშვილი ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, ტფ., 1904, გვ. 59.
42. მელიქსეთ-ბეგი ლ., ტოპონიმიკური შტუდიები..., გვ. 158. ლ. მელიქსეთ-ბეგის თანახმად, ხუნანის თურქული სახელია ყიზყალა (იქვე, გვ. 12). ციხესიმაგრე ხუნანის ლოკალიზაციის შესახებ იხ., მუსხელიშვილი, დ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 154.
43. მელიქსეთ-ბეგი ლ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 158.

აგათია სქოლასტიკოსის ცნობა ონოგურიის ციხის შესახებ

1. Агафий, დასახ. თხზ., გვ. 73; აგათია სქოლასტიკოსი, ნიგში – გეორგია, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1936, გვ. 52.
2. Иоселиани, П., დასახ. ნაშრომი, გვ. 15 – 25.
3. აგათია სქოლასტიკოსი..., გვ. 59, შენ. 1.
4. იქვე, გვ. 61, შენ. 1-ის გაგრძელება.
5. იქვე, გვ. 62, შენ. 1-ის გაგრძელება.
6. მუსხელიშვილი დ., უქიმეროონი, ქსე, ტ. 10.
7. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, თბ., 1975, გვ. 462.
8. იქვე, გვ. 463.
9. იქვე, გვ. 465.
10. იქვე, გვ. 518.
11. ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, თხზულებანი, ტ. I, თბ., 1979, გვ. 296, 314.
12. ბოგვერაძე ა., ადრეფეოდალური ქართული სახელმწიფოები – ნიგში – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 263.
13. მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977, გვ. 115, 103.
14. მუსხელიშვილი დ., ონოგურიის, ქსე, ტ. 7, თბ., 1984.
15. ბერაძე თ., შხეფის ციხე, ქსე, ტ. 11, თბ., 1987.
16. მუსხელიშვილი დ., საქართველო IV – VIII საუკუნეებში, თბ., 2003, გვ. 288.

17. ზაქარაია პ., კაპანაძე თ., ციხეგოჯი – არქეოპოლისი – ნოქალაქევი, ხუროთმოძღვრება. თბ., 1991, გვ. 129; ზაქარაია პ., აბედათი (ონოგურიის), ნიგნში – ქართულ ციხესიმაგრეთა ისტორია, თბ., 2002, გვ. 79 – 82.
18. Агафий, დასახ. თხზ., გვ. 209, შენ. 57.
19. Хаусиг Г. В., К вопросу о происхождении гуянов., ВВ., 1977, № 38, გვ. 60, შენ. 11.
20. Артамонов М. И., История хазар, М., 1962, გვ. 76.
21. Ломоური Н., Абуладзе Ц., Джангидзе В., დასახ. ნაშრომი, გვ. 140.
22. Юнусов А., დასახ. ნაშრომი, გვ. 12 – 13.
23. ბოგვერაძე ა., დასახ. ნაშრომი, გვ. 263.
24. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 75 – 76.
25. Федоров Я. А., Федоров Г. С., დასახ. ნაშრომი, გვ. 74.
26. აგათია სქოლასტიკოსი..., გვ. 52.
27. Сказания Приска Панийского..., გვ. 94.
28. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 64.
29. История Венгрии, т. I, М., 1971, გვ. 88 – 89; ხუციშვილი რ., უნგრულ-კავკასიური პრობლემა, თბ., 1994, გვ. 170. იქვე, მისი მოსაზრებები ონოგურიის ციხის სახელის წარმომავლობის შესახებ, გვ. 102, 153, შენ. 23.
30. Агафий, დასახ. თხზ., გვ. 69.
31. Левченко М. В., Византийский историк Агафий и его мировоззрение. ნიგნში – Агафий, О царствований Юстиниана..., გვ. 175 – 177.
32. იქვე, გვ. 181 – 182.
33. იქვე, გვ. 182.
34. Агафий, დასახ. თხზ., გვ. 89 – 90, 117.
35. Гадло А. В., დასახ. ნაშრომი, გვ. 88.
36. იქვე.
37. Агафий, დასახ. თხზ., გვ. 57; აგათია სქოლასტიკოსი, გვ. 40.
38. აგათია სქოლასტიკოსი, გვ. 59. ს. ყაუხჩიშვილის შენ. 1.
39. Агафий, დასახ. თხზ., გვ. 72.
40. იქვე, გვ. 75.
41. აგათია სქოლასტიკოსი, გვ. 57.
42. როგორც ზემოთ ვნახეთ, აკად. ს. ყაუხჩიშვილიც ონოგურიის ციხეს უნაგირას მთის დასავლეთ კალთაზე, არქეოპოლის-ნოქალაქევის მახლობლად ვარაუდობდა. გ. ელიავას მიერ სენაკის რაიონის სოფ. ეკში მითითებული „სტეფაში ოხვამე“ (სტეფანეს ეკლესია) 73 წლის მთხრობელის ცნობით, ხისა ყოფილა (იხ. მისი, სენაკის რაიონის

ტოპონომია, თბ., 1989, გვ. 86), ამიტომ მას ონოგური-
სის ციხის ადგილას აგებულ ტაძრად ვერ მივიჩნევ.

43. ყაუხჩიშვილი თ., ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1951, გვ. 90. 1989 წელს არქეოლოგიური გათხრებისას კიდეც აღმოჩნდა ბერძნულწარწერიანი ქვის ერთი ფრაგმენტი. მას თ. ყაუხჩიშვილი ასე კითხულობს: „სალოცაჲად მონისა კლიმენტისა და ყოველთა ნათესავთა მისთა“. თ. ყაუხჩიშვილი ამ წარწერასაც VI – VII საუკუნეებით ათარილებს. იხ. პ. ზაქარაია, თ. კაპანაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 204.
44. როგორც თ. ყაუხჩიშვილი წერს, ბერძნული წარწერა მოთავსებულია სამხრეთის კედლის შუა თალის ზემო თაროში ჩასმულ კედელში, რის გამოც ეკლესიის ჩვეულებრივი დათვალიერებისას ეს წარწერა არა ჩანს. იხ. მისი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 90.
45. თაყაიშვილი ე., არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნები, ნიგნი მეორე, ტფილისი, 1914, სეფიეთი, გვ. 33 – 39. ე. თაყაიშვილს ბერძნული წარწერა არ უნახავს.
46. ყაუხჩიშვილი თ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 90.
47. ყაუხჩიშვილი თ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 91; ზაქარაია პ., კაპანაძე თ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 205.
48. ყაუხჩიშვილი თ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 90.
49. ზაქარაია პ., კაპანაძე თ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 214, 205.
50. ცნობა მომანოდა ეთნოგრაფმა – ქ-ნმა სალომე ბახია-ოქროაშვილმა.
51. ჯუანშერი, დასახ. თხზ., გვ. 228 – 229. პირველმონამე სტეფანეს შესახ. იხ. ხსენებაჲ პირველ-დიაკონისა და პირველმონამისა სტეფანესი (საკითხავი, წამებაჲ მისი), ნიგნში – ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, გამოსცა ი. იმნაიშვილმა, თბ., 1949, გვ. 293 – 297.

თავი III. ძველი თურქების კვალი ალბანეთში

§ 1. "ჩოლ" ტოპონიმის წარმომავლობისათვის

1. Тарихи Дербенд-наме. Под редакцию М. Алиханова-Аварского, Тифлис. 1898, გვ. 31; Артамонов М. И., Древний Дербент, СА., VIII, 1946, გვ. 136; კასპიის ზღვის აღმოსავლეთით მცხოვრები ჩოლებისა და მათ წინააღმდეგ ირანელთა ლაშქრობების შესახებ იხ. Маршак Б. И., К вопросу о восточных противниках Ирана в V в., Страны и народы Востока, в. X, 1971.
2. ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს, კავკასიისა ... გვ. 269.
3. История Азербайджана, т. I, Баку, 1958, გვ. 77.

4. Ковалевский С. А., К истории южного Прикаспия в первой тысячелетии до н. э., Баку-Москва, 1934, გვ. 16, შენიშვნა 16; Алиев И., История Мидии, I, Баку, 1960, გვ. 104.
5. ს. გორგაძე ფიქრობდა, რომ „შუშანიკის ნამებაში“ ნახსენები „ჩორ“ და „კარ“ შუშანიკის სამშობლოში – სომხეთში უნდა ვეძიოთ. იხ. მისი გამოცემა „ნამებად შუშანიკისი“, გვ. 31, შენიშვნა 6, 32. ს. გორგაძის ამ მოსაზრების კრიტიკა იხ. ჯავახიშვილი ივ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 169.
6. Marquart J., *Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Chorenaci*, Berlin, 1901, გვ. 73.
7. Массон М. Е., Распространение монетных находок чекана династии Сасанидов на территории советских республик Средней Азии. კრებულში История Иранского государства и культуры, К 2500-летию Иранского государства, М., 1971, გვ. 220.
8. Колесников А. И., Иран в начале VII века, Псб., в. 22(85), Л., 1970, გვ. 97.
9. Дзяконов М. М., Очерк истории древнего Ирана, М., 1962, გვ. 275.
10. Бернштам А. Н., Очерк истории гуннов, Л., 1951, გვ. 185.
11. Акилбекова З. и др., Русско-древнетюркский глосарий, კრებულში, Древнетюркские диалекты и их отражение в современных языках, Фрунзе, 1971, გვ. 163; История Туркменской ССР, т. I, кн. I, Ашхабад, 1957, გვ. 148.
12. კ. ტრევერის თანახმად, 387 წლამდე ფაიტაკარანი დიდ სომხეთში შედიოდა (იხ. მისი, დასახ. ნაშრომი, 197). ფაიტაკარანი მდ. მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე მდებარეობდა. ზემომოტანილ ცნობაში ცალკე გაანალიზებას მოითხოვს სენასანის სანიშნალობისგან განსხვავებული სომეხთა ლაშქრობაში რომაელებთან ერთად ქართლის მეფის მონაწილეობის, ასევე სენასანის ვინაობისა და წარმომავლობის საკითხი.
13. Тревер К. В., დასახ. ნაშრომი, გვ. 192.
14. იქვე, გვ. 193.
15. იქვე.
16. იქვე, შენ. 9. ამიანუსი 31-ე წიგნში სპარსელების სკვითურ წარმომავლობაზე წერს (იხ. Аммиан Марцелин, Римская история. Перевод с латинского Ю. А. Кулаковского и А. И. Солян, М., 2005, წიგნი 31, 2, 17). კ. ტრევერმა საიდან აიღო ზემომოტანილი ცნობა, ძნელი სათქმელია.
17. ს. ბუნიატოვის თანახმად, ატ-ტაბარი აზერბაიჯანის მახლობლად ასახელებს „ზაზართა ქვეყანას“, რომელიც დაკავებული იქნა ხალხისაგან, რომლის სახელი იყო „სულ“-ი. Буниятов З., *Азербайджан в VII – IX вв.*, Баку, 1965, გვ. 41.
18. ამიანუს მარცელინუსი ჰუნ ხიონიტებს იხსენიებს 356 წელს ირანის შაჰის შაბურ II (309-379) მხარეზე რომაელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. იხ. Тревер К. В., Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IV – VII вв. С. А., XXI, 1954, გვ. 134.
19. აზერბაიჯანელ ისტორიკოსთა მტკიცებით, ძველ ალბანეთის ტერიტორიაზე (დღევანდელი მინგეჩაურის რაიონში) იყო ალანთა დასახ-

ლებები, რომლებიც ახ. წ. I ს-ში უნდა გაჩენილიყო. იხ. Алиев И. Г., Асланов Г. М., К вопросу о пропихновении на территории Азербайджана племена Сармато-массагето-аланского круга в первые века нашего летоисчисления. Материалы по археологии и древней истории Северного Осетии, т. III, Орджоникидзе, 1975, გვ. 72 – 88.

§ 2. ძველი თურქები ალბანეთში

1. ამ საკითხზე დანერგვით იხ. გოილაძე ვ., ამიერკავკასიაში სასანი-ანთა მმართველობის ასახვა ქართულ საისტორიო ტრადიციაში. "მაცნე", ისტორიის... სერია, 1982, 4.
2. მოვსეს ხორენაცი, დასახ. თხზ., გვ. 154.
3. იქვე, გვ. 188.
4. История Азербайджана, I, გვ. 95.
5. იქვე.
6. მატიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 256 – 257.
7. მოვსეს კალანკატვაცი, დასახ. თხზ., გვ. 56.
8. Буниятов З., Азербайджан VII – IX вв., გვ. 180.
9. იქვე. კ. ტრევერს ეს მასკუტები, როგორც ითქვა, ადგილობრივ, კავკასიური წარმოშობის ხალხად მიიჩნდა. იხ. მისი, Очерки по истории..., გვ. 192.
10. Буниятов З., დასახ. ნაშრომი, გვ. 180.
11. იქვე, გვ. 182.
12. Минорский Ф., История Ширвана и Дербента X – XI ввек, М., 1963, გვ. 37. თ. მინორსკის მოჰყავს ამონაწერი წყაროებიდან, სადაც აღნიშნულია, რომ "ხაზართა ნარჩენები", რიცხვით 3 ათასი ოჯახი მივიდნენ ხაზართა ქვეყნის ქ. კახტანში, ხელახლა ააშენეს იგი და დასახლდნენ. მინორსკის თანახმად, "კახტან" უნდა გავიგოთ და წავიკითხოთ, როგორც "ხაზართა ყოფილი ტერიტორია" (იქვე, გვ. 75).
13. Крымский А. Е., Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классическая Албания), Сборник С. Ф. Ольденбургу, Л., 1934, გვ. 298.
14. Артамонов М. И., Очерки древнейшей истории хазар. Л., 1936, გვ. 65. მართლაც, 627 – 628 წლებში თბილისის კედლებთან თურქთა დასავლეთი კავანატის ჯარები იდგნენ. იხ. გოილაძე ვ., აბრეშუმის დიდი სავაჭრო გზა და საქართველო, თბ., 1997.
15. Буниятов З., О длительности..., გვ. 21 – 22.
16. იქვე, გვ. 22.
17. იქვე.
18. იქვე, გვ. 32.
19. Буниятов З., Азербайджан VII - IX вв., გვ. 55.
20. იქვე, გვ. 179.

21. Ямпольский З., Материалы о происхождении азербайджанского народа, ИАНАЗССР, 1956, № 1, გვ. 95 – 96.
22. იქვე, გვ. 95.
23. იქვე, გვ. 96.
24. იქვე, გვ. 94 – 95.
25. იქვე, გვ. 96.
26. იქვე.
27. იქვე, გვ. 97.
28. იქვე.
29. იქვე, გვ. 97 – 98.
30. 1945 წელს გამოქვეყნებულ წერილში (К вопросу о происхождении кавказских албанцев. ИАзФАН СССР, 1945, № 1), ზ. იამპოლსკი "ატ-როპატენის თურქულ ეთნიკურ მასაზე" არ წერს და აღნიშნავს, რომ ბარტოლდის თანახმად, ალბანელები, ქართველები და კავკასიელი მთიელები იაფეტურ ხალხებში შედიანო (გვ. 78). ძველი ალბანური ენის შესახებ იხ. ე. ჯეირანაშვილი, უდური ენა, თბ., 1971; ზ. ალექსიძე, ალბანური ენის გრამატიკული და ლექსიკური აღწერისათვის. ენათმეცნიერების საკითხები, თბ., 2001, 4.
31. Тревер К. В., Очерки по истории..., გვ. 306 – 307.
32. Гасанов Г. А., Гейбуллаев Г., О некоторых древнетюркских словах в топонимии Азербайджана, УЗ, серия языка и литературы, 1997, № 1, გვ. 6.
33. Ахундов А. А., Туркская топонимия Азербайджана, Ономастика Кавказа, Орджоникидзе, 1980, გვ. 102.
34. იქვე.
35. იქვე.
36. იქვე, გვ. 103.
37. იქვე.
38. Марр Н. Я., Аркаун, монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах халкедонитах, СПб., 1905, გვ. 6 – 7.
39. პაპუაშვილი თ., პერეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1971, გვ. 81.
40. Алексеев В. П., Происхождение народов Кавказа (краниологическое исследование), М., 1974, გვ. 204.
41. ალექსიძე ზ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 4.
42. იქვე, გვ. 8.
43. იქვე, გვ. 8 – 9.
44. იქვე, გვ. 11.

**თავი IV. ტრადიციის დაშლევლობა. როდის მოვიდნენ
აღმოსავლეთ ევროპაში პუნი საბირაგები?**

1. Федоров Я. А., Федоров Г. С., Ранние тюрки на Северном Кавказе, М., 1978, გვ. 98.
2. Прокопий из Кесарии. Война с готами. Перевод с греческого С. П. Кондратьева, М., 1950, გვ. 407.
3. Забелин И., История русской жизни с древнейших времен, ч. I, изд. второе, М., 1908, გვ. 400.
4. იქვე, გვ. 440.
5. იქვე, გვ. 443.
6. Иловайский Д., Разыскания о начале Руси, 2-е изд., М., 1882, გვ. 536.
7. Артамонов М. И., Очерки древнейшей истории хазар, გვ. 27; მისივე, История хазар, გვ. 65.
8. მ. არტამონოვის მასალებზე დაყრდნობით სავარების საბირებთან გაიგივების შესახებ მიუთითა ნ. მერპერტმა. იხ. მისი გამოკვლევა ნიგ-ნში Очерки истории СССР, III – IX вв., М., 1958, გვ. 553.
9. იხ. სტატია Савиры, савары, БСЭ, II გამოცემა, ტ. 37, გვ. 571; მესამე გამოცემა, ტ. 22, გვ. 482; СИЭ, ტ. 12.
10. გოილაძე ვ., პუნების მოხსენიების საკითხისათვის...
11. Артамонов М. И., История хазар, გვ. 65, შდრ., იქვე, გვ. 130, შენიშვნა 65. მ. არტამონოვის ნიგნის რეცენზიაში ი. ფიოდოროვმა ყურადღება არ მიაქცია ავტორის მიერ საბირების სავარებთან გაიგივების საკითხს და მიუთითა: "ავტორი სწორად უკავშირებს ჩრდილო კავკასიაში პუნი საბირების გამოჩენას ურალისპირეთიდან უგორული ტომების გადაადგილებას"-ო. იხ. Федоров Я. А., - М. И. Артамонов, История хазар, М., 1962, ВД, 1962, № 3, გვ. 146; რაც შეეხება მ. არტამონოვის მიერ აორსების განსახლების ადგილად მითითებულ ტერიტორიებს (მდ. ვოლგის აღმოსავლეთი და დასავლეთი ველები), საბჭ. ისტ. ენციკლოპედიაში ძვ. ნ. II ს-დან მათი მომთაბარეობის ადგილად კასპიის ზღვის ჩრდილოეთიდან მდ. დონამდე არსებული ველებია მითითებული. იხ. სტ. Аорсы, ტ. 1, სვეტი 646.
12. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев, т. I, Греческие писатели, вып. I, СПб., 1893, გვ. 265.
13. იქვე, გვ. 231.
14. იქვე, გვ. 265.
15. იქვე, გვ. 256 – 265.
16. პტოლემეოსის მიერ ნახსენებ "ვენედების ყურეს" შესაბამება რიგის ყურესთან ბალტიის ზღვის ნაწილი (და თვით ყურე). იხ. Латышев В. В., Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, ВДИ, 1948, № 2, გვ. 232, შენ. 3.
17. იქვე, გვ. 237.

18. Удальцов А. Д., Племена Европейской Сарматии II в. н. э., СЭ, 1946, № 2, გვ. 43.
19. იქვე. როგორც ჩანს, საბირების სავარებთან გაიგივების შესახებ საუბარი ყოფილა 1948 წელს პ. ტრეტიაკოვის ნაშრომის («Восточнославянские племена», М.-Л., 1948) განხილვის დროს. ამ დისკუსიაზე ა. უდალცოვს ალუნიშნია: "ჩრდილო კავკასიის საბირები... არ შეიძლება სევერიანებთან დავაკავშიროთ. ხოლო პტოლემეაიოსის სავარები... ნამდვილად უკავშირდებიან სევერიანებს. იხ. Монгайт, Обсуждение книги П. Н. Третьякова – «Восточнославянские племена», ВИ, 1948, № 9, გვ. 139. იმის გამო, რომ პ. ტრეტიაკოვი ზემოხსენებულ ნაშრომში არ იხსენიებს სავარებს, ამიტომ საბირების სავარებთან გაიგივების საკითხი არ აისახა პ. ტრეტიაკოვის წიგნზე მ. არტამონოვის რეცენზიაში. იხ. მისი, К вопросу о происхождении восточных славян». — П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М.-Л., 1948, ВИ, 1948, № 9.
20. Удальцов А. Д., Племена европейской Сарматии, გვ. 49.
21. Третьяков П. Н., Восточнославянские племена, მეორე გამოცემა, М., 1953, გვ. 106.
22. Шафарик П. И. Славянские древности, გვ. 56.
23. იქვე, გვ. 262. 1948 წელს ჟურნალ ВДИ-ს მეორე ნომერში პტოლემეაიოსის გეოგრაფიის ვ. ლატიშვიისეული თარგმანის ხელახალი გამოქვეყნებისას პ. შაფარიკის ზემომოყვანილი მოსაზრება სავარების შესახებ მითითებულ იქნა ტექსტისადმი დართულ კომენტარებში. იხ. ВДИ, 1948, 2, გვ. 237, შენიშვნა 14.
24. Кулаковский Ю., Карта Европейской Сарматии по Птолемею, Киев, 1899, გვ. 24.
25. Иордан, О происхождении и деяниях гетов. Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скрижинской, М., 1960, გვ. 72.
26. იქვე. კომენტარებში გვ. 223, შენ. 120. საბჭოთა ისტორიული ენციკლოპედიის პირველ ტომში (გვ. 62), სტატია "Авары"-ს ავტორი ნ. მერპერტი, საბირებს შავი ზღვისპირეთის ტომებად იხსენიებს, რაც ისტორიულ წყაროებით არ დასტურდება.
27. Иностранцев К., Хунны и гунны, Л., 1926.
28. Бернштам, А. Н., Очерк истории Гунов, Л., 1951.
29. Altheim Franz, Geschichte der Hunnen...,
30. А. М. Мандельштам – Fr. Altheim, Geschichte der Hunnen, Bd. 1, Berlin, 1953, НАА, 1962, 3, გვ. 201. ფრ. ალტჰაიმი თელის, რომ ახ. წ. II ს-ში პუნები ამიერკავკასიაშიც იყვნენ. ამის დამამტკიცებელ საბუთად თელის მცხეთაში ნაპოვნ გემაზე წარწერა "Aspaurukis"-ს. ეს სახელი ფ. ალტჰაიმს სპარსული წარმომავლობის თურქულ სახელად მიაჩნია. იხ. მისი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 284, შდრ. გვ. 10, 30. საერთოდ, ფ. ალტჰაიმი იზიარებს თეორიას, რომლის თანახმადაც პუნები აღმოსავლეთ ევროპის ავტოქტონ მოსახლეობადაა მიჩნეული.

- Волкова Н. Г., Этнонимы и племенные названия..., გვ. 109.
- Федоров Я. А., Федоров Г. С., Ранние тюрки..., გვ. 50.
- იქვე.
- იქვე, გვ. 51.
- იქვე, გვ. 53.
- იქვე, გვ. 57.
- იქვე, გვ. 57, 65.
- Клавдий Птоломей, Географическое руководство, ВДИ, 1948, № 2, გვ. 238.
- История народов Северного Кавказа с древнейших времён до конца XVIII в., М., 1988, გვ. 93.
- Бастарны, БСЭ, მესამე გამოცემა, ტ. 3, М., 1970, გვ. 34.
- Роксоланы, БСЭ, მესამე გამოცემა, ტ. 22, М., 1975, გვ. 184.
- Гумилев Л. Н., Гунны, СИЭ, ტ. 4, М., 1963.

თავი V. პრისკოს პანიელის 24-ე ჟრაგმენტის ცნობათა ჩეალურობის საკითხი. საბირებისა და პუნურ-თურქული მოღვათის ხალხების მოსვლა აღმოსავლეთ ევროპაში

ი. ჯაფაროვა 1979 წელს გამოქვეყნებულ გამოკვლევაში არ გაითვალისწინა საბჭოთა ენციკლოპედიებში ასახული მოსაზრება საბირების საფარებთან გაიგივების შესახებ, არც პრისკოს პანიელის 24-ე ჟრაგმენტის მონაცემები და პირდაპირ მიუთითა, რომ ამიერკავკასიაში 503 – 508 წლებში შემოჭრილი ხალხი საბირები იყო. იხ. Джафаров Ю. Р., К вопросу о первом появлении сабир в Закавказье, ВДИ, 1979, 3.

Сказания Приска Панийского..., გვ. 87.

იქვე, გვ. 88.

სვიდა ლექსიკონის სახელს ზოგჯერ გამოთქვამენ "გუიდა ლექსიკონის" ფორმითაც. სვიდა ლექსიკონის შესახებ იხ. Lavagni B., Suida, Suda o Guida? Rivista di filologia e di istruzione classica, 1962, V. 40, 4.

Сказания Приска Панийского..., გვ. 88.

Krumbacher K., Geschichte der Byzantinischen Litteratur, 2 Auflage, München, 1897, გვ. 565.

იქვე, გვ. 567.

გ. ჰაუზიგის თანახმად, ოკეანის სანაპიროდან აღმოსავლეთ ევროპაში პუნების მოსვლაზე ამიანუს მარცელინუსიც მიუთითებს, იხ. Г. В. Хауссиг, К вопросу..., გვ. 59.

როგორც თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურიდან ჩანს (მხედველობაში მაქვს გერმანელი მეცნიერის პ. ჰაუზიგის ზემოდასახელებული წერილი – К вопросу..., სვიდა ლექსიკონში ავართა განმარტების წყაროს საკითხით დასავლეთ ევროპელი მეცნიერები ადრევე ყოფილან დაინტერესებულნი. მაგ., ცნობილ უნგრელ მეცნიერს დიულა მორავიკის დაუდგენია, რომ "Цитата словаря Суды является частью

- первоначального текста Менаандра". იბ. პ. პაუზიგის დასახ. ნაშრომი, გვ. 59, შენ. 3.
10. ხალხთა მოძრაობა არაერთ ძველ ისტორიკოსთანაა ასახული. მაგ., ხალხთა მსგავს მოძრაობაზე აზიიდან მიუთითებს ჰეროდოტე. იბ. Геродот, История в девяти книгах. Перевод с греческого, Ф. Г. Мищенко, т. I, М., 1885, გვ. 302 – 303 (IV, 11, 13).
 11. ყუყანებისა და ავარების იგივეობის შესახებ ჯერ კიდევ XVIII ს-დან მიუთითებდნენ. მას შემდეგ ამ მოსაზრებას მრავალი მომხრე გამოუჩნდა. იბ. Эрдели И., Авары и Средняя Азия. Центральная Азия в Кушанскую эпоху, т. II, М., 1975, გვ. 169; Бернштам А. Н., Очерк истории гуннов, გვ. 166; Кюксер Н. В., Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока, М., 1961, გვ. 326; ავართა და ყუყანთა იგივეობაზე იბ. აგრეთვე, ვ. გოილაძე, აბრეშუმის დიდი სავაჭრო გზა, გვ. 20.
 12. Менаандр, დასახ. თხზ., გვ. 323 – 324.
 13. შუა საუკუნეებში ძველი ტექსტების გადამწერი რედაქტორები დედანში სძირად თავიანთ თანადროულ ამბავს რომ უმატებდნენ, ამის ნათელი მაგალითია ახ. წ. II საუკუნეში მცხოვრები დიონისიოს პერიეგეტის თხზულებაში აღმოსავლეთ ევროპაში მცხოვრები ხალხის ჩამოთვლისას (იბ. В. Латышев, Известия древних писателей, I, გვ. 181), მისი თხზულების ერთ-ერთი გვიანდელი კომენტატორის, თესაღნიკის მიტროპოლიტის ევსტაფის (XII ს. II ნახევარი) მიერ ტექსტში რუსებისა და ხაზარების ჩატარება. იბ. В. Латышев, Известия древних писателей, I, გვ. 194.
 14. Сказания Приска Панийского, გვ. 88, შენ. 111.
 15. იქვე, გვ. 24.
 16. Мерперт Н. Я., დასახ. ნაშრომი, გვ. 10.
 17. ნ. მერპერტის თანახმად, ბოლგარები აღმოსავლეთ ევროპაში ჰუნების ძირითადი მასების გამოჩენამდე (ე. ი. IV ს. 70-იან წლებამდე) შემოიჭრნენ და აქ ისინი საბირებისა და ალანების გვერდით მომთაბარებოდნენ (იბ. მისი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 8). ახ. წ. II ს-ში ბოლგარებს საბირების გვერდით მომთაბარეობა რომ არ შეეძლოთ, ეს ჩემს მიერ ზემომოტანილი მასალის შემდეგ, ვფიქრობ, ნათელია. ბიზანტიელი ქრონისტი თეოფანე ჟამთააღმწერელი (გარდ. 818 წ.), როცა ბოლგარებზე წერს, 502 წლის ქვეშ აღნიშნავს, რომ აქამდე მათ შესახებ არავინ არაფერი იცოდაო. იბ. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта, М., 1884, გვ. 113. ლ. გუმილიოვის თანახმად, ძველი ბოლგარები სარაგურებთან აკაცირების შერევის შედეგად წარმოიქმნენ. იბ. Гумилев Л. Н., Хунны в Китае, М., 1974, გვ. 202.
 18. Сказания Приска Панийского, გვ. 94.
 19. Артамонов М. И., История хазар, გვ. 64.
 20. Артамонов М. И., Очерки древнейшей истории хазар, გვ. 24.

21. Артамонов М. И., История хазар, გვ. 65.
22. Пигулевская Н. В., დასახ. ნაშრომი, გვ. 51.
23. ოტო ფრანკე (1863-1946 წწ.) იყო გერმანიის ელჩი ჩინეთში 1888 – 1901 წლებში. 1910 წლიდან ჰამბურგის, 1923 წლიდან კი ბერლინის უნივერსიტეტის პროფესორი. აქვს 300-ზე მეტი ნაშრომი ჩინეთის ისტორიის შესახებ.
24. Franke O., Geschichte des chinesische Reiches, II Band, Berlin-Leipzig, 1936, გვ. 270.
25. იქვე, გვ. 230.
26. იხ. სტატია - Жужаны, СИЭ, т. V, გვ. 564.
27. Думан Л. И., К истории государств Тоба Вэй и Ляо и их связей с Китаем. УзиВ, т. XI, Китайский сборник, М., 1955, გვ. 60. ლ. დუმანი 448 წელს ჩინელების მიერ ჟუჟანების დამარცხებაზე არაფერს წერს. ამ წელს ჟუჟანების დამარცხებაზე და მათი დასავლეთისაკენ მოძრაობაზე ასევე არაფერია ნათქვამი ჩინეთის ისტორიაში. იხ. История Китая с древнейших времен до наших дней, М., 1974, გვ. 53 – 60.
28. Гумилев Л. Н., Хунны в Китае, გვ. 201, შენ. 26.
29. იქვე, გვ. 200 – 201.
30. უგორული ტომები ითვლებიან დღევანდელი უნგრელებისა და მანსი-ხანტების წინაპრებად (იხ. სტატია – Угры, СИЭ, т. 14, გვ. 652). მ. არტამონოვის თანახმად, ტობოლის თათრებში გავრცელებული გადმოცემით, მათ მისვლამდე მდ. ირტიშის შუა და ქვემოწელის ტერიტორიები ეკავა საბირების ანუ სიბირის ხალხს. სიტყვა "Сипир" სინონიმია "მანსი-ვოგულისა". აქედან გამომდინარე, ძველად საბირებად (სავირებად) იწოდებოდნენ დასავლეთ ციმბირის უგორული მოსახლეობა, რომლის სახელწოდებაც ამ ხალხის სახელიდან უნდა მომდინარეობდეს. М. И. Артамонов, История хазар, გვ. 66.
31. Гумилев Л. Н., Хунны в Китае, გვ. 201.
32. Артамонов М. И., История хазар, გვ. 78, შდრ. გვ. 69. ვ. რადლოვის თანახმადაც, უროგები, სარაგურები და ონაგურები 463 წლისათვის საბირების დასავლეთით ცხოვრობდნენ ვოლგისპირეთისა და ურალისპირეთის ველებზე. იხ. Радлов, В. В., К вопросу об уйгурах. Приложение к XXII тому – ЗИАН, № 2 СПб., 1893, გვ. 108.
33. Бернштам А. Н., დასახ. ნაშრომი, გვ. 173.
34. Артамонов М. И., История хазар, გვ. 117.
35. Marcellini comitis Chronicon..., Cronica Minora, saec. IV – VII. Monumenta Germaniae Historica. Editit Th. Mommsen, V, II, Berolini, MCMLXL, გვ. 99.

36. 516 წელს ამიერკავკასიაში საბირების შეჭრაზე წერენ: იოანე მალალა, თეოფანე ბიზანტიელი (იხ. გეორგიკა, ტ. III, თბ., 1936, გვ. 270 – 271, 296 – 297), გიორგი კედრენე (გეორგიკა, ტ. V, თბ., 1963, გვ. 12 – 13). კომეს მარცელინუსი კი, როგორც ითქვამს, 516 წელს უბრალოდ ჰუნების შეჭრაზე წერს. იხ. Marcellini, Chronicon... გვ. 99, შდრ., Артамонов М. И., История хазар, გვ. 70.
37. მოქცევაჲ ქართლისაჲ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I, გვ. 94-95; პაპუაშვილი თ., პერეთის ისტორიის საკითხები, გვ. 154.
38. Хроника Захария Ритора. Н. Пигулевская, Сиринские Источники, გვ. 163.
39. Пигулевская Н. В., დასახ. ნაშრომი, გვ. 68.
40. Кулаковский Ю., История Византии, т. II (518 – 602), Киев, 1912, გვ. 59.
41. თეოფანე ბიზანტიელი, გეორგიკა, ტ. III, გვ. 258. სებეოსთან ისინი უბრალოდ "ჰუნებად" იწოდებიან. იხ. История Епископа Себеоса, გვ. 31.
42. მენანდრე პროტიქტორი. ნიგნში "გეორგიკა", ტ. III, გვ. 238. თურქებს სწორედ ამ დროისათვის (დაახლ. 571 წ.) დაპყრობილი უნდა ჰქონოდათ ჩრდილო კავკასია. იხ. Л. Н. Гумилев, Древние тюрки, М., 1967, გვ. 47.
43. Пигулевская Н. В., დასახ. ნაშრომი, გვ. 87.

თავი VI. საზარები ჩრდილო კავკასიაში

§ 1. საზართა კაცანატი. საზართა ისტორიის შესწავლა

1. Магомедов М. Г., Образование Хазарского Каганата, М., 1983, გვ. 3.
2. Плетнёва С. А., Хазары, М., 1976, გვ. 42.
3. Артамонов М. И., Хазарский Каганат. СИЭ, т. 15, გვ. 483.
4. Магомедов М. Г., დასახ. ნაშრომი, გვ. 3.
5. Голден П., Достижения и перспективы хазарских исследований, კრებულში - Хазары, М., 2005, გვ. 30.
6. Хазары, М., 2005, რედკოლეგიის წინასიტყვაობა, გვ. 13 – 14.
7. Голден П., დასახ. ნაშრომი, გვ. 31.
8. იქვე, გვ. 32 – 33.
9. იქვე, გვ. 35.
10. Артамонов М. И., Очерки древнейшей истории хазар, Л., 1937.
11. Артамонов М. И., История хазар, Л., 1962.
12. Гумилев Л. Н., Древние тюрки, М., 1967 და სხვა ნაშრომები.
13. Коковцов П. К., Еврейско-хазарская переписка в X веке, Л., 1932. Рыбаков Б. А., Русь и Хазарья, ნიგნში: Академику Б. Д. Грекову ко дню

- семидесятилетия, М., 1952; მისივე, К вопросу о роли Хазарского Каганата в истории руси. СА, 1953, XVII; Плетнёва С. А., Печенги, тюрки в южнорусских степях. ნიგნში Материалы и исследования по археологии СССР, 1958, № 62; მისივე, Хазары, М., 1976 (1986 წელს გამოვიდა ამ მონოგრაფიის მეორე გამოცემა). მისივე, Die Chasaren, Leipzig, 1978; მისივე, Саркел и «шелковый путь», Воронеж, 1996. Волкова Н. Г., დასახ. ნაშრომი; Гадло А. В., დასახ. ნაშრომი; Новоселцев А. П., Хазарское государство и его роль в истории восточной Европы и Кавказа, М., 1990.
14. ძველი თურქებისადმი მიძღვნილი ლ. გუმილიოვის ზემოთ მითითებული გამოკვლევების გარდა მნიშვნელოვანია: Открытие Хазарии, М., 1966; Где же тогда Семендер? – История СССР, 1969, № 3; Степная Атлантида, М., 1994.
 15. Плетнева С. Г., Хазары и Хазарский Каганат, კრებულში - Хазары, М., 2005, გვ. 23.

§ 2. ხაზარები – ქართველთა მეზობლები. ხაზართა ეთნიკური კუთვნილებისა და ენის პრობლემა

1. Артамонов М. И., Хазары, СИУ, т. 15; შდრ., სტ. ხაზარები, ქსე, ტ. 11.
2. Артамонов М. И., История хазар, გვ. 78.
3. ა. გადლოს აზრით, VI ს. ბიზანტიურ წყაროებში ხაზართა მოუხსენებლობა იმითაა გამოწვეული, რომ ისინი ბარსილთა გაერთიანებაში იყვნენ შესულნი. იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 62.
4. Бартольд В. В., Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, соч., т. II (I), М., 1963, გვ. 671.
5. Chavannes E., Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux, Сборник трудов Орханской экспедиции, вып. VI, St. Petersburg, 1903; შდრ., Гумилев Л. Н., Древние тюрки, გვ. 160.
6. Kutschera, H., Die Chasaren, Wien, 1910, გვ. 111.
7. იქვე. პ. კუჩერას თანახმად, არაბი ავტორი ცდებოდა, როცა ხაზარებს შავებად და თეთრებად ასახელებს. მისი აზრით, აღმოსავლეთის ხალხებში შავი ფერით დამორჩილებული ფენა აღინიშნებოდა (იქვე, გვ. 111-112).
8. Голден П., Достижения и перспективы..., გვ. 61, შებ. 25.
9. Голден П., Турки – хазары – гулямы на службе у халифов, Хазары, М., 2005, გვ. 479, შებ. 85.
10. Эрдель М., Хазарский язык, კრებულში - Хазары, М., 2005, გვ. 126.
11. იქვე, გვ. 137, შებ. 1.
12. Калинина Т. М., Ал-хазар и ат-турк в произведениях средневековых арабо-персидских ученых. კრებულში – Хазары, М., 2005, გვ. 255-256.

13. Артамонов М. И., История хазар, გვ. 114.
14. იქვე, გვ. 115.
15. Я'куби, История. Перевод с арабского П. К. Жузе, Баку, 1927, გვ. 7.
16. იქვე, გვ. 8 – 9.
17. გეორგიკა, ტ. IV, ნაკვ. I, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, გვ. 115 – 117.
18. Плетнева С. А., Хазаря, გვ. 23. მოვსეს კალანკატუაცი ალფ-ილითურს „ჰონთა სარდალსა და დიდ მთავარს“ უწოდებს (მოვსეს კალანკატუაცი, დასახ. თხზ., გვ. 107). ასე რომ, არა ჩანს, ეს პიროვნება მაინცდამაინც საბირთა გაერთიანებას რომ განაგებდა. ს. ერემიანს ალფ-ილითური ხაზართა კაგანად მიაჩნდა (იხ. მისი, Мойсей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу. ЗИВ, АКА, СССР, т. VII, М.-Л., 1939).
19. Плетнева С. А., დასახ. ნაშრომი, გვ. 34.
20. Голден П., Турки – хазари – гулямы..., გვ. 467. ი. და გ. ფიოდოროვები განიხილავენ ა. ზიფელდ-სიმუშიაგის ნაშრომს (К вопросу о языке хазар. ИАЭФ АН СССР, вып. II, Баку, 1937) და წერენ: რომ მან სპეციალურად შეისწავლა „ხაზარული ენის ნარჩენები“ და შემდეგ დასკვნამდე მივიდა: «Первоначальное ядро хазарской народности принадлежало к урало-алтаическим народам, которые обитали на грань нашей эры в районах среднего и южного Приуралья. Южная граница их обитания ... доходила на юге до северных берегов Каспийского моря (იხ. ი. და გ. ფიოდოროვების დასახ. ნაშრომი, გვ. 49-50). ხაზართა განსახლების შესახებ თუ ასეთ მოსაზრებას გავიზიარებთ, მაშინ, გამოდის, რომ ხაზარები იმთავითვე ცხოვრობდნენ კასპიის ზღვის ჩრდილოეთით და მათ მოსვლაზე საუბარი აღარ შეიძლება.

§ 3. აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა მოსვლის დროის შესახებ წყართა ორი ტენდენცია

1. ლეონტი მროველი, დასახ. თხზ., გვ. 11.
2. მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. 153-154.
3. მოვსეს კალანკატუაცი, დასახ. თხზ., გვ. 56.
4. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 116.
5. Ирано-Византийские войны 6-7 вв, СИЭ, ტ. 6, გვ. 270; I. Marquart, Osteuropäische und Ostasiatische streifzüge. Darmstadt, 1903, გვ. 394; Гадло А. В., დასახ. ნაშრომი, გვ. 133.
6. Гумилев Л. Н., დასახ. ნაშრომი, გვ. 184; Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 145.
7. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 117.
8. იქვე, გვ. 130, 132.
9. История Азербайджана, I, გვ. 95.
10. გაბაშვილი ვ., ცნობები თურქული ტომებისა და ხალხების შესახებ ძველ ქართულ წყაროებში. ქნ, III, თბ., 1971, გვ. 44 – 48.

11. დავლიანიძე ლ., ლეონტი მროველის ერთი ცნობის განმარტებისათვის. ქნ., IV, თბ., 1973, გვ. 7.
12. ანჩაბაძე გ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 40 – 41.
13. Меликсет-бек Л. М., Хазары по древнеармянским источникам в связи с проблемой Мойсея Хоренского. Сборник в честь академика И. А. Орбели. Исследования по истории культуры народов Востока, 1960, гв. 17.
14. იქვე.
15. როგორც არაბ ავტორებთან, ისე სომეხ ისტორიკოსებთან ხაზარების მოხსენიება ანაქრონიზმად მიაჩნია მ. არტამონოვსაც. მოვსეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორიაში“, – წერს იგი, – როგორც „ხაზართა“, ისე „კაგანის“ მოხსენიება არ ასახავს II – III საუკუნეების რეალურ სინამდვილეს და ანაქრონიზმს წარმოადგენს. ეს ავტორები ცხოვრობდნენ მაშინ, როცა „ხაზარი“ და „კაგანი“ ნამდვილად არსებობდნენ. ასევე ანაქრონიზმია ხაზართა მოხსენიება მოვსეს კალანკატვაცის „ალბანთა ისტორიაში“, სადაც ლაპარაკია სომხეთზე მათ თავდასხმაზე შაბურ II-ის (309 – 379 წწ.) მეფობის დროს, დაახლ. 350 წელს. იხ. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 116. მოვსეს ხორენაცისთან ხაზარების, ბარსილებისა და ბოლგართა მოხსენიება ძვ. წ. II ს-ში ანაქრონიზმად მიაჩნდა ი. მანანდიანსაც. იხ. Манандян Я. А., Когда и кем была составлена «Армянская география», гв. 138. ანაქრონიზმთა შესახებ იხ. აგრეთვე А. Н. Кононов, Опыт анализа термина турк. СЭ, 1949, № 1; А. Д. Грач-ისა და А. Зайончковский-ს წერილები კრებულში „Тюркологический сборник“, М., 1966. ასეთი ლიტერატურის არსებობის მიუხედავად, ბ. სილაგაძე წერს, რომ ხაზარები და ჩრდილო კავკასიის სხვა ტომები ახ. წ. III საუკუნიდან ირანის ისტორიულ მეტოქეებს წარმოადგენდნენ ამიერკავკასიაში. იხ. მისი, არაბთა ბატონობა საქართველოში, თბ., 1991, გვ. 10 – 11.
16. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 116.
17. Голден П., Достижение и перспективы..., гв. 27.
18. იქვე.
19. ვ. გაბაშვილის თანახმად, პირველი ხელშესახები ცნობები ხაზარებზე თეოფანეს „ხრონოგრაფიაში“ არის (VII ს.). იხ. მისი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47 (წყაროს არ უთითებს).
20. Хроника Захария Ритора. წიგნში Пигулевская Н. В., Сирийские источники, гв. 165.
21. История Иоана Ефесского. წიგნში Пигулевская Н. В., Сирийские источники, гв. 109-147. ნ. პიგულევსკაიას თანახმად, ხაზარები ცნობილნი ხდებიან მხოლოდ VI ს. ბოლოს და VII საუკუნეში (იქვე, გვ. 108).

§ 4. აკაცირების ხაზარებთან იდენტურობის საკითხი

1. Голден П., Достижения и перспективы... гв. 57.
2. იქვე.

3. იქვე, გვ. 57-58.
4. იქვე, გვ. 58.
5. Артамонов М. И., История хазар, გვ. 56.
6. Сказания Приска Панийского, გვ. 59 - 60, შენ. 74.
7. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 56. აღნიშნულის მიუხედავად, რავენელ ანონიმზე დაყრდნობით ვ. სედოვი ნერს, რომ ხაზარებს, ძირითადად, აკაცირების ყოფილი ტერიტორია ეკავათ (იხ. მისი ნერილი კრებულში Восточная Европа в древности и средневековье, М., 1978, გვ. 12).
8. Marquart J., დასახ. ნაშრომი, გვ. 393.
9. Гадло А. В., დასახ. ნაშრომი, გვ. 59 - 60.
10. Kutschera H., დასახ. ნაშრომი, გვ. 42 - 43.
11. იქვე, გვ. 86.
12. იქვე, გვ. 46, 48, 109.
13. იქვე, გვ. 45. საინტერესოა ის, რომ ჰ. კუჩერა აკაცირებსა და ყივჩაყებს შორისაც კი ხედავს გენეტიკურ კავშირს. მას მოჰყავს მონღოლი ისტორიკოსის Ebulghasi Behadir Chan-ის ცნობა იმის შესახებ, რომ "Kiptschak" ძველ თურქულად "დამპალ ხეს" (verfaulte Baum) ნიშნავს (იხ. ჰ. კუჩერას დასახ. ნაშრომი, გვ. 85) და თქმულება ყივჩაყის მაღალ ხეზე დაბადების შესახებ როგორ გახდა საფუძველი ზოგი მკვლევრისათვის, რათა ხაზართა ბერძნული სახელი - "Agatziri" თურქული "Agatsch-eri"-დან (Baumstamm) გამოეყვანათ (იხ. ჰ. კუჩერას დასახ. ნაშრომი, გვ. 86).
14. Бернштам А. Н., დასახ. ნაშრომი, გვ. 164.
15. Пигулевская Н. В., Сирийские источники, გვ. 83.
16. Гадло А. В., დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.
17. იქვე, გვ. 59-60.
18. იქვე, გვ. 69.
19. იქვე, გვ. 52.
20. Altheim Fr., Geschichte der Hunnen, გვ. 11.
21. იქვე, გვ. 368.
22. იქვე.
23. Забелин И., История русской жизни, გვ. 469.
24. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 114.
25. იქვე. ლ. გუმბილიოვის შენიშვნა. ეყრდნობა - Малов С. Е., Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951, словарь.
26. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 56-ზე ლ. გუმბილიოვის შენიშვნა.
27. იქვე.
28. Marquart J., დასახ. ნაშრომის წინასიტყვაობა, გვ. XXII.
29. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 56.
30. იქვე.
31. Сказания Приска Панийского, გვ. 62.

32. იქვე, გვ. 94. პრისკოს პანიელი ამიერკავკასიაში ჰუნების ამ ლაშქრობის ზუსტ თარიღს, როგორც ვხედავთ, არ უთითებს. ი. მარკვარტის თანახმად, ეს ლაშქრობა 466 წელს შესდგა (იხ. მისი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 58). როგორც ჩანს, ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებული 466 წელი – ჰუნების ამიერკავკასიაში ლაშქრობისა, ი. მარკვარტიდანაა აღებული.
33. Сказания Приска Панийского..., გვ. 44.
34. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 57.
35. იორდანეს თხზულების რუსულ ენაზე გამომცემლის ე. სკრიჟინსკაიას თანახმად, ესტები ლიტვეური ტომები არიან. იხ. Иордан, დასახ. თხზ., შენიშვნებში გვ. 221, 115.
36. იქვე, გვ. 72.
37. იქვე.
38. იქვე, შენიშვნებში გვ. 221, შენ. 116.
39. Сказания Приска Панийского, გვ. 59, შენიშვნა 74.

* * *

§ 5. აკაცირები და აგათირსები

1. პეროდოტე, ისტორია. ტ. I, ბერძნულიდან თარგმნა, წინასიტყვაობა და საძიებელი დაურთო თ. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1975, გვ. 226.
2. იქვე, გვ. 274.
3. იქვე, გვ. 281.
4. იქვე, გვ. 282.
5. გამყრელიძე აღ., პომპონიუს მელას ცნობები საქართველოს შესახებ, ქნ. I, თბ., 1965, გვ. 31. ამ წყაროს რუსული თარგმანი იხ. Латышев, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, ч. II, СПб., 1904 – 1906; ახალი გამოცემა – ВДИ, 1949, 1 (27), 1952, 2 (40).
6. იულიან კულაკოვსკი პტოლემეაიოსის გეოგრაფიაში მოხსენიებულ აგათირსებს რუკაზე ათავსებს რიპეის მთების [რადგან "რიპეის მთებიდან" გამოედინება ტანაისი – დონი, რიპეის მთებად შუა რუსეთის მაღლობი უნდა მივიჩნიოთ. ი. და გ. ფიოდოროვების თანახმად, სომხურ გეოგრაფიაში მოხსენიებული «Ишнейские горы» (რაც ისევ რიპეის მთებს გულისხმობს – ვ. გ.) სტაეროპოლის მაღლობი უნდა იყოს. იხ. მათი, Ранние тюрки... გვ. 68] ჩრდილოეთით მცხოვრები ბორუსკების ზემოთ. იხ. Ю. Кулаковский, Карта Европейской Сарматии..... იხ. დანართი რუკა.
7. Древляны, СИЭ, ტ. 5.
8. Забелин И. Е., დასახ. ნაშრომი, გვ. 400.
9. Третьяков П. Н., Восточнославянские племена, გვ. 70.
10. Бернштам А. Н., დასახ. ნაშრომი, გვ. 137. ასეთი თვალსაზრისისათვის ა. ბერნშტამი გააკრიტიკეს ნ. მერპერტმა და ლ. კიზლასოვმა. იხ. ВДИ,

1952, № 1; შდრ., Л. Н. Гумилев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 121. დასახელე-
ბულ საკითხზე იხ. აგრეთვე Плетнева С. А., Кочевники средневековья,
М., 1982, გვ. 129.

**§ 6. ჩრდილო კავკასიაში ხაზართა მოსვლის დრო.
ეთნომიმ "ხაზარის" წარმომავლობის საკითხი**

- 1*. 627 – 628 წლებში ხაზარები ბიზანტიურ წყაროებში თბილისის ალყას-
თან დაკავშირებით იხსენიებიან და მას იმდენად დიდი რეზონანსი
ჰქონია, რომ ჩინურ წყაროებშიც ასახულა. მათში 628 წელს ხოსრო II-
ის მკვლელობა თურქებს (იგივე ხაზარები) მიენერება. იხ. Грум-
გრжимайло Г. Е., Западная Монголия и Урянхайский край, т. II, Л., 1926,
გვ. 224.
1. Заходер Б., Иран при Сасанидах. ИДЖ, 1938, № 12, გვ. 93.
2. Буниятов З. М., О длительности правления хазар, გვ. 21 – 34.
3. История Азербайджана, I, გვ. 95.
4. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 116 . აღ-მუკადასისთან
«Джурзан» არის "გურგანი", "პირკანია" (იხ. Караулов Н., Сведения..., 4,
23, ხოლო მასუდისთან ქართლი. იქვე, გვ. 33).
5. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 116 - 117.
6. Плетнева С. А., Хазары, გვ. 18. კავად I-ის დროს ჩრდილოეთიდან შე-
მოჭრილი ჰუნები რომ საბირები უნდა ყოფილიყვნენ, ამის შესახებ
1977 წელს წლიური ნაშრომის ანგარიშში მიეუთითე. მსგავსი აზრი,
როგორც ზემოთ ვთქვი, ВДИ-ის 1979 წლის 3-ში გამოქვეყნებულ გა-
მოკვლევაში გამოთქვა ი. ჯაფაროვმა.
7. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 117.
8. იქვე.
9. იქვე.
10. იქვე, გვ. 126.
11. იქვე. მოვსეს კალანკატვაცის ცნობაზე დაყრდნობით, ხოსრო I-ის
დროს ალბანეთზე ხაზართა თავდასხმის შესახებ მიუთითებს კ. ტრე-
ვერიც. მაგრამ, იქვე აღნიშნავს, რომ ი. მარკვარტი სირიულ წყაროებ-
ზე დაყრდნობით, ხაზარების პირველ გამოჩენას ისტორიულად დასა-
ბუთებულად მხოლოდ 558 წლიდან თვლისო. იხ. Тревер К. В., Очерки
по истории..., გვ. 230 – 231.
12. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 126.
13. იქვე, გვ. 127.
14. იქვე.
15. იქვე, გვ. 128.
16. იქვე, გვ. 128, 133. თვალსაზრისი ხაზარებისა და საბირების იგივეობის
შესახებ აკად. ს. ჯანაშიას ნაშრომშიც აისახა. იხ. მისი, შრომები, II,
თბ., 1952, გვ. 369.
17. Marquart J., დასახ. ნაშრომი, გვ. 107.
18. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 128.

19. იქვე, გვ. 133.
20. ჯუანშერი, დასახ. თხზ., გვ. 219-220.
21. მამულია გ., ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის წყაროები. "მაცნე", 1964, 4, გვ. 271.
22. ირანის წინააღმდეგ კოალიციური ლაშქრობის შესახებ. იხ. გოილაძე ვ., აბრეშუმის დიდი სავაჭრო გზა..., გვ. 86 - 87.
23. ა. კაუდანის თანახმად, პროკოპიოსმა თავისი ისტორიის შედგენა 553 წელს დაამთავრა (Каждая А. П., Прокопий Кесарийский. СИЭ, ტ. 11, გვ. 602). ზ. უდალცოვას შენიშვნით კი, პროკოპიოსმა პირველი 7 წიგნი 550 წელს დაამთავრა და 554 წელს დაწერა უკანასკნელი VIII. იხ. Прокопий из Кесарии. Война с готами, кн. V - VIII. Перевод С. П. Кондратьева, М., 1959, შესავალი.
24. Прокопий из Кесарии, გვ. 381.
25. იქვე, ჩრდილო კავკასიაში მცხოვრები ხალხებიდან პროკოპიოსი სხვებსაც იცნობს. მისი გადმოცემით, ლაზების ქვეშევრდომი აბაზგების იქით, კავკასიის მთებამდე ცხოვრობენ ბრუხები (აბაზგებსა და ალანებს შორის), ზღვის სანაპიროზე დამკვიდრდნენ ზიხები. მათ შემდეგ არიან სანიგები. სანიგების შემდეგ დაბინადრდა მრავალი ჰუნური ტომი. აქედან მოკიდებული ეს ქვეყანა იწოდება ევლასიად. მისი ზღვის სანაპირო, ისე როგორც მისი შიდა ნაწილი, ე. წ. მეოტიდის ჭაობამდე (აზოვის ზღვა - ვ. გ.) და მდ. ტანაისამდე (მდ. დონი - ვ. გ.) უჭირავთ ბარბაროსებს (Прокопий из Кесарии, გვ. 384).

პროკოპიოსმა ასევე კარგად იცის, ვინ ცხოვრობდა ადრე აზოვის ზღვის გარშემო და იმ ხანად ვის ეკავა ეს ტერიტორიები. "ხალხი, - წერს იგი, - რომელიც იქ ცხოვრობს უძველესი დროიდან, ეწოდებათ კიმერიელები, ახლა კი უთურგურები არიან. მათ ჩრდილოეთით არის ანტების მიწები" (იქვე). პროკოპიოსი იცნობს საბირებსაც: "საბირები ჰუნური ტომია, ისინი კავკასიის მთებთან ცხოვრობენ. ეს ტომები ძალიან მრავალრიცხოვანია... მათ უფროსებს აღრიდანვე მეგობრობა ჰქონდათ, ერთნს რომის იმპერატორებთან, მეორეებს სპარსეთის მეფეებთან" (იქვე, გვ. 407).

26. ახ. წ. II ს-ში გეპიდები სკანდინავიიდან გადმოსახლდნენ ბალტიის ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე. IV ს. ბოლოს შევიდნენ ჰუნური ტომების გაერთიანებაში, ხოლო VI ს. II ნახევარში ისინი ლანგობარდებმა და ავარებმა გაანადგურეს (იხ. სტ. Гешиды, СИЭ, ტ. 21, გვ. 231). პროკოპიოსის ცნობით, 552/553 წლებში გეპიდებმა ლანგობარდების წინააღმდეგ დახმარება სთხოვეს "მეოტიდის ჭაობთან" მცხოვრებ კუთურგურებს. ხოლო იმპერატორმა იუსტინიანემ ელჩები გაგზავნა უთურგურებთან და დაარწმუნა ისინი, რათა ლაშქრობა მოეწყობათ დარჩენილი კუთურგურების წინააღმდეგ. ამის შემდეგ უთურგურებმა მოიხმეს გოთი ტეტრაქსიტები და სანდლიხის მეთაურობით გადალახეს მდ. ტანაისი და გაანადგურეს კუთურგურების ის ნაწილი, რომლებიც გეპიდებთან არ იყო წასული (Прокопий из Кесарии, გვ. 434 - 435).
27. აგათიას ბიოგრაფიის შესახებ. იხ. ზემოთ, გვ. 30.

28. Агафий, დასახ. თხზ., გვ. 88.
29. ნ. პიგულევსკაიას მითითებით, ჯერ კიდევ პტოლემეოსის "გეოგრაფიაში" იმპერიის მთებზე იგულისხმება ტიანშანის მთიანეთი. იხ. Пигулевская Н. В., Сирийские источники, გვ. 107.
30. Агафий, დასახ. თხზულება, გვ. 147.
31. ნ. პიგულევსკაიას თანახმად, "დადუ" (Ααδοι) - ესაა სირიული წყაროების "ბეთ-დადუ" - დალესტანი - "მთიანი ქვეყანა". Пигулевская Н. В., Сирийские источники, გვ. 82.
32. Хроника Захарии Ритора. Н. В. Пигулевская, Сирийские источники..., გვ. 165.
33. Пигулевская Н. В., Сирийские источники, გვ. 83.
34. Мевандр, დასახ. თხზ., გვ. 323-324.
35. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 105-106. მენანდრეს ცნობებიდან გამომდინარე, 569 წლისათვის კუთურგურები და უთურგურები უკვე ავარებს ჰყავდათ დამორჩილებული. ავართა ხანი ბაიანი ბიზანტიელთა სარდალს ეუბნება: "რომელთა მინაზე ისეთ ხალხს გამოვგზავნი სალაშქროდ, რომელთა დახოცვა მე არ დამენანება". ბაიანმა "უბრძანა 10 000 ჰუნს, რომელთაც კონტრიგურები ეწოდებოდათ, გადაელახათ მდ. სავა და გაენადგურებიათ დალმაცია" (Мевандр, დასახ. თხზულება, გვ. 391). იმ ხანისათვის ავარებს უთურგურებიც რომ ემორჩილებოდნენ, იქიდან ჩანს, რომ ბაიანი ბიზანტიელებისაგან მოითხოვდა იმდენ ოქროს, რამდენსაც იმპერია ერთად უზდიდა უთურგურებსა და კუთურგურებს (იქვე, გვ. 392).
36. Мевандр, გვ. 381.
37. იქვე, გვ. 382.
38. იქვე.
39. იქვე, გვ. 383. ამ ელჩობის შესახებ იხ. აგრეთვე Н. В. Пигулевская, Сирийские источники, გვ. 72 - 73.
40. Мевандр, გვ. 382, შენიშვნა. შდრ. Бартольд В., Сведения об Аральском море и Аму-дарье с древнейших времен до XVII в. Ташкент, 1902, გვ. 29; Н. В. Пигулевская, Сирийские источники, გვ. 76.
41. 569 წლისათვის, როგორც ზემოთ ვნახეთ, უთურგურები ავარებს ჰყავდათ დამორჩილებული, მაგრამ, როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ ევროპაში თურქების მოსვლის შემდეგ, თურქების შიშით ავარებმა დასავლეთისაკენ გადაინაცვლეს და უთურგურებმაც, სანამ მათ თურქები დაიპყრობდნენ, დამოუკიდებლობა მოიპოვეს.
42. Мевандр, გვ. 417 - 418.
43. იქვე, გვ. 420.
44. იქვე, გვ. 422. თურქსანფი განაგებდა ბიზანტიასთან ახლოს მდებარე ტერიტორიებს. მისი ძმა ტარდუმ ხანი კი კავანი იყო (Пигулевская Н. В., Сирийские источники, გვ. 78). 579 წელს ბიზანტიის იმპერატორ ტიბერიუსს (578 - 582) თურქებთან ელჩად გაუგზავნია ვინმე ვალენტი, რომელიც იქ ორჯერ ჩასულა (იქვე, გვ. 77). ჯერ კიდევ ვალენტის ელ-

- ჩობიდან დაბრუნებამდე, თურქსანფმა დაიპყრო ბოსფორი (იქვე, გვ. 78). თურქსანფის დროის თურქთა დასავლეთში ლაშქრობის შესახებ იხ. ქვემოთ, თ. IX.
45. Менаандр, гв. 412-415. აღნიშნული საკითხის შესახებ იხ. აგრეთვე Чичуров И. С., О Кавказском походе императора Ираклия. Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978. მენანდრეს ამ ცნობას ვრცლად განვიხილავ ქვემოთ. იხ. თავი VII.
 46. Гумилев Л. Н., დასახ. ნაშრომი, გვ. 47.
 47. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 137 – 138.
 48. Феофилакт Симоката, История. Перевод С. П. Кондратьева, примечания К. А. Осиповой, М., 1957, гв. 160.
 49. Медведев Е. М., Эфталиты, СИЭ, ტ. 15, гв. 687; Гумилев Л. Н., Эфталиты и их соседи в IV в. ВДИ, 1959, № 1.
 50. თურქთა კაგანი წერილში იმპერატორ მავრიკიოსისადმი პირდაპირ მიუთითებს, რომ მის მიერ დამარცხებული ხალხი "აბდელები" იგივე ჰეფთალიტებია. Феофилакт Симоката, гв. 159 – 161.
 51. Медведев Е. М., Эфталиты...; ლ. გუმილიოვს 571 წელი აქვს მითითებული. იხ. მისი, Древние тюрки, гв. 36 – 37.
 - 51^ა Федоров Я. А., Федоров Г. С., დასახ. ნაშრომი, гв. 53 – 54.
 52. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, гв. 76.
 53. Пигулевская Н. В., Сирийские источники, гв. 165-166.
 54. იქვე, гв. 10.
 55. Феофилакт Симоката, гв. 160.
 56. Altheim Fr., დასახ. ნაშრომი, гв. 86. 555 წელს თურქებმა ომი დაიწყეს ჰეფთალიტების წინააღმდეგ. მათი დამარცხება კი დაახლ. 571 წელს შესძლეს.
 57. იქვე, гв. 277.
 58. Пигулевская Н. В., Сирийские источники., гв. 108.
 59. Altheim Fr., დასახ. ნაშრომი, гв. 87.
 60. Плетнева С. А., დასახ. ნაშრომი, гв. 15. შდრ., Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, гв. 128.
 61. Altheim Fr., დასახ. ნაშრომი, гв. 91. მიხეილ სირიელისა და ბარ ჰებრაის ზემომოტანილ ცნობებთან დაკავშირებით ყურადღება მიაქციეს იმას, რომ ბოლგართა გადასვლა დონიდან ღუნაიზე იმპერატორ მავრიკიოსის ზეობაში ხდება, რაც სხვა სარწმუნო წყაროთა მონაცემებით VII ს. შუახანებში მომხდარ ფაქტად ითვლება. მეორე მხრივ, V ს-ში ბოლგარები შავი ზღვის ჩრდილოეთით მდებარე ველებზე უკვე მოსულებად ითვლებიან და ესეც ეწინააღმდეგება ტიან-შანის მთების მხრიდან მავრიკიოსის დროს ბოლგართა გადმოსვლას აღმოსავლეთ ევროპაში (იხ. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, гв. 130). რუსულ და ევროპულ მეცნიერებაში აღმოსავლეთ ევროპაში ბოლგართა მოსვლის დროის განსაზღვრის მხრივ რომ ურთიერთგამომრიცხავი თვალსაზრისებია გამოთქმული, ეს წყაროთა მონაცემების ბრალიცაა.

- ისე, ვფიქრობ, აღმოსავლეთ ევროპაში ბოლგართა მოსვლის საკითხში მიხეილ სირიელი არ უნდა ცდებოდეს (იხ. ქვემოთ).
62. Плетнева С. А., დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.
 63. ა. გადლოს თანახმად, სახელი "ბულგარი" დასავლეთის საისტორიო წყაროებში პირველად გვხვდება ანონიმურ ქრონიკაში 354 წლის ქვეშ. ეს ქრონიკა V ს. ხელნაწერითაა შემონახული. მასში ბულგარები ბიბლიური სემიდან მომდინარეობენ და კავკასიის ხალხებს შორის დასახელებულნი არიან სკვითებსა და ლაზებთან ერთად. მათი წინაპარი იწოდება Ziezi, რომელშიც ადვილად შეიძლება დავინახოთ зиги, зихи. იხ. Гадло А., დასახ. ნაშრომი, გვ. 56-57.
 64. Гадло А., დასახ. ნაშრომი, გვ. 62.
 65. Коковцов П. К., Еврейско-хазарская переписка..., გვ. 81.
 66. Гумилев Л. Н., დასახ. ნაშრომი, გვ. 212 - 213.
 67. Коковцов П. К., დასახ. ნაშრომი, გვ. 99 - 102.
 68. იქვე, გვ. 92. ვრცელი რედაქცია.
 69. იქვე, შენ 1.
 70. იქვე. იოსების წერილის ვრცელ ოქსფორდულ რედაქციაში, ხალხთა ასეთი ჩამოთვლაა: ავიორ (ან უიურ), ტუდის, ავაზ, უგუზ, ბიზ-ლ, ტრ-ნა, ხაზარ, იანურ, ბ-ლ-გ-რ, სავირ (Коковцов П. К., დასახ. ნაშრომი, გვ. 74, შენიშვნა 2). გამომცემელი ჩამოთვლაში მოხსენიებულ ავიორ (ან უიურ)-ში "ივერს" ხედავს და წერს: "Вероятно Ивер, родоначальник иверийцев на Кавказе, или Угур, протец угров» (იქვე, გვ. 75, შენიშვნა). როგორც ზემოთ აღვნიშნე, წერილში ჩამოთვლაში ეს 10 ეპონიმი თურქული მოდგმის ხალხია და "უიურ"-ში ივერის (ქართველის) დანახვა არ შეიძლება. ასევე მიუღებელია მასში "ქართველთა წინაპარი" ვეძიოთ.
 71. Аспарух, იხ. СИЭ, ტ. 1, გვ. 891. ბოლგართა ევროპაში გადასვლას თურქთა დასავლეთი კაგანატის დანგრევას უკავშირებს ს. პლეტნიოვა. იხ. მისი, Кочевники средневековья, М., 1982, გვ. 133.
 72. Патканов К. П., Из нового списка географии, ЖМНП, 1883, Март. გვ. 28, 26; Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 169.
 73. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 169.
 74. იქვე, გვ. 66.
 75. Караулов Н. А., Известия арабских географов..., გვ. 44-45; თანამედროვე ავღანეთის ტერიტორიაზე დღესაც არის მონღოლური წარმოშობის მომთაბარე ხალხი «хазаренцы», დაახლ. 55 ათასი კაცი. იხ. Асланов М. Г., Аймаки, СИЭ, ტ. 1, გვ. 289.
 76. გოილაძე ვ., აბრეშუმის დიდი სავაჭრო გზა.
 77. დავლიანიძე ლ., ხაზართა ლაშქრობა თბილისსა და ალბანეთში მოსე კალანკატუელის "ალბანთა ისტორიის" მიხედვით. ქნ, I, თბ., 1965, გვ. 93.
 78. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 154 - 155. ლ. გუმბილიოვის შენიშვნა.

79. Плетнёва С. А., დასახ. ნაშრომი, გვ. 22. მ. არტამონოვის ნაშრომზე დაყრდნობით ასეთივე აზრია გაზიარებული ჩემს ნაშრომში. იხ. აბრე-შუმის დიდი სავაჭრო გზა..., გვ. 116.
80. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 166.
81. Плетнёва С. А., დასახ. ნაშრომი, გვ. 22. ს. პლეტნიოვა წერს: «Акаширы, кутригуры, болгары, хазары... несомненно были тюркоязычны. Арабские авторы Ибн-Хаукал и Истахри писали, что язык болгар подобен языку хазар. Тюркологи давно установили, что язык болгар относится к группе западных тюркских языков, следовательно, и хазарский язык являлся западнотюркским». იხ. Плетнёва С. А., დასახ. ნაშრომი, გვ. 15.

თავი VII. აზიურკავკასიაში საღ იყო "ჰუნთა ქვეყანა"?

1. ტარდი ლ., იოჰანეს შონერისა და მისი მიმდევრების XVI საუკუნის I მე-ოთხედის გეოგრაფიული რუკები, "მაცნე" ისტორიის ...სერია, 1976, 1, გვ. 130; მისივე, უნგრეთ-საქართველოს ურთიერთობა XVI საუკუნეში, თბ., 1980, გვ. 38 – 39.
2. ხუციშვილი რ., უნგრულ-კავკასიური პრობლემა, გვ. 213 – 217.
3. იქვე, გვ. 218.
4. ტარდი ლ., იოჰანეს შონერის..., გვ. 127.
5. იქვე, გვ. 129.
6. История Венгрии, т. I, М., 1971, გვ. 88 – 90; ხუციშვილი რ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 170.
7. Блашкovich И., Топонимы старотюркского происхождения на территории Словакии, Вопросы языкознания, 1972, 6, გვ. 62.
8. ტარდი ლ., იოჰანეს შონერის..., გვ. 128.
9. იქვე. არანაკლებ საინტერესოა ის, რომ რუსულ მატრიანეში არის მითითება: "კავკასიის მთები ანუ უგორისა" (ამ საკითხზე იხ. Пакчадзе Г. Г., Название Грузии в русских письменных исторических источниках, Тб., 1989, გვ. 5 – 7).
10. ტარდი ლ., უნგრეთ-საქართველოს ურთიერთობა..., გვ. 14.
11. ტარდი ლ., იოჰანეს შონერის..., გვ. 131.
12. იქვე, გვ. 128.
13. იქვე. ფლამანდიელი მოგზაური რუბრუკების დიდთოვლიანობის გამო ერთი კვირა შეყოვნდა ნახიჩევანში და 1255 წლის 13 იანვარს გაემგზავრა იქიდან (იხ. Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубруква, М., 1957, გვ. 190, გვ. 243, შენ. 306).
14. ხუციშვილი რ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 210.
15. Марр Н. Я., Термин «скиф». Избранные работы, т. V, М. – Л., 1935, გვ. 18 – 19.
16. კეზაი შ., ჰუნების ისტორია. უნგრულიდან თარგმნა რ. ხუციშვილმა. "მაცნე" ისტორიის ... სერია, 1992, 3, გვ. 168 – 169.

17. Волкова Н. Г., Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, გვ. 109.
18. Летопись византийца Феофана, გვ. 230 – 232.
19. Gerland E., Die persische Feldzüge des Kaisers Herakleios, BZ., III, 1894, გვ. 345 – 346.
20. Кулаковский Ю., История Византии, т. III, Киев, 1915, გვ. 68 – 71.
21. Страбон, География, перевод Г. А. Стратановского, М., 1964, გვ. 484.
22. Тревер К. В., Очерки по истории и культуре, გვ. 49.
23. ლომოური ნ., ირაკლი კეისრის ლაშქრობები ირანში და საქართველო, კრებულში – ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, თბ., 1991, გვ. 116.
24. Манандян Я. А., Маршруты персидских походов императора Ираклия, ВВ., т. III, 1950, გვ. 141.
25. Артамонов М. И., История хазар, გვ. 144.
26. Чичуров И. С., О кавказском походе императора Ираклия. Восточная Европа в древности и средневековье, М., 1978, გვ. 262, 265 – 266. ი. ჩიჩუროვი “ჰუნთა ქვეყნის” ლოკალიზაციის საკითხს კვლავ შეეხო. იხ. მისი, Византийские исторические сочинения, М., 1980, გვ. 96, შენ. 200.
27. ითონიშვილი ვ., კავკასიის უძველესი ეთნონიმიდან, გვ. 132 – 133, 142 – 143.
28. მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, გვ. 231.
29. ბალასაკანის (იგივე სივნეთის) შესახებ იხ. Мамедова Ф., Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э. – VIII в. н. э.), Баку, 1986, გვ. 97 და შემდეგი.
30. მოვსეს კალანკატუაცი, აღვანთა ქვეყნის ისტორია. გვ. 66 – 67; Мовсес Каланкатуаци, История страны Алуанк, გვ. 76 – 77.
31. Джафаров Ю., Гунны и Азербайджан, Баку, 1993, გვ. 98.
32. Менаандр, [История], გვ. 411 – 412.
33. იქვე, გვ. 415 – 416.
34. Гадло А. В., დასახ. ნაშრომი, გვ. 89 – 90. როგორც კ. კეკელიძე წერს, ერთ რუსულ ენაზე ნათარგმნ წყაროში “ივერის” მაგივრად წერია “ავერი”. მაგრამ ვინ უნდა იყოს “ავერი”, ამაზე პასუხს იძლევა რუსული „Толковая Палей“, სადაც “ავერი” განმარტებულია ასე: авер, иже суть обезы, ე. ი. «обезы» - აფხაზი ივერიანო. იხ. კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 41, შენ. 1.
35. გოილაძე ვ., რეცენზია წიგნზე А. В. Гадло, Этническая история Северного Кавказа IV – X вв., Л., 1979. “მაცნე”, ისტორიის სერია, 1981, 4.
36. Рашид-ад-дин, Сборник летописей, т. II, М.-Л., 1960, გვ. 39.
37. იქვე, გვ. 39, შენ 36.
38. Коковцов П. К., Еврейско-хазарская переписка, გვ. 74, შენ. 2.
39. История Азербайджана, т. I, გვ. 95.
40. Джафаров Ю., დასახ. ნაშრომი, გვ. 98.

41. იქვე, გვ. 100. იოანე დრასხანაკერტელის ცნობითაც, უტის გავარის მცხოვრები სევორდები იყვნენ "ავაზაკობის მიმდევარი ხალხი", "ურ-ჩხულის ჩვევების მქონე ტომები", "ქედუციხელი და ავაზაკი ხალხი". იხ. მისი, სომხეთის ისტორია. თარგმანი ე. ცაგარეიშვილისა, თბ., 1965, გვ. 38, 132, 233 – 234. კონსტანტინე პორფიროგენეტის თანახმად, ნერს ჰ. ჰიუბსჰმანი, Σαβάρτοι ἄσφαλοι მაღიარული ტომი იყო (იხ. H. Hübschmann, Die altarmenischen Ortsnamen, Straßburg, 1904, გვ. 240, შენ. 1).
42. Джафаров Ю., დასახ. ნაშრომი, გვ. 100 – 101.
43. Минорский В. Ф., История Ширвана и Дербенда, გვ. 37.
44. ხუციშვილი რ., დასახ. ნაშრომი, გვ. 207 – 209.
45. Мамедова Ф., დასახ. ნაშრომი, გვ. 100 – 101.
46. ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს ეკონომიკური ისტორია, წიგნი II, თბ., 1986, გვ. 259.
47. უნგრეთ-საქართველოს ურთიერთობაზე იხ. რ. ხუციშვილის დასახ. ნაშრომი.

თავი VIII. "აბხაზი" ძველ არაბ და სომეხ ავტორთა თხზულებაში

1. Ал-Мукаддасий., Караулов Н. А., Сведения арабских географов IX и X веков. По Р. Хр., Тифлис, 1907, გვ. 3, 6.
2. იქვე, გვ. 9.
3. იქვე, გვ. 22, შენ. 7.
4. Мас'уди. Караулов Н. А. Сведения ... გვ. 60.
5. Ибн-Хаукал. Караулов Н. А. Сведения ... გვ. 101.
6. Псевдо-Арриан, Объезд Эвксиинского Понта, ВДИ, 1948, № 4, გვ. 228. შდრ. ანონიმი (V ს. ახ. წ.), მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, წიგნში – ფლაკიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, წ. კეჭალაძის გამოცემა, თბ., 1961, გვ. 89.
7. Еремян С. Т., Страна «Махелония» надписи Кааба-и-зардушт, ВДИ, 1967, № 4, გვ. 58.
8. Geschichte der Perser und Araber zur zeit der Sassaniden, aus der arabischen Chronik des Tabari, übersetzt von Th. Nöldeke, Leyden, 1897, გვ. 159 – 160. როგორც ბ. გოგია წერს, პლინიუს უფროსის მონაცემებზე დაყრდნობით დიუბუა დე მონპერეს მიერ 1853 წელს შედგენილ რუკაზე «აზია» სხვადასხვა ადგილასაა დაფიქსირებული, მ. შ. «выше Каспийского моря... Согласно сочинению Плиния, апсуйцы (abzoe) – предки современных абхазцев и абазин – проживали, вернее кочевали возле Скифского (Каспийского) моря. იხ. Гогия Б., Абхазия историческая провинция Грузии, Париж-Тбилиси, 2005, გვ. 12.

9. Артамонов М. И., История хазар, გვ. 126.
10. Гадло А. В., დასახ. ნაშრომი, გვ. 96, შებ. 80.
11. Анчабадзе З. В., Из истории средневековой Абхазии (VI – XVIII вв.). Сухуми, 1959, გვ. 34; მისივე, Очерки этнической истории абхазского народа, Сухуми, 1976.
12. Инал-Ипа Ш. Д., Вопросы этно-культурной истории Абхазов. Сухуми, 1976.
13. Артамонов М. И., დასახ. ნაშრომი, გვ. 126.
14. Менаандр Византиец, გვ. 323 – 324.
15. პროკოპიოსი ბერს: «За пределами абасгов, у само Кавказа, живут брухи, находясь между абасгами и аланами. По берегу же Понта Эвксинийского утвердились зихи». Прокопий Кесарийский, Война с готами. გვ. 383.
16. Гусенинзаде А., О происхождении топонима Зих. Ономастика Кавказа. Орджоникидзе, 1980, გვ. 110 – 111.
17. Анчабадзе З. В., Из истории средневековой Абхазии, გვ. 34.
18. Федоров Я. А., Историческая этнография Северного Кавказа. М., 1983, გვ. 98.
19. Анчабадзе З. В., Очерки этнической истории, გვ. 48; მისივე – Из истории, გვ. 34 – 35.
20. Крупнов Е. И., Аланы, СИЭ, т. I.
21. Ковалевская В. Б., Кавказ и аланы, გვ. 174.
22. Инал-Ипа Ш. Д., დასახ. ნაშრომი, გვ. 354 – 355.
23. Волкова Н. Г., Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, გვ. 109.
24. სილაგაძე ბ., იაპია ანტიოქიელის ცნობები საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ X ს-ის ბოლო მეოთხედსა და XI ს-ის პირველ მეოთხედში. ქნ., VI, თბ., 1985, გვ. 116 – 117.
25. Еремян С. Т., დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.
26. იბ. სტატიები: Гиркания; каспии, СИЭ, ტ. 4 და ტ. 7-ში.
27. Всеобщая история Степаноса Таронского Асох'ика по прозванию писателя XI столетия. Переведена с армянского Н. Эминым. М., 1864, გვ. 117. მსგავსი ცნობა აქვს ვარდან არეველცის (იგივე ვარდან დიდს). იბ. ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნ. შოშიაშვილმა და ე. კვაჭანტირაძემ, თბ., 2002, გვ. 113.
28. იქვე, გვ. 117 – 118.
29. აბდალაძე ა., ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX – XI საუკუნეებში. თბ., 1988, გვ. 227.
30. იქვე, გვ. 228.
31. იქვე, გვ. 229.
32. იქვე.

33. ლიკოფრონის შესახებ. იხ. Латышев В. В., Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, ВДИ, 1947, № 3, გვ. 264; ქსე, ტ. 6, სტ. ლიკოფრონი,
34. Латышев В. В., Известия, გვ. 268.
35. იქვე, გვ. 269.
36. იქვე, გვ. 269, შენ. 4.
37. იოსებ ფლავიუსი. ნიგნში – “ბერძენი მწერლები საქართველოს შესახებ”, ბერძნულიდან თარგმნა თ. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1983, გვ. 61- 62.
38. Меликишвили Г. А., К истории древней Грузии, გვ. 348.
39. იქვე, გვ. 222.
40. ჯაფარიძე ანანია (მთავარეპისკოპოსი), საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, საქ. ეკლესიის კალენდარი 1998, თბ., 1997, გვ. 152 – 153.
41. ჯავახიშვილი ივ., ანდრია მოციქული, ქსე, ტ. 1, გვ. 448.
42. ფლავიუს არიანე, დასახ. თხზულება.
43. Цулая Г. В., Описание Колхиды и сведения об абхазах в Армянской «Географии» VII века. Ономастика Кавказа, Орджоникидзе, 1980, გვ. 76.

თავი IX. თეოფილაქტე სიმოკატას ერთი ცნობა კოლხთა შესახებ და მისი რეალურობის საკითხი

1. Пягулевская Н. В., Феофилакт Симокатта и его «История», ნიგნში – Феофилакт Симокатта, История, გვ. 10 – 11.
2. იქვე, გვ. 14.
3. იქვე, გვ. 15 – 17.
4. თეოფილაქტე სიმოკატა, ნიგნში – “გეორგია”, IV, ნაკვ. I, თბ., 1941, გვ. 18-37.
5. თეოფანე ჟამთააღმწერელი, ნიგნში – “გეორგია”, ტ. IV, ნაკვ. I, გვ. 100-101.
6. Летопись византийца Феофана..., გვ. 237.
7. ბოგვერაძე ა., ადრეფეოდალური ქართული სახელმწიფოები VI-VIII საუკუნეებში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, თბ., 1973, გვ. 279-282.
8. სილოგავა ვ., შენგელია კ., საქართველოს ისტორია, თბ., 2006, გვ. 72 – 73.
9. Гумилев Л. Н., Древние тюрки, გვ. 105.
10. იქვე, გვ. 35 – 36.
11. იქვე, გვ. 36 – 37.
12. იქვე, გვ. 37.
13. Менаандр Византиец, История..., გვ. 323 – 324.
14. Гумилев Л. Н., Древние тюрки, გვ. 37.

გოილაძე ვ., აბრეშუმის დიდი სავაჭრო გზა..., გვ. 10 – 11.

Гумилев Л. Н., დასახ. ნაშრომი, გვ. 108.

იქვე.

გოილაძე ვ., „მინის ენა“..., გვ. 21 – 23.

Гумилев Л. Н., დასახ. ნაშრომი, გვ. 108.

История народов Северного Кавказа..., გვ. 99.

Юнусов А., Месхетинские тюрки, გვ. 16.

Коломийцев И., Тайны Великой Скифии, М., 2005, გვ. 150.

Агафий, О царствовании Юстиниана, გვ. 73.

Гумилев Л. Н., დასახ. ნაშრომი, გვ. 106.

იქვე, გვ. 110.

იქვე, გვ. 111.

იქვე, გვ. 115. ამ აჯანყების ლიტერატურული წყაროების შესახებ ვრცლად იხ. С. П. Толстов, Древний Хоразм, М., 1948.

Гумилев Л. Н., დასახ. ნაშრომი, გვ. 108.

იქვე, გვ. 148.

Феофилакт Симоката, История, გვ. 159 – 160.

იქვე, გვ. 161.

Ариан, Обьезд Эвксинопского Понта, ВДИ, 1948, № 1, გვ. 271-272.

[Псевдо-Ариан], Обьезд Эвксинопского Понта, ВДИ, 1948, № 4, გვ. 231 – 232.

Стефан Византийский, Описание племен, ВДИ, 1948, № 3, გვ. 322.

Гогия Б., Абхазия – историческая провинция Грузии, გვ. 19.

იქვე, გვ. 18.

Прокопий из Кесарии, Война с готами..., გვ. 383.

ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, გვ. 156 – 157.

მელიქიშვილი გ., ისტორიული კოლხეთის მოსახლეობა ძვ. წ. II – I საუკუნეებში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 478 – 482.

ყაუხჩიშვილი თ., სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1957, გვ. 253.

იქვე, გვ. 99, 111, 119 – 120.

ლომოური ნ., ძველი კოლხეთის ეთნიკური სურათისათვის. შ. ამირანაშვილის სახ. ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის საშემოდგომო სამეცნიერო სესია (მოსხენებათა თეზისები), თბ., 1994, გვ. 4 – 5.

ჯავახიშვილი ივ., ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V – XVIII სს.), თხზულებანი, ტ. VIII, თბ., 1977, გვ. 190.

ანჩაბაძე გ., ეთნონიმ „ხაზარის“ მნიშვნელობისათვის... გვ. 40.

ჯავახიშვილი ივ., მტკვარ-არაქსის კულტურა, ქსე, ტ. 7, თბ., 1984, გვ. 185-186.

ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, გვ. 5.

ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს საზღვრები. გამოცემა მოამზადა დ. ცინცაძემ, თბ., 1996, გვ. 4.

რატიანი ზ., წყაროთა ლაღადი ანუ პირიქითა საქართველო, თბ., 1995, გვ. 10.

იქვე, გვ. 11.

იქვე, გვ. 10.

იქვე, გვ. 16. სათანადო ისტორიული და კარტოგრაფიული მასალის გაანალიზების შემდეგ, როგორც ზემოთ ითქვა, მსგავს დასკვნამდე მივიდა ბ. გოგია (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 12, 18). ამ ნაშრომის რედაქტორი ჯ. გამახარია კი წერს: "Следует обратить внимание и на карты 40-60-х годов XVI века, на которых вообще не обозначена Абхазия, а территорию вплоть до Кубани покрывает надпись «Менгрелия». Это объясняется тем обстоятельством, что существовавшая тогда Абхазия являлась не политической, а административной единицей в составе Менгрельского Княжества" (Гогия Б.. დასახ. ნაშრომი, გვ. 4). ბ. გოგიას თანახმად კი, სტრაბონის რუკაზე კოლხური მოსახლეობა იყო აზოვის ზღვიდან ქ. სამსუნამდე მაინც და ეს ტერიტორია, ანტიკური ავტორების ცნობებით, დასახლებული იყო ძველი კოლხური – ე. ი. დასავლურ-ქართული მონათესავე ტომებიც (იქვე, გვ. 9). იქვე, პტოლემეაიოსის რუკაზე შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე არის წარწერა Lazioi (გვ. 19).

შემოკლებები

ქსე – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია

ქნ – ქართული ნყაროთმცოდნეობა

БСЭ – Большая советская энциклопедия

ВВ – Византийский временник

ВДИ – Вестник древней истории

ВИ – Вопросы истории

ЖМНП – Журнал министерства народного просвещения

ЗИАН – Записки института Академии Наук

ЗИВ – Записки института Востоковедения

ИАЗФАКНСССР – Известия Азербайджанского филиала Академии наук СССР

ИАНАЗССР – Известия академии наук Азербайджанского ССР

ИЖ – Исторический журнал

НАА – Народы Азии и Африки

ПСб – Палестинский сборник

СА – Советская археология

СИЭ – Советская историческая энциклопедия

СЭ – Советская этнография

УзИВ – Учёные записки института Востоковедения

УзПод.ИАН – Ученые записки П-го отделения института Академии Наук

УзСЯЛ – Учёные записки, серия языка и литературы

BZ – Byzantinische Zeitschrift

შესავალი	3
თავი I. ძველი ქართული და სომხური წყაროების ცნობები ამიერკავკასიაში თურქულენოვანი ხალხების შემოსვლის შესახებ. ამ ცნობათა რეალურობის საკითხი	9

თავი II. ტოპონიმების ძიება საქართველოს ტერიტორიაზე

§ 1. ტოპონიმების შესწავლა საქართველოში (ზოგადი მიმოხილვა)	21
§ 2. ძველთურქული წარმომავლობის ტოპონიმებად მიჩენული ადგილის სახელები საქართველოში	23
დარიალის ხეობა. ამბაზეუკის ჰუნები	24
ხუნანი	28
აგათია სქოლასტიკოსის ცნობა ონოგურისის ციხის შესახებ	30

თავი III. ძველი თურქების ძველი ალბანეთში

§ 1. „ჩოლ“ ტოპონიმის წარმომავლობისათვის	43
§ 2. ძველი თურქები ალბანეთში	46

თავი IV. ტრადიციის დაუძლელობა. როდის მოვიდნენ ალმოსავლეთ ევროპაში უზნი საბირაბი?

თავი V. პრისკოს პანიელის 24-ე შრამგანტის ცნობათა რეალურობის საკითხი. საბირაბისა და სხვა უზნურ-თურქული მოღვმის ხალხების მოსვლა ალმოსავლეთ ევროპაში	66
--	----

თავი VI. ხაზარები ჩრდილო კავკასიაში

§ 1. ხაზართა კაგანატი. ხაზართა ისტორიის შესწავლა	77
§ 2. ხაზარები – ქართველთა მეზობლები. ხაზარების ეთნიკური კუთვნილებისა და ენის პრობლემა	81
§ 3. აღმოსავლეთ ევროპაში ხაზართა მოსვლის დროის შესახებ წყაროთა ორი ტენდენცია	85
§ 4. აკაცირების ხაზარებთან იდენტურობის საკითხი	89
§ 5. აკაცირები და აგათირები	96
§ 6. ჩრდილო კავკასიაში ხაზარების მოსვლის დრო. ეთნონიმ „ხაზარის“ წარმომავლობის საკითხი	100

თავი VII. ამიერკავკასიაში სად იყო „უზნთა ქვეყანა“?

თავი VIII. "აგნაზი" ქველ არაბ და სომეხ ავტორთა თხზულებებში	129
თავი IX. თეოფილაქტა სიმოქატას ერთი ცნობა კოლხთა შესახებ და მისი რეალურობის საკითხი	139
საერთო დასკვნები	153
მითითებული წყაროები და ლიტერატურა კომენტარებით	161
შემოკლებები.....	196

გამომცემლობა „უნივერსალი“

თბილისი, 0179, ი. ჯავახიშვილის გამზ. 19, ☎: 22 36 09, 8(99) 17 22 30
E-mail: universal@internet.ge